

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф.Кураса

О. М. Майборода

ЕТНІЧНІСТЬ
У МІЖНАРОДНІЙ СИСТЕМІ

КИЇВ – 2015

УДК 323.1: 327
ББК 66.094:6*63.3
М 14

*Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту політичних і
етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України
(Протокол № 4 від 25 червня 2015 р.)*

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор М.І.Панчук

доктор політичних наук, професор В.Ю.Крушинський

Майборода О.М.

М 14 Етнічність у міжнародній системі / О.М.Майборода. – К.:
ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2015. – 408 с.
ISBN 978-966-02-7672-7

У книзі на основі аналізу різноманітних фактів з історії міжнародних відносин, у яких політичним чинником їхньої еволюції виступала етнічність, пропонується теоретико-концептуальне наближення до наукового підходу, який полягає у застосуванні положень загальної теорії систем до суспільних явищ.

УДК 323.1: 327
ББК 66.094:6*63.3

ISBN 978-966-02-7672-7

© Майборода О.М., 2015
© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015

ЗМІСТ

Передмова.....	4
1. Об'єктна сфера дослідження.....	7
2. Загальнотеоретична парадигма визначення місця етнічності у міжнародній системі.....	41
2.1. Універсальна система: дискусії про можливість побудови абстрактної моделі.....	41
2.2. Понятійний апарат теорії систем у застосуванні до міжнародної системи.....	51
2.3. Типологізуючі ознаки міжнародної системи.....	58
2.4. Функціональні зв'язки та їхній вплив на еволюцію системи.....	75
3. Синергетична парадигма дослідження функції етнічності у міжнародній системі.....	87
4. Етнічний чинник подолання додержавного хаосу у первісному стані людства.....	112
5. Зародження та перші етапи еволюції міжнародної системи.....	133
6. Етногенні складності у спробах структурного спрощення міжнародної системи у домодерні часи.....	157
6.1 Квантова свідомість, етнічна семіотика і тектологічна інгресія.....	157
6.2. Тенденція до імперської ієрархізації міжнародного порядку у силовому і культурному проявах.....	163
6.3. Тріумф та крах давньоримського світопорядку.....	182
6.4. Східний простір міжнародної системи.....	195
6.5. Цивілізаційні чинники саморегулювання міжнародної системи.....	205
6.6. Етнополітичний парадокс цивілізаційних просторів.....	219
7. Етнічність в епоху розширення міжнародної системи та міжімперської моделі її регулювання.....	251
7.1. Колонізаційний рух європейських держав.....	251
7.2. Імперії та етнічність – кризи взаємних впливів.....	264
7.3 Актуалізація потреби у правовій регуляції міжнародної системи.....	280
7.4. Розростання структури: просторово-цивілізаційні особливості.....	284
7.5. Геостратегічна інструменталізація націєдержавотворення.....	292
8. Міжнародна система перед небезпекою тоталітаристського регулювання.....	299
9. Етнічний чинник у функціонуванні Ялтинсько-Потсдамського міжнародного порядку.....	327
10. Перспективи етнічності у постбіполярній міжнародній системі.....	353
Післямова.....	384
Бібліографія.....	387

ПЕРЕДМОВА

У розвитку наукового знання наших днів присутнє винятково продуктивне прагнення природознавчого і суспільствознавчого сегментів науки до максимально можливої єдності поглядів на світобудову, на витоки і мотиви поведінки окремих індивідів та їхніх соціальних утворень, у т.ч. етнокультурного характеру. Суспільствознавчі праці дедалі частіше містять посилання на системний підхід, тобто бажання аналізувати досліджувані об'єкти як системи. Результативність таких намірів прямо залежить від повноти застосування положень загальної теорії систем, дискусії щодо змісту якої мають давню історію і тривають донині.

Ініціатива у розвитку теорії систем належить представникам природничого і технічного знання, що саме по собі є слухним – перші з них шукають логіку взаємозв'язків в середині самоорганізованої матерії, а другі – самі створюють системи із наперед заданими властивостями, структурами, цілепокладанням і т.д. Чи придатні ідеї, які народжуються у цій галузі знання, до розуміння логіки взаємовідносин у людських спільнотах, утворення яких відбувається під дією суб'єктивної мотивації, а остання рідко підпорядковується незмінним законам, як це відбувається у житті матерії або у функціонуванні спроектованих механізмів.

Із цього приводу варто згадати, що перші спроби пошуку загальних правил і принципів функціонування складних структур належали О. Богданову (Малиновському), який поєднував у собі фах біолога й «соціального конструктора». Як біолог він постійно посилався на взаємозв'язки в середині живих організмів. Як «соціальний конструктор» (О. Богданов певний час був одним із лідерів більшовицького крила Російської соціал-демократичної робітничої партії і співавтором моделі нового суспільства) він підпорядковував свої пошуки розробці принципів функціонування соціалістичного господарства, яке мало являти собою зовні організовану і керовану систему – антипод самоутвореному вільному капіталістичному ринку. Залишаючи за дужками ідеологічні і політичні мотиви міркувань О. Богданова, візьмемо для себе головне – його спробу поєднання природничих, технічних і соціальних знань. Скажімо, Л. фон Берталанфі, який вважається

ініціатором розробки загальної теорії систем, обмежився посиленням на біологічні організми, вивчення яких було предметом його наукової діяльності. Але закликаючи до створення загальної теорії систем, він не обмежував сферу її застосування суто матеріальним світом, що опосередковано може бути ще одним підтвердженням правомірності постановки питання про якщо не однакові, то схожі принципи функціонування систем різного типу.

Соціальні системи є системами самоорганізованими. Чим меншою мірою вони залежать від керування ззовні, тим більшою мірою в них проявляються загальні, «самонароджені» закономірності взаємодії між їхніми елементами. До соціальних систем, вільних від зовнішнього керування (самокерованих), слід віднести передовсім міжнародну систему. Нам здається, що у прикладанні до неї можна перевірити переконливість різних положень загальної теорії систем, якою вона склалася на сьогодні і продовжує бути предметом роздумів представників різних наук.

Немає сенсу заперечувати, що основні, найпотужніші імпульси функціонування міжнародної системи породжені економічними, соціальними мотивами поведінки людських соціумів. Цій темі присвячено численну літературу, особливо глобалістського спрямування. Водночас, хоча властивість системи не є арифметичною сумою властивостей її елементів, самі їхні властивості прямо визначають характер взаємозв'язків в середині неї. Властивості елементів піддані впливу різноманітних чинників. Один з них – етнічність.

Із часу становлення у західному суспільствознавстві теорії етнічності, її присутність у міжнародних відносинах цікавила насамперед її конфліктогенність, особливо у зв'язку з темою сепаратизму. Але присутність етнічності у розвитку міжнародної системи була значно вагомішою – і з точки зору виникнення елементів системи, і з точки зору періодичної реструктуризації останньої.

Аналогічно до «невидимого» часу, який тим не менше є фізичною величиною, «невидима» етнічність постійно присутня в думках та емоціях людей, справляючи вплив на їхню поведінку. З цієї причини вона не менше за інші чинники заслуговує бути розглянутою в аналізах, які стосуються функціонування міжнародної системи.

Найбільш авторитетні фахівці з проблеми світової політики для пояснення сучасних міжнародних відносин вважають необхідними екскурси до цивілізаційних (культурних, релігійних) традицій, притаманних глобальним акторам, для пояснення мотивацій їхньої поведінки. Остання ілюстрація сказаного – книга відомого американського політика і державного діяча Г.Кісінджера «Мировой порядок», яка вийшла у світ у російськомовному перекладі у 2015 р.

Аналіз етнічності, звісно, може пролити світло лише на один із аспектів міжнародних відносин, картина яких є значно масштабнішою, мозаїчнішою. В даному випадку для нас було важливішим подивитися на те, якою мірою і до цього, для багатьох малозначимого, феномена можна застосувати загальну теорію систем і, можливо, дещо розширити можливості її застосування.

Запропоновану книгу слід сприймати як спробу наближення до теми взаємозв'язку між явищем системи взагалі, міжнародними відносинами та впливом етнічності на еволюцію останніх. З цієї причини нами обрано жанр історико-політологічних нарисів, який дає можливість для більшої свободи міркувань на заявлену тему, які випливають із аналізу різноманітних подій та соціальних явищ світового розвитку.

Автор висловлює глибоку подяку рецензентам, співробітникам відділу етнополітології та відділу національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України за поради і зауваження, висловлені під час обговорення рукопису, співробітникам бібліотеки Інституту О.М.Резніченко та О.А.Смиченко, співробітнику Державної історичної бібліотеки України Г.А. Іванішевій за оперативну і всебічну інформаційну підтримку, зав. архіву інституту С.І.Лободі за технічне оформлення рукопису, а також усім, хто здійснював редакторську, коректорську і поліграфічну частини роботи з публікації цієї книги.

1. ОБ'ЄКТНА СФЕРА ДОСЛІДЖЕННЯ

Пристаюючи до заявленої теми, необхідно визначитися зі змістом понять і термінів, найпридатніших для вжитку в рамках такого дослідження. Першим у цьому ряду є термін «етнічність» як такий, що лексично оформлює об'єкт нашого дослідження й містить судження про нього як про певне наукове поняття.

Наукові судження щодо змісту етнічності з'явилися у зарубіжній (переважно американській та англійській) літературі разом із поширенням самого терміна приблизно у середині ХХ ст. у зв'язку з осмисленням феномена етносу і тих явищ, що супроводжувалися його буттям, – особливо етнічними конфліктами, сепаратистськими та іншими політичними рухами, що загрожували і стабільності всередині держав, і відносинам між ними.

Досягненню повноти у цих судженнях заважало те, що у процесі становлення понятійно-термінологічного апарату концепцій, покликаних пояснювати феномен етнічності, давньогрецьке слово «етнос» (у латинській транскрипції, яка перейшла у деякі інші мови – «ethnos»), яке виявилось першим, що застосовувалося для позначення «інакших» соціумів, використовувалося як основа для означення і однакових, і відмінних явищ.

У своєму початковому смисловому навантаженні «етнос» і похідний від нього латинізований прикметник «ethnicos» («етнічний») утвердились у науковій лексиці для позначення соціумів, які вирізняються за культурними і/або регіональними ознаками. Наприклад, слово «етнічний» у середньовічній літературі було тотожним слову «язичницький». Слово «етнос» покладено в основу назв наукових дисциплін, покликаних фіксувати і вивчати відмінності між народами – етнографії та етнології. Однак, коли у ХІХ ст. прикметник «етнічний» почав набувати поширення, то міг застосовуватися також в іншому, ніж диференціюючому народи, сенсі: наприклад, етнічний період в історії людства розумівся не більш як його певний якісний стан.

Трактування «етнічного» тривалий час залишалося розмитим, хоча і дедалі більше наближалося до культурно-специфічного розуміння. Універсалізації змісту поняття «етнічний» заважали і відмінності у лексиці різних національних просторів науки:

так, у Франції було запропоновано термін «ethnie» для означення культурної одиниці, а потім і окремої спільноти – народу. Ще у 1920–30-ті роки термін «ethnic» (етнічний) в англійській літературі означав «племінний», «язичницький». Поліваріантність змісту, що вкладався у поняття «етнос», «етнічний», вплинула і на зміст поняття «етнічність» («ethnicity»), коли воно від 1950-х рр. запроваджувалося у науковий обіг спочатку в англійській літературі, а згодом й іншій: він трактувався і як характер або якість етнічної групи, і як етнічна одиниця¹. Хоч за деякими спостереженнями за еволюцією етнологічної лексики, до 1960-х рр. термін «етнічність» не входив до англійських словників².

Певний час формулювання терміна було досить розпливчастим. Глосарій середини 1980-х рр. пропонував судити про «етнічність» як про таку, що вбирає в себе описову модель, і таку, що генетично увічнеє саму себе, а також як модель соціальних відносин, до якої ставляться як до альтернативи або доповнення до інших форм соціальної організації³.

Із приводу змісту феномена, означеного терміном «етнічність», відзначалося, що основною перешкодою тут є його надзвичайно широке трактування і майже універсальне використання, зокрема досить часте вживання замість таких понять, як «етнічна ідентичність» і, особливо, «етнічна група», які мають дещо інший зміст і значення, що «більшість західних вчених вживає ці терміни як синоніми, а відповідні концепції, зокрема етнічність та етнічні групи, вважає «концепціями-близнюками»⁴. Відтак виникли підстави визнати наявність широкого (тобто подвійного) і вузького (зосередженого на специфічних рисах етнічної спільноти) розуміння етнічності.

У середині 1970-х рр. в американській етносоціології було запропоновано вузьке визначення: «Термін «етнічність» стосується поєднання багатьох рис компонентів, що належать до природи будь-якої етнічної групи. Таким чином, етнічність – це суміш суспільних

---

¹ Грунтовніше про це див.: *Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса* / Ю.В. Бромлей. – М., 1983. – С. 7–11.

² *Marger M. Race and Ethnic Relations* / M. Marger. – Belmont (Calif), 1985. – P. 7.

³ *Ethnicity: INTERCOCTA Glossary: Concepts and Terms? Used in Ethnicity Research* / Ed. by Fred W. Riggs. – Paris, 1985. – P. 4.

⁴ *Картунов О.В. Етнічність (збірний термін і концепція)* / О.В. Картунов. // Мала енциклопедія етнодержавознавства– К., 1996. – С. 58–59.

цінностей, вірувань, норм, смаків, самосвідомості, усвідомлення в групі, спільної групової пам'яті та лояльності, певних структурних взаємовідносин в середині групи та прагнення продовження існування за допомогою преференційної ендогамії...»⁵.

Практика вживання терміну «етнічність» як у широкому, так і у вузькому значенні досі зберігається у літературі. Поняття «етнічність» розуміється як категорія, що означає існування відмінних ідентичностей і етнічних груп, які утворюються на їхній основі. Відтак термін етнічність має замінити собою термін «етнос», який передбачає наявність у групи гомогенних, функціональних і спільних характеристик, які відрізняють її від інших. Натомість «концепція етнічності піддає сумніву такий погляд на культурну відмінність і акцентує увагу насамперед на багатокультурному характері більшості сучасних суспільств і практичній відсутності гомогенних груп (з «кодом», «характером», «волею» та «інтересом»), а тим більше культурних ізолятів»⁶. Судження щодо змісту етнічності, яке випливає з наведених засад, полягає в тому, що «етнічність – це форма соціальної організації культурних відмінностей», і, відповідно, під категорією «народ» в сенсі етнічної спільноти розуміється «група людей, члени якої мають спільну назву і елементи культури, мають міф (версію) про спільне походження і спільну історичну пам'ять, асоціюють себе з особливою територією і мають почуття солідарності»⁷.

Наведене визначення народу практично мало чим відрізняється від визначення етносу, що змушує із сумнівом поставитися до протиставлення останньому етнічності як принципово нового концепту. Взагалі, функціональні можливості терміна «етнос» можуть вважатися підставою для того, щоб відмовитися від його отождолення з терміном «етнічність» і вживати його у вузькому, по суті прямому, значенні, а етнічність розуміти так, як її розглядає сучасна наука – як почуття приналежності до групи людей, які відрізняються від інших культурою, набором відмінних рис, якими можуть бути

---

⁵ Цит. за: *Картунов О.* Етнічність (специфічний термін і концепція) / *О.В. Картунов* // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – С. 59–60.

⁶ *Тишков В.А.* Реквием по этносу: Исследования по социально-культурной антропологии / *В.А. Тишков.* – М., 2003. – С. 59–60.

⁷ Там же. – С. 60.

самоназва, мова, історичний міф, релігія, деякі риси матеріальної і духовної культури⁸, фактично у категоріях семіології.

Такий погляд на етнічність існує й в українській науці. Як приклад можна навести наступне визначення: «Етнічність – термін, який відтворює якісні характеристики людини або групи людей, пов’язані з їхнім етнічним походженням і які виявляються у побуті, культурі, поведінці й в цілому у ментальності, підтверджуючи це походження й вирізняючи їх з-поміж інших»⁹. Наведене визначення, разом із уточненням, що здебільшого цей термін вживається також для означення етнічної спільноти¹⁰, не відриває маркуючу своєрідність від її носія – етнічної спільноти, не заперечує її і не підміняє її собою, а зосереджує увагу на змістовній сутності тієї або іншої спільноти різного таксономічного рівня. Наголос на характеризуючу функцію поняття «етнічність» найбільше відповідає завданню встановити залежність між якісним станом суб’єктів міжнародної системи та її функціонуванням.

Зовнішні ознаки етнічності (мова, культура, традиції, ритуали, одяг, зовнішність тощо) самі по собі не можуть проявлятися у міжнародній системі як дієві чинники впливу на неї. Вони можуть проявлятися хіба що як екзотика, яка надає відносинам між країнами певного колориту. Нас має цікавити винятково функціональне використання проявів етнічності міжнародними акторами.

Етнічність може набувати дієвої функції лише як сукупність ознак, притаманних тому чи іншому міжнародному акторові незалежно від того, виконує він суб’єкту чи об’єкту роль. Майже завжди етнічність проявляється через позиції та дії її носіїв, якими є етнічні спільноти, що можуть виступати міжнародними акторами і в державному, і у бездержавному статусі.

Діяльність соціальних груп, у т. ч. етнічних спільнот, як і діяльність окремих людей, є фізичною реалізацією усвідомлених мотивів і цілей. Тому зрозуміти діяльну функцію етнічності можна лише через розуміння змісту свідомості її носіїв, тобто через етнічну свідомість і таку її складову, як етнічна психологія.

⁸ Тишков В.А. *Этнология и политика* / В.А. Тишков. – М., 2005. – С. 167.

⁹ Євтух В. *Етнічність* / В. Євтух // *Етносоціологія: терміни та поняття*. – К., 2003. – С. 113; Його ж. *Етнічність: глосарій*. – К., 2009. – С. 55.

¹⁰ Євтух В. *Етнічність: глосарій*. – С. 55.

Варто нагадати, що в ході дискусії 1970-х – 1980-х рр. про зміст етнічності питання етнічної свідомості та етнічної психології стали центральними серед дослідників, насамперед у західних країнах, де ця дискусія точилася особливо активно. Етнічність розглядалася переважно не як сталий перелік певних ознак (характеристик), а як їхнє усвідомлення, як «спільне розуміння життя». Усвідомлення спільнотою рис своєї етнічності розумілося як її «спільна справа»¹¹.

Один з відомих авторитетів у царині вивчення націй і націоналізмів Е. Сміт пов'язує етнічність з такими елементами, як групова власна назва, міф про спільних предків, спільна історична пам'ять, один або більше диференційованих елементів спільної культури, зв'язок із конкретним «рідним краєм», чуття солідарності у значної частини населення. Етнічну спільноту, зауважує Е. Сміт, можна вирізнити за цими атрибутами, навіть коли вони притаманні лише невеликій її частині і навіть коли виразно проявляються лише деякі з них: «Де є такий комплекс елементів, перед нами вочевидь постає спільнота з історичною культурою і чуттям спільної ідентичності»¹². Крім того, Е. Сміт звертав увагу і на такий прояв почуття етнічної солідарності, як етноцентричне бачення світу, яке полягає у переконаності в тому, що «своя» група є єдиним взірцем правди і справедливості, у її правоті й вищості й, відповідно, у запереченні цінностей інших спільнот. При цьому Е. Сміт звертав увагу на історичну давність психології етноцентризму, яка, на його думку, проявлялася вже в античні часи¹³, що можна вважати підтвердженням давніх витоків феномена етнічної психології.

На важливе місце етнічної свідомості вказував і П. Брас, коли виділяв в етнічності такі об'єктивні атрибути (ознаки), як мова, територія, релігія, колір шкіри, одяг, суб'єктивні почуття або суб'єктивне усвідомлення себе спільнотою і, крім того, поведінку або безпосередню взаємодію між етнічними спільнотами. Етніч-

---

¹¹ Vos G., *de*. Ethnic pluralism: Conflict and Accommodation // Ethnic Identity: Cultural Continuity and Change / G. de Vos – Palo Alto (Calif.), 1975. – P. 5.

¹² *Сміт Е.* Національна ідентичність / Е. Сміт; пер. з англ. – К., 1994. – С. 31.

¹³ *Сміт А.* Nationalism in the Twentieth Century / A. Smith. – Oxford, 1979. – P. 90, 91.

ність, таким чином, більше розуміється як усвідомлення спільнотою своєї ідентичності, своїх культурних символів.

Для нас важливим є наголос не лише на чуттєвих, а й на поведінкових аспектах етнічної свідомості: «Етнічність, або етнічна ідентичність, також вбирає в себе, на додаток до суб'єктивного самоусвідомлення, зазіхання на статус і визнання групи як керівної, або принаймні як рівної іншим групам. Етнічність належить до етнічної категорії так само, як класова свідомість – до класової категорії»¹⁴. Аналогія між етнічною і класовою категорією в даному випадку важлива тим, що класова свідомість матеріалізується зазвичай політичними діями класового актора. Такий самий зв'язок слід визнати і тоді, коли ми говоримо про етнічність: її прояви мають розумітися як певні фізичні дії, у т. ч. політичного характеру.

Етнічність дедалі частіше розуміється не просто як перелік ознак, а як суб'єктивна індивідуальність, основу якої становить почуття приналежності до своєї спільноти. А расові, релігійні, лінгвістичні і культурні відмінності лише підтримують це почуття¹⁵. На важливість психологічного компонента етнічності вказував Дж. Армстронг: головне у розмежуванні між етнічними спільнотами – взаємовідносини, тобто не їхні «характер» або «сутність», а те, що відчувається їхніми членами; не «характеристики» групи самі по собі, а процес порівняння їх з іншими. Наголос на психологічні аспекти етнічності випливає із висновку, що розумові відносини витримали перевірку часом більшою мірою, ніж матеріальні умови життя.

Зокрема, на думку дослідників з історії релігії та культури, існує фундаментальна схожість серед традиційних культур від Атлантики до Індії і навіть далі. А відтак, важко обґрунтувати зв'язок матеріальної культури з етнічністю, тобто зводити етнічність винятково до культурних ознак. Дж. Армстронг більшою мірою сприймав точку зору, що корисні зразки матеріальної культури легко поширюються, не заторкуючи значною мірою етнічну індивідуальність, хоча й не заперечує, що ознаками останньої

---

¹⁴ Brass P. *Ethnic Groups and Nationalities // Ethnic Diversity and Conflict in Eastern Europe* / P. Brass. – Santa Barbara (Caliph) – Oxford, 1980. – P. 1–3.

¹⁵ Stack J. *Ethnic Groups as Emerging Transnational Actors // Ethnic Identities in a Transnational World* / J. Stack. – Westport (Conn.), 1981. – P. 17–18.

можуть бути і деякі матеріальні зразки, приміром сільське житло. При цьому, однак, особливу увагу привертають психологічні прояви етнічності. Серед них – так звана ностальгія, «колективна пам'ять» про вищий спосіб життя у далекому минулому (приміром, араби з покоління у покоління зберігають пам'ять про свою історичну батьківщину навіть залишивши її; у землеробів-християн Європи ностальгія виражалася в тому, що вони у Старому Завіті замінили дику пустелю на болота і ліси, ближчі їхньому осілому способу життя). Відтак, хоч ностальгія за своїми емоційними проявами має більше значення для класової поведінки або для літературного вираження, ніж для вираження групової солідарності, проте не можна оминати значення сили ностальгії, коли вона наповнена символічним змістом.

Отже, лише відмінності життя не створюють міцних кордонів індивідуальності, але вкрай відмінні способи життя «створюють відносини, що значною мірою зумовлюють ту манеру, в якій такі кордони відчужаються. Головним же індикатором належності до способу життя є ностальгія, і її вираження спільнотою становить сильний символічний засіб передавання відносин, що походять від зразків такого життя. Для осілого землеробського населення – однаково, еліти чи селян – таке символічне передавання зосереджене на приналежності до особливої території. Як і інші масові відносини, почуття територіальної приналежності суттєво посилюється політичною дією»¹⁶. Психологічна сторона етнічності почала позначатися як «ми – почуття», що формується у зв'язку з такими характеристиками, як культурні риси, спільна спадщина або спільна територія¹⁷.

У процесі дискусій щодо етнічності сформувалася думка, що на експресивному рівні етнічність містить нераціональний або дологічний компонент, певний психологічний процес, який піднімає питання етнічної ідентичності над сферою усвідомлених цілей. Названі психологічні функції етнічності було визнано поряд із функціями політичними і логічними, фундаментальними і такими, що мають засадниче значення¹⁸.

---

¹⁶ *Armstrong J. Nations before Nationalism / J. Armstrong. – Chapel Hill (H.C.), 1982. – P. 5, 14–21, 51.*

¹⁷ *Marger M. Op. cit. – P. 7–8.*

¹⁸ *Ethnicity: INTERCOCTA. Glossary. – P. 4.*

У сучасній літературі поряд з поняттям «етнічна психологія» дедалі частіше фігурує поняття «етнічний менталітет» або «етнічна ментальність». Не втручаючись у дискусію про семантичне співвідношення психології і ментальності, відзначимо важливість впровадження ментальності для з'ясування діяльнісних мотивів носіїв етнічності. Щодо ширшого терміна «менталітет» («ментальність»), то «потреба в ньому виникла через те, що сьогodнішнім дослідженням вже не вистачає суто зверхньої та здебільшого суб'єктивної інформації й свідчень людей минулих часів й епох про себе. І якщо сьогodні визнається, що кожен етнос має свою, так би мовити, духовно-культурну «ауру», яка істотно впливає на самосвідомість і характер життєдіяльності значної більшості відповідних етнофорів, то є всі підстави вважати, що така «аура» існувала і в минулі часи, і що вона справляла не менший вплив. Урахування цієї обставини і може забезпечити глибше розуміння спонук і мотивів вчинків і дій наших предків, а тому й об'єктивніше висвітлення сутності подій минулого»¹⁹. У свою чергу, етнічна ментальність має вважатися невід'ємною від діяльності як етнічних спільнот, так і будь-яких світових акторів, що несуть на собі етнічні ознаки і керуються самосвідомістю, наповненою етнічним змістом. Тобто, етнічність у міжнародній системі проявляється через дії носіїв етнічної ментальності. Підставою цьому є, зокрема, думки, що «ментальність будь-якого етносу... є діяльним феноменом», що «є дещо константне у самому діяльному вияві, а саме – програма – комплекс діяльності, дій та вчинків певної групи духовно споріднених індивідів, які, неусвідомлено реалізуючи цю програму, відтворюють те безтілесно-специфічне, що є етнічною ментальністю», що «етнічна ментальність містить у собі вже свідомо-автоматичні спонуки, через які та сама програма саморозвитку етносу реалізується вже у формі опосередкованих зовнішніми відносинами конкретних актів самоорганізації етносу»²⁰.

Було б необачним думати, що мотиваційна сила етнічної ментальності може надавати етнічності статусу міжнародного актора.

---

¹⁹ Нельга В. Розділ 3: Ментально-архетипний зміст етнічного / В. Нельга // Феномен нації: основи життєдіяльності. Частина I: Теоретико-методологічні засади осягнення етнонаціонального буття. – К., 1998. – С. 55–56.

²⁰ Там само. – С. 59, 66.

До такої думки доволі легко спокуситися ототожненням понять «етнічність» та «етнічна спільнота», яке досі трапляється в етнологічній літературі. За подібного ототожнення етнічність може бути визнаною базовим структуроутворюючим елементом міжнародної системи, хоча насправді вона такою не є. Необхідно завчасно убезпечитися від такої небезпеки, оскільки помилкова і навіть односторонньо звужена характеристика міжнародного актора, його внутрішнього змісту, яким визначається його діяльнісна мотивація, може завдати непоправної шкоди системному поглядові на міжнародні відносини – і на їхній характер, і на їхні наслідки.

У сучасних дослідженнях процесу інтенсифікації міжнародних відносин і міжнародної співпраці, який отримав назву «глобалізація», постійно повторюється теза, що на сучасному етапі дедалі помітнішу роль основного міжнародного актора набувають транскордонні регіони, транснаціональні корпорації, міждержавні утворення тощо. На щастя, домінуючою залишається точка зору, яка відбиває реальний стан справ – основним, базовим, елементом міжнародної системи залишається держава, і поки немає ознак втрати нею такої ролі і такого статусу. В літературі трапляється підпорядкування «міждержавних відносин» ширшим «міжнародним відносинам», яке супроводжується передбаченням, що слід очікувати появи серед останніх інших суб'єктів і компонентів, але поки доводиться виходити із традиційного права держави на певну територію та її природні ресурси (територіальний суверенітет) і на його юрисдикцію щодо громадян цієї території²¹.

Розглядаючи стан міжнародних відносин, ми свідомо віддаємо перевагу терміну «міжнародна система» над терміном «система міжнародних відносин». Зважаючи на те, що відносини у кожній системі підпорядковані певному порядку, виглядає слушно і пропозиція застосовувати термін «міжнародний порядок», коли йдеться про той або інший етап функціонування міжнародної системи відповідно до Віденських, Версальських, Паризьких або інших домовленостей, коли міжнародні відносини регулюються загальноновизнаними принципами зовнішньополітичної поведінки,

---

²¹ Богатуров А.Д. Очерки теории и методологии политического анализа международных отношений / А.Д. Богатуров, Н.А. Косолапов, М.А. Хрусталеv. – М., 2002. – С. 45, 25.

узгодженими на їх основі приписами, набором визнаних моральних і припустимих санкцій за їхнє порушення і здатністю ці санкції застосовувати, політичною волею країн-учасниць користатися потенціалом застосування санкцій²².

Термін «система міжнародних відносин», за усієї його популярності і масової вживаності, на нашу думку, семантично не уповні коректний. Будь-яка система є сукупністю елементів (структурою), які перебувають між собою у певних взаємовідносинах, або взаємодіють. Тому логічніше, як нам видається, говорити про відносини у системі, структура якої складається з міжнародних акторів, а простіше – у міжнародній системі. Тим самим ми уникаємо тавтології, що міститься у терміні «система міжнародних відносин», коли відносини між елементами системи самі вважаються системою, а остання у такій якості потребує іншої структури, а відтак інших структуруючих елементів.

Зробленим термінологічним застереженням ми дещо забігаємо наперед, оскільки сама міжнародна система потребує низки парадигмальних суджень з позицій загальної теорії систем і з позицій синергетики, про що йтиметься далі. Щойно зроблене застереження потрібне для чіткішого лексичного визначення термінів, що застосовуватимуться щодо тих акторів, з яких складається міжнародна система.

Визначення держав структуруючим елементом міжнародної системи уможлядно мусить мати своїм наслідком: а) заміну терміна «міжнародні відносини» на «міждержавні відносини» (що трапляється у літературі, але не шляхом витискання з наступною заміною одного терміна іншим, а шляхом їхньої синонімізації); б) ототожнення держави з народом, оскільки останнє слово є ключовим у лексемі «міжнародні відносини».

На перший погляд, застосування термінів «міжнародна система» та «міжнародні відносини» звільняє від необхідності пов'язувати їх з терміном «народ». Та насправді оминати поняття «народ», навіть коли йдеться лише про державу, неможливо. Існує безліч різноманітних визначень поняття «держави». Допоки найуживаніше інституціональне розуміння держави втілене у лаконічному формулюванні: «Держава – 1) Сукупність людей, території, на якій вони

---

²² Там же. – С. 114–115, 159.

проживають, і суверенної у межах даної території влади. У цьому розумінні термін «державна» є тотожним поняттям «країна», «основний суб'єкт міжнародного права». 2) Організація політичної влади, головний інститут політичної системи суспільства, який спрямовує і організовує за допомогою норм права спільну діяльність людей і соціальних груп, захищає права та інтереси громадян. Акумуляуючи у своїх руках владні повноваження, держава політично інтегрує суспільство і представляє його як у внутрішніх, так і зовнішніх відносинах»²³. Інший підхід до розуміння держави полягає у пріоритетному наголосі на суспільних відносинах, якими населення країни об'єднується державною владою, про що йтиметься в іншому розділі, присвяченому виникненню держав як суб'єктів міжнародної системи.

Як бачимо, у наведеному інституціональному визначенні держави слово «народ» не фігурує, але це не означає заперечення його незримої присутності в ньому. Адже тільки як народ може розумітися сукупність людей, об'єднаних спільною територією. Нерозривність зв'язку між державою і народом впливає і з визначення останнього: «Народ – історично змінна спільнота соціальних груп, яка включає в себе на різних етапах історії класи і прошарки, що беруть участь у розв'язанні проблем суспільного розвитку. Ширше за обсягом визначення відноситься до Н. усе населення певного політико-географічного середовища (народ конкретної країни, народ Скандинавії, народ Європи)»²⁴.

При цьому аж ніяк не може бути проігнорованою та обставина, що безетнічного населення у країнах світу не існує, кожна з них населяє одна або більше етнічних спільнот, які можуть проживати компактно і дисперсно. У будь-якому разі термін «народ» може бути застосований як у демографічному, соціальному, так і в етнічному сенсі.

В етнологічному сенсі «народ» розуміється як «етнічна спільнота». Сам термін «етнос» у первісному значенні розумівся як будь-яка сукупність однакових живих істот зі спільними власти-

---

²³ Шемшученко Ю.С. Державна / Ю.С. Шемшученко // Політологічний енциклопедичний словник. – 2-е вид., доп. і перероб. – К., 2004. – С. 143–144.

²⁴ Саприкін А.Г. Народ / А.Г. Саприкін // Політологічний енциклопедичний словник. – 2-е вид., доп. і перероб. – К., 2004. – С. 376.

востями або ознаками, а тому міг перекладатися різними значеннями, у т. ч. народ, плем'я, сукупність людей тощо. У зарубіжній етнології вже наприкінці XIX ст. «етнічна спільнота» стала розумітися як «народ». Таке розуміння утвердилося спочатку в російській дореволюційній, а потім, радянській науці – «етнос» і «народ» ставали синонімами, коли йшлося про «народи світу»²⁵.

Прийнята в етнології синонімічність «етносу» і «народу» посилює спокусу до розуміння міжнародних відносин як відносин між етносами, тобто міжетнічних. Неприйнятність такого розуміння очевидна з низки причин. По-перше, під міжетнічними відносинами зазвичай розуміють контакти, які відбиваються на основних ознаках і властивостях народів, якими визначається етнічна ідентичність кожного з них – на мові, культурі, расових особливостях, побуті, історичній пам'яті і т. д. Між тим перелік тем, присутніх у міжнародних відносинах, виходить далеко за межі етнічності – це економіка, політика, безпека, право і маса аспектів, що стосуються повсякденної життєдіяльності людей. По-друге, обмеживши розуміння відносин у міжнародній системі як відносин міжетнічних, ми були б змушені звести міжнародну систему до етнічної категорії і тим самим вилучити з неї ті елементи, які не ідентифікують себе з етнічністю. По-третє, довелося б вилучити з міжнародної системи і ті держави, які мають у своєму складі більш як один етнос або етнічну групу і тим самим втрачають однозначну етнічну приналежність. Загалом, спокуса ототожнення міжнародного з міжетнічним є наслідком особливості східнослов'янської лексики, яка не знайшла іншого терміна, ніж «народ» при перекладі терміна «етнос». У західних, насамперед в англійській, мовах, лексика яких формувалася під впливом латинської мови, відносини між державами розуміються як відносини між націями і оформлюються у загальноприйнятому і загальноживаному англословному терміні «international relations» і у його іншомовних еквівалентах.

Термін «нація» («nation») як синонім терміну «держава» поки що займає непохитне місце у літературі з міжнародної проблематики – «велика нація» («great nation») поруч з «великою державою» («big power»), Організація Об'єднаних Націй (United Nations Organization). В історії трапився і певний лексичний

---

²⁵ Бромлей Ю.В. Указ. соч. – С. 7–15.

курйоз, коли слово, в якому кореневою основою було англійське слово «nation», стало назвою для організації, яка вважала нації історично минушим явищем – йдеться про «Комуністичний інтернаціонал».

Однак, було б так само необачним, як із терміном «народ» («етнос»), вважати міжнародні відносини (international relations) відносинами безпосередньо між націями у суто соціальному їх розумінні. Світова наука запропонувала кілька сот визначень терміну «нація». Нас, безумовно, цікавлять ті із них, що стосуються трикутнику термінів «нація», «етнос» і «держави». Увагу, на нашу думку, слід зосередити на тих судженнях щодо нації, які висловлювалися під час дискусії про етнічність, що точилася в західній літературі у 1960-х – 1980-х рр. і не могла залишити поза увагою питання про зв'язок національності з етнічністю.

Розуміння нації як суто соціального феномену проявляються або нехтуванням її етнічності, або мінімізацією ролі останньої у тих зв'язках, які утримують національну цілісність. Ілюстративним щодо цього було судження про сутність нації одного з провідних американських соціологів Т. Парсонса: «Це колективна структура, в якій члени об'єднані або, у певному сенсі, асоційовані. Її найважливішим надбанням є «рівень солідарності», яка характеризує відносини між її членами». Синонімом нації у такому її сенсі Т. Парсонс називав суспільство, головною рисою якого він визначав самодостатність, тобто «здатність системи... діяти автономно у здійсненні своєї нормативної культури, особливо її цінностей, але також її норм і колективних цілей»²⁶.

І майже двадцять років по тому у західній науці міцно вкоріненою залишалася думка, що «нація – соціальний феномен колективного життя, позначений рівнем міжсуб'єктної свідомості, який не зводиться ані до «об'єктивних умов, таких, як територія, спорідненість, клас (в економічному сенсі) та мова, так і до інших рівнів міжсуб'єктної свідомості, таких, як клас («для себе»), покоління тощо»²⁷.

---

²⁶ Parsons T. Social systems / T.Parsons // International Encyclopedia of the Social Sciences. – New York, 1968. – Vol. 15. – P. 461.

²⁷ Tiryakian E. Nationalism and modernity E. Tiryakian // New Nationalism of the Developed West. – Boston ets., 1985. – P. 65–66.

Звернімо увагу, що і в загальних соціологічних визначеннях нації підкреслюється роль почуття солідарності між її членами – тієї риси, притаманної і етносу, яка підкреслювалася і в судженнях щодо етнічності. А оскільки не буває зовсім безетнічного населення, з якого складається нація, то етнічна солідарність може або повністю збігатися з національною, або прямо впливати на її рівень залежно від етнодемографічного складу нації. Це ж стосується і культурних зв'язків всередині націй. Тому при формуванні судження щодо нації доречним є зауваження Дж. Армстронга, що «як й інші основні елементи людського досвіду, етнічна ідентифікація так тісно пов'язана з іншими компонентами суспільства, що аналіз частини обов'язково включає інтерпретацію цілого»²⁸. Тобто, нація не може розумітися поза етнічним складом та етнічними ознаками. Дж. Армстронг виокремив цей зв'язок тим, що назвав націоналізм (пригадаймо, що націоналізм у західній традиції вважається витоком і рушієм творення нації: цього питання нам доведеться ще не раз торкатися) частиною циклу в етнічній свідомості²⁹. Зважаючи на значення такої спільної і для етносу, і для нації характеристики, як власне самоусвідомлення, у наведеній інтерпретації нація не може розумітися інакше, ніж більш високий етап в еволюції етносу.

Етноеволюційна модель формування нації є більшою мірою абстрактно-теоретичною конструкцією. Сам Дж. Армстронг й інші дослідники зв'язку етнічності з політикою (в українській та російській науковій лексиці цей напрям досліджень здобув назву «етнополітологія») уповні обізнані, що в реальному житті нації є значно складнішими явищами, і процес їхнього формування винятково рідко позначений такою спрощеною однолінійністю. Відповідно, нація не може бути зведена лише до етнічного субстрату.

Такого підходу уникають і дослідники, які надають більшого, ніж інші їхні колеги, значення етнічному компоненту в нації. Найбільш ілюстративними є судження щодо нації одного з найвідоміших фахівців з етнічної та національної проблем Е. Сміта. «Нація... – зауважує він, – розчиняє в собі три різних елементи: етнічний принцип, який виникає спочатку із спорідненої

---

²⁸ *Armstrong J.* Op. cit – P. 283.

²⁹ *Ibid.* – P. 4.

організації; територіальний компонент, який походить історично від династичних і колоніальних об'єднань, і, нарешті, норму політичної спільності, яку можна виявити у містах-державих Давньої Греції або Середньовічної Італії». Тому нація являє собою загалом абстрактний міф, який, тим не менше, має глибоке коріння на різних рівнях історичної реальності, перетоплюючи (поєднуючи) у собі громадянство з етнічною приналежністю і з територією³⁰. Виходячи з цього, Е. Сміт виділив дві основи утворення нації – 1) територіальну державу або політичну спільноту, лідери яких прагнуть створити культурно гомогенне населення з відчуттям особливих етнічних уз; 2) спільність культури, або «етнічний націоналізм»³¹.

Водночас Е. Сміт у своїх роздумах про сутність нації ніколи не протиставляв обидві основи як такі, що взаємно виключають одна одну. Показовим щодо цього був його порівняльний аналіз двох концепцій нації. Одна з них, яку він називає стандартною західною моделлю нації, виділяє такі риси національної ідентичності, як історична територія, політико-юридична спільнота, політико-юридична рівність членів, спільна громадянська культура та ідеологія. В основі другої моделі – такі риси ідентичності, як спільність походження, рідна (в розумінні традиційна етнічна) культура, рідна мова, звичаї і традиції. Однак, зауважує він, «по суті кожен націоналізм містить громадянські та етнічні елементи в різних пропорціях і формах. Часом переважають громадянсько-територіальні елементи, часом сильніше наголошують на етнічних та народно-культурних елементах»³². Тому Е. Сміт відніс до загальних рис національної ідентичності як громадянсько-політичні, так і етнокультурні ознаки – історичну територію, або рідний край; спільні міфи та історичну пам'ять; спільну масову, громадську культуру; єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів; спільну економіку з можливістю пересуватися у межах національної території, і на цій основі визначив націю як «сукупність людей, що має власну назву, свою історичну територію, спільні міфи та

---

³⁰ *Smith A.* Introduction: The Formation of nationalist movements / A. Smith // *Nationalist Movements.* – London–Basingstoke, 1976. – P. 1–2.

³¹ *Smith A.* The ethnic revival in the modern world / A. Smith – Cambridge, 1981. – P. 18.

³² *Сміт Е.* Національна ідентичність. – С. 20–21, 22.

історичну пам'ять, спільну масову, громадську культуру, спільну економіку і єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів»³³. Не менш корисною для нашого дослідження є й інша думка Е. Сміта: «Національна ідентичність за самою суттю багатовимірна, її ніколи не можна звести до єдиного елемента – на таке неспроможні навіть окремі націоналістичні фракції, – її не можна легко або швидко прищепити населенню з допомогою штучних засобів»³⁴. Е. Сміт також влучно підкреслює важливість етнічності на початку державотворення, коли вона проявляє себе у вигляді «етнічного ядра» – тобто тих етнічних груп, які формують «осердя й основу держав і царств». Завдяки існуванню таких «етнічних ядер» можуть визначатися характер і кордони нації та державна територія. Таке відбувається тому, що етноси зазвичай пов'язані з певною територією, відповідно й кордони нації великою мірою визначаються міфами і спогадами³⁵. Відтак, «якщо у випадку з етносами зв'язок з територією може бути лиш історичний та символічний, то у випадку з нацією він фізичний і реальний: нації володіють територіями. Іншими словами, нації завжди вимагають етнічних «елементів». Ці елементи можна, звичайно, розвинути, дуже часто вони вже є. Але не можна уявити собі нації, що не мала б якихось спільних міфів і спогадів про свою територіальну домівку»³⁶.

Виявлення обмеженості модерністського розуміння природи націй не означає автоматичного схилення до так званого перенніалізму, який стоїть на тому, що модерні нації є безперервним продовженням етнічного феномену аж до модерних часів. Е. Сміт спростовує ідею «споконвічної нації» і вказує на головну ваду перенніалізму – голослівне спрощення, яким ігноруються такі обов'язкові атрибути націй, як їхня масовість, історико-політична легітимність, спільний правопорядок, який передбачає рівність усіх її членів, автономна самоврядність, національна лояльність громадян, спільність території. «Справді, ми не знайдемо «націй» в домодерній епохи», заперечує перенніалістам Е. Сміт. Але він при цьому відкидає і категоричну безапеляційність модерністського підходу: «З іншого

---

³³ Там само. – С. 23.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само. – С. 48.

³⁶ Там само. – С. 49.

боку, ми таки знайдемо певну кількість просторіших колективних культурних одиниць, які можемо назвати етносами і визначити як «певну сукупність людей, котрі мають спільні міфи про предків, історичну пам'ять, елементи спільної культури, деякий зв'язок з історичною територією і певну міру солідарності, принаймні серед еліт». Ці культурні колективності або етноси... з'являються в історичних джерелах найпізніше наприкінці 3 тис. до н.е., з часів давніх шумерів, еламітів та єгиптян і в різні періоди історії постають на кожному континенті»³⁷.

Значення етнічності у національному формуванні та бутті Е. Сміт доволі широко висвітлив у книзі «Культурні основи націй», що вийшла перекладом українською мовою³⁸. У ній автор застерігає від односторонності модерністського підходу до феномену нації, який полягає у тому, що нація вважається продуктом модернізації, яка розпочалася у XVIII ст., що нація, тим самим, є феноменом, який вийшов за межі етнічності і характеризується винятково громадянськими ознаками – приналежністю до певної держави, її суспільства та політико-ідеологічної системи. «Одна з основних проблем модерністської концепції, – зауважує Е. Сміт, – полягає в її нездатності визнати, що термін «нація» вживають у двох абсолютно різних значеннях. З одного боку, він позначає аналітичну категорію, яка відрізняє націю від інших споріднених категорій колективної культурної ідентичності; з другого – його вживають як дескриптивний термін, що включає риси певного історичного типу людської спільноти. Цю проблему ускладнено фактом, що історичний тип людської спільноти, позначений терміном «нація», є культурним і (або) політичним, або і культурним, і політичним, тобто цей термін позначає тип людської спільноти, що, як вважають, має колективну культурну ідентичність, або колективну політичну ідентичність, або і ту, і іншу»³⁹.

З урахуванням симбіозу політичного й етнічного компонентів у нації, її ідеальний тип, на думку Е. Сміта, «це названа і самовизначена людська спільнота, члени якої плекають спільні

³⁷ *Сміт Е.* Нації та націоналізм у глобальну епоху / Е. Сміт, пер. з англ. – К., 2006. – С. 78–83, 84.

³⁸ *Сміт Е.* Культурні основи націй. Ієрархія, заповіти і республіка / Е. Сміт; пер. з англ. – К., 2009. – 312 с.

³⁹ Там само. – С. 38.

міфи, спогади, символи, вартості й традиції, створюють і поширюють характерну публічну культуру й дотримуються спільних вартостей і спільних законів. Так само й національну ідентичність можна визначити як неперервне відтворення та реінтерпретацію структури вартостей (мабуть, коректніше було застосувати слово «цінності», але так у перекладі – *О.М.*), символів, спогадів, міфів і традицій, що становлять характерну спадщину нації, та ідентифікацію індивідів із цією структурою і спадщиною»⁴⁰.

У розвиток думки Дж. Армстронга, що дослідження процесів націєформування потребує вивчення соціально-символічних процесів впродовж послідовних історичних епох, Е. Сміт підкреслює, що пов'язуючи у такий спосіб минуле, сьогодення й майбутнє можна відкрити шлях до тривалого аналізу етнічних і національних феноменів у різні історичні періоди. У такий спосіб можна уникнути однобічності модернізму, яка полягає у тому, що античні і середньовічні спільноти характеризуються за критеріями сучасних націй, внаслідок чого їм відмовляється у праві на наявність рис національної ідентичності, тоді як «звичайний спосіб претендування на неперервність певної нації – простежити походження й коріння сучасної форми нації від середніх віків... і тим самим стверджувати, що деякі сучасні нації сформувалися на основі соціально-символічних рис і ресурсів попередніх *ethnies* і претендують на певну спорідненість із ними...»⁴¹.

Посилення аргументації на користь невід'ємності нації від певної етнічної основи (основ) у рамках нашої теми спричиняє певний парадокс: чим переконливішими є такі аргументи, тим менше підстав вважати націю міжнародним актором – і коли вона характеризується як суто етнічний феномен (тоді на неї тим більше поширюються вищенаведені заперечення щодо міжнародного акторства етносу), і коли вона характеризується за ознаками суто громадянськими, оскільки і в такому випадку вона не позбавлена певних спільних для всіх її членів культурних основ, які майже всі мають прями або опосередковані етнічні витоки.

Відмова і етносу, і нації у статусі самостійного міжнародного актора має унеможливити вивчення ролі етнічності, зв'язаної (у

---

⁴⁰ Там само. – С. 40.

⁴¹ Там само. – С. 41.

першому випадку повною мірою, у другому – частково) з обома спільнотами. Але в обох випадках етнічність може проявити себе через різного роду політичні представницькі інститути. Нація може мати таким інститутом державу або протодержавні інститути, якщо вона ще перебуває на стадії державотворення. Етнос може бути представлений різного роду політичними інститутами квазі-державного типу. Все ж таки загальною світовою практикою є національне представництво через державу, і саме держави утворюють систему, назва якої найправильніше відбиває її назву – international system. Випадки ж, коли етнічні спільноти, що не мають держави, намагаються діяти як самостійні актори, не спроможні серйозно змінити характер відносин у international system і фактично можуть лише вплинути на факторний фон функціонування цієї системи. Національний характер держав і державна форма міжнародної участі націй мають своїм симбіотичним поняттям «національну державу» (nation-state) незалежно від етнічного складу нації. На підтримку наших міркувань доречно навести думку, яка видається нам цілком слушною: «Слово ж «nation» є цілою концепцією і у цій своїй якості означає не «народ» і не «націю», але певний тип держави – мононаціональної або з домінуванням провідного етносу; держави, що склалася у Європі паралельно зі становленням капіталізму, як свого роду передумова і перший його результат. IR в строгому сенсі цих слів, відтак, – відносини між державами цілком певного соціально-політичного і політико-економічного типу, причому відносини, які складаються і діють у середовищі саме таких (а не іншого типу) держав»⁴².

На засадах винятково теоретичної феноменології, «нація» і «держави» розглядаються окремо. Понад те, часом їх вважають феноменами непокєднуваними. Навіть Е. Сміт, який наполегливо простежує зв'язок між етнічністю і нацією, і між нацією і державою, наголошує на тому, що національна ідентичність відокремлена від держави: «Концепція держави пов'язана лише з державними інституціями, саме їм належить монополія на примус і стягування податків у межах даної території. Натомість нація означає культурні й політичні зв'язки, що об'єднують у єдину політичну спільноту

---

⁴² Богатуров А.Д. Указ. соч. – С. 37.

всіх, хто має спільну історичну культуру та батьківщину. Щоправда, не можна заперечити певного взаємоперекривання обох концепцій з огляду на спільний для них зв'язок з історичною територією і (в демократичних державах) їхнє покликання на суверенітет народу. Та хоч сучасні держави мусять легітимізуватися у національній і народній формі як держави окремих націй, їхній зміст і мета зовсім інші»⁴³. Втім, можливо Е. Сміт не був би таким категоричним, якби враховував і розуміння держави як системи соціальних зв'язків, які проявляються лише через діяльність державних інституцій.

Аналогічно відрізняють обидва феномени й інші відомі фахівці з теорії нації. Прикладом є судження Г. Сетона-Ватсона: «Держава є правовою і політичною організацією, яка має владу, щоб вимагати слухняності і відданості від своїх громадян. Нація є спільнотою людей, члени якої пов'язані один з одним почуттям солідарності, спільною культурою, національною свідомістю»⁴⁴. Інша такого ж роду точка зору – держава є колективом, очоленим групою людей, які здійснюють владу над іншими, аби отримувати додаткову вартість для своїх власних індивідуальних або колективістських благ, а нація – політично усвідомленою етнічною спільнотою (*ethny*), яка заявляє право на державність⁴⁵.

У наведених визначеннях немає місця для зв'язку між державою і нацією, а тим більше етнічністю. Однак, цей зв'язок, який існує в реальному житті, дослідницька увага не могла обійти. Реально існуючі випадки національного буття довели, що нація спочатку означала групу людей, народжених у певній країні і тому географічно й біологічно пов'язаних. Але з часом ця концепція набула політичного сенсу, і нація почала розумітися як «група людей, які вважають себе політичною єдністю і бажають самовизначення»⁴⁶. Ще більшою мірою зв'язок через націю між етнічністю соціуму і його політичним статусом відбиває думка, що почуття етнічної індивідуальності, справжнє чи уявне, добровільне

⁴³ *Smith E.* Національна ідентичність. – С. 23–24.

⁴⁴ *Seton-Watson H.* Nations and states. An Inquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism / H. Seton-Watson. – London, 1977. – P. 1.

⁴⁵ *Van den Berghe P.* The ethnic Phenomenon / P. Van den Berghe. – New York etc., 1982. – P. 61.

⁴⁶ *Kotze D.* Nationalism: A Contemporary study / D. Kotze. – Cape Town, 1981. – P. 6.

прийняте чи нав'язане, є необхідною і суттєвою умовою державного будівництва⁴⁷.

Якщо, на це звертає увагу Е. Сміт, на Заході і в деяких районах Півночі Європи і стався «перехід від прихованого культурного усвідомлення етнічності до відкритого і територіального усвідомлення національності»⁴⁸, то це аж ніяк не означало ігнорування культурних ознак нації. Просто національна свідомість позбулася етноцентричного ставлення до власних культурних основ: «У дедалі більш взаємозалежному світі стало просто неможливо у пристрасному прагненні до окремої етнічної держави діяти так, ніби інші етнічні держави не володіли цінностями або не заслуговували на повагу. Оскільки ізоляція поступилася торгівлі й обміну ідеями та технікою, постільки проблеми економічного розвитку стали центральними для еліт кожної нації-держави, тому спільноти і держави стали служити гідями і зразками; еволюція, як і революція, стала «інтернаціональною». Навіть там, де всередині кордонів нових держав прагнули етнічної чистоти, новий націоналізм навряд чи міг надати розкіш старих етноцентричних відносин, коли він увійшов у відносини зі світом націй і наддержав. Тому рішенням для національного пошуку було зміцнення культурної основи спільноти з відмовою від старих ідей центральності і вищості»⁴⁹.

На понятійному рівні співставлення нації з державою як правило виражається у її подвійному розумінні – нею може вважатися і все населення багатоетнічної держави (наприклад, усі громадяни Британської імперії), і етнічна спільнота, яка має політичну єдність або прагне її⁵⁰. На термінологічному рівні сталася синонімізація «нації» і «держави», насамперед у англомовній лексиці, де ці поняття часто змішують⁵¹. Як приклад, можна навести висловлювання Е. Гідденса: «Нація... існує лише тоді, коли [відповідна] держава охоплює уніфікованим адміністративним впливом всю територію, яку вона вважає об'єктом свого суверенітету»⁵².

---

⁴⁷ Stack J. Ethnicity and Transnational Relations. An Introduction / J. Stack // Ethnic Identities in a Transnational World. – Westport (Conn.). – London, 1981. – P. 4.

⁴⁸ Smith A. The ethnic revival... – P. 86.

⁴⁹ Ibid. – P. 92.

⁵⁰ Kotze D. Nationalism. – P. 7.

⁵¹ Seton-Watson H. Nations and States. – P. 1.

⁵² Цит. за: Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму. – К., 1999. – С. 66.

Таке розуміння «нації» і «держави» спостерігаємо й у вітчизняній науці: «Якщо впродовж тривалого часу політична наука Заходу вважала націями лише ті людські спільноти, які вже мали власні держави, то останнім часом до них почали відносити і ті народи, які вели й ведуть боротьбу за їх створення. Отже, політична теорія визнає націю як політичну спільноту, яка об'єднує всіх громадян держави незалежно від їхнього етнічного, соціального походження, культурно-мовних та інших особливостей. Спільна державна мова, спільні символи, спільна лояльність до держави та її законів, спільні інтереси і надії на майбутнє стають новітніми сутнісними характеристиками нації, створюють її синонімічні доповнення – «політична нація», «нація-держава» (еквівалент терміна «національна держава» – *О.М.*)»⁵³.

Дуже важливим для розуміння міжнародної функції національної держави є те, що незалежно від етнічного складу населення, вона щосили намагається виокремити особливе місце у міжнародній системі, для чого всіляко зміцнює і оберігає неповторну ідентичність. «Етнічний націоналізм і державо-центричний націоналізм, – зауважував з цього приводу П. Брас, – можна розглядати, як підтипи ширшого процесу формування ідентичності, що визначається як процес інституціоналізації суб'єктивного значення множинності символів і прагнення досягти багатосимвольної узгодженості серед групи людей, яка визначається спочатку одним, або більше, центральними символами, хай ці символи є етнічними рисами чи відданість певній державі»⁵⁴. Нації-держави, – зауважує Г. Грілло, – засновані на тому, що «національність» є ідентичністю. Як і держави, які прагнуть стати націями, так і нації, які прагнуть мобілізувати свій народ у домаганні держави, зайняті «творенням і поширенням ідентичності та встановленням і збереженням кордону між «ми» і «вони»⁵⁵.

---

⁵³ *Горовський Ф.* Нація / Ф.Горовський, О.Картунов, Ю.Римаренко // Мала енциклопедія етнодержавознавства / Відп. Ред. Ю.І.Римаренко. – К., 2006. – С. 121-122. *Римаренко Ю.І., Картунов О.В.* Нація / Ю.І. Римаренко, О.В. Картунов // Політологічний енциклопедичний словник. – К., 2004. – С. 397.

⁵⁴ *Brass P.* Ethnic Groups and Nationalities. – P. 5.

⁵⁵ *Grillo R.* Introduction / R.Grillo // «Nation and State» in Europe. – London, 1980. – P. 9.

Той факт, що національна держава має окрему ідентичність, змушує звернути увагу на культурну сторону останньої, оскільки саме нею національні держави насамперед заявляють про свою суб'єктність, відрізняючи себе за зовнішніми ознаками від інших міжнародних акторів. Але не лише посиленням національної ідентичності проявляє свою функціональну роль культура. Вона великою мірою визначає і внутрішню міцність держави.

Найбільше про вплив культури на потенціал міжнародної суб'єктності держав писали автори, які розробляли так звану геополітичну проблематику. Інколи геополітику навіть вважають окремою наукою. Такого роду надмірна захопленість, з одного боку, наражається на природний скепсис, оскільки навряд чи можливо окреслити чітко предмет і об'єкт геополітики як науки. З другого боку, не можна заперечувати ролі так званих геополітичних умов і обставин у функціонуванні міжнародних суб'єктів. Тому можна казати про геополітичні умови та обставини у сенсі їхнього факторного впливу на рішення, що ухвалюються державами стосовно внутрішньої і зовнішньої політики. Якщо обмежитися вживанням прикметника «геополітичний» замість іменника «геополітика», то можна, з одного боку, убезпечитися від однобічного розуміння мотивів поведінки держав у світовому співтоваристві, а, з другого боку, скористатися слушними судженнями авторів, які торкалися геополітичної тематики, з питання залежності між потенціалом держави та її культурними основами.

Зокрема, резонним залишається зауваження Р. Штайнмеца, що наявність більш-менш самостійних частин у складі великої держави, брак єдності її населення і брак культури дуже легко може стати причиною її слабкості⁵⁶. Про суспільно-організуючу роль культури (в сенсі цивілізації) казав і Ф. Бродель⁵⁷.

Потужність національних держав як світових акторів оцінюється за їхніми фізичними відчутними діями, хай це стосується економічної, політичної і тим більше військової сфери. Тому

---

⁵⁶ Штайнмец Р. *Философия войны* / Р. Штайнмец // *Геополитика: Антология*. – М., 2006. – С. 331.

⁵⁷ Бродель Ф. *Время мира. Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV–XVIII веков. Том 3* / Фернан Бродель; пер. с франц. – М., 1992. – С. 60.

цілком справедливо потенціал держав оцінюється насамперед за рівнем їхнього економічного розвитку, конкурентоспроможністю їхнього національного господарства, за чисельністю і технічним оснащенням збройних сил, за наявністю природних ресурсів, що їх можна використовувати як важіль у контактах з іншими державами, за розміром територій і чисельністю населення тощо. Водночас, як зауважив С. Гантінгтон щодо сучасних держав, а цю його думку можна застосувати до усіх історичних епох, хоча «держави визначають свої інтереси з точки зору потужності, але і з точки зору багато чого іншого... Система цінностей, культура і закони справляють всеохоплюючий вплив на те, як держави визначають свої інтереси». Так само загальним, з точки зору історичної ретроспекції, можна вважати інше висловлювання С. Гантінгтона про сучасну ситуацію: «...держави дедалі більше визначають свої інтереси з врахуванням цивілізації. Вони співпрацюють і укладають угоди з державами, які мають схожу або спільну культуру, а конфліктують набагато частіше з країнами іншої культури. Країни визначають загрозу залежно від намірів інших держав, і ці наміри, а також способи їх реалізації, найбільшою мірою зумовлюються культурними міркуваннями»⁵⁸.

Залежність потенціалу держав, характеру їхньої поведінки від їхніх культурних основ, прямо чи опосередковано у часі пов'язаних з етнічними витоками, вимагає враховувати етнічний склад їх (держав) населення, коли формується всебічна характеристика їх як суб'єктів міжнародних відносин, оскільки, як зауважувалося, «етнічні, расові, класові та інші розділення можуть постійно загрожувати єдності, законності та існуванню держави...»⁵⁹. Йдеться про те, що етнічний склад населення держави може суттєво визначити її внутрішню цілісність і щільність і тим самим справляти вплив на її динамічний потенціал у взаєминах з іншими складовими міжнародної системи.

Питання етнічного складу національної держави належить до проблеми типологізації націй незалежно від того, чи вони утворюють власні держави, чи, навпаки, самі є продуктом державних

---

⁵⁸ Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантінгтон; пер. с англ. – М., 2003. – С. 35, 36.

⁵⁹ Bell W. Introduction / W. Bell, W. Freeman // Ethnicity and Nation Building. – Beverly Hills – London, 1974. – P. 11.

зусиль. Для нас першочерговим є питання не типології націогенезу, а типології націй за їхніми основними ознаками.

Типологізацію націй можна визнати адекватною і науково коректною, якщо вона здійснюється за умови дотримання головної методологічної умови – типологічний ряд має вибудовуватися за ознакою, єдиною для усіх феноменів, що підлягають типологізації. У літературі трапляється досить довільний вибір ознак, на основі яких здійснюється типологізація націй. Одна з перших спроб типологізації націй належить Ф. Майнеке, який ділив нації на «культурні» й «політичні (тобто державницькі)⁶⁰. Безпосередній історичний зв'язок культурних основ нації з її етнічністю проявився в тому, що «культурні» нації у цій типології було замінено на «етнічні». Одним з перших поділів нації на «етнічні» (засновані на культурних та/або біологічних зв'язках) та «політичні» (засновані на спільному громадянстві) Р. Лафонт⁶¹. Слідом за ним Е. Сміт виділив нації, які є «природною одиницею історії», і нації, які є «політичною метою або ідеалом». В його очах «етнічна нація» є давньою історичною і культурною сутністю, але як «основа політики і правління» є сучасним явищем⁶². Втім, Е. Сміт не відмовлявся від терміна «культурна нація» при виділенні того її типу, що відрізняється від нації політичної⁶³.

Розрізнення націй за критерієм «етнічності» і «політичності» було розвинуте Я. Крейчі та В. Велімськи у запропонованому ними типологічному ряду, до якого включено нації «повномасштабні» (мають спільну мову і власну державу, тобто є водночас «етнічними» і «політичними»), «політичні» (мають власну державу, але не мають спільної мови) і «етнічні» (мають спільну мову, але не мають власної держави або іншого політико-адміністративного статусу)⁶⁴.

Запропонована Я. Крейчі та В. Велімськи типологія певною мірою долала вади традиційного поділу націй на «етнічні» і «полі-

---

⁶⁰ Див: *Касьянов Г.В.* Теорії нації та націоналізму. Г.В.Касьянов. – К., 1999 – С. 75–76.

⁶¹ Див.: *Grillo R.* Introduction // «Nation and State» in Europe. – P. 6–7.

⁶² *Smith A.* Nationalism in the Twentieth Century. – P. 167.

⁶³ *Smith A.* The ethnic revival in the modern world. – P. 14.

⁶⁴ Див. *Касьянов Г.В.* Вказ. праця. – С. 76–77.

тичні», в основу якого покладено дві абсолютно різні ознаки: в першому випадку – наявність етнічних (культурних) основ, а в другому – наявність держави. За логікою типологізації націй «етнічні» мали б вважатися такими, що не мають держави, а «політичні» – такими, що не мають спільної етнічної (культурної) основи. Між тим, у світі є безліч націй, заснованих водночас і на спільній етнічності, і на спільному громадянстві. У лексиці названих дослідників вони є «повномасштабними». Однак, типологізація за критерієм «повноти» нації навряд чи може задовольнити ті випадки, коли державу має нація, що складається з різноетнічного населення: малоімовірно, що вона погодиться вважати себе «неповномасштабною».

Вище вже йшлося про те, що в дискусії з приводу сутності нації більшість дослідників погодилися з тим, що це спільнота, політизована або власною державою, або прагненням здобути її. Тобто «політичність» є спільною ознакою усіх націй, а відтак не може бути визнана ознакою, за якою виділяється певний окремий тип нації.

Українська політична наука оперує ще ширшим типологічним рядом, розрізняючи нації психологічні («нація – це душа, духовний принцип»), культурні («союз осіб, які однаково розмовляють», «культурний союз»), етнологічні (спільність походження, самосвідомості та інших етнічних ознак), історично-економічні (спільність території, мови, економічного життя і традицій) та етатистські (спільні територія та уряд)⁶⁵.

На нашу думку, таку типологізацію можна значно спростити. По-перше, єдність психологічних і культурних рис можна вважати різновидом етнічної єдності, якщо згадати, що етноідентифікуючими ознаками є, крім іншого, спільність психічного та психологічного складу і культури певної соціальної спільноти. Навіть історико-економічна теорія, що визріла в утробі марксизму і в якій вкарбовано притаманний марксизмові пріоритет економіки над культурою, використовує спільність економічного життя не більше, як доважок до суто етнічних ознак – спільності мови, території, психічного складу, культури. Тобто, крім етатистської

---

⁶⁵ *Горовський Ф.* Нація // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – С. 121–122.

концепції нації, всі інші, на нашу думку, є, по суті, концепціями етнологічними, такими, що пов'язують націю з певною етнічністю.

Нація як соціо-політичний феномен залишається єдиною в реалізації своїх цілей і в тих випадках, коли різні частини одного етносу, який становить її основу, орієнтуються на різні мовні і культурні зразки, і в тих випадках, коли багатомовність і багатокультурність нації зумовлена множинністю етнічних суб'єктів, з яких вона утворюється (приміром, жителі північноамериканських штатів, які повстали проти британського панування). Крім того, найефективніший націєінтегруючий чинник – держава, як правило, прагне впровадити єдину мову серед різних сегментів поліетнічної нації (приміром, британської).

Українською політичною думкою свого часу пропонувалися судження щодо нації, якими можна було б уникнути розрізнення їх на «політичні» та «етнічні». Йдеться про націологічні погляди В. Липинського – українського політичного мислителя першої чверті ХХ ст., якого вважають автором концепції «територіальної нації».

Слід зауважити, що під час роботи над своїм основоположним твором «Листи до братів-хліборобів» В. Липинський еволюціонував у поглядах на ознаки населення, що має стати основою нації. Спочатку він віддавав перевагу етнологічному розумінню соціального субстрату, якому належить стати нацією і ставив за мету «сформування з нашої несвідомої етнографічної маси свідомої та зорганізованої державної нації»⁶⁶. Культурна спільність вважалася ним обов'язковою передумовою націєтворення: «Без об'єднуючої спільної традиції і спільної культури не може існувати група людей, навколо якої має об'єднатися і зорганізуватися нація»⁶⁷.

Однак поступово у поглядах В. Липинського відбулося зрушення від етнологічного до громадянського розуміння нації. Пов'язуючи початок нації з початком власної окремої державної організації певної маси, яка живе на певній території, він зауважує, що приналежність до нації, що народжується у цій спільній боротьбі, має визначатися критеріями спорідненості не по крові, а по території, по землі⁶⁸. Згодом він остаточно пристав на грома-

---

⁶⁶ Липинський В. Листи до братів-хліборобів / В.Липинський // Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії. – Т.6. – Київ-Філадельфія, 1995. – С. 68.

⁶⁷ Там само. – С. 70.

⁶⁸ Там само. – С. 221, 228.

дянське розуміння нації, поєднуючи громадянство з такими національними ознаками, як територія, держава, закон⁶⁹.

Нація в розумінні В. Липинського – це продукт складних взаємостосунків держави і громадянства. Водночас «нація – це реалізація хотіння до буття нацією», а це передбачає, що умовою появи нації не обов'язково може бути вже створена держава, а хоча б прагнення до неї, те, що сам він називав «національними аспіраціями»⁷⁰. Для нас цей вислів важливий наголосом на тому, що ознакою наявності нації обов'язково має бути політизований стан населення певної території. Інший важливий момент – що політизований стан спільноти з «національними аспіраціями» він поєднував з її етнічністю, у його лексиці – з «расовою єдністю»⁷¹. Тобто Липинський, хоч і віддавав перевагу національному об'єднанню усього населення країни незалежно від етнічного походження, але не виключав і поєднання «етнічності» нації з її «політичністю».

«Територіальна» концепція нації В. Липинського по суті своїй є концепцією «етатистською». Причому серед ознак нації він виділяв не лише наявність держави, а й політичні дії для її здобуття. Збиральною ознакою нації, якщо виходити з його засновків, можна визнати політизацію населення на ґрунті спільних суспільно значимих цілей, серед яких найважливішою є здобуття державного статусу.

Еволюція націологічних поглядів В. Липинського може вважатися додатковим аргументом на користь проведення типологізації націй окремо за етнічним складом, і окремо за формою політизованості. За етнічним складом можна виділити лише два типи – моно- і поліетнічну нації. За формою політизованості можна виділити нації державні і ті, що виборюють державність. Це означає, що один етнос може бути нацією державною і бездержавною, і що держава або боротьба з нею можуть об'єднувати як моно-, так і поліетнічне населення.

Роздуми В. Липинського, важливі для підкріплення подвійної типологізації націй, практично невідомі більшості західних дослідників. Дивно, але про них не згадував і один із відомих

---

⁶⁹ Там само. – С. 374.

⁷⁰ Там само. – С. 377-378.

⁷¹ Там само. – С. 424.

українських діаспорних націологів О.Бочковський⁷², якого привернули слухні роздуми Е.Дюркгейма про сполученість нації і держави, але роздуми, висловлені значно пізніше за В.Липинського.

Тим цікавіше, що у своїх поглядах на нації ряд дослідників уникає спрощеної дихотомії «етнічні-політичні». Як приклад можна навести міркування П. Браса: «Нації можуть утворюватися або перетворенням етнічної групи у багатонаціональній державі на самосвідому політичну сутність, або шляхом злиття різних груп і створенням міжетнічної, складової або гомогенної національної культури за посередництва сучасної держави»⁷³.

Неповноту суто громадянського, «етатистського» розуміння феномену нації поза її етнічністю підкреслює у типології національних держав П. Ван ден Берг. Він виділяє націю-державу, яка складається майже винятково з однієї нації, багатонаціональну державу, яка складається з двох або більше націй, і багатоетнічну державу, яка складається з двох або більше етнічних спільнот, які не претендують на державність⁷⁴.

Обидві типологізації націй – за етнічністю і політизованістю перехрещуються у точці під назвою «національна держава», яку ми визначаємо основним суб'єктом міжнародних відносин. Така оцінка місця національної держави не заперечує наявності інших елементів міжнародної системи. Зокрема, йдеться про бездержавні нації чи непередставлені народи та інші політизовані спільноти з рисами етнічної ідентичності. Але статусне місце національних держав має бути визнане особливим в силу тієї ролі, яку вони відіграють у світі. Загальний суб'єктний потенціал національної держави має оцінюватися за сукупністю різноманітних характеристик, не останньою чергою за етнічним складом, який може впливати як позитивно, так і негативно на функціональні можливості.

Визнавши національну державу основним суб'єктом міжнародної системи, ми зобов'язані визначитися і з питанням про її темпоральні витоки. Модерністська концепція нації обстоює виникнення цього феномену, а відтак і національної держави, не раніше XVIII ст. Із такої парадигми випливає, що усі відносини у

⁷² Бочковський О. Вступ до націології / О.Бочковський – К. 1998.- С. 52.

⁷³ Brass P. Ethnic Groups and Nationalities. – P. 5

⁷⁴ Van den Bergh P. The ethnic Phenomenon. – New York etc., 1982. – P. 61.

міжнародній системі до цього часу мусять вважатися як винятково міждержавними поза присутністю націй, а отже й етнічності.

Однак, сумнів до такої формально-логічної парадигми неприховано відчувається у судженнях ряду відомих фахівців з теорії націй. Зокрема, Е. Гелнер зауважував: «Фактично, нації, як і держави, це випадковість, а не загальна необхідність. Ані нації, ані держави не існують у всі часи і за всіх обставин. Понад те, нації і держави – це не одна й та сама випадковість. Націоналізм стоїть на тому, що вони призначені один для одного, що одне без другого є неповним і становить трагедію. Але до того, як вони могли стати призначеними один для одного, кожен з них з'явився, а їхня поява була незалежною і випадковою. Держава, звісно, виникла без допомоги нації. Деякі нації, звісно, виникли без благословення своєї власної держави. Найбільше суперечок про те, чи не передбачало загальноприйняте розуміння нації, в її сьгоднішньому сенсі, попереднє існування держави»⁷⁵.

Дійсно, якщо навіть пристати на те, що саме держави утворили нації, то і тоді постає питання про «національний» характер населення усіх держав, у т. ч. найдавніших, а відтак і про їхню етнічність, оскільки населення будь-якої держави обов'язково має основний атрибут етнічності – культурні ознаки. У такому разі вкрай складно розводити у часі державу та її національну та/або етнічну ідентичність, оскільки, як відзначав Ф. Бродель, «... Культура вела своє походження із нескінченного минулого, яке перевершувало, і набагато, саму по собі вражаючу довговічність світів-економік. Вона – найдавніший персонаж людської історії: економіки заступали одна одну, політичні інститути руйнувалися, суспільства йшли одне за одним, але цивілізація продовжувала свій шлях... Цивілізація (нагадуємо, що Ф. Бродель застосовував слово «цивілізація» як синонім «культури» – *О.М.*) – це старий, патріарх світової історії»⁷⁶.

Питання про ознаки національності (етнічності) перших держав взаємовідносинами між якими започатковувалася міжнародна система, найповніше у західній літературі розглянуте Е. Смітом. Та перш ніж вдатися до розгляду його основних суджень з даної теми, не зайвим буде пригадати, що перші історично задокументовані

⁷⁵ Gellner E. Nations and Nationalism / E. Gellner. – Oxford, 1983. – P. 6.

⁷⁶ Бродель Ф. Время мира // Геополитика: Антология. – С. 441.

держави були не єдиними суб'єктами, що брали участь у тодішній світовій (звісно, територіально розмежованій за регіонами і частинами земної кулі) політиці. Держави, особливо з осілим способом життя, були спроможними зафіксувати свої діяння у письмовому вигляді завдяки своєму вищому культурному рівню, який проявлявся у наявності грамотності, писемності, практиці зберігання писемних пам'яток, літописанні. Але у джерелах, залишених першими державами, міститься маса фактів про їхні взаємовідносини з різноманітними суб'єктами, які не піднялися до цих держав за культурним і духовним рівнем, але були достатньо спроможними взаємодіяти з ними фізично (найбільше торгово і військово). Власне перші держави були по суті недавнім продуктом первісного ладу і за логікою дій не набагато відрізнялися від тих міжнародних акторів, які не залишили власних джерел. Але відсутність джерел не означала відсутності взаємодії з іншими акторами. Як зауважив з цього приводу Е. Сміт, «відсутність свідчень – не те саме, що свідчення відсутності»⁷⁷. Однак, він підходить до цієї теми доволі обережно, уникаючи ототожнення сучасних націй (в його лексичі, «націй ідеального типу») з давніми політизованими соціумами. Але водночас він наполягає, що деякі з процесів, що продукували у суспільствах національні ознаки, відбувалися і в давньому світі⁷⁸.

Судження Е. Сміта щодо древності культурних джерел націй важливі для нас тому, що ці джерела, по-перше, характеризуються як етнічні, а по-друге, розглядаються невід'ємно від форм політичної самоорганізації тодішніх соціумів. Дослідник вважає доцільним відкинути модерністську зумовленість феномену «нації» історичною ситуацією XVIII–XIX ст. і не лише через античне походження самого терміна «nation» та «nasci» («бути народженим») ⁷⁹. Е. Сміт наполягає, що чуття національної ідентичності, принаймні серед еліт, виникло задовго до цієї дати. З одного боку, слід відкинути доктрину і «примордіальних націоналістів», і «радикальних модерністів», але, з другого боку, слід визнати наявність типів колективних ідентичностей, які могли становити джерело культурної спадщини для подальшого формування націй⁸⁰.

---

⁷⁷ Сміт Е. Культурні основи націй. – С. 22.

⁷⁸ Там само. – С. 96–97.

⁷⁹ Там само. – С. 33.

⁸⁰ Там само. – С. 77.

Е. Сміт скептично (на наш погляд, не виправдано скептично) сприймає думки про етнічний характер племені, оскільки через поліетнічність племена й племенні союзи воювали між собою і перешкождали формуванню почуттів широкої етнічної ідентичності. Але тим самим він погоджується з політичною суб'єктивністю племен та їхніх об'єднань. По-друге, на прикладі ізраїльського племінного союзу він визнає можливим вже у давні часи «легітимно говорити про етнічну або національну спільноту та ідентичність»⁸¹. Невідривним від етнічності характеризує Е. Сміт і міста-держави, які стали основою територіально більших державних об'єднань. Особливо велику роль тут зіграв афінський поліс, який створив ідеал громадянської солідарності і патріотизму: «В результаті місто-держава, аж ніяк не будучи діаметрально протиставленим етнічній і національній спільноті й не перешкоджаючи їй, справді стало правити за одну з найпоширеніших опор і опок нації та забезпечило їй деякі з найтрьивкіших рис і найважливіші історичні форми»⁸².

Нарешті, в імперіях, хоча в них і була вбудована етнічна парціація, противагою стали єдина ідеологія і спільні політичні дії, завдяки чому вона виявилася плідним джерелом для створення національних монархій»⁸³.

Такі погляди на характер етнопотестарних і ранньодержавних об'єднань підтримують у думці, що до перших структуруючих елементів міжнародної системи можуть бути віднесені як державні, так і додержавні соціуми з рівнем потестарності, який надавав їм належну властивість для активних міжнародних дій.

Це положення не усуває джерелознавчого обмеження, яке полягає в тому, що нижня хронологічна межа, до якої можна ретроспективно дійти у вивченні міжнародної системи, встановлюється корпусом письмових свідчень, залишених давніми державами. Але це обмеження не може заперечити того, що етнічність була неодмінним супутником і давніх держав, і додержавних соціумів, а відтак не могла не впливати на мотиваційну основу їхньої поведінки у міжнародній системі.

---

⁸¹ Там само. – С. 87, 89.

⁸² Там само. – С. 86.

⁸³ Там само. – С. 82.

Нарешті, навіть якщо виходити з постулату, що модерна нація є політико-правовою категорією, об'єднаною спільним громадянством тих, хто ідентифікує себе з нею, то виникає наступне питання: крім громадянства існують різні види політико-правового статусу особи, тоді чому критерій політико-правового статусу має пов'язуватися лише з громадянством, чому спільним статусом для національного соціуму не може бути звичайне підданство, дуже довго притаманне населенню держав і в до модерні, і в пост-модерні часи? І чи не підпала націологія під магію слова «модерний», коли оголосила націю феноменом тільки модерного і пост-модерного часу? Чи не підпорядкувала вона сутність цього феномену часовій точці запровадження цього поняття, підмінивши його появу появою його назви?

Застосування терміну «нація» щодо населення держав давнини не може претендувати на новацію. Такою науковою лексикою керувався, наприклад, ще у середині ХХ ст. німецький вчений Е. Мейер, що викликало непримиренну критику з боку марксистської наукової школи⁸⁴, одним з канонів якої була повна кореляція між національним і формаційним розвитком людства. Загальна ідеологічна підпорядкованість радянського суспільствознавства марксистському канону не залишала його представникам нічого іншого, як застосовувати до спільнот давнини термін «народність», який є продуктом східнослов'янської лексики і не має аналогів в інших мовах. Неприйнятність для світової наукової лексики терміна «народність» з одночасним запереченням можливості застосування щодо давніх народів терміна «нація» фактично робить їх термінологічними сиротами.

Такого роду питаннями починають перейматися дослідники, наприклад, давньої історії. Фінський вчений С. Парпола заперечує тим, хто вважає, що національна ідентичність є продуктом лише нових часів, що її не було у «територіально суверенних» державах, які існували до ХІХ ст., що поняття громадянства виникло лише з націоналізмом, що національні держави як на легітимізуючий принцип більше спираються на «уявлену спільність» нації, ніж на

---

⁸⁴ Струве А.В. Проблема происхождения нации и вопросы древней истории / В.В. Струве // *Вестник древней истории*. – 1951. – № 2. – С. 12–28.

династичну легітимацію. Він слушно зауважує, що націоналізм і концепт нації відігравали важливу роль не лише у древніх Афінах чи Римі, а й у Месопотамії⁸⁵.

Якщо брати за основу національно-державної ідентичності не тільки громадянство, а політико-правовий статус особи у найширшому значенні цього слова, то чому термін «нація» не може бути застосований до соціумів, що населяли давні, античні, ранньо- і пізньофеодальні держави з відповідними застереженнями щодо їхньої історичної тривалості, політичної консолідованості, етнічної однорідності тощо. Не маючи на меті вчинити переворот у загальноживаному лексиконі сучасної націології, вважаємо за можливе дозволити собі, принаймні у рамках даної роботи, умовно називати націями (давніми, античними, середньовічними, модерними) населення усіх держав, які були і є елементами міжнародної системи на всіх етапах її розвитку. Така термінологічна вольність дозволить уникнути важких пошуків визначень для соціальних субстратів держав і для самих держав, яких доведеться називати національними незалежно від хронології їхнього існування. Адже коли вже йдеться про виникнення й еволюцію міжнародної системи (international system), то навряд чи можна знайти іншу назву, ніж національна держава, для кожного з базових елементів її структури на всіх історичних етапах її функціонування.

---

⁸⁵ *Parpola S. National and Ethnic Identity in Neo-Assyrian Empire and Assyrian Identity in Post-Empire Times // Journal of Assyrian Academic Studies. – 2004. - Vol. 18, № 2. – P. 12–13 // Електронний ресурс [Режим доступу: http://jaas.org/edocs/v18n2/Parpola-identity_Article%20-Final.pdf]*

2. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ПАРАДИГМА ВИЗНАЧЕННЯ МІСЦЯ ЕТНІЧНОСТІ У МІЖНАРОДНІЙ СИСТЕМІ

2.1. Універсальна система: дискусії про можливість побудови абстрактної моделі

Етнічність є однією з характеристик якісного стану основного елемента міжнародної системи – «нації-держави» (національної держави), через що не важко припустити, що тим самим вона спроможна впливати на її поведінку, а відтак і на функціонування системи в цілому. Для того, щоб описати та охарактеризувати місце етнічності у міжнародних відносинах та її вплив на них, необхідно обрати підхід, найадекватніший для вирішення такої задачі. Саме її формулювання спонукає до висновку, що ракурс погляду на проблему має виходити із загальних положень теорії систем.

Питання про можливість універсального, єдиного погляду на багатокомпонентні явища як на цілісні системи має давню історію. О. Богданов (автор «загальної організаційної науки», названої ним «тектологією»), якого вважають одним із засновників або предтечею теорії систем, наполягав, що постановка будь-якої задачі має бути універсально узагальненою. Саме в універсальності постановки задач О. Богданов бачив можливість вироблення загальних методів їхнього вирішення⁸⁶.

Можливість спільного, універсального погляду на внутрішню будову явищ і на відносини між її складовими О. Богданов ілюстрував прикладами, взятими як з природи, так і з суспільного життя, що надавало належної переконливості його думкам про наявність «правил поведінки», спільних для усіх систем.

Після О. Богданова об'єкти дослідження розглядалися як системи насамперед і найактивніше в рамках природничих, технічних і математичних наук (біології, фізики, хімії, динаміки,

---

⁸⁶ Богданов А.А. Предисловие к немецкому переводу / А.Богданов // Богданов А.А. Тектология: (Всеобщая организационная наука). – Кн. 1. – М., 1989. – С. 47, 49.

механіки, кібернетики та ін.). Експериментально-лабораторний характер досліджень у більшості з цих наук дозволяє створювати відповідні досліджуванім об'єктам реальні аналогові моделі, що суттєво полегшує їхнє вивчення, порівняння, виявлення спільного та особливого у структурі та функціонуванні, тобто у створенні основи для розробки загальної теорії систем. Брак можливості лабораторного моделювання суспільних систем ускладнює і навіть перешкоджає включенню їх у ряд об'єктів, що піддаються порівняльному аналізу через співставлення з системами технічного або природничого характеру. Суспільні системи можуть здаватися такими, що не можуть бути предметом загальної теорії систем. Але якщо теорія систем не може охопити усю їхню сукупність, то виникає сумнів у її праві на існування. До того ж може здаватися неможливим порівняльне співставлення не лише суспільних систем з не суспільними, технічними, а й взагалі систем різного походження і різного виду.

Визначена проблема була серед перших, на яку звертали увагу у дискусіях про можливість розробки загальної теорії, положення якої могли б бути застосовані до усіх типів систем. Дискусії щодо можливості побудови загальної теорії систем розгорнулися у наукових колах від 1950-х рр. у зв'язку з працями видатного біолога Л. Берталанфі, якого вважають людиною, що після О. Богданова знову поставила питання про можливість встановлення загальних принципів функціонування багатокомпонентних явищ незалежно від їх типу й виду. Та обставина, що об'єктом дослідження Л. Берталанфі був людський організм, не перешкождала його переконаності у невідкладній необхідності системного підходу до найрізноманітніших явищ буття⁸⁷. Він заклав основи наукового сприйняття дійсності як множинності сфер реальності, які не зводяться одна до одної, але які зв'язані між собою ізоморфізмом діючих у цій реальності законів⁸⁸.

---

⁸⁷ Берталанфі Л., фон. *Общая теория систем – обзор проблем и результатов / Л. фон Берталанфи; пер. с англ. // Системные исследования. Ежегодник. 1969. – М., 1969. – С. 31.*

⁸⁸ См. Пирумов В.С. *Системный подход в современных исследованиях / В.С. Пирумов, Е.Б. Леин, Л.В. Евтева. // Введение в теорию систем – Л., 1973. – С. 7.*

Ізоморфізм (відповідність елементів одного явища елементам іншого явища) законів має розумітися не інакше, як однаковість правил функціонування досліджуваних явищ як систем.

Зрозуміло, що загальна теорія систем у цьому зв'язку може спиратися лише на певну універсальну систему як уявлену абстракцію, оскільки бути реальністю вона не може внаслідок різноманітності й несхожості природних і соціальних явищ за їхніми структурами, властивостями, функціонуванням і проявами.

Сумніви щодо можливості формування такої універсальної уявленої системи становили значну частину дискусії про загальну теорію систем. Складність побудови такої теорії легко уявити із тих характеристик, що їх, на думку, зокрема, Ч. Черчмена, мусить мати узагальнена система, наближення до якої має бути метою синтезу систем. Вона має бути замкненою і при тому залишатися такою у всіх можливих середовищах. Крім того, вона має бути єдиною, тобто відповідати принципу монізму. Нарешті, вона має бути оптимальною⁸⁹ (мабуть, передбачалося за структурою, функцією і результатом).

Названі Ч. Черчменом та іншими вченими труднощі не похитнули Л. Берталанфі у переконаності щодо можливості створення теорії систем, спільної і для природознавчих, і для суспільствознавчих досліджень. Віднесення природничих і суспільних систем до абсолютно відмінних сфер буття не було до нього неспростовним аргументом проти пошуку спільних для них принципів побудови і функціонування: «Ідея системи зберігає значення навіть там, де її не можна сформулювати математично або де вона залишається скоріше «спрямовуючою ідеєю», ніж математичною конструкцією. Наприклад, у нас не може бути задовільних системних понять для соціології, однак саме розуміння того, що соціальні сутності є системами, а не сумами соціальних атомів, або того, що історія має справу з системами (хай і погано визначеними), що звуться цивілізаціями, які підпорядковуються спільним для систем принципам, передбачає важливу переорієнтацію у наукових галузях, що розглядаються⁹⁰.

---

⁸⁹ Черчмен Ч. Один общий подход к теории систем / Ч.Черчмен; пер. с англ. // Общая теория систем. – М., 1966. – С. 185-186.

⁹⁰ Берталанфи Л., фон. Общая теория систем – обзор проблем и результатов. – С. 47.

Сумніви щодо можливості побудови загальної теорії систем зумовлені, що є цілком природним, специфікою проблем, які є предметом дослідження. Залежно від цієї специфіки мають застосовуватися різні моделі систем, до яких зводяться досліджувані явища. Л. Берталанфі чудово розумів, що, приміром, поняття «відкрита система» обмежене певними підкласами систем. Але це не означає відсутності взагалі спільних понять і принципів для усіх моделей систем. Такими він називав, приміром, «ієрархічний порядок», «прогресуючу диференціацію», «зворотній зв'язок». Такі поняття, на його думку, можуть широко застосовуватися при вивченні систем як матеріального, так і психологічного або соціокультурного характеру⁹¹.

У дослідженнях, які стосуються застосування фізичних законів для аналізу суспільних явищ, система у загальному сенсі розуміється як сукупність елементів, які взаємодіють за певним порядком, а останній включає черговість розташування елементів та їхніх дій; відповідність елементів та їхніх дій певним вимогам, критеріям, стандартам; розподіл функцій, ресурсів між елементами за значимими ознаками; ієрархічну взаємопідпорядкованість елементів; узгодження їхніх цілей та дій⁹².

При дослідженні відносин між основними елементами (суб'єктами) міжнародної системи питання, приміром, їхньої ієрархії буде, безумовно, одним з ключових, оскільки місцем у цій ієрархії не в останню чергу визначається характер і поведінка і окремих елементів, і усієї системи. Відповідно, визначення Л. Берталанфі поняття ієрархічного порядку фундаментальним для загальної теорії систем, її найважливішою складовою є винятково важливим при формуванні моделі міжнародних відносин. Важливість цього питання для названої моделі полягає в тому, що воно є невід'ємним від поняття «араморфоза» – прогресивної еволюційної зміни в організації системи. Як зауважив з цього приводу Л. Берталанфі, «зрештою динаміка та ієрархічний порядок можуть являти собою одне й те саме»⁹³. Зауваження дуже важливе

---

⁹¹ Там же. – С. 50.

⁹² Пригожин А.И. Дезорганизация: причины, виды, преодоление. Изд 2-е, испр. / А.И. Пригожин. – М.: ЛЕЛАНД, 2015. – С. 14.

⁹³ Берталанфи Л., фон. Общая теория систем – обзор проблем и результатов. – С. 50.

для вивчення міжнародних відносин, історичний розвиток яких є яскравим прикладом кореляції між прогресивними динамічними змінами у їхній будові та змінами у статусному рівні учасників.

Певненість у створенні загальної теорії систем Л. Берталанфі пов'язував з розвитком ряду наукових напрямів, успіхи в яких стали доволі помітними на середину ХХ ст. Серед них для аналізу міжнародної системи можуть бути виділені як об'єкт уваги наступні. По-перше, теорія ігор, яка аналізує взаємодію різних конкурентних сил з метою досягнення максимального виграшу і максимального програшу. По-друге, теорія рішень, яка, аналогічно до теорії ігор, аналізує раціональні вибори в середині людських організацій виходячи з наявної ситуації і можливих результатів. Нарешті, «загальна теорія систем у вузькому сенсі», яка розуміє систему як комплекс взаємодіючих компонентів. Основними поняттями в рамках цієї теорії Л. Берталанфі вважав взаємодію, суму, механізацію, централізацію, конкуренцію, фінальність тощо. Він сподівався створити таку загальну теорію систем, яку можна було б застосувати до конкретних явищ⁹⁴.

Перелік лише цих виділених Л. Берталанфі проявів загальної теоретично і абстрактно уявленої системи свідчить про труднощі у встановленні аналогії між нею і конкретною соціальною системою: у нашому випадку, із світовою міжнародною системою та її підсистемами. Можна, приміром, говорити про наявність у міжнародних системах взаємодії, централізації (із суттєвим застереженням щодо її поширення на всю систему), конкуренції. Але навряд чи з нею сумісна, приміром, механізація. Що ж до фінальності світової міжнародної системи, то її можна уявити лише у вигляді бездержавного або монодержавного людства (дві заповітні мрії: перша – у анархістів, друга – у комуністів), або у вигляді апокаліпсису. Щодо цього міжнародна система не може бути тотожною природним системам, фінальність яких полягає у зміні форми існування матерії, або аналоговим системам-моделям, що створюються в експериментальних цілях і функціонування яких може бути зупинене вольовим рішенням дослідника.

---

⁹⁴ Берталанфи Л., фон. Общая теория систем – критический обзор / Л. фон Берталанфи; пер. с англ. // Электронный ресурс [Режим доступа: <http://www.evolbiol.ru/bertalanfi.htm>]

Л. Берталанфі це усвідомлював, про що свідчить обережність, яку він виявляв у питанні про використання системного підходу при вивченні історичних процесів. Так, торкаючись «теоретичної історії (або «філософії історії») він розрізняв «науку» і «гуманітарні дисципліни». А заклик до створення зв'язку між, зокрема, «соціальними науками» та «історією» він нібито вивів останню з власне наукової сфери. Однак, справа прояснюється, коли Л. Берталанфі уточнює характер зв'язку, про необхідність якого він говорить. Принциповим для нього є питання про допустимість у принципі моделей і законів в історії, що, на відміну від явищ природи, для яких наука дійсно може встановлювати певні закони, є винятково складним за причинами і наслідками, оскільки хід історії детермінується вольовими рішеннями індивідів⁹⁵.

Обережність Л. Берталанфі не означала, що він обмежував історичне вивчення суто ідеологічною процедурою і заперечував в ньому номотетичний (концептуалізаторський, спрямований на пізнання загальних закономірностей) підхід. Він вважав, що «створення концептуальних моделей в історії не лише припустиме, а й фактично лежить в основі будь-якої історичної інтерпретації», і якщо погодитися з цим, то «антитеза між ідеографічною і номотетичною процедурою зводиться до того, що зазвичай називають «молекулярними» і «молярними» (у сенсі цілісного розуміння явища – *О.М.*) підходами... В історії це означає або ретельне вивчення історичних особистостей, договорів, творів мистецтва, поодиноких причин і наслідків і т.д., або аналіз загальних явищ у надії виявити загальні історичні закони». Йшлося про встановлення як синхронічних законів, що полягають у повторюваності подій, яка керує суспільними явищами у певний момент історії, так і діахронічних законів, що проявляються у повторюваності розвитку тих або інших явищ у часі⁹⁶.

Наполягаючи на можливості створення загальної теорії систем, застосовної як до природних, так і до суспільних явищ, Л. Берталанфі впевнено полемізував з тими, хто заперечував історичний детермінізм тим аргументом, що людські вчинки повністю не відповідають здоровому глузду, раціональному вибору. Його

---

⁹⁵ Там же.

⁹⁶ Там же.

контраргумент полягав у тому, що раціональність у чистому вигляді притаманна лише тваринам, які функціонують у «раціоморфний спосіб». Що ж до людської поведінки, то у ній раціональність є вкрай малою. Але з цього не випливає, що історією керує абсолютно нікому не підпорядкована воля: «Та обставина, що статистичний закон і в тому, і в другому випадках порушується дією «непохитних особистостей», нічого не міняє, оскільки виражає природу таких законів. Так само роль, яку «великі люди» відіграють в історії, не суперечить системним поняттям у їх застосуванні до історії; дію таких особистостей можна розглядати подібно до дії «ведучої частини», «спускового механізму» або «каталізатора» в історичному процесі...»⁹⁷. До цього можна додати, що редукція людської раціональності до задоволення тільки матеріальних потреб є нічим іншим, як вульгарним спрощенням людської природи.

Роздуми Л. Берталанфі щодо загальної теорії систем наражалися, як свого часу і тектологічні роздуми О. Богданова, на сумніви і недовіру, що було певною мірою зрозумілим: вони торкалися явищ, які зазвичай вважаються повністю різнорідними і не порівнюваними. Л. Берталанфі відповідав скептикам: «Попри протести істориків, застосування теоретичних моделей, зокрема моделей динамічних, відкритих і адаптивних систем, до історичного процесу дійсно має сенс. Це не означає «біологізму», тобто зведення соціальних понять до біологічних, а виражає систему принципів, застосованих в обох даних областях науки»⁹⁸.

Розпочата Л. Берталанфі дискусія щодо загальної теорії систем відкривала можливості для перегляду багатьох усталених в науці положень. Будь-яка ревізія у науці завжди наражається на недовіру і тим самим міняє загальний психологічний стан наукового середовища. Л. Берталанфі ясно усвідомив, що упередженість щодо його ініціативи є чимось більшим, ніж просто наукова критика, це була реакція «важливих емоційних центрів» тогочасної науки⁹⁹. Спостереження вченого підтверджувалося спрямованістю низки публікацій на порушену ним тему, у яких згода щодо

---

⁹⁷ Там же.

⁹⁸ Там же.

⁹⁹ Там же.

необхідності загальної теорії систем поєднувалася із сумнівами щодо можливості її створення.

Один з основних сумнівів щодо створення теорії полягав у тому, що воно потребує застосування методу аналогій при дослідженні систем із схожими аспектами поведінки, тобто аналогій з еквівалентними проявами. Застосування цього методу є доступним для більшості природничих і технічних наук, де існує можливість створення аналогових моделей. Але оскільки немає можливості створити такі моделі для усіх типів систем, то загальна теорія систем може оперувати переважно абстракціями. Однак, оскільки будь-яка абстракція спирається на узагальнення, то тим менше можливості отримати повну інформацію про конкретну систему, яка розглядається з позицій загальної теорії. Між тим, загальна теорія систем мусить розповсюджуватися на широке коло систем, при цьому будучи не набором догм, що містять абсолютну істину, але міцним науковим фундаментом для вивчення основних властивостей поведінки конкретної системи¹⁰⁰.

Наскільки можливим є створення такої метатеорії, положення якої були б однаково застосовані як у природничих, так і в технічних, а також у суспільних науках? Досягнення цієї мети наражається на ту проблему (в ряду інших), що відносини всередині соціальних систем антиподичні відносинам всередині природничих або технічних систем. Загальна (абстрактна) система має являти собою співпрацю своїх складових елементів, спрямовану на досягнення спільної мети або виконання спільної функції. У такому розумінні призначення системи, її елементи повинні перебувати у гармонії, взаємно доповнювати і підтримувати один одного. Однак суспільна реальність, наповнена боротьбою між соціальними суб'єктами (класовими, професійними, етнічними, національними спільнотами, державами тощо), дає мало підстав вважати відносини між ними гармонійними і взаємспрямованими. Навпаки, ці відносини пройняті конфліктами, боротьбою за реалізацію «власних» інтересів.

Думки про непорівнюваність соціокультурних і природних та експериментальних систем були цілком обґрунтованими з

---

¹⁰⁰ Месарович М. Основания общей теории / М. Месарович; пер. с англ. // Общая теория систем. – М., 1966. – С. 16–19.

позицій природничих і технічних наук: природа, уся світобудова традиційно сприймається як суцільна гармонія, а щодо експериментальних моделей, то ці системи творяться для виконання певної функції, з певним призначенням кожного з її елементів, які у сукупності мають доповнювати один одного.

У соціальній сфері також були і тривають спроби творення гармонійних, внутрішньо не суперечливих систем. Такі спроби здійснюються так само вольовими рішеннями і зусиллями відповідно до задумів їхніх проектувальників, аналогічно до того, як творяться технічні або експериментальні системи, особливою творення яких є те, що воно здійснюється зовнішніми щодо системи суб'єктами. Творення ж соціальних моделей відбувається всередині соціумів різного рівня – від племені до національної держави.

Немає жодних свідчень про наявність творця світової міжнародної системи, який перебував би поза нею, що дає підстави для аналогії між її виникненням і виникненням усієї світобудови – самостійно, без зовнішнього втручання. Якщо правомірність такої аналогії підтвердиться, то можна буде говорити про відсутність нездоланної перешкоди для вивчення світової міжнародної системи із застосуванням загального системного підходу.

Звісно, будь-які аналогії, як і порівняння, кульгають, з чого зазвичай випливає скепсис щодо можливості творення узагальненої системи, здатної охопити усі типи систем. У 1960-ті рр. В. Баклі, спираючись на досвід соціальної історії, вважав сумнівними спроби поєднати механістичну (яка розглядає елементи явища окремо один від одного) і органістичну (яка розглядає явище у сукупній цілісності взаємовідносин його елементів) моделі. Соціокультурні рівні систем, вважав він, структурно і динамічно унікальні і в основі своїй не порівнювані з іншими типами систем попри деякі подібності. Сказане не означало, що соціальні явища взагалі не можуть розглядатися як системи. Скоріше, йшлося про труднощі вибору відповідної теоретичної моделі. В. Баклі звертав увагу на інше – що розвиток теорії систем в інших галузях дав нову перспективу і принципи, спрямовані до відповіднішої моделі соціокультурної системи¹⁰¹.

---

¹⁰¹ Buckley W. *Sociology and modern Systems Theory* / W. Buckley. – Englewood Cliffs (N.J.), 1967. – P. 7.

Проблема застосування загальносистемного підходу до вивчення соціокультурних систем полягає також у труднощах їхнього порівняння із експериментально створеними системами. Зокрема, дослідник другого різновиду систем має можливість, керуючи ними, приводити їх як у статичний, так і у динамічний стани і спостерігати за їхньою поведінкою і в першому, і в другому випадках. Що стосується соціокультурних, суспільних систем, то, по-перше, їхня «статичність» є доволі умовною (суспільство, соціум у внутрішньому розвитку ніколи не застигають в одному стані і ніколи не зупиняються), а по-друге, їхній стан зумовлений іманентно, силами, що діють всередині них, а вони завжди є суперечливими стосовно одна одної. Тому В. Баклі, припускаючи можливість розрізнати «соціальну статику» і «соціальну динаміку», звертав увагу на проблематичність пояснення першого із цих станів з позицій теорії рівноваги. Згідно з цією теорією соціальна статика зазвичай пояснюється наявністю у суспільстві більш або менш спільних цінностей і норм. В. Баклі заперечував таке пояснення тим, що у кожному суспільстві існують альтернативи цінностям, які вважаються спільними, як і широке поле невизначеностей, тобто непередбачуваності. В. Баклі із упередженням ставився і до біологічної моделі соціокультурних систем, що передбачала конкурентну боротьбу між їхніми складовими в дусі соціал-дарвінізму, і до функціоналістської моделі, яка наголошувала на «порядку», взаємодії і консенсусі між ними. На соціокультурному рівні, вважав він, немає специфічної структури, яка є єдино нормальною і життєздатною для кожного суспільства. Так само як всередині людської особистості може існувати велика несумісність в ідеях, віруваннях або ідеологіях, що не заважає їй діяти доволі ефективно, так само і відмінності всередині соціокультурних систем не заважають їм залишатися життєво стійкими¹⁰². Наведені роздуми дуже важливі з точки зору операціонабельності загального системного підходу до вивчення міжнародних відносин. Насамперед, з позиції визначення можливості існування систем, що складаються з елементів, які перебувають у конкурентних взаємовідносинах, а інколи навіть прагнуть знищення один одного.

---

¹⁰² Idid. – P. 8–16.

2.2. Понятійний апарат теорії систем у застосуванні до міжнародної системи

Визнання можливості дослідження міжнародної системи з позицій загальної теорії систем водночас потребує і дотримання в такому дослідженні вимог, що зазвичай ставляться до такої теорії. Насамперед, йдеться про так звану придатність (fitness) теорії, тобто відповідність між змістом системи і даними, що отримані в ході її аналізу. Вона повинна також бути релевантною (relevant) з погляду на поставлену задачу – вироблення більш холістичного погляду на систему. Теорія має бути зрозумілою настільки, щоб були пояснені латентні явища всередині неї. Від теорії вимагається загальність (generality), яка дозволяє пояснити різноманітність змінюваних ситуацій у системі. Теорія має, крім того, забезпечувати досліднику контроль за станом системи та її здатністю до функціонування. Нарешті, теорія мусить бути достатньо гнучкою, щоб модифікуватися до змін, які відбуваються у системі¹⁰³. Дотримання цих вимог у дослідженні етнічності у міжнародній системі ускладнюється тим, що дослідженням передбачається розгляд не світової міжнародної системи в цілому та її підсистем, а присутності в них етнічності як однієї із характеристик, притаманних їхнім структуроутворюючим елементам. Тобто, йтиметься насамперед про вплив етнічності на поведінку її носіїв, якою визначається функціонування системи та її підсистем і зміни всередині них. Разом із тим, вивчення однієї з характеристик структуроутворюючих елементів системи не меншою мірою потребує дотримання положень загальної теорії систем, які стали загальноновизнаними або можуть мати парадигмальну корисність.

Першим має бути порушене питання про особливі характеристики і властивості міжнародних систем усіх рівнів. Сукупності національних держав, які перебувають у взаємовідносинах між собою, мають вважатися системами у тому сенсі, в якому зазвичай розглядають це поняття. Засновник теорії відкритих систем

---

¹⁰³ Linden K., van der. A Grounded Approach to the Study of Complex Systems / K., van der Linden // *World Futures*. – 2006. – № 62. – P. 491–497.

Л. Берталанфі розумів систему як комплекс елементів, що перебувають у взаємодії¹⁰⁴.

Дискусія, викликана працями Л. Берталанфі, породила й інші визначення поняття «система». Засновник структуралізму у соціальній антропології К. Леві-Строс називав системою сукупність таких взаємовідносин між своїми елементами, коли зміна характеру однієї із взаємовідносин змінює й інші взаємовідносини і в результаті усю систему¹⁰⁵. У наступному пропонувалося розуміти систему, зокрема, як «сукупність частин компонентів, зв'язаних між собою організаційно»¹⁰⁶, як цілісне утворення, що складається із взаємопов'язаних (взаємодіючих) компонентів (елементів, частин) і має властивості, які не зводяться до властивостей цих компонентів і не виводяться з них¹⁰⁷, як «множинність елементів довільної матеріальної природи, що перебувають у деяких заданих співвідношеннях одного з одним»¹⁰⁸, як «об'єктивна єдність елементів, взаємно пов'язаних за допомогою певних зв'язків, яка являє, у свою чергу, елемент системи вищого порядку, у той час як її елементи самі є системами нижчого рівня»¹⁰⁹.

В узагальненому енциклопедичному формулюванні система постає як множинність з відносинами і зв'язками між ними, що утворюють певну цілісність. При цьому цілісність розуміється як принципова неприпустимість зводити властивість системи до суми властивостей її елементів і виводити із властивості кожного з них властивість усєї системи. Цілісність полягає також у залежності кожного елемента, властивості і відносин системи від його місця та функцій всередині неї. Крім цілісності, іншими принципами (критеріями?) системності виділяються структурність (наявність мережі зв'язків між елементами, зумовленість поведінки системи

---

¹⁰⁴ Див.: *Садовский Н.* Логико-методологический анализ «Общей теории систем» Л. фон Берталанфи / Н. Садовский // Проблемы методологии системных исследований. – М., 1970. – С. 416.

¹⁰⁵ См.: Категории политической науки. Учебник. – М., 2002. – С. 118.

¹⁰⁶ *Гиг Дж., ван.* Прикладная общая теория систем: В 2-х кн. / Дж. ван Гиг; пер. с англ. – М., 1981. – Кн. 1. – С. 13.

¹⁰⁷ Див.: *Марасанов В.В.* Элементы теории систем / В.В. Марасанов. – Кишинев, 1991. – С. 5.

¹⁰⁸ *Алтаев В.* Предисловие / В.Алтаев // Общая теория систем. – М., 1966. – С. 9.

¹⁰⁹ *Пуримов В.С., Ленин Е.Б., Евтеева Л.В.* Указ соч. – С. 14.

не так поведінкою її окремих елементів, як властивостями її структури), взаємозалежність між системою і середовищем (у процесі якої система проявляє свої властивості), ієрархічності (наявність всередині системи систем нижчого рівня, до яких може бути віднесено кожний з її елементів), множинності описування кожної системи, зумовленої її багатоаспектністю¹¹⁰. Загальнонаукові розуміння системи інкорпуються і політичною наукою: зокрема, в інтерпретації системи як сукупності об'єктів і відносин між цими об'єктами та їхніми окремими сторонами¹¹¹.

Для розгляду питання про присутність етнічності у міжнародній системі варто звернути увагу на загальні міркування щодо властивостей систем та їхніх окремих елементів. Система проявляє себе через властивості, її пропонується розуміти через категорії речі, властивості, відносин¹¹². Інше, аналогічне судження про систему також зводить її і до зв'язків між елементами, і до наявності і у них, і у самій системі певних властивостей¹¹³. Властивість елемента системи визначається у т.ч. внутрішнім наповненням, субстанцією. У застосуванні до національних держав має йтися про сукупність усіх її складових – від демографічних до економіко-господарських. Етнічний склад населення посідає у цьому ряду вагоме місце. Прямий зв'язок між зміною етнічного складу національної держави та рівнем консолідації її суспільства дозволяє припустити виникнення змін у здатності держави проявляти свої властивості, а у багатьох випадках і у самих її властивостях.

Інше припущення про здатність етнічності відігравати суттєву роль у міжнародній системі випливає із того, що сукупність елементів може називатися системою, якщо кожний з них є невідимим і якщо при еволюції у часі між ними в різні моменти часу можна провести однозначну відповідність. Втрата елементами

---

¹¹⁰ Садовский В., Юдин Э. Система / В. Садовский, Э. Юдин // *Философская энциклопедия*. Том 5. – М., 1970. – С. 18; Садовский В.Н. Система / В.Н. Садовский // *Новая философская энциклопедия*. – Т. III. – М., 2010. – С. 552–553.

¹¹¹ См.: Категории политической науки. – С. 118.

¹¹² Уемов А.И. Логический анализ системного подхода к объектам и его место среди других методов исследования / А.И. Уемов // *Системные исследования*. Ежегодник. 1969. – М., 1969. – С. 80, 82.

¹¹³ Губанов В.А. Введение в системный анализ / В.А. Губанов, В.В. Захаров, А.Н. Коваленко. – Л., 1988. – С. 14.

своєї цілісності має, за цією логікою, означати розпад, зникнення системи і/або заміну її іншою. Якщо говорити про неділимість національних держав, то впродовж всієї світової історії конфігурація держав і їхня цілісність зазнавали постійних змін. Однозначного збігу цих характеристик держав у різні історичні моменти не повторювалося. У розпадах багатьох держав велику роль відігравали внутрішні розколи вздовж етнічних ліній. На цій основі можна говорити про етнічність як один з чинників замін одних міжнародних систем іншими. Альтернативним варіантом може бути припущення постійного існування однієї й тієї самої системи та еволюційних або революційних змін всередині неї, як і змін її властивостей внаслідок змін властивостей її елементів в результаті змін у їхній цілісності. Останнє припущення спирається на судження, що зв'язки всередині системи можуть змінюватися по формі і зумовлювати включення в неї то одних, то інших елементів за умови збереження наступності між ними впродовж усього розвитку системи¹¹⁴. У цьому випадку можна говорити про вплив етнічності на структурні зміни у світовій міжнародній системі, які не призводять до руйнування самої системи та її функціональних властивостей.

Структуру прийнято вважати «інваріантним аспектом системи»¹¹⁵, її невід'ємним атрибутом, через який проявляється єдність її елементів, взаємовідносин між ними і загалом цілісність. Якщо пристати на аксіоматичність інваріантності структури, то будь-які зміни в ній мають розумітися як припинення існування даної конкретної системи і трансформація її в нову систему (не можна увійти двічі в одну й ту саму річку). У річищі таких міркувань елемент системи має певну самостійність щодо всієї системи і є пов'язаним з іншими елементами системоутворюючими зв'язками, через які він до певної міри визначає і структуру, і функціонування системи в цілому¹¹⁶.

---

¹¹⁴ Каценелинбойген А.И. Методологические проблемы управления сложными системами / А.И. Каценелинбойген // Проблемы методологии системного исследования – М., 1970. – С. 88–89.

¹¹⁵ Овчинников Н. Структура / Н.Овчинников // Философская энциклопедия. – Т. 5. – М., 1970. –С. 140.

¹¹⁶ Пирумов В.С. Указ. соч. – С. 17.

Базовим структуроутворюючим елементом міжнародної системи є держава, яка є національною незалежно від етнічного складу. Навіть визнання обмеженості етатистського підходу при визначенні головного суб'єкта міжнародних відносин супроводжується визнанням, що попри його чисельні вади, він дозволяє побудувати ефективну статичну модель міжнародних відносин¹¹⁷.

У зв'язку з питанням про функціональне призначення кожного елемента системи постає питання про зв'язок між цим призначенням і складом елемента. Існує точка зору, що оскільки елемент системи є своєрідною межею можливого членування системи, тому його будова зазвичай не має братися до уваги для характеристики системи. Мається на увазі, що складові елементи не розглядаються як складові даної системи, що головне – не субстрат елемента, а його функція у системі (що робить, чому служить), його активність. Відповідно, головним є описування системи в цілому, а не описування її елементів¹¹⁸. Але, якщо виходити з того, що внутрішні імпульси, якими зумовлюється поведінка елементів міжнародної системи, зумовлюються у т.ч. і їхнім етнічним складом, то питання про субстрат елемента набуває великого значення.

Пріоритетність цілого перед його складовими при вивченні міжнародних систем з одного боку відповідає основам системного підходу. Так, ще О. Богданов посилався на висновки біологічної науки, що організм являє собою «ціле, яке є більшим за суму своїх частин», і виводив з цього, що «організована» сукупність частин має значно більшу життєздатну властивість, ніж кожна з них окремо¹¹⁹. В сучасній теорії систем постулатом є те, що властивість системи не є механічною сумою властивостей її частин, що система володіє властивістю, якою не володіє кожний з її елементів окремо.

Нетотожність властивостей системи та її складових елементів прямо пов'язується з її структурою. Звертається увага, що структура характеризує сталі зв'язки і способи взаємодії елементів

---

¹¹⁷ Кравчук М. Проблеми досліджень міжнародних відносин / М. Кравчук // Політичний менеджмент. – 2003. – № 3. – С. 125.

¹¹⁸ Блауберг И.В. Системный подход: предпосылки, проблемы, трудности / И.В. Блауберг, В.Н. Садовников, Э.Г. Юдин. – М., 1969. – С. 40, 41.

¹¹⁹ Богданов А.А. Тектология. – Кн. 1. – М., 1989. – С. 113–114.

системи, що вона визначає її цілісність, будову, основи її організації. Структура реальних систем може розглядатися як її скелет, каркас, на основі якого будується матеріальна конструкція цих систем. Структура грає основну роль у формуванні нових властивостей системи, відмінних від властивостей її компонентів, підтриманні цілісності системи і сталості її властивостей щодо зміни елементів системи у деяких межах¹²⁰.

Структура системи розуміється як склад, взаємне розташування елементів, а також спосіб формування або характер існуючих зв'язків між ними. Через відносну самостійність вона має можливість відтворювати багато властивостей системи і моделювати їх. При цьому властивість елементів проявляється у функції збереження і розвитку системи при вирішенні конкретної задачі. Організація змінюється при зміні задачі, заміні елементів і структури. Стимулом для зміни організації служить зміна у середовищі¹²¹.

Знову таки, сказане про задачі і середовище, на нашу думку, прямо стосується спланованих і сконструйованих систем, тобто систем, які кимось творяться. Міжнародна система, до чого нам ще доведеться повернутися, є сукупністю елементів, які, по-перше, є самоутвореними і, по-друге, входять у зв'язки між собою відповідно до задачі, поставленої кожним з них для себе окремо і незалежно від чийогось задуму. Серед цих задач першочергова – самозбереження як фізичне, так і якісне, у сенсі збереження своєї соціокультурної самості, ідентичності. І в цьому сенсі можна припустити прямий вплив етнічної ідентичності держави на ступінь актуальності для неї задачі збереження своєї загальнонаціональної ідентичності і на характер зв'язків, у які вона вступає з іншими елементами, кожен з яких мотивується аналогічними задачами.

Зупинившись на тому, що основним елементом міжнародної системи є національна держава («нація-держава»), ми стоїмо перед іншим питанням – про встановлення ієрархії відносин між усіма цими елементами.

Визнано, що поняття структури пов'язане із впорядкованістю відносин між елементами системи¹²². Насамперед, розумі-

---

¹²⁰ Марасанов В.В. Указ. соч. – С. 6.

¹²¹ Пирумов В.С., Леин Е.Б., Евтеева Л.В. Указ. соч. – С. 18.

¹²² Гиг Дж., ван. Указ. соч. – С. 32.

ється ієрархічне взаємовідношення елементів по вертикалі, від чого залежить управління системою та її функціонування¹²³. Важливий момент: ієрархія означає підпорядкованість між елементами в сенсі їхньої нерівноправності, тобто спроможності одних справляти своєю дією значно більший вплив на інші, ніж ті можуть робити у зворотному напрямі¹²⁴. Саме такий характер зв'язків спостерігається у міжнародній системі. І оскільки ієрархія зв'язків всередині неї не задається ззовні, то можна говорити про пряму залежність між потенціалом національної держави та її статусним місцем у світовій ієрархії чи то на локальному, чи то на глобальному рівні. Знову таки постає питання про залежність між потенціалом держави та її етнічним складом.

Постановка питання про залежність між етнічним складом елемента системи та його спроможністю зайняти те або інше місце у світовій ієрархії впливає із наявності залежності між якісним наповненням елемента та його властивостями. З одного боку, елемент можна вважати об'єктом, який має низку важливих властивостей, але характер субстанції якого є безвідносним до мети аналізу системи¹²⁵. З другого боку, елемент системи є такою її часткою, яка має певну самостійність відносно всієї системи і пов'язана з іншими елементами зв'язками, що самоутворюються, і через які вона визначає певною мірою структуру і функціонування системи в цілому¹²⁶. При цьому елементи системи мають здатність трансформуватися у процесі функціонування системи, а відтак у процесі взаємодії, у бік як зростання, так і зменшення своєї цінності¹²⁷. Інший момент, що властивості елементів полягають у здійсненні функції збереження і розвитку системи як організованої сукупності¹²⁸.

Якщо виходити з того, що функціонування системи – це насамперед здійснення цілого ряду взаємопов'язаних фізичних, механічних, а в системах, елементами яких є люди і колективи

¹²³ Пирумов В.С. Указ. соч. – С. 18.

¹²⁴ Губанов В.А. и др. Указ. соч. – С. 18.

¹²⁵ Там же. – С. 14.

¹²⁶ Пирумов В.С. Указ. соч. – С. 15-16.

¹²⁷ Гиг Дж., ван. Указ. соч. – С. 29.

¹²⁸ Сетров М.И. Принцип системности и его основные понятия / М.И. Сетров // Проблемы методологии системного исследования. – М., 1970. – С. 53.

людей, психологічних, соціологічних, емоційних процесів¹²⁹, то є підстави говорити про велику роль, що її відіграє склад елемента для виконання ним системної функції. У застосуванні до міжнародної системи має йтися про склад національних держав, у т.ч. за етнічною характеристикою, оскільки етнічність поряд з іншими параметрами нерозривно пов'язана з психологією та настроями і населення, і правлячого класу, тобто усього суспільства і завдяки цьому справляє вплив на поведінку держави, утвореної соціумом.

2.3. Типологізуючі ознаки міжнародної системи

Визнання сукупності міжнародних акторів і відносин між ними системою вимагає наступного кроку – її віднесення до певного типу систем. Потреба в такому кроці зумовлена тим, що тип системи визначається властивостями її елементів і характером взаємовідносин між ними та навколишнім середовищем. Зміна в середині елемента системи неминуче має позначатися на характері його відносин з іншими елементами, а відтак і на характері усієї системи та її функціонуванні. Поведінка міжнародного актора, як зазначалося, не в останню чергу мотивується його суспільною психологією, характер якої пов'язаний з етнічним складом населення.

У процесі типологізації міжнародної системи насамперед слід мати на увазі, що типи систем, запропоновані в ході обговорення загальної теорії систем, мають авторами представників різних наукових галузей, насамперед, природничих і технічних. Тому встановленню типологізуючих ознак міжнародної системи неминуче притаманна певна умовність – настільки вже відомі типи систем є несхожими. Можна хіба що проводити певні асоціації з відомими типами, щоб встановити для міжнародних систем певні типологізуючі ознаки.

Найбільш узагальнюючою типологізацією систем є поділ їх на відкриті і закриті. Варто пригадати, що принциповою відмінністю між ними, на яку вказував автор цієї типологізації Л. Берталанфі, є взаємодія з навколишнім середовищем, що притаманне відкритим системам, і відсутність такої взаємодії, що притаманне системам закритим. Застосовуючи цю типологізацію до міжна-

---

¹²⁹ Пирумов В.С. Указ. соч. – С. 17.

родної системи слід брати до уваги, що Л. Берталанфі розвивав теорію систем на основі вивчення біологічних організмів, які є частиною природи. Вона являє собою зовнішнє середовище для біологічних організмів. Зовнішнє середовище оточує і різноманітні технічні й експериментальні системи, які творяться і керуються їхніми авторами або експлуатаційниками. Такі системи при їх творенні призначені для виконання завдань, що лежать поза їхніми межами. Закрита система увільнена від зовнішнього впливу, і щодо цього можна вважати не принципово відзначену Джессі та Джеймсом Міллерами і повторену К. Бейлі відмінність між нею та ізольованою системою: у першому випадку йдеться про термодинамічну систему, у якій ані матерія, ані енергія не можуть вийти за межі системи, а у другому – також про термодинамічну систему, але в яку не можуть проникнути ані матерія, ані енергія ззовні¹³⁰. Тобто, в обох випадках йдеться про відсутність зв'язку між процесами всередині системи і середовищем, що її оточує¹³¹. Припускається також, що замкнена (закрита) система може взагалі не мати середовища¹³².

Функціонування міжнародної системи піддане впливу безлічі чинників – природно-географічних, економічних, соціальних, культурних, психологічних, демографічних та інших. Якщо виходити з того, що відкритій системі притаманні взаємодія із зовнішніми збуреннями, реагування на зовнішній вплив, яке проявляється суттєвою зміною її поведінки¹³³, то в такому разі усі ці чинники мають бути вміщені за її межами, тобто у середовище, яке перебуває поза нею.

Навіть уможливно можна переконатися, що імпульси, якими стимулюється дія кожного міжнародного актора, виникають як у відповідь на поведінку інших акторів, так і всередині нього. Йдеться насамперед про його інтереси й потреби політичного (у т.ч. геополітичного), економічного, екологічного тощо характеру.

---

¹³⁰ *Miller J.* Greater than the Sum of its Parts. I : Subsystems which Process both Matter – Energy and Information / Jessi Miller and James Miller // Behavioral Science. – 1992. – № 37. – P. 1–38; *Bailey K.* Sociology and the New Systems Theory: Toward a Theoretical Synthesis / K Bailey. – New York, 1994. – P. 4–5.

¹³¹ *Черчмен Ч.* Указ. соч. – С. 184.

¹³² *Гиг Дж., ван.* Указ. соч. – С. 29.

¹³³ *Месарович М.* Указ. соч. – С. 26.

Водночас постає питання, чи уповні виникнення цих імпульсів є вільним від зовнішнього впливу і якою мірою відповідь на це запитання визначається різновидом міжнародної системи – чи то світової системи в цілому, чи то її підсистем.

Зважаючи на соціокультурний характер субстанційного наповнення міжнародних акторів може видатися логічно обґрунтованим їх відокремлення від природно-географічного середовища і тим самим визнання його зовнішнім щодо світової міжнародної системи. Але проти цього виникає принципове заперечення, яке полягає у специфіці існування і функціонування основних елементів міжнародної системи – національних держав і їхніх соціумів, як і соціумів, що прагнуть національно-державного статусу. Кожен із них фізично охоплює певну частку природно-географічного середовища, яке, таким чином, є поділеним між елементами світової міжнародної системи і своїми частками інкорпороване в них. Залишається тільки неподілений океанський простір і повітряний простір над ним, чий вплив на світову міжнародну систему в силу їх нейтрального статусу можна визнати незначущим.

Фізичні параметри світової міжнародної системи обмежені планетою Земля, на якій система функціонує. Природа та її територіальне розташування на планеті з врахуванням її (природи) парціації між міжнародними акторами може вважатися внутрішнім середовищем системи. Тоді зовнішнім середовищем світової міжнародної системи можна вважати навколосезний простір – космос з усім, що він вміщує. Якщо визнати, що цей простір спроможний справляти безпосередній вплив на функціонування світової міжнародної системи, тоді систему можна вважати відкритою.

Крім доволі модних астрологічних розумувань, за якими уся доля і конкретної людини, і всього людства визначаються розташуванням зірок і планет, існують і концепції, за якими дії людей, народів, держав зумовлюються або космосом в цілому, або окремими космічними тілами. По суті йдеться про перетворення фізичних сил або фізико-хімічної енергії на соціальні дії. Серед вчених, які послідовно і наполегливо слідували такій концепції, чим, по суті, відносили світову міжнародну систему до відкритих, варто виділити О. Чижевського та Л. Гумільова.

Пошуки О. Чижевським фізико-хімічних стимулів соціальної дії були певною мірою логічними для нього як для фізика, адже

природничі науки спрямовані на виявлення жорстких законів, якими детермінується функціонування природної системи. Особливе значення для пізнання природних явищ має встановлення їхніх причин, витоків. Представникам природничих наук часто не є зрозумілим становище у суспільних науках, де немає оперування постійно діючими законами, визнаними такими, що спрямовують соціальні, історичні процеси. Пояснення витоків цих процесів розмитою категорією «людської волі» не вкладаються у логіку природничих наук, що штовхає їх представників до пошуку явищ фізико-хімічного характеру, спроможних безпосередньо спонукати людську дію – і на індивідуальному, і на колективному рівнях, і в середині своїх соціумів, і у відносинах соціумів між собою.

О. Чижевський відштовхувався від ідей П. Лазарева, викладених останнім у книзі «Ионная теория возбуждения» (М., 1923), що причиною збудження певних мозкових центрів, яке викликає фізичну дію біологічної істоти, у т.ч. людини, є радіоактивний розпад солей калію, які накопичуються в окремих точках нервової системи. Іншим орієнтиром для О. Чижевського були думки англійського історика ХІХ ст. І. Бокля, що до історії мають бути застосовані методи й принципи природничих наук, оскільки вона являє собою взаємодію людини з природою, а також американського хіміка та історика ХІХ ст. Дж. Дрепера, що історія народів скеровується природничими законами і перебуває під впливом «фізичних агентів природи». Тобто, соціальне явище тотожне фізичному. А оскільки фізичні явища підпорядковані суворим законам, то й історичні явища не є результатом прояву нікому не підвладної волі, а підпорядковані певним фізичним силам.

Взявши думки цих та інших вчених за основу, О. Чижевський висунув ідею, що «включивши людину й психічну діяльність у сферу звичайних явищ природи, сучасна наука тим самим дає підстави припускати певну залежність, що існує між проявами інтелектуальної і соціальної діяльності людини і рядом потужних проявів природи, що оточує її. Життя землі, взятої в цілому з її атмо-гідро- і літосферою, а також з усіма рослинами, тваринами і з усім людством, що населяє землю, ми мусимо розглядати як життя одного спільного організму. Приставши на таку точку зору, слід вже а рїогї припустити, що найважливіші події у людських суспільствах, які за участі народних мас

охоплюють цілі країни, точаться одночасно з якими-небудь коливаннями або змінами сил навколишньої природи»¹³⁴.

Основним, найпотужнішим і визначаючим хід людської історії джерелом коливань О. Чижевський вважав Сонце і присвятив обґрунтуванню цієї гіпотези дослідження, спрямоване на виявлення прямої кореляції між фазами його активності та найбільш активними фазами всесвітньої історії. Тобто, якщо його попередники лише припускали наявність прямого впливу Всесвіту на людську діяльність, то О. Чижевський намагався підтвердити ці припущення емпіричними даними у вигляді порівняльних таблиць, які вміщували цикли сонячної активності і цикли всесвітньої історії. Загальний висновок вченого полягав у тому, що цикл (повний період) активності загальною тривалістю близько 11 років поділяється на чотири етапи – мінімуму, збільшення активності, максимуму, деградації. І характер кожного з етапів збігається, якщо брати статистику найвідоміших історичних подій, з активністю народів і держав.

Загалом порівняльні таблиці О. Чижевського при першому ознайомленні з ними могли справити сильне враження кореляцією фізичних даних та історичних дат і переконати у достовірності прямої підпорядкованості соціальних явищ космічним. Однак, обґрунтованість виведеної кореляції могла б бути надійною, якби тривалість сонячного циклу була незмінною впродовж всієї історії. Між тим, лише за останні 300 років тривалість циклу змінювалася від 7 до 17 років. До того ж хронологія сонячної активності є доволі умовною, вона почалася від 1761 р., коли відбувся максимум циклу, що його було визначено першим, за яким велося спостереження. Згадані коливання у тривалості циклів відомі лише для наступних і не відомі для попередніх, що ставить під сумнів достовірність виведеної О. Чижевським залежності.

Інша підстава сумніватися в обґрунтованості концепції О. Чижевського випливає з критеріїв добору історичних фактів, що він їх співставляв з періодами сонячної активності. Відбір подій, що можуть вважатися значними і свідчити про активність

---

¹³⁴ Чижевский А.Л. Физические факторы исторического процесса. – Калуга, 1924 / Электронный ресурс [Режим доступа: http://prometheus.al.ru/phisik/chiz_5.htm]

людства, як правило є особистою справою дослідника. Що ж до найуживаніших критеріїв відбору, то вони, як правило, стосуються подій, пов'язаних з масовими суспільними збудженнями – війнами, політичними переворотами, повстаннями, заворушеннями. Такого роду події найчастіше і найміцніше фіксуються історичною пам'яттю та історичними хроністами і в силу цього належать до категорій доленосних. Значно меншою мірою до розряду доленосних відносять ті людські дії, які передують суспільним збудженням. Йдеться, зокрема, про наукові й технологічні відкриття, що змінюють характер виробництва, соціальну структуру, про філософські, релігійні, гуманістичні ідеї, які змінюють культурну ідентичність народів, їхню психологію, соціальну мотивацію тощо. Такого роду дії О. Чижевський, слідуючи логіці природознавця, увага якого затримується на найактивніших зовнішніх проявах досліджуваного об'єкта, співвідносив з періодами мінімальної активності Сонця. Понад те, за критерії виділення подій, що співвідносяться з таким станом Сонця, він брав не лише укладання мирних угод, а й подій, у яких пасивність одного міжнародного або політичного актора була дзеркальною протилежністю поведінки його візаві: йдеться про завойовницькі експедиції не масового характеру, капітуляції, окупації, максимальне скорочення парламентаризму, посилення самовладдя або правління небагатьох. Усі такого роду події могли статися лише за активності якихось з їхніх учасників.

Концепція О. Чижевського не дає пояснення вибіркості впливу сонячної активності на суспільно-політичну активність людей, що змушує поставитися до неї із сумнівом. Інший мотив для сумнівів полягає в тому, що виникнення умов для суспільних збуджень є результатом титанічних творчих зусиль людей, активної розумової праці, напруження їхніх психологічних сил не меншою мірою, ніж це відбувається у періоди збурень. Творча активність мала б також бути результатом сонячного впливу і співвідноситися з максимально активним періодом сонячного циклу не меншою мірою, ніж суспільно-політичні збудження. Нарешті, концепцією О. Чижевського неможливо пояснити регіональну вибіркості сонячного впливу: суспільно-політичні збудження в одних точках земної кулі супроводжуються суспільно-політичним спокоєм в інших.

Концептуальна схема Л. Гумільова особливо цікава для нас, оскільки стосується феномену етногенезу – процесу виникнення етносів, які були першими міжнародними акторами до утворення держав, а після їх утворення стали їхнім субстанційним наповненням. Мабуть, варто нагадати у скороченому вигляді етногенетичну схему Л. Гумільова¹³⁵. Утворення нового етносу, вважав він, є наслідком дії такого собі «фактору ікс», який являє потужний енергетичний імпульс. Цей імпульс з такою силою впливає на психіку і поведінку окремих людей і людських колективів, що примушує їх досягати стану так званої пасіонарності, яка проявляється у спільній цілеспрямованій діяльності, пов'язаній із зміною навколишнього середовища або досягненням якоїсь мети, хай навіть ілюзорної. Джерелом енергетичного імпульсу є біохімічні процеси, що точаться у біосфері Землі. Людство є частиною земної біосфери, що дозволяє вважати етногенез природним процесом біосфери, який діє разом з іншими чинниками – соціально-політичним, технічним і географічним.

Біохімічні процеси на певних ділянках земної поверхні породжують пасіонарний поштовх, який, у свою чергу, запускає етногенетичний (або етноруйнівний) процес: «Імпульси пасіонарності як біохімічної енергії живої речовини, переломлюючись у психіці людини, утворюють і зберігають етноси, які зникають, щойно пасіонарна напруга стає слабшою»¹³⁶.

Якщо О. Чижевський пов'язував історичні збудження із сонячною активністю, то Л. Гумільов пояснював пасіонарні поштовхи людства навпаки, зменшенням сонячної активності, яке призводило до зниження захисних спроможностей іоносфери, внаслідок чого окремі кванти і пучки випромінювання, що йдуть із космосу, можуть досягати земної поверхні і викликати людські мутації, у т.ч. пасіонарного характеру¹³⁷. Однак, Л. Гумільов не розкрив механізму дії енергетичного чинника на соціальні процеси, обмежившись посиленням на авторитет видатного природознавця В. Вернадського, предметом досліджень якого були процеси у біосфері Землі.

---

¹³⁵ Гумилёв Л.Н. Этногенез и биосфера Земли / Л.Н.Гумилев – Л., 1989. – С. 242–245, 250–253, 289–297, 473–474.

¹³⁶ Там же. – С. 324.

¹³⁷ Там же. – С. 468–469.

В. Вернадський докладно багатозаочно творчих зусиль, щоб зблизити суспільні і природничі науки, принаймні у застосуванні єдиного філософського методу роботи, щоб подолати відмінності природознавчого і суспільствознавчого підходів до сфери соціальної антропології. Однак у питаннях, які стосуються зв'язку між соціальною і біологічною сторонами людського буття, він проявляв велику обережність. «Людина, як і все живе, не є самодостатнім, незалежним від навколишнього середовища природним об'єктом» – ця думка В. Вернадського на перший погляд обґрунтовує включення соціальних процесів у загальний природний процес як частину останнього. Але якщо залишити поза увагою те, що у цьому твердженні йдеться про людину як об'єкт природний (біологічний). У цій іпостасі людина дійсно залежить від біосфери.

Водночас В. Вернадський підкреслював творчу властивість людини, яка робить її також і перетворювачем природи. Творчу діяльність людства він охарактеризував у системі близьких йому природознавчих понять – як створення в біосфері нового геологічного чинника. Понад те, він більшою мірою схилився не до залежності, а до незалежності людства від умов біосфери, вважаючи це новою формою влади живого організму над біосферою. Новий етап у відносинах людини з біосферою В. Вернадський розумів як перехід останньої у ноосферу під впливом творчої діяльності людства¹³⁸, що вже саме по собі ставить під сумнів розуміння людини як лише об'єкта, активність якого визначається енергетичними імпульсами, що йдуть з біосферного середовища. Як зауважив В. Вернадський, «могутність людства пов'язана не з матерією, а з мозком, з розумом і спрямованою цим розумом працею»¹³⁹. Отже, саме у свідомості людини, у її психології, загалом у роботі її мозку народжуються імпульси, якими скеровується її діяльність.

Діяльність людей, у т.ч. їхня самоорганізація спочатку в етнічні, а потім в державні соціуми, сукупність яких творить струк-

---

¹³⁸ Вернадський В.І. Наукова думка як планетне явище / В.І. Вернадський // В.І. Вернадський. Вибрані твори. – К., 2005. – С. 100, 102, 112, 120 (Назву праці дано нами відповідно до видавничої примітки про помічені помилки і до російськомовної авторської назви).

¹³⁹ Вернадський В.І. Кілька слів про ноосферу / В.І. Вернадський // Вернадський В.І. Вибрані твори. – К., 2005. – С. 268, 272.

туру світової міжнародної системи та її підсистем, має розглядатися насамперед з врахуванням тих імпульсів, що йдуть із середини самої людини та людських колективів. Не можна заперечити Л. Гумільову, що динаміка цих процесів визначається рівнем пасіонарності їх учасників. Водночас, не бачимо жодних підстав пояснювати спалахи пасіонарності точковими впливами біохімічної енергії із зовнішнього природного оточення. На наш погляд, пасіонарність є іманентною властивістю людства, а масштаби і рівень її прояву доцільніше пояснювати зв'язком між соціальною психологією і конкретними соціальними умовами. У застосуванні до міжнародної системи йдеться про зміни у внутрішньому стані міжнародних акторів та/або про їхню реакцію на зміни у структурі системи, на поведінку інших акторів тощо.

Невеликий екскурс у питання про взаємодію між людством і навколишнім середовищем був потрібний для того, щоб отримати додаткове підтвердження відсутності інших чинників, якими визначається функціонування світової (глобальної) системи, ніж ті, що перебувають всередині неї. Тим самим вона має бути віднесена до закритих (замкнених) систем. Принаймні, ніщо, що може вважатися продуктом її діяльності, не виходить за її межі, аналогічно до закритих систем, за межі яких не виходить ані матерія, ані енергія¹⁴⁰. Навіть творення людством ноосфери, що можна вважати проявом творчої енергії, відбувається в межах біосфери, доступної йому і практично повністю поділеної між його сегментами.

За характером відносин із зовнішнім середовищем світова міжнародна система як ціле принципово відрізняється від своїх елементів – національних держав, які є системами відкритими. Тільки розглядаючи кожне окреме суспільство і міжнародні об'єднання як відкриті системи, що реагують на збудження, зовнішні впливи, перенавантаження і залишаються при цьому у сталому стані, можна зрозуміти їхню життєздатність¹⁴¹. Що ж до світової міжнародної системи, то немає інших збуджень, ніж ті, що виникають всередині неї і на які вона має реагувати. Скориставшись класифікацією К.Бейлі, світову міжнародну систему крім того

---

¹⁴⁰ Bailey K. Op. cit. – P. 48.

¹⁴¹ Гиг Дж., ван. Указ. соч. – С. 90.

можна вважати самодостатньою (totipotential) і такою, що самостійно творить необхідні для неї операції (autopoietical)¹⁴².

Визначення світової міжнародної системи як закритої (в сенсі відсутності її залежності від Всесвіту) ставить іншу проблему – узгодження цієї її характеристики з питанням про її самоорганізованість або організованість її ззовні. Концепція організації світової міжнародної системи, разом із Всесвітом, ззовні була б цілком природною для теологічного мислення. В такому розумінні її можна було б віднести до класу телеономічних, тобто систем, мета функціонування яких задається її проектувальниками, творцями¹⁴³. Оскільки з позицій секулярної науки біосфера і Всесвіт не є продуктом вищих сил і теж не могли бути творцями світової міжнародної системи, то не залишається іншого, як визначити її системою, що самоорганізувалася. Однак, класифікація світової міжнародної системи як одночасно і закритої, і самоорганізованої не збігається з деякими усталеними положеннями теорії систем.

Уже зверталось увагу, що у розробці теорії систем найактивнішу участь беруть представники природничо-технічного знання, які звикли мати справу або з телеономічними системами, створеними з наперед заданими властивостями й цілями, де вже сам факт наявності їхніх творців і керуючих передбачає наявність навколо них певного зовнішнього середовища, або з біологічними системами, які є частками біосферного середовища, яке щодо них є дійсно зовнішнім. Виникнення та еволюція останніх є зразком самоорганізації під впливом біосферних процесів. Самоорганізованими системами вважаються такі, що активно взаємодіють із середовищем, відрізняються гнучкістю структури, непередбачуваністю поведінки, здатністю враховувати минулий досвід, тобто «навчатися» шляхом використання закономірностей, властивих середовищу. Тому до систем, що самоорганізуються, належать системи, здатні за активної взаємодії із середовищем змінювати свою структуру, зберігаючи водночас цілісність і діючи в рамках закономірностей, властивих оточенню, вибираючи одну із можливих ліній поведінки. При цьому становлення поведінки системи, що самоорганізовується, розглядається як результат взаємодії двох

---

¹⁴² Bailey K. Op.cit – P. 50.

¹⁴³ Гиг Дж., ван. Указ. соч. – С. 7.

систем – управління і середовища, а інтенсивність самоорганізації залежить від впорядкованості (організованості) навколишнього середовища та від відповідних характеристик самої системи. Нарешті, поведінка системи, що самоорганізовується, невід’ємна від поняття «мета», яке, у свою чергу, невід’ємне від поняття «рівновага системи стосовно середовища»¹⁴⁴. За цими проявами система, що самоорганізовується, схожа на систему, організовану ззовні, – для обох передбачається взаємодія із зовнішнім середовищем.

Постулювання, що самоорганізація системи невід’ємна від взаємодії з навколишнім середовищем, продовжується віднесенням до класу систем, здатних до самоорганізації, систем відкритих й нелінійних, у яких є у наявності обмін речовиною і/або енергією з навколишнім середовищем, який відбувається не лише через кордони самоорганізованої системи, а й у кожній її точці. Такими міркуваннями постулюється, що хоч не кожна відкрита система здатна до самоорганізації, але кожна самоорганізована система має бути відкритою¹⁴⁵.

Наявність світової міжнародної системи, на наш погляд, ставить наведені постулати під сумнів. Згідно зі звичайною історико-політичною умоглядністю, вона системою, що самоорганізувалася. Разом із тим, вона є закритою системою: зв’язок людства з навколишнім Всесвітом відбувається допоки у формі споглядання за ним і вивчення його, що навряд чи можна вважати справжнім обміном речовиною, енергією та інформацією. Розуміючи міжнародну систему у політичних проявах, тим більше немає підстав говорити про її відкритість, зважаючи на відсутність контактів з інопланетними цивілізаціями, існування яких належить до сфери припущень. Що ж до енергії Сонця або космічних променів, то вони дійсно впливають на біосферу, але останню навряд чи можна вважати зовнішнім середовищем світової міжнародної системи: природні ресурси планети, як зазначалося, поділені між національними державами і складають внутрішнє середовище системи. Віднесення

---

¹⁴⁴ Юдин Б.Г. Методологические проблемы исследования самоорганизующихся систем / Б.Г. Юдин // Проблемы методологии системного исследования. – М., 1970. – С 360–361, 369, 379.

¹⁴⁵ Князева Е.Н. Основания синергетики. Режимы с обострением, самоорганизация, темпомиры / Е.Н.Князева, С.П.Курдюмов – СПб., 2002. – С. 33–34.

світової міжнародної системи до водночас і закритих, і самоорганізованих дозволяє поставити під сумнів категоричність твердження, що «закриті системи – це ідеалізація справжнього становища», що «усі реальні системи є відкритими»¹⁴⁶: адже фізична реальність світової міжнародної системи не може бути запереченою.

Можливість сполучення самоорганізації системи та закритості впливає з міркувань англійського фізика-теоретика С. Гокінга, який у співдружності з Дж. Гартлом дійшов висновку: «всесвіт у такому випадку (вчні мали на увазі випадок уявного часу – *О.М.*) є повністю замкненим і самодостатнім; не вимагається нічого за його межами, щоб заводити годинника й примушувати його йти»¹⁴⁷. Отже, Всесвіт підтверджує принципову можливість самоорганізації у замкнених системах, що дозволяє поширити цю модель і на інші види систем.

На підтримку твердження про принципову можливість поєднання самоорганізованості і закритості системи можемо залучити і міркування російського дослідника С. Хайтуна з приводу некоректності, помилковості трактування ентропії як міри безладу, хаосу у системі. Солідаризуючись з іншим російським вченим Ю. Петровим та англійським вченим К. Денбігом, він наполягає: «Ототожнення ентропії з безладом не лише ніким ніколи не була доведеним і не лише не може бути доведеним у принципі, а й прямо суперечить реально спостереженим фактам, оскільки еволюція світу, який спостерігається – неорганічна, органічна і соціальна – йде не в бік спрощення еволюціонуючих систем, як приписує ця трактовка у сполученні із законом зростання ентропії, а й у прямо протилежному напрямі – у бік їхнього ускладнення»¹⁴⁸. Від заперечення ентропії як міри хаосу виникає сумнів у переконливості концепції дисипативних структур І. Прігожина, у центрі якої положення про те, що процеси самоорганізації можуть відбуватися лише у відкритих системах. Разом з С. Гокінгом С. Хайтун наполягає на припущенні, що уся наша метagalактика

---

¹⁴⁶ Там же. – С. 35.

¹⁴⁷ Хокінг С. Мир в ореховой скорлупке / С. Хокінг; пер. с англ. – СПб., 2007. – С. 93.

¹⁴⁸ Хайтун С.Д. Трактовка энтропии как меры беспорядка и ее негативное воздействие на современную научную картину мира / С.Д. Хайтун // Вопросы философии. – 2013. – № 2. – С. 63.

являє ізольовану систему, що не заважає їй еволюціонувати у бік ускладнення¹⁴⁹.

Ще одна важлива для нас думка С. Хайтуна полягає у відмові від концепції природного відбору для пояснення еволюції: «...в науках про самоорганізацію головне – це установка на *саморозвиток* реальних систем за рахунок *внутрішніх* взаємодій, тоді як у теорії природного відбору прийнято протилежну установку, яка покладає відповідальність за розвиток систем на середовище, яка неявно спирається на трактовку ентропії як міри безладу, яка прямо забороняє саморозвиток систем за рахунок внутрішніх взаємодій»¹⁵⁰.

За критерієм відкритості/закритості світова міжнародна система відрізняється від міжнародних систем, які є її підсистемами. Вона являє зовнішнє середовище щодо них, і в цьому відношенні вони є системами відкритими. З цієї причини застосування до міжнародної системи поняття «вхід» у розумінні каналу, через який зовнішнє середовище впливає на систему, і поняття «вихід» у розумінні каналу, через який система діє на середовище, що її оточує, можна вважати коректним, коли йдеться про міжнародні системи, які є підсистемами світової міжнародної системи. Але таке застосування названих термінів не може бути коректним щодо світової (глобальної) міжнародної системи. Відповідно і наведені вище міркування про взаємозв'язок між відкритістю, закритістю і самоорганізацією міжнародних систем мають застосовуватися залежно від того, чи йдеться про глобальну міжнародну систему, фактично закриту, чи про її підсистеми, які є системами відкритими. Закритість світової міжнародної системи не суперечить її приналежності до класу таких, які самоорганізуються, що дозволяє скористатися поглядами вчених на самоорганізовані системи у застосуванні до цілей нашого дослідження. Тим більше ці погляди потрібні для аналізу різних міждержавних об'єднань – тих міжнародних систем, які є підсистемами світової міжнародної системи, яка є зовнішнім середовищем для них і впливає на їхню самоорганізацію.

Насамперед, слід підкреслити подвійний сутнісний зміст терміна «самоорганізовані системи», або «системи, що самооргані-

---

¹⁴⁹ Там же. – С. 67, 68.

¹⁵⁰ Там же. – С. 69.

зуються». Під самоорганізацією може розумітися і самостійне утворення системи її структурними елементами без зовнішнього втручання, і самостійна зміна параметрів системи у процесі її функціонування як реакція на зовнішні або внутрішні чинники, те, що називається прирощуванням організованості і «самоналаштуванням» у межах одного й того ж структурного рівня¹⁵¹.

Для більшої кореляції між явищами утворення й функціонування системи та їхнім термінологічним оформленням можна для першого значення самоорганізації вживати термін «системи, що самостійно утворюються» (або «самоутворювані системи»), а для другого – «системи, що саморегулюються» («саморегульовані системи»). У застосуванні до світової міжнародної системи і «самоутворення», і «саморегулювання» мають розумітися як процеси, що відбуваються незалежно від впливу зовнішнього середовища, під впливом імпульсів, що йдуть із внутрішнього середовища системи. Міжнародні системи нижчого рівня, які є її підсистемами, як і вона сама утворюються самостійно. Вони також є системами, що саморегулюються, але з тією різницею, що їхнє саморегулювання відбувається під впливом не лише внутрішніх імпульсів, а й тих, що йдуть із світової міжнародної системи, яка є їхнім зовнішнім середовищем.

Визнано, що поведінка будь-якої системи проявляється у її взаємодії із середовищем у трьох видах. Вона може бути реактивною (коли визначається лише середовищем), адаптивною (коли система пристосовується до середовища), і активною (коли система прагне цілеспрямовано перетворити середовище)¹⁵². Теоретично можна припустити, що міжнародна система може демонструвати усі названі види поведінки у відносинах із власним внутрішнім середовищем, утвореним національними державами та іншими міжнародними акторами. Зміна складу, у т.ч. етнічного, основних елементів міжнародної системи, зміна їхньої поведінки, зумовленої, зокрема, етнічними чинниками, можуть суттєво змінити і характер внутрішнього середовища системи, а як наслідок – її поведінку і низку параметричних характеристик.

---

¹⁵¹ Вєденєв М.Ф. К анализу общих и биологических принципов самоорганизации / М.Ф. Вєденєв, В.И. Кремьянский // Системные исследования. Ежегодник. 1969. – М., 1969. – С. 147.

¹⁵² См.: Категории политической науки. – С. 125.

Крім того, для нашого дослідження є важливим розрізнення якості самоорганізації системи на різних етапах її функціонування. На початку роботи всі частини системи відокремлені одна від одної, і поведінка кожної не залежить від стану інших. Потім вони працюють так, що між ними встановлюються певні зв'язки. В результаті система змінюється від системи з розділеними елементами до системи із взаємопов'язаними елементами, завдяки чому організація системи стає досконалішою: «... кожна ізольована детермінована динамічна система, яка підкоряється незмінним законам, створює «організми», пристосовані до їхнього «навколишнього середовища»¹⁵³. Сказане можна цілком застосувати і до не детермінованих (призначення яких не визначається проєктувальником) систем, якою є міжнародна система, та до закритих систем, замінивши «навколишнє середовище» на «внутрішнє».

Метафорично світову міжнародну систему можна вважати аналогічною «всесвітові у собі». В інших випадках, зокрема у випадках міжнародних систем нижчого рівня, ендогенна детермінованість процесів самоорганізації обов'язково доповнюється екзогенною детермінацією, тобто впливом чинників зовнішнього походження. Але при цьому допускається виняток щодо майже повністю або умовно ізольованих систем. Маючи на увазі такого роду винятки, до яких ми відносимо і світову міжнародну систему, можна застосувати до неї типологізацію самоорганізації, у якій виділяють системи, у яких зміни не виходять за межі одного й того ж структурного рівня, і системи, які не мають наперед заданої ані форми, ані програми розвитку¹⁵⁴. Самоорганізація системи проявляється характером її внутрішніх зв'язків, способів впливу, взаємовпливу або співвідношення елементів системи між собою, які зумовлюють її структуру і функціонування в часі і просторі¹⁵⁵.

Спроби класифікації системних зв'язків дають такі їхні види, які можуть бути цілком застосовані в аналізі міжнародних систем. Насамперед, це зв'язки взаємодії між елементами системи. Далі йдуть так звані генетичні зв'язки, тобто зв'язки, породжені самим утворенням системи. Не меншу важливість для з'ясування ролі

---

¹⁵³ Эшби У.Р. 9. Принципы самоорганизации / У.Р. Эшби // Принципы самоорганизации. – М., 1966. – С. 328–329, 332.

¹⁵⁴ Веденов М.Ф. Указ. соч. – С. 149.

¹⁵⁵ Пирумов В.С. Указ. соч. – С. 16.

етнічності у міжнародній системі має аналіз зв'язків, пов'язаних із будовою системи – це структурні зв'язки, а також зв'язки, у яких проявляється функціонування, розвиток, перетворення системи. Нарешті, на особливу увагу заслуговують зв'язки управління¹⁵⁶. Характер зв'язків, пов'язаних з будовою системи, формується під значним впливом властивостей, що належать її елементам. Самі ж ці властивості суттєво залежать від складу елементів, у т.ч. їхнього етнічного складу. Що ж стосується зв'язків взаємодії, то у природничих і технічних системах до них зазвичай відносять матеріальні, енергетичні та інформаційні¹⁵⁷. У застосуванні до міжнародної системи їх можна виразити поняттями економічних, політичних і культурних зв'язків, характер яких також формується під впливом етнічності міжнародних акторів.

Буде корисним звертатися і до інших понять, прийнятих у теорії систем. Серед дослідників у цій галузі є спільна згода, що базовий принцип, який підкреслює механізм цілеспрямованості, втілений у поняття зворотного сигналу (feedback)¹⁵⁸, який може бути як позитивним, так і негативним¹⁵⁹. Інше потрібне поняття – «вхід» і «вихід». Перше розуміється як дія на елемент з боку інших елементів або «несистеми», а друге – як самого елемента на інші елементи, а також «несистему». При цьому має бути враховано, що «вихід» елемента визначається як «входами» в нього, так і його внутрішньою будовою¹⁶⁰. Відносини системи з несистемою можуть стосуватися лише відносин різних міжнародних об'єднань із світовою міжнародною системою, яка у силу замкненого характеру не має «несистеми» поза собою. Вірніше, фактично має, оскільки Всесвіт є фізичною системою, але з яким вона не взаємодіє.

Така відмінність між світовою міжнародною системою та її підсистемами проявляється у підтриманні ними динамічної рівноваги, або «гомеостазі» – понятті, запровадженому В. Кеноном¹⁶¹ щодо біологічних організмів. Невідривність біологічних організмів як систем від зовнішнього середовища має наслідком звичку

¹⁵⁶ Блауберг И.В. Указ. соч. – С. 14, 21.

¹⁵⁷ Губанов В.А. и др. Указ. соч. – С. 14, 21.

¹⁵⁸ Bickley W. Op. cit. – P. 32.

¹⁵⁹ Гиг Дж., ван. Указ. соч.– С. 69.

¹⁶⁰ Губанов В.А. и др. Указ. соч. – С. 20.

¹⁶¹ Див.: Бергаланфи Л. Общая теория систем – критический обзор.

пов'язувати гомеостаз, або саморегуляцію у цілях підтримання заданого стану, із відкритими системами, у яких скоординованість реакцій елементів відбувається як реакція на «вхід» ззовні. Застосування терміна «гомеостаз» у наведеному розумінні не викликає сумнівів відносно підсистем міжнародної системи. Що ж до останньої, то її гомеостаз може бути лише результатом самоорганізації у відповідь на «виходи» з боку елементів всередині неї. Якщо ж зумовлювати феномен гомеостазу тільки відкритістю системи, то в такому разі доведеться визнати його неможливість у світовій міжнародній системі. Але насправді не важко побачити її прагнення до рівноваги (у політологічній лексиці – до «міжнародної стабільності»). Якщо ж пригадати, що найдавнішими архетипами міжнародних відносин є «війна» і «мир», то правомірно розуміти гомеостаз світової міжнародної системи як реакцію і на мирні, і на агресивні «виходи» з боку її елементів. Те саме стосується і підсистем світової міжнародної системи з тією відмінністю, що тут гомеостаз зумовлюється також їхнім відкритим характером.

В обох випадках гомеостаз міжнародної системи можна уявити у вигляді механізму зворотного зв'язку як він схематично зображується стосовно біологічних систем. Маючи на увазі умовність такої аналогії між біологічними і політичними процесами, гомеостаз міжнародних систем можна описати за допомогою таких самих термінів: тут також виникає «стимул» (прояв національно-державного інтересу у декларативній або фізичній формі), який сприймається «рецептором» (ним може бути національна держава або міжнародна інституція). Він подає сигнал на «апарат управління» (міжнародний орган), від якого йде сигнал на «ефектор» (міжнародну інституцію, на яку покладено здійснення скоординованого рішення), що реагує відповідним чином на початковий стимул, аби нейтралізувати його можливі дезорганізуючі для системи наслідки.

Самоорганізацію (самонастроювання) системи, зокрема її гомеостаз, зазвичай вважають реакцією на вплив зовнішнього середовища. Але виходячи з того, що «вхідні» і «вихідні» сигнали у системі подаються не лише ззовні, а й з середини неї, від її елементів, то у застосуванні до міжнародної системи, залежно від її рівня, гомеостаз, самоорганізацію у сенсі самонастроювання можна пов'язувати і з зовнішнім, і з внутрішнім середовищем.

Відповідно, самоорганізація будь-якої міжнародної системи може бути адаптацією до змін у середовищі (середовищах), з яким (з якими) вона сполучена. Згідно із загальними теоретичними уявленнями, адаптація системи може бути як структурною, коли її функціональні властивості не міняються, так і функціональною (коли такі властивості змінюються). При цьому рівновага системи внаслідок адаптації може набувати різного характеру – ентропійного (руйнування структури), гомеостатичного (збереження структури), морфогенетичного (перебудова структури задля угамування збудження у системі)¹⁶². Упродовж всесвітньої історії світова міжнародна система не виявляла ентропійної адаптації. Стосовно неї адекватнішим буде застосування понять гомеостатичної морфогенетичної адаптації. Натомість її підсистеми різного роду давали приклади не лише гомеостазу або морфогенетичної зміни, а й структурного розпаду і припинення існування. Усі ці види адаптації відбуваються під впливом сигналів, що йдуть від елементів світової міжнародної системи або від її підсистем. Якщо самі сигнали пов'язувати з декларацією національно-державницьких інтересів, то не можна обходити питання про роль етнічних інтересів у виникненні сигналів, спроможних викликати як гомеостаз системи, так і її морфогенетичні зміни, а для міжнародних об'єднань підсистемного рівня – і їхній розпад.

2.4. Функціональні зв'язки та їхній вплив на еволюцію системи

Самоутворюваність і саморегульованість міжнародних систем як світового рівня, так і рівня її підсистем, було б спрощено розуміти як хаотичність і нерегульованість відносин всередині них. Як і будь-яку систему, міжнародну також правильно вважати ієрархічно-структурованою цілісною сукупністю сталих відносин всередині неї¹⁶³. Якщо виходити із класифікації Джес. та Дж. Міллерів, які розрізняли системи ієрархізовані (з двома або більше рівнями контролю або команд) та неієрархізовані (з одним

---

¹⁶² Гиг Дж., ван. Указ. соч. – С. 97.

¹⁶³ Мальський М.З. Теорія міжнародних відносин. – 3-є вид., перероб. і доп. / М.З. Мальський, М.М. Мацях. – К., 2007. – С. 357.

рівнем)¹⁶⁴, то будь-яка міжнародна система підвладна регулюючим сигналам, що йдуть або з середини, або ззовні неї, а тому є ієрархієзованою, хоча ієрархієзованість і урегульованість її виникла зі стану початкової дезорганізованості і хаотичності.

Ієрархієзованість міжнародної системи передбачає можливість управління нею, яке полягає у тому, що під впливом керуючого (управляючого) елемента(тів) відбувається процес зміни її стану внаслідок дії зворотного зв'язку – систематичного надходження від керованих до керуючих елементів інформації про результати управління (регулювання), чим замикається контур управління¹⁶⁵. Не буде помилкою вважати, що управління у міжнародній системі може здійснюватися лише за якимось одним із можливих принципів – або програмним, або зворотнім зв'язком, або управлінням «за збуреннями» (компенсація дії «збурень» на систему на основні їхнього вимірювання)¹⁶⁶. Звісно, принцип програмного управління щодо міжнародної системи – самоутворюваної і саморегульованої має бути відкинутий за умовчанням. Що ж до принципу зворотного зв'язку, то він цілком може доповнюватися принципом управління «за збуреннями», оцінка яких має бути вміщена у сигнал на «виході» від «керованого» до «керуючого» елемента.

Розуміння відносин всередині міжнародної системи як відносин ієрархієзованих має значення з точки зору так званої доцільності системи, під якою розуміється відповідність окремого елемента системи іншим її елементам, коли взаємодія між ним веде до виникнення властивостей, що змінюють систему як ціле¹⁶⁷. Іншим важливим чинником, що зумовлює ієрархієзованість міжнародної системи, є постійна потреба у вдосконаленні, покращенні системи. Для спроектованих систем їхнє покращання означає виявлення причин їх відхилень від заданих норм функціонування і наближення їх до цілей проекту¹⁶⁸. Хоча міжнародні системи, а світова й поготів, не належать до класу спроектованих ззовні, і так само ззовні регульованих, але сама потреба у (само)регулюванні схиляє до того, що для нього

¹⁶⁴ Див.: Bailey K. Op. cit. – P. 50.

¹⁶⁵ Марасанов В.В. Указ. соч. – С. 8.

¹⁶⁶ Там же.

¹⁶⁷ Сетров М.И. Принцип системности и его основные понятия / М.И. Сетров // Проблемы методологии системного исследования. – М., 1970. – С. 53.

¹⁶⁸ Гиг Дж., ван. Указ. соч. – С. 18.

потрібні ті самі умови, на які звертав увагу Дж. Вікерс¹⁶⁹, що й для спроектованих систем. Йдеться насамперед про знання тих перемінних, якими характеризуються відносини у системі, що підлягають регулюванню, і про наявність можливостей здійснення потрібних змін. Інша умова – узгодженість дій регулятивного елемента з поведінкою усєї системи, що потребує постійності різних норм і пріоритетів, якими керується система. Далі, у розпорядженні регулятора мусять бути належні засоби впливу на систему, та й сам він повинен мати можливість впливу на свої дії і самокорекції. Доречно пригадати, що відносини у системі зумовлюються, серед іншого, характером її структури. Самоутворення міжнародної системи відбувається під імпульсивною дією її основних елементів, якими є національні держави, а сама ця дія є не результатом зовнішньої детермінації, а виявом спроможності держав займати місце на тому або іншому рівні структурної ієрархії.

Спроможність держав до того або іншого рівня самоутвердження оформлюється різними термінами, серед яких найвживанішими є «сила», «міцність», «могутність». Останній з них у сенсі загальної суми можливостей держави, що можуть бути використані для оптимального виконання нею своїх функцій і для реалізації своїх інтересів, став найпривабливішим для вітчизняних дослідників і застосовується як синонім «сили» («power» – терміна, що йому віддають перевагу у зарубіжній літературі¹⁷⁰). До переліку параметрів, якими визначається могутність (по суті, якість субстанції) держави, пропонується відносити географічні, (розташування, розмір території, природні умови), демографічні (чисельність населення, рівень урбанізації країни, структурні особливості населення), економічні (забезпеченість природними ресурсами, рівень розвитку технологій, потенціал промисловості й сільського господарства, фінансова система країни, валовий національний продукт), інфраструктурні (шляхи сполучення, рівень розвитку транспорту, система зв'язку, рівень інформаційних технологій), військові (чисельність та оснащеність збройних сил країни, рівень боєздатності, військові традиції), політичні (стабільність політичної системи, позиції національної політичної еліти, рівень розвитку державного апарату, політичний престиж держави у міжнародних

---

¹⁶⁹ Там же. – С. 89.

¹⁷⁰ Див.: Мальський М.З. Вказ. праця. – С. 361–362.

відносінах), історичні (т.зв. історична репутація держави), психологічні (історично зумовлений менталітет населення)¹⁷¹.

Наведений перелік в цілому не викликає заперечень, і саме він матиметься на увазі, коли йтиметься про дієвий потенціал і спроможності елементів міжнародної системи. Застереження можна зробити хіба що стосовно забезпеченості природних ресурсів, які виглядають більшою мірою географічними (такими, що становлять один з геополітичних мотивів міжнародної поведінки держави), ніж економічними параметрами, хоч вони і є базою розвитку господарства. Історичний параметр, як нам вважається, більшою мірою пов'язаний не з репутацією, а з легітимністю міжнародного суб'єкта і з точки зору його перебування у цьому статусі, і з точки зору його потреб, інтересів і вимог. Нарешті, відповідно до обраної теми, більшої уваги потребує психологічний параметр державної могутності, а конкретніше – свідомість населення, у т.ч. його етнічна психологія, особливо коли вона проявляється у питаннях міжнародних і міжетнічних відносин, війни і миру, лояльності і нелояльності до держави та її зовнішньої політики, налаштування до інших держав і їхнього населення.

Навряд чи треба переконувати, що характер зв'язків у системі найповніше проявляється у процесі її функціонування, коли система розкриває функцію, мету, стан (стабільний/нестабільний), механізм управління і забезпечення рівноваги. Саме у процесі функціонування системи перевіряється наявність в неї основних системних властивостей – цілісності, яка проявляється у взаємопов'язаності елементів, у виникненні в неї нових властивостей, відсутніх у її елементів; ділимості в сенсі виникнення всередині неї підсистем і окремих елементів; чутливості як здатності реагувати на зміну її параметрів та початкового стану, на збурення й керуючий вплив («параметрична чутливість»); інваріантності як незалежності компонентів її стану від тих або інших змін параметрів; сталості як здатності зберігати стан рівноваги при дії чинників, що викликають початкові відхилення ідентифікованості як здатності бути такою, чий стан визначається за даними здійсненого спостереження; керованості як здатності підпорядковуватися переведенню з одного стану в інший внаслідок дії керуючого впливу¹⁷². З'ясування зміни властивостей системи у процесі її

---

¹⁷¹ Там само. – С. 363.

¹⁷² *Марасанов В.В.* Указ. соч. – С. 9.

функціонування потрібне для з'ясування її стану, який у той або інший момент являє собою множинність суттєвих властивостей, якими система володіє¹⁷³.

Для дослідження функціонування міжнародної системи корисними є положення загальної теорії системи, що стосується принципів їхнього функціонування. Зокрема, йдеться про гомеостаз як прагнення системи до стабілізації свого стану на усіх етапах свого функціонування. При цьому має братися до уваги циклічна взаємозалежність структури, функції та історії системи. Однак, принцип гомеостазу йде усупереч тому, що історія світової міжнародної системи супроводжувалася її тривалими і як правило незворотними змінами¹⁷⁴.

Не менше проблем виникає і з визнанням за міжнародною системою властивості еквіфінальності, яка полягає у здатності і спроможності досягати фінального стану починаючи від якихось інших станів і різними шляхами¹⁷⁵. Будь-яка міжнародна система прагне стану рівноваги, тобто такого стану взаємовідносин між її елементами, який запобігає збуренню і тим більш розпаду. Періоди збурень у міжнародній системі (як правило у вигляді війн або конфліктів) зазвичай вважають відхиленням від природного стану, яким є мирні взаємовідносини всередині системи. Водночас, згідно із загальною теорією систем, впродовж функціонування системи відбуваються зміни її властивостей. В цьому сенсі міжнародна система також піддатлива дії чинників, що зумовлюють вибір нею поведінки. Серед таких чинників виділяють мету, якої прагне система; суперечності між внутрішніми і зовнішніми причинами вибору; багатоваріантність зміни стану системи; наявність засобів втілення цих вірогідностей¹⁷⁶. Але після збурень система входить у новий сталий стан, для чого їй потрібний період, що його називають «часом релаксації»¹⁷⁷.

При встановленні тенденції руху міжнародної системи до еквіфінального стану корисно враховувати таку загальну власти-

¹⁷³ Пирумов В.С. Указ. соч. – С. 14.

¹⁷⁴ Раппопорт А. Различные подходы к общей теории систем / А Раппопорт // Системные исследования. Ежегодник. 1969. – М., 1969. – С. 65–68.

¹⁷⁵ Гиг Дж., ван. Указ. соч. – С. 64.

¹⁷⁶ Пирумов В.С. Указ. соч. – С. 15.

¹⁷⁷ Гиг Дж., ван. Указ. соч. – С. 89.

вість поведінки систем як ставлення до попередніх станів як «асимптотично несуттєвих», тобто здатність «забувати» їх, що може спричиняти нестабільність системи¹⁷⁸. У застосуванні до міжнародної системи і до субстратного наповнення її елементів, тобто до народів, це може бути виражено відомим афоризмом «історія вчить, що вона нікого нічого не вчить».

Оцінку системи за характером її функціонування, у т.ч. за здатністю до еквіфінальності, прийнято напряму пов'язувати з типом системи за характером відносин із зовнішнім середовищем, тобто від закритості або відкритості системи. Поняття еквіфінальності як результату взаємодії системи з навколишнім середовищем може бути застосованим не лише щодо відкритих підсистем світової міжнародної системи, а й до неї самої, оскільки до неї також може бути застосоване загальне теоретичне положення, що функціонування системи являє процес постійної або дискретної взаємодії з середовищем, до якого вона пристосовується і на яке сама впливає¹⁷⁹: адже відсутність зовнішнього середовища світової міжнародної системи не скасовує наявності в неї внутрішнього середовища, зміни в якому впливають на поведінку системи.

Питання про еквіфінальність системи напряму сполучене з питанням про її «історичну долю» та кінцевий стан. У роздумах про історичну долю міжнародних систем та про їхній кінцевий стан доведеться виходити із відмінностей між закритістю світової міжнародної системи та відкритістю її підсистем. У загальній теорії систем прийнято вважати, що згідно з другим законом термодинаміки (у процесі функціонування теплової машини частина тепла обов'язково втрачається) кожна замкнута система зрештою досягає стану рівноваги, коли залишаються незмінними усі макроскопічні величини системи, припиняються усі макроскопічні процеси і настає стан максимальної ентропії (непорядкованості, відхилення від ідеальної спрямованості функціонування, хаотичності) і мінімальної вільної енергії¹⁸⁰. В результаті досягнення ентропією максимуму у закритій системі неминуче має настати «теплова смерть». Вона настає внаслідок того, що збільшення ентропії протікає лише в один

---

¹⁷⁸ Дренік Р. Принцип причинности и прогнозируемости сигналов / Р. Дренік // Общая теория систем. – М., 1966. – С. 159–160.

¹⁷⁹ Пирумов В.С. Указ. соч. – С. 15.

¹⁸⁰ Садовский В.Н. Система // Новая философия энциклопедия. – Т. III. – С.553.

бік, внаслідок чого замкнута система рухається тільки від початкового невірноваженого стану до врівноваженого, але ніколи у зворотному напрямі, що робить еквіфінальність неможливою.

Натомість постійна взаємодія відкритої системи з навколишнім середовищем дозволяє їй досягати стану так званої рухливої рівноваги, протилежного ентропії, який часто виражають терміном «негентропія» у сенсі самовільного зростання енергії, що забезпечує впорядкованість системи і продовження її функціонування. Вважається, що завдяки негентропії відкриті системи можуть зберігати високий рівень впорядкованості і складності і навіть їх збільшення¹⁸¹.

Якщо виходити з універсальності феномену зростання ентропії у замкнених системах і виникнення негентропії у відкритих системах, то доведеться припустити неминучий рух до ентропійного стану, тобто до падіння складності і зменшення впорядкованості світової міжнародної системи і до зростання складності і впорядкованості її підсистем та елементів, з яких останні складаються. Тоді нам довелося б визнати поєднання двох несумісних явищ – «зупинку» ширшої системи при одночасному зростанні динаміки підсистем, які у сукупності складають її середовище.

Якщо ж визнати невинність динаміки світової міжнародної системи, тоді доведеться поставити під сумнів неминучість ентропії замкнених систем і визнати можливість їхньої самоорганізації за рахунок внутрішнього потенціалу. У зв'язку з цим варто послатися на зауваження Н. Лумана, що так званий закон ентропії став джерелом провокації, відповіддю на яку стала теорія відкритих систем. Інша корисна його думка полягає в тому, що навіть якщо концепція ентропії може бути застосована до всього світу як замкненої системи, у яку нічого не входить ззовні і з якої нічого не виходить назовні, то однаково вона не спроможна відобразити умови всередині світу¹⁸². Свої роздуми на цю тему Н. Луман продовжив на прикладі «операційно замкнених систем». Суть його міркувань зводиться до того, що навіть система, яка вважається відкритою, не може оперувати у зовнішньому середовищі, тобто в операційному сенсі вона залишається замкненою, бо усі події, які пов'язані з її функціонуванням, можливі лише всередині неї, оскільки якщо

---

¹⁸¹ Берталанфі Л., фон. Указ. соч.; Гиг Дж., ван. Указ. соч. – С. 64.

¹⁸² Луман Н. Введение в системную теорию (Под ред. Дирка Беккера) / Н. Луман; пер. с нем. – М., 2007. – С. 46.

операції системи переходять за її межі, то вони перестають бути системними. Н. Луман попереджав, що визнання операційної закритості системи не є поверненням до теорії закритих систем, а відтак і до проблеми ентропії. Він наголошував зрештою на тому, що бувають такі структурні зв'язки, які об'єднують, накопичують, спрямовують казуальності всередині системи і тим самим інтегрують і координують її та навколишній світ¹⁸³. Висновки з роздумів Н. Лумана про операційну закритість відкритих систем цілком застосовні й до аналізу світової міжнародної системи, позбавленої зовнішнього середовища.

Якщо світова міжнародна система так само закрита, як і Всесвіт, то й її стосуються суперечності між законом еволюції, який наполягає на постійному розвитку складності й видозмін, і другим законом термодинаміки, який приписує Всесвітові не розвиток, а регрес. Однак, як зауважує Дж. Гіг, впорядкована система «речовина – енергія – простір – час» являє собою гігантський вірогіднісний ігровий автомат. Це означає, що хоч нині у природі на космологічному рівні теплові процеси вщухають, але у цій системі можуть траплятися локальні області, в яких різними будуть початок і кінець життя¹⁸⁴. Дійсно, згідно з законом збереження енергії, вона не повинна зникати, тим більше у закритих системах.

І в роздумах тих фізиків, які під ентропією розуміють міру безладу, вона не обов'язково набуває есхатологічної неминучості, тобто «безлад (хаотичність) будь-яких фізичних систем з часом зростає, а закони динаміки лише забезпечують перехід системи (із будь-якого стану) до випадковішого стану. Строго кажучи, другий закон утверджує навіть не те, що система буде обов'язково змінюватися у бік збільшення безладу, а лише те, що вірогідність розвитку в цьому напрямі є переважаючою, або навіть домінуючою. У повсякденному житті ми завжди очікуємо (і практично спостерігаємо) зростання безладу, але це пояснюється не особливостями динамічних законів, а саме переважаючою вірогідністю такого розвитку»¹⁸⁵. Оскільки безлад є лише вірогідністю, але не неминучістю, то при застосуванні другого закону термодинаміки до соціальних систем треба тим більше брати до

---

¹⁸³ Там же. – С. 95, 96, 103.

¹⁸⁴ Гіг Дж., ван. Указ. соч. – С. 91, 92.

¹⁸⁵ Пенроуз Р. Циклы времени. Новый взгляд на эволюцию вселенной / Р. Пенроуз; пер. с англ. – М., 2014. – С. 16.

уваги їхню здатність до аутопойєзису. Другий закон зводиться до того, що ентропія як міра невпорядкованості, або хаотичності, ізольованої системи за будь-яких змін у системі лише зростає (або принаймні не зменшується) стосовно своїх значень у попередні моменти. Але таке уявлення, зауважує Р. Пенроуз, стає нечітким і суб'єктивним при спробі застосувати його до більш великих і складних систем, і «можна дійти висновку, що існує ряд особливих, або виняткових систем і випадків, коли ентропія здатна локально фактично зменшуватися зі зростанням часу (внаслідок флуктуацій), не зважаючи на збереження загальної тенденції до зростання»¹⁸⁶.

Другий закон термодинаміки виник із вивчення теплових машин, які були закритими саме операційно, але були оточені зовнішнім простором, який забирав частину тепла. Щоб застосувати другий закон термодинаміки до Всесвіту, треба встановити наявність оточення навколо нього. Якщо такого немає, то застосування до цієї закритої системи другого закону термодинаміки, а значить і закону ентропії, можна поставити під сумнів. Якщо закон ентропії не працює в одній конкретній закритій системі, то можна заперечити неминучість ентропії і в інших закритих системах. У такому разі самоорганізація, яка породжує негентропію, може бути визнана властивістю і закритих систем, у т.ч. світової міжнародної системи. До речі, сам Л. Бергаланфі вважав, що теорія відкритих систем найкраще відповідає вивченню біологічних явищ і застерігав проти її необачного поширення на ті сфери, для яких вона не призначена¹⁸⁷.

***

Питання про сумісність закритості і самоорганізованості системи може здаватися і не дуже принциповим, оскільки загалом воно стосується абстрактної універсальної системи (метасистеми), навколо якої ведуться дискусії в рамках загальної теорії систем. На початку розробки загальної теорії систем створення абстрактної метасистеми вважалося (Р. Ешбі) досяжним на основі двох методів. Перший полягає у пошуку закономірностей, притаманних різним системам. Другий метод полягає у тому, що спочатку береться мно-

¹⁸⁶ Там же.

¹⁸⁷ Бергаланфи Л., фон. Общая теория систем – обзор проблем и результатов. – С. 46.

жінність усіх мислимих систем, а потім вона скорочується до раціональних меж. Тобто, можна йти або емпірично від конкретного до загального, або епістемологічно – від абстрактного і загального до специфічного і конкретного¹⁸⁸. Вірогідність створення універсальної системи науковою уявою багатьом теоретикам видається сумнівною. Приміром, Ч. Чермен вважав загальну теорію систем не більш, як методологією пошуку узагальненої системи, причому таким пошуком, що стає дедалі складнішим і ніколи не завершиться¹⁸⁹. Тому питання методики вивчення міжнародних систем, можливо, має не менше, якщо не більше, значення, ніж пошук аналогій для них серед тих моделей систем, якими оперують теоретики.

Із наявного досвіду методики вивчення систем для цілей нашого дослідження пріоритетно важливими є наступні положення. При вивченні міжнародних систем має бути врахована принципова відмінність між двома підходами, на які вказував Л. Берталанфі. Перший підхід передбачає «атомізацію» об'єкта, розклад його на складові частини. Такий підхід можливий, якщо кожна із складових уявляється практично самостійною, а відносини між складовими – лінійними. При другому підході мають враховуватися взаємодії між складовими, причому взаємодії такі сильні, що їхнє вивчення за допомогою класичного аналізу не дає можливостей зрозуміти суть явища¹⁹⁰.

Можна покладатися й на інші методологічні напрями, пов'язані із вивченням системних об'єктів – структурно-функціональний аналіз, структуралізм, системний підхід¹⁹¹.

Системний погляд на функціонально зв'язану сукупність різних елементів, безумовно, є продуктивнішим і обіцяючим, ніж звичайний послідовний перелік складових системи, що його називають «кортежним»¹⁹², тобто перелік окремо лише елементів, потім сукупності зв'язків, далі функцій (властивостей) системи. Отже, описування міжнародної системи, відповідно до загальних

---

¹⁸⁸ Див.: Берталанфі Л., фон. *Общая теория систем – критический обзор; Гиг Дж., ван. Указ. соч.* – С. 83.

¹⁸⁹ Черчмен Ч. *Указ. соч.* – С. 186.

¹⁹⁰ Берталанфі Л., фон. *Общая теория систем – обзор проблем и результатов.* – С. 41–42.

¹⁹¹ Блауберг И.В. *Указ. соч.* – С. 17, 18.

¹⁹² Губанов В.А. *и др. Указ. соч.* – С. 15.

методологічних вимог, не може бути обмежене описуванням її структури, тобто параметричним описуванням. Переважно це має бути описуванням процесу її функціонування, тобто морфологічним (характеристика взаємозв'язків всередині системи, її ознак і властивостей) і функціональним (з'ясування функціональних залежностей між параметрами, між частинами системи, між параметрами і будовою системи). Тобто, при системному підході описування елементів не є самоціллю, кожен з них описується з врахуванням його місця у системі. Іншими методологічними вимогами при системному підході є визначення ієрархії між складовими системами, встановлення процесу виникнення властивостей усїєї системи із властивостей її елементів і, навпаки, встановлення доцільності поведінки системи, врахування наявності у системі множинності індивідуальних характеристик і ступенів свободи¹⁹³.

Дотримання загальних методологічних вимог при дослідженні міжнародних систем має ту трудність, що ці вимоги розроблялися при дослідженні переважно природничих і технічних систем. Тому вимога формалізовано-логічного описування таких вихідних понять системного підходу як «система», «структура», «зв'язок», «ієрархія» та інших при вивченні міжнародних систем може бути дотриманою з врахуванням специфіки досліджених об'єктів, як і специфіки логічних формалізмів, що мають застосовуватися при їхньому вивченні¹⁹⁴.

Аналіз системи, таким чином, не зводиться до звичайної фіксації параметричних показників і не може обмежуватися її описуванням. Проникнення у сутність системи потребує застосування низки інших методик і підходів. Зокрема, Л. Берталанфі наголошував, що при вивченні систем можуть застосовуватися як поняття «аналізу», «лінійної причинності», так і поняття «цілісності», «взаємодії», «динаміки» тощо. Обидві моделі не виключають одна одну, але для повного розуміння явищ необхідно визначитися, яка з них є загальнішою і фундаментальнішою¹⁹⁵. Так, усвідомлення цілісності системи тягне за собою розчленуван-

---

¹⁹³ Блауберг И.В. Указ. соч. – С. 15, 17.

¹⁹⁴ Там же. – С. 23.

¹⁹⁵ Берталанфи Л., фон. Общая теория систем – обзор проблем и результатов. – С. 47.

ня її на елементи, або інтроспекцію того, що відбувається безпосередньо у системі. А усвідомлення взаємодії системи із середовищем передбачає екстроспекцію, коли аналіз спрямовується назовні¹⁹⁶.

Одне з центральних питань при вивченні міжнародних систем – питання каузальності, причинності. В. Баклі, зокрема, звертав увагу на ряд причинних взаємовідносин, якими зазвичай оперують у суспільствознавстві – традиційні причинні відносини (односпрямований причинний зв'язок), телеологія заключної причини (аналіз певної події з точки зору її відношення до наступних подій, цілей, функцій або наслідків), спільність взаємовідносин (визнання взаємопов'язаності подій на противагу однолінійної причинності), циклічність причинних ланцюгів, або псевдовідгук (вплив подій або зміни на початкову подію через проміжні події або зміни), взаємний інтеракціонізм (спільна дія сукупності причин з виділенням серед них більш важливих і пріоритетних), функціоналізм (розуміння й пояснення сучасного феномену з точки зору його наслідків для системи). Нарешті, ми маємо пам'ятати і про зауваження В. Баклі, що на відміну від фізичних і організмичних систем, пов'язаних переважно енергетичними і субстанційними зв'язками, соціокультурна система має розглядатися як набір елементів, пов'язаних інтеркомунікаційними, інформаційними засобами у найширшому значенні цього терміна¹⁹⁷. Зауваження важливе з огляду на те, що етнічність як один із чинників поведінки елементів міжнародної системи існує завдяки комунікаційним зв'язкам між її носіями і завдяки цьому виступає як характеристика соціуму, який виступає на міжнародній арені у вигляді національної держави.

---

¹⁹⁶ Гіг Дж., ван. Указ. соч. – С. 20, 28; Пирумов В.С. Указ. соч. – С. 21–23.

¹⁹⁷ Buckley W. Op. cit. – P. 68–82.

3. СИНЕРГЕТИЧНА ПАРАДИГМА ДОСЛІДЖЕННЯ ФУНКЦІЇ ЕТНІЧНОСТІ У МІЖНАРОДНІЙ СИСТЕМІ

Ініціатор створення загальної теорії систем Л. Берталанфі звертав увагу на відмінність між функціонуванням системи – тут для вивчення можуть застосовуватися поняття рівноваги, гомеостазу, регулювання – та еволюцією системи, яка проявляється ентропійними змінами, диференціаціями тощо. Для означення еволюційних змін у системі та її самої в цілому він вважав операційно корисним запропонований іншим біологом Дж. Кеноном термін «гетеростаз»¹⁹⁸, під яким розуміється перехід внутрішнього середовища системи до нового стану – стійкішого і врівноваженішого.

Зауваження дослідника біологічних систем, тобто систем, які самоутворилися і самоорганізуються (самонастроюються), винятково важливе для дослідження світової міжнародної системи. Серед учасників дискусії про загальну теорію систем була велика кількість спеціалістів науково-технічного профілю, зокрема кібернетиків, які звикли мати справу з приладами та устроями із заданими параметрами і метою. Тому їхні моделі абстрактної метасистеми були позначені телеономічними рисами: система у їхніх міркуваннях, як правило, мала наперед задану мету. Причому задану ззовні, конструктором системи. Така система у процесі свого функціонування самоорганізується у відповідь на сигнали, що надходять ззовні, причому часто авторство цих сигналів належить тому, хто керує системою.

Світова міжнародна система є такою, що самоутворилася і самоорганізується. В неї немає телеономічності у сенсі заданості ззовні точно визначеної і окресленої мети, якої вона має досягти. Її саморозвиток має виразні ознаки асимптотичності: навіть якщо її метою вважати досягнення ідеального стану рівноваги всередині себе, то неможливо ані чітко встановити хронологічну межу досягнення цього стану, ані його модельний вигляд. Світова

---

¹⁹⁸ Берталанфі Л., фон. Общая теория систем: обзор проблем и результатов / Людвиг фон Берталанфи Системные исследования: Ежегодник, 1969. – М., 1969. – С. 46.

міжнародна система є безкінечно змінюваною у часі у межах свого внутрішнього середовища.

У названій якості світова міжнародна система будь-якого рівня належить до систем, зміни в яких зумовлюються діями такої великої кількості сигналів, «випромінюваних» її елементами, що пояснити ці зміни простою лінійною причинністю неможливо. Для розуміння сутності змін, що відбувалися і відбуваються у міжнародній системі, потрібний методологічний підхід, який дозволяє знайти певну логіку у взаємодії елементів, зв'язки між якими впорядковуються починаючи від стану, що має ознаки хаосу. В сучасній науці такий підхід презентується науковим напрямом, що має назву «синергетика».

Виняткова популярність «синергетики» як наукового напрямку у вивченні змін, які відбуваються у системах, демонструється, приміром, тим, що їй надається методологічний статус однієї із трьох основних доктрин розвитку поряд з діалектикою та універсальним (або глобальним) еволюціонізмом¹⁹⁹. Наведена методологічна диференціація викликає питання про співвідношення синергетики з еволюцією. Якщо синергетика доктринально відокремлена від діалектики як основи реконструкції загальної соціальної динаміки, то, відповідно, застосування синергетичного підходу при розгляді динаміки міжнародних відносин не має супроводжуватися використанням діалектичних законів. Синергетика тоді взагалі має оминати такі явища, що супроводжують динамічний розвиток систем, як диференціація, взаємне поборювання елементів системи за ієрархічний статус до їхнього взаємного заперечення, якісні перетворення складових системи внаслідок зміни їхніх кількісних параметрів тощо. Не переконливим виглядає і відокремлення синергетики від універсального (глобального) еволюціонізму. Зокрема, доведеться відмовитися від розгляду процесів коеволюції різних систем (приміром, міжнародних систем) та інших процесів системної самоорганізації. Відмежування синергетики від універсального еволюціонізму викликає запитання, чому тоді саме вона є найадекватнішим методологічним засобом дослідження складних нелінійних систем, які динамічно самоорганізуються. Якщо аргу-

---

¹⁹⁹ Старостин А.М. Конфликты и развитие: синергетическая инсталляция // А.М. Старостин // Конфликтология. – 2010. – № 3. – С. 8–21.

ментом на користь цього є особливий категоріальний апарат синергетики, який включає в себе такі поняття, як «гомеостаз», «атрактор», «хаос», «біфуркація» та інші, то цими поняттями позначаються ефекти, які спостерігаються в системах у процесі їхнього функціонування і розвитку, що охоплюється і загальною еволюційною проблематикою.

Специфічність політичного і методологічного апарату синергетики робить її не окремою від діалектики та еволюціонізму доктриною, а особливим напрямом, який зосереджений на окремих проявах у поведінці системи в ході діалектичної взаємодії її складових та її еволюційної динаміки. Принаймні, саме таке розуміння синергетики впливає з її визначення як дисциплінарного напрямку досліджень, який ставить стратегічною метою пізнання загальних принципів, покладених в основу процесів самоорганізації систем різної природи, у тому числі соціальних систем²⁰⁰.

Для явищ соціального порядку, у яких проявляється вольовий мотив індивіда, важливо відрізнити самоорганізацію системи, у сенсі її саморегулювання, від самоутворення. Для синергетичного розуміння життєдіяльності систем ще важливіше відрізнити самоорганізацію/саморегулювання системи від її саморозвитку, у т. ч. у вигляді динамічного хаосу як стану, за якого відбуваються фазові переходи від одного типу гомеостазу (порядку) до іншого.

Синергетичний підхід не задовольняється традиційним жорстким детермінізмом при встановленні причинності, описуванням цілого через властивості його частин. Зазначений загальний підхід у дослідженнях систем може сприйматися основою для того, щоб вважати синергетику системоутворюючим ядром загальнонаукової картини світу²⁰¹, залишаючи при цьому за нею функцію окремої науки і методології наукового дослідження²⁰².

Фахівці з філософії науки застерігають про небезпеку уявленнь про простоту прикладання принципів синергетики до будь-яких складних систем, про вірогідність виникнення у міждисциплінарних

---

²⁰⁰ Буданов В.Г. Синергетическая методология в постнеклассической науке и образовании / В.Г. Буданов // Синергетическая парадигма. Синергетика образования. – М., 2007. – С. 174.

²⁰¹ Степин В.С. О философских основаниях синергетики / В.С. Степин // Синергетическая парадигма. Синергетика образования. – М., 2007. – С. 98, 99, 100.

²⁰² Буданов В.Г. Указ. соч. – С. 177.

дослідженнях псевдосинергетичних асоціацій та метафор, якими може бути спотворено конструктивність синергетичної методології²⁰³. Ставлення до цього застереження має бути винятково серйозним. Водночас було б недалекоглядним через такі побоювання відмовитися від спроби застосувати основні принципи синергетики у дослідження міжнародних систем.

Спостереження за процесами розвитку найрізноманітніших систем дали таку велику кількість результатів, що філософи науки опинилися перед винятково складною задачею – узагальнити отримані факти і на основі узагальнення сформулювати основні принципи синергетичного підходу, незважаючи на те що ця задача навряд чи буде остаточно вирішеною у повному вигляді та у загальноприйнятному формулюванні.

Серед наявних спроб дати узагальнений теоретичний погляд на синергетику як науку і методологію, нам видається корисною в рамках обраної теми сукупність принципів синергетики, запропонована В. Будановим²⁰⁴. Запропоновані ним принципи синергетики розбито на дві групи: до першої входять принципи Буття, до другої – принципи Становлення. Першу групу складають гомеостатичність та ієрархічність. Хоч автор класифікації сам цього не говорить, але нам видається правомірним співвіднести ці принципи переважно із загальним системним аналізом. До такого погляду на ці два «принципи Буття» спонукає визначення цих принципів. Гомеостаз розуміється як «підтримка програми функціонування системи у певних рамках, які дозволяють їй прямувати до своєї мети». У свою чергу, «основним смислом структурної ієрархії є складова природа рівнів, що стоять вище, до тих, що стоять нижче. Те, що для нижчого рівня є структура-порядок, для вищого – безструктурний елемент хаосу, будівельний матеріал». Відклавши на подальший час питання про співвідношення між хаосом і рівнем порядку, зауважимо, що гомеостаз та ієрархічність позначені насамперед дискрептивними можливостями. Вони корисні насамперед для вивчення стабільно функціонуючої системи. Водночас обидва ці принципи, на що вказує В. Буданов, не є чужими для питання про становлення системи (в сенсі її саморозвитку, на який спрямована

---

²⁰³ Там же. – С. 178.

²⁰⁴ Там же. – С. 190–202.

синергетика в цілому). Гомеостаз як мета-програма поведінки системи проявляється не так збереженням її незмінного статичного стану, як прагненням досягти певної мети-атрактора, для чого система повинна постійно реагувати на зовнішні зміни. З другого боку, ієрархічна взаємодія між складовими системи, кожна з яких також є системою нижчого рівня, не обов'язково проявляється у підпорядкуванні одних іншим. Ієрархічність може проявлятися і коеволюцією (співрозвитком) систем, а відтак й їхніх елементів, тобто «ієрархічність не може бути раз і назавжди встановленою, тобто не покривається тільки принципом Буття, порядку. Необхідні принципи Становлення – провідники еволюції»²⁰⁵.

Першим методологічним принципом синергетичного підходу є нелінійність, яка полягає у відмові від спрощеного лінійного погляду на результат роботи системи як на такий, що прямо пропорційний сумарній дії на неї. Зокрема, в нашому дослідженні варто відзначити зауваження, що кількість зв'язків між елементами системи збільшується швидше, ніж кількість самих елементів.

Принцип незамкненості (відкритості) системи у сенсі визнання її взаємодії з оточенням при дослідженні міжнародних систем доведеться, мабуть, застосовувати з певним застереженням. Він цілком стосується підсистем світової міжнародної системи, які насправді є відкритими. Світова ж міжнародна система характеризується нами як закрита, що має тягти за собою або незастосовність до її аналізу принципів синергетики, або заперечення відкритості системи як обов'язкової умови її аналізу з позицій синергетики, або визнання за внутрішнім середовищем закритої системи спроможності так само впливати на неї, як впливає на неї зовнішнє середовище. Якщо пристати на третє припущення, то і до світової міжнародної системи можна віднести думку про можливість самоорганізації становлення як зміни типу стабільної неврівноваженої структури, що зазвичай є об'єктом синергетичного аналізу.

Нестійкість системи з позицій синергетики позбавляється негативної оцінки і сприймається як даність. Сенс принципу нестійкості системи полягає у визнанні здатності системи у певних точках розвитку до будь-яких змін під впливом зовнішньої дії або випадкових коливань. Нестійкість системи проявляється у

---

²⁰⁵ Там же. – С. 193.

непередбачуваності її поведінки та еволюції, у стохастичності, тобто у неможливості точно детермінувати майбутнє, уявляти його лише у вигляді вірогідності.

Якщо ієрархічність, як один із принципів Буття системи, розуміється насамперед як відображення порядку у ній, то принцип становлення ієрархічності розуміється як динамічна категорія. Принцип динамічної ієрархічності полягає у розгляді системи як взаємодії кількох рівнів порядку, щонайменше трьох – мікро- макро- та мега- рівнів, коли взаємодія перших двох має наслідком становлення третього рівня у новому вигляді. Трьохчленне ділення рівнів у цілому співвідносне з рівнями міжнародних систем: національна держава, яка є елементом міжнародної системи, але водночас і окремою мікросистемою, – міждержавні об'єднання – світова міжнародна система.

До принципів Становлення віднесено також здатність системи бути спостереженою. Цей принцип розуміється як відносність інтерпретацій до масштабу спостережень і від початку очікуваного результату. Важливо, що цей принцип є здебільшого методологічним застереженням, покликаним враховувати особливості синергетики розвитку систем. У будь-якому разі варто брати до уваги, що для цілісного описування ієрархічної системи потрібні спостереження різного рівня.

Нарешті, слід не забувати, що сам автор класифікації принципів синергетики за групами «Буття» і «Становлення» наголошує на певній обмеженості такого розмежування, якщо сприймати його у чистому вигляді, оскільки існує ряд систем, у яких хаотична поведінка є нормою, а не тимчасовою аномалією, пов'язаною з кризою системи²⁰⁶. Тобто, слід виходити з того, що крім хаосу становлення існує і хаос буття. Можна вважати продуктивним застосовувати поняття хаосу буття до макрорівня міжнародних відносин. Взаємодія її основних елементів-держав завжди підпорядкована внутрішнім імпульсам, від початку хаотична і тільки з переходом на макро- та мега- рівні набуває певної асимптотичної впорядкованості. В цьому сенсі слід погодитися з тим, що методологія аналізу міжнародних відносин на глобальному рівні має спиратися на аналіз та узагальнення інформації про вихідну

---

²⁰⁶ Там же. – С. 201–202.

мотиваційну базу суб'єктів міжнародних відносин із врахуванням внутрішніх чинників і на побудові моделі взаємодії між суб'єктами з врахуванням їхньої стратегії і тактики під впливом середовища²⁰⁷.

Розвиток синергетичного підходу у вивченні динамічних систем був закономірною реакцією на методологічні проблеми, що виникли у процесі творення загальної теорії систем. Необхідність розширення методологічного діапазону вивчення систем усвідомлювалася ще у 1960-х рр. минулого сторіччя в ході дискусії про загальну теорію систем, її різноманітні варіанти і «систему взагалі». Було визнано: «... якщо, попри зростаючі спроби, досі не вдається вирішити подібні задачі, то причини цього слід, очевидно, шукати у методологічній недосконалості самих підходів до побудови системних концепцій. У свою чергу, ця недосконалість значною мірою пояснюється нерозвиненістю методології системних досліджень»²⁰⁸.

Чи є синергетичний підхід мегаметодологією, свого роду «філософським каменем», крізь призму якого можна повністю проникнути у сутність явищ, якщо розглядати їх як динамічні системи?

Фахівці із синергетики попереджають про обмеженість її пізнавального потенціалу, про те, що від неї не можна очікувати пояснення усіх типів структур і форм існування явищ. Але вона дає уявлення про еволюцію як творення дедалі складніших нелінійних середовищ, спроможних об'єднувати дедалі більшу кількість простих структур і створювати дедалі складнішу організацію. Перевага синергетики як методологічного підходу перед іншими полягає, зокрема, у тому, що вона підкреслює роль флуктуацій у системі, роль випадковості, зв'язок мікро- мега- і макро-рівнів, коли навіть невеликі збурення можуть міняти картину буття, тобто стан системи²⁰⁹.

---

²⁰⁷ Кравчук М. Проблеми досліджень міжнародних відносин / М. Кравчук // Політичний менеджмент. – 2003. – № 3. – С. 125–126.

²⁰⁸ Юдин Э.Г. К анализу внутреннего строения обобщенных системных концепций /Э.Г. Юдин // Проблемы методологии системного исследования. – М., 1970. – С. 444.

²⁰⁹ Князева Е.Н. Основания синергетики / Е.Н.Князева, Курдюмов С.П. – СПб., 2002. – С. 90, 122.

Синергетика як наука і методологічний підхід народилась у середовищі природничого, технічного і математичного знання. Звідси закономірно випливає питання про можливість її застосування до вивчення суспільних явищ. У дослідженнях з філософії науки можливість застосування синергетичного підходу у соціології обґрунтовується тим, що, по-перше, суспільство перебуває в органічній єдності з природою, у динаміці коеволюційного розвитку з нею; по-друге, суспільство, як і будь-яка система, самоорганізується із хаосу і прагне порядку; по-третє, суспільству як будь-якій динамічній системі притаманні біфуркації, тобто моменти невизначеності подальшої лінії розвитку²¹⁰.

Особливість світової міжнародної системи як системи самоутвореної, як такої, що саморегулюється і саморозвивається, змушує звернути особливу увагу на методологічний інструментарій синергетики.

Продуктивність синергетичного підходу до вивчення міжнародних систем впливає насамперед з того, що найчастіше ці системи складаються із елементів, які розвиваються в різному темпі. Синергетика може вказати на можливість досягнення когерентності, тобто узгодження темпів розвитку складових системи в умовах хаосу, посприяти об'єднанню складових в один темпосвіт, де вони можуть розвиватися в одному темпі²¹¹. Крім того, стосовно міжнародних систем синергетика може бути не лише дослідницьким інструментарієм, а й основою їх моделювання, своєрідним світоглядним засобом, який несе у собі деякі суттєві елементи східної і західної ментальності і через який може відбутися крос-культурна взаємодія Сходу і Заходу²¹².

Один із засновників синергетики Г. Хаген попереджав, що доволі необачно розглядати наукові закони як універсальні, оскільки відкриті в одній галузі науки, у застосуванні до інших дисциплін вони виявляються надто приблизними або навіть зовсім втрачають сенс. Водночас, він не бачив нічого нового в ідеї

---

²¹⁰ Котельников Г.А. Теоретическая и прикладная синергетика / Г.А.Котельников. – Белгород, 2000 // Электронный ресурс [режим доступа: <http://spkurdyumov.narod.ru/kotelki.htm>]

²¹¹ Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Указ. соч. – С. 62.

²¹² Там же. – С. 119.

перенесення методів і досвіду, отриманих, наприклад, у фізиці, у галузь соціології та економіки²¹³. Велика література із синергетики дає масу узагальнених понять і положень, які можуть бути застосовані при дослідженні обраної теми із застереженням щодо їхньої метафоричності та асоціативності.

Одним з центральних понять синергетики є поняття хаосу. Стан хаосу важко піддається точному описуванню. Найпростіше розуміти хаос як брак впорядкованості. Але не випадково вчені, які були серед засновників синергетики, вказували на складність у визначенні межі між хаосом та порядком²¹⁴.

Визначення хаосу як протилежності порядку мусить передбачити визначення останнього. У загальній теорії систем порядком вважається співвідношення предметів або процесів у певній повторюваній просторовій або часовій послідовності. При цьому повторюваність проявляється одноманітністю, а ступінь останньої визначає рівень порядку (чим більша перша, тим вище другий). Впорядкованість вважається основою виникнення і збереження структури системи за принципом «чим більша одноманітність – тим вищим є порядок»²¹⁵. Повторюваність означає регулярність, тому можна вважати справедливим визначення хаосу у сенсі його протилежності порядку як «нерегулярного руху», що проявляється насамперед випадковістю і непередбачуваністю²¹⁶. Запровадження в науку концепції нестійкості та хаосу мало наслідком заперечення заданості наперед майбутньої картини світу і заміну визначеності майбутнього поняттям можливості або вірогідності²¹⁷.

Розуміння еволюції явищ як наперед не визначених через нестійкість, хаотичності цієї еволюції ставить у дослідженні історії міжнародних відносин два принципово важливих питання. Перше з

---

²¹³ *Хакен Г.* Тайны природы. Синергетика: учение о взаимодействии / Пер. с нем. / Г. Хакен. – Москва, Ижевск, 2003. – С. 27.

²¹⁴ *Пригожин И.* Порядок из хаоса. / И. Пригожин, И. Стенгерс; пер. с англ. – М., 1986. – С. 226.

²¹⁵ *Сетров М.И.* Принцип системности и его основные понятия /М.И.Сетров // Проблемы методологии системного исследования. – М., 1970. – С. 56–57.

²¹⁶ *Хакен Г.* Указ. соч. Синергетика. – С. 363; *Хакен Г.* Тайны природы. – С. 35.

²¹⁷ *Пригожин И.* Конец определённости. Время, хаос и новые законы природы / И. Пригожин. – Ижевск, 2000. – С. 11.

них стосується загальної історії людського суспільства – про повторюваність та аналогічність поведінки політичних акторів у різні часові відрізки і в різних історичних умовах. Друге стосується вірогідності досягнення стабільності міжнародної системи і забезпечення її від розпаду. Постановка цих питань ґрунтується на загальному положенні синергетики, що нестійкість розвитку систем завершується досягненням точок біфуркації, від яких подальша еволюція систем може відбуватись у будь-якому напрямі. Сама ж нестійкість системи є результатом флуктуації, яка спочатку локалізується у якійсь частині системи, а потім поширюється і веде до її нового стану²¹⁸.

Флуктуація у міжнародних системах, у сенсі напруження у взаємодії їхніх елементів аж до конфліктів, є звичним, постійним явищем, що змушує вдаватися до передбачення про перехід системи від нестійкості через точку біфуркації до розладу і навіть до розпаду. Таке припущення посилюється роздумами про ситуації, коли режим функціонування системи супроводжується загостреннями. Особливістю процесів у режимах із загостреннями є їхня двостадійність – тривала метастабільна стадія і стадія асимптотичної нестійкості, коли виникає загроза розпаду складної структури²¹⁹. Припущення про неминучість розпаду світової міжнародної системи, яке породжується такими міркуваннями, теоретично кореспондується з положенням синергетики, виведеним із класичної термодинаміки, що у замкненій, ізольованій від зовнішнього середовища системі ентропія, тобто ступінь невпорядкованості, завжди зростає до максимуму. Натомість, коли система піддається зовнішньому впливу, то досягнутий максимум може змінити впорядкованість у ній²²⁰.

Закритий характер світової міжнародної системи штовхає до сумних припущень щодо її майбутнього, якщо виходити із неминучості досягнення нею максимально ентропійного стану. Однак, можливий і оптимістичніший погляд на майбутнє закритих систем, якщо пристати на думку фізиків І. Прігожина та І. Стенгер, які не погодилися з тим, що неминучим розвитком системи є ентропія,

---

²¹⁸ Пригожин І. *Порядок из хаоса*. – С. 237.

²¹⁹ Князева Е.Н. *Указ. соч.* – С. 59.

²²⁰ Див.: Хакен Г. *Синергетика*. – С. 17–19, 30.

яка виникає внаслідок незворотних втрат тепла при його перетворенні у механічний рух, і що зростання енергії має своїм неминучим результатом «теплову смерть» системи. Вчені довели протилежне – зростання ентропії є не синонімом втрат, а природним процесом всередині системи, наслідком якого є не розпад, а перехід у термодинамічну рівновагу з максимумом ентропії²²¹. Зрештою в ізольованій системі усі неврівноважені ситуації породжують її перехід до врівноваженого стану одного й того самого типу, до «забуття» нею вихідних умов. Висновок І. Пригожина й І. Стенгера багато в чому перегукується з підкресленою Л. Берталанфі аналогією між закритою і відкритою системами, яка проявляється у наявності в кожній з них «поточної рівноваги»²²².

У синергетиці поняття хаосу не має негативної конотації. Хаос вважається природним станом системи, що еволюціонує. Хаосу приписуються не просто нейтральні, а й конструктивні функції, такі, як створення передумов для виведення, наближення системи до оптимальної для неї стану або мети (до так званої структури-атрактора); об'єднання простих структур у складні та узгодження темпів їхньої еволюції; зміна різних режимів розвитку системи, переведення її від однієї стійкої структури до іншої²²³.

У дослідженні еволюції світової міжнародної системи, історії кожної з її підсистем цілком доречні положення синергетики, що у світі усе є стабільним, але відносно стабільним, а відтак складні за організацією структури можуть розпадатися по досягненні розвинутого стану; що існує діалектичний зв'язок стійкості і нестабільності: перша виростає із другої, а потім знову переходить у нестабільність²²⁴.

Суть загальних міркувань у рамках синергетики щодо хаосу і порядку полягає у відсутності чіткої відмінності між обома станами. Можливо, хаосом можна вважати не повну протилежність порядку, а порядок у фазі переструктурування. Відповідно до положень синергетики можна інакше розуміти одне з основних понять загальної теорії системи – поняття гомеостазу. Його можна розуміти як врівноваженість, а останню – як самозбереження порядку.

²²¹ Пригожин І. Указ. соч. – С. 167–172, 174.

²²² Див.: Хакен Г. Синергетика. – С. 380.

²²³ Князева Е.Н. Указ. соч. – С. 128–129.

²²⁴ Там же. – С. 45.

Виходячи з думки про взаємне перетікання неврівноваженості у врівноваженість і навпаки, в чому, власне, і проявляє себе хаос, ключовими параметрами соціального порядку можуть вважатися не лише врівноваженість і стійкість системи, а й неврівноваженість, диференціація, нестійкість, різномірність у вигляді економічної і соціальної нерівності, суперечностей та конфліктів²²⁵.

Для вивчення міжнародних систем дуже корисним є синергетичний погляд на флуктуації в умовах неврівноваженості і в моменти загострення режиму функціонування систем. Зокрема, що флуктуації у неврівноважених системах можуть вести не до відновлення попереднього врівноваженого стану, а до виникнення нових стійких структур. Звісно, коли флуктуації достатньо дієві – у протилежному випадку система повертається до попередньої структури²²⁶.

Міжнародні системи не є такими, що детерміновані задумами зовнішнього конструктора. Тому стосовно них корисно застосувати порівняння між детермінованими і не детермінованими системами. Особливістю перших є те, що у них сигнали на вході та виході кореспондуються силою, як це передбачено задумом автора і розробника. У не детермінованих системах такого кореспондування немає, тут малий сигнал на вході може викликати незрівнянно більший сигнал на виході²²⁷. У міжнародних системах постійно траплялися і трапляються випадки, які дивують дослідників своєю алогічністю за критерієм раціонального вибору: йдеться про загострення ситуації у відносинах всередині систем внаслідок зовні незначущих подій.

Хаос як стан неврівноваженості системи може мати своїм соціальним аналогом ринок (у найширшому значенні цього слова) як регулятор соціальних процесів і генератор новацій²²⁸. Безумовно, у такому «ринковому» сенсі можна розглядати хаос і в економічних, політичних та культурних взаємодіях між суб'єктами міжнародних відносин.

---

²²⁵ Василькова В.В. Порядок и хаос в развитии социальных систем / В.В. Василькова. – СПб., 1999. – С. 125–126.

²²⁶ Князева Е.Н. Указ. соч. – С. 24–25.

²²⁷ Тофлер О. *Предисловие* / О.Тофлер // Пригожин И., Стенгер И. Указ. соч. – С. 16.

²²⁸ Князева Е.Н. Указ. соч. – С. 168.

Традиційно упереджений погляд фахівців різних галузей науки до поняття хаосу відображає загальний брак синергетичного підходу до вивчення навколишнього світу. На думку фахівців, навіть там, де синергетика застосовується, «немає усвідомлення всієї суворості механізмів самоорганізації і самодобудовування як видлучення зайвого, повсюдної безжальної конкуренції і виживання найсильніших, в результаті чого і відбувається вихід на відносно сталі й прості структури-атрактори еволюції»²²⁹.

Таким чином, хаос, згідно з синергетичним підходом, не є несумісним із збереженням стабільності систем, у даному випадку системи міжнародної. Що ж стосується питання про закономірності, повторюваності у розвитку світової міжнародної системи та її підсистем, то воно невід'ємне від питання про лінійність або нелінійність цього процесу.

У загальному вигляді лінійність розуміється як безперервність вибору альтернатив розвитку системи, або як властивість системи мати у структурі різні стани, що відповідають різним можливим законам поведінки системи²³⁰. Для дослідження міжнародних систем різного рівня важливішим є питання про застосування того положення, що нелінійність є фундаментальною характеристикою відкритої системи. Виходячи із закритого характеру світової міжнародної системи, застосування до неї положення про нелінійність розвитку мало б бути сумнівним. Але звертаючись до поняття «поточної рівноваги», аналогічної у закритих і відкритих системах, вважаємо за можливе застосовувати положення про нелінійність і до світової міжнародної системи.

Застосування поняття нелінійності у суспільних науках дозволяє більш повно і чітко осмислити закономірності світового розвитку, повторюваності у ньому їх причинності. Не зайве нагадати, що поняття нелінійності з'явилося як переосмислення класичного лапласівського детермінізму, який полягає у визнанні неминучого розвитку явищ у напрямі, заданому законами. Нелінійність, на противагу класичному детермінізму, припускає переструктурування, ускладнення або, навпаки, деградацію середовища системи не внаслідок заданості, а в результаті саморозвитку процесів, що

---

²²⁹ Там же. – С. 18.

²³⁰ Котельников Г.А. Указ. соч. – С. 148.

відбуваються у ній. Нелінійність розвитку означає неспівставно великі, порівняно з їхньою силою, наслідки малих флуктуацій; наявність певного «порогу чутливості», нижче якого все зменшується, а вище якого – зростає, посилюється; обмеженість кількості варіантів подальшого розвитку системи; можливість несподіваних напрямів розвитку під впливом випадковості²³¹. У нерозривному зв'язку з нелінійністю відбуваються автокаталітичні процеси у системі, коли локальна зміна середовища стимулює прискорення змін по всьому простору²³².

Синергетичний погляд на розвиток природи поставив під сумнів ідею невідворотності дії законів, якими визначається розвиток ідеї, на якій ґрунтувався детермінізм. Тим більше підстав сумніватися у невідворотності дії законів розвитку суспільства, де велику роль відіграє індивідуальний вольовий імпульс та випадковість.

Стосовно ролі випадковості слід зауважити, що її певна апологізація, яка відчувається в багатьох працях фахівців цього напрямку, може помилково розумітися як заперечення ними законів функціонування природи. Саме такий сенс можна було б вкласти у зауваження І. Пригожина, що якби закони природи означали визначеність наперед розвитку, то природа виступала б в ролі автомата, яким можна було б управляти. Тобто, відкриття детерміністських законів природи наближає людське знання до божественної, атемпоральної точки зору²³³. Погоджуючись з цією думкою, разом із тим слід мати на увазі, що заперечення жорсткої детермінації законів природи (аналогічно, і законів суспільного розвитку), як і можливість управляти природою за їхньою допомогою, не означає заперечення законів як таких. Інакше довелось б відмовитися від можливості пізнання природи або суспільства як цілісного явища, зокрема від визнання повторюваності у поведінці і матерії, і людини як прояву певних закономірностей. Зауваження І. Пригожина слід сприймати у контексті іншої його думки, що детерміністські та зворотні закони існують, але мають обмежену сферу застосування. А фундаментальні закони природи у переважній

---

²³¹ Див.: *Князева Е.Н.* Указ. соч. – С. 36–37.

²³² Там же. – С. 37–38.

²³³ *Пригожин И.* Конец определённости. – С. 17.

більшості мають незворотний і стохастичний характер²³⁴, тобто їхня дія ніколи не сягатиме довершеності, і завжди залишатиметься місце для випадковостей.

Сприйняття випадковості як негативного чинника мало би мати своїм логічним продовженням запобігання їй. Але послідовна боротьба з випадковостями, які проявляються флуктуаціями, неминуче веде до закритості, ізольованості системи, тобто до зростання стійкості, врівноваженості, до зменшення ентропії. Але чим успішнішою є боротьба з ентропією – тим ближче фінал, чим жорсткіше порядок – тим ближче розпад системи²³⁵.

Звідси випливає, що протиставлення закономірності і випадковості є непродуктивним для розуміння структурної еволюції систем. Синергетика виходить з того, що структура спочатку виникає із випадковостей, із малих флуктуацій, із хаотичності, яка проявляється розсіюванням (дисипацією) різних мікроскопічних елементів, з яких складається середовище. Дисипація на макрорівні породжує пульсацію і рухи вищого порядку, які самі вже є хаотичним підложжям для пульсацій і рухів порядку ще вищого. Такого роду пульсації і рухи є основними механізмами впорядкування світу із початкового хаосу. У такий спосіб виникає ієрархія середовищ: «Найпростіші утворення світу, найпростіші структури виникають самі по собі, спонтанно, як нестійкості, внаслідок розростання, посилення флуктуацій. А складніші утворення світу виникають, мабуть, як подальший розвиток цих флуктуацій, як нестійкості на вищих рівнях буття. Світ постає у такому випадку як ієрархія середовищ, які мають різні властивості (різні значення констант, різні типи дисипативних процесів, різні нелінійності)»²³⁶. Поняття ієрархії середовищ означає, що на кожному новому рівні середовище не тільки міняє форму, а й дедалі більше ускладнюється. При цьому становлення складніших форм організації середовища супроводжується певним повторенням, своєрідним «відтворенням» ряду попередніх форм, що мали місце на попередніх етапах розвитку, за асоціацією з принципом «в онтогенезі повторюється філогенез»²³⁷.

---

²³⁴ Пригожин И. Наука, цивилизация и демократия / И. Пригожин // Философия и социология науки и техники. Ежегодник 1988–1989. – М., 1989. – С. 12.

²³⁵ Василькова В.В. Указ. соч. – С. 130.

²³⁶ Князева Е.Н. Указ. соч. – С. 89.

²³⁷ Там же. – С. 91.

Із сказаного випливає, що необхідність (як вияв закономірності) не протистоїть випадковості і навпаки. Якщо погодитись, що вони взаємопереплетені, тоді єдиний процес розвитку постає як низка стадій, на яких з'єднуються такі протилежності, як випадковість і закономірність, запрограмованість і незаданість наперед, можливість і дійсність. Приміром, випадковість проявляється в момент біфуркації, а закономірність – між моментами біфуркації²³⁸.

Еволюція системи проявляється видозміною її структури і властивостей елементів. Властивість елементів міжнародної системи суттєво залежить від їхнього етнічного складу, оскільки етнічність має однією із своїх характеристик певні цінності, притаманні її носієві. Відповідно, випадковість і необхідність у суспільних процесах безпосередньо пов'язані із характером ціннісних настанов населення, національних держав. Про цей взаємозв'язок казав І. Пригожин: «Проблема цінностей у суспільстві великою мірою нагадує нелінійний процес. Цінності є тим кодексом, який приймається нами з метою збереження суспільства на тій стадії або відгалуженні розвитку, яка була визначена історією. Системи цінностей постійно стикаються з дестабілізуючим ефектом флуктуацій, продукованих самою соціальною системою, що й дозволяє характеризувати процес в цілому за допомогою понять незворотності і непередбачуваності»²³⁹.

У синергетичному алгоритмі процесів еволюції систем зовсім інакше розглядається поняття часу. Згідно з класичною ньютонівською традицією час вважається зворотнім, тобто однако-вим у будь-який момент, що має означати відсутність відмінності між минулим і нинішнім часом.

Із позиції нелінійності розвитку, на що спирається синергетика, зворотність часу має вважатися аберацією, притаманною закритим системам, натомість незворотність часу – нормою, оскільки практично усі відомі системи є відкритими. Незворотність часу проявляє себе у вигляді «стріли часу». Ідея «стріли часу» полягає у неповторюваності подій, у їхній невідтворюваності²⁴⁰.

---

²³⁸ Там же. – С. 107.

²³⁹ Пригожин І. Наука, цивілізація і демократія. – С. 15.

²⁴⁰ Тофлер О. Предисловіє /О.Тофлер // Пригожин І., Стенгерс І. Порядок із хаоса. – С. 23–25; Пригожин І. Кінець определённости. – С. 9–10, 142–143.

Буквальне розуміння неповторюваності і невідтворюваності подій у нелінійній системі може поставити хрест на ідеї закономірностей в еволюції систем, у т. ч. міжнародних. Судячи з усього, необхідно чіткіше розрізнити поняття «фізичний час» та «історичний час». Перший з них дійсно є незворотнім у повному сенсі цього слова, він ніколи не може повторитися навіть у вигляді подібності, аналогії. Що ж до «історичного часу» як метафори, під якою має розумітися певна сукупність обставин, поведінки людей, що мають місце у тій або іншій точці фізичного часу, то такі обставини і поведінка часто бувають дуже подібними. Швидше, саме у повторюваності таких подібностей полягає гомеостатичність міжнародних систем, особливо світової, яка постійно еволюціонує не допускаючи саморуйнування. Не випадково усталене в синергетиці положення про незворотність часу успішно супроводжується пошуками пояснення феномену періодичності в історії, у т. ч. циклічності життя цивілізацій²⁴¹. Зокрема, таким ходом мислення обґрунтовується вірогідність моделей розвитку людства, якими передбачається не лише його незворотність, а навіть повернення до «модифікованого середньовіччя» внаслідок можливого зменшення чисельності людства і його розосередження у вигляді «сепарованих цілостей»²⁴².

У синергетиці незворотність часу, його спрямованість уперед означає ніщо інше, як збільшення варіантів майбутнього розвитку, більшу розгалуженість шляхів у майбутнє, більш широкий спектр майбутніх станів, більшу складність нових форм-утворень: «Синергетичне бачення світу – це вміння розгледіти у сьогоденнішому стані нелінійної системи ті фрагменти, у яких процеси нині протікають так, як вони йшли у всій системі у минулому, і ті фрагменти, в яких процеси йдуть зараз так, як вони йтимуть у всій системі в майбутньому»²⁴³.

Спрямованість «стріли часу» у майбутнє забезпечує від есхатологічного розуміння постійних еволюційних змін у світовій міжнародній системі, яке можуть викликати, наприклад, роздуми

---

²⁴¹ Князева Е.Н. Указ. соч. – С. 74.

²⁴² Там же. – С. 79.

²⁴³ Там же. – С. 77, 139.

І. Валлерстайна, що історичні системи мають обмежений термін життя, що із досягненням точки біфуркації, у яких навіть невеликий вплив може вести до передбачуваних змін, системі настає кінець²⁴⁴. Глобальна міжнародна система зберігає свою життєздатність попри те, що різні її підсистеми в різні історичні часи зазнавали «катастроф», тобто розпадалися. Такі події лише міняли структуру світової міжнародної системи та характер і напрям її еволюції, але не спричиняли її «смерті». Система виявила вражаючу здатність до самоорганізації у відповідь на імпульси, що виникали у її середовищі.

Джерела здатності системи до того, що зветься аутопойезисом, тобто здатністю до самоутворення і самовідтворення, до автономності з точки зору саморегенерації слід шукати не лише у субстанційному наповненні її структурних елементів²⁴⁵. Г. Хакен зауважував, що та неминучість, з якою з хаосу виникає порядок, аж ніяк не залежить від матеріального субстрату, що став сценою для процесу, який спостерігається (як приклад універсальності цього положення він наводив поведінку цілих груп людей, які раптом підкоряються якійсь новій ідеї або моді)²⁴⁶. Але ця його думка не є безальтернативною. І. Пригожин та І. Стенгер схилялися до того, що саме матерія породжує незворотні процеси, і саме вони організують матерію. Тобто, матерія не є пасивною субстанцією, їй властива спонтанна активність²⁴⁷. У застосуванні цього положення до суспільних процесів, наприклад, до мобілізації державою суспільства у тих або інших зовнішньополітичних цілях, можна провести асоціацію між ними та хімічними або медико-біологічними процесами, під час яких відбувається заміна інертної матерії на активну, здатну до самоорганізації²⁴⁸.

---

²⁴⁴ Валлерстайн І. Кінець знаомого мира: Социология XXI века // І. Валлерстайн; пер. с англ. – М., 2003. – С. 5.

²⁴⁵ Луман Н. Введение в системную теорию (Под ред. Дирка Бейкера) / Н. Луман; пер. с нем. – М., 2007. – С. 114–115; Василькова В.В. Указ. соч. – С. 140–141.

²⁴⁶ Хакен Г. Тайны природы. – С. 24.

²⁴⁷ Пригожин І. Порядок из хаоса. – С. 37, 50.

²⁴⁸ Там же. – С. 132.

Інший вид суспільних процесів – міжетнічна соціокультурна взаємодія може мати асоціацією кінетику хімічної реакції, коли швидкість процесу пропорційна концентрації речовин, які взаємодіють між собою: тобто, чим більше кожної речовини, тим більше молекулярних взаємодій. Інша асоціація з хімічною реакцією полягає в тому, що вона повинна, як і міжетнічна взаємодія, самостійно досягати стану рівноваги, який є для неї атрактором. При цьому слід мати на увазі стимулюючу роль каталізатора, коли він присутній у реакції²⁴⁹. Асоціацією для міжетнічної взаємодії можуть бути і біологічні процеси, які відрізняються від хімічних значно більшою схематичною простотою, причина чому полягає у наявності у біологічних систем їхнього минулого, попередній еволюції їхніх складників, завдяки якій вони мають більший потенціал автокаталізації.

Агресивна поведінка держав у більшості випадків каталізується історичною пам'яттю населення. Тому історичній пам'яті етносоціальної субстанції національних держав, її архетипічним алгоритмам надається значення універсальних зразків світоорганізації. Навіть коли йдеться про історико-політичну «стрілу часу», спрямовану до нового, вищого рівня еволюції світової системи, слід мати на увазі, що соціальна утопія задовольняє таку сталу потребу людини, як пошук образу ідеального соціального порядку, який узгоджується з архетипічним і несвідомим. І сама утопія з позицій синергетики розуміється як специфічний ідеологічний спосіб соціальної самоорганізації, який полягає в осмисленні ситуації невірноваженості і пошуку виходу із кризи у вигляді нового соціального порядку²⁵⁰.

Інший момент, пов'язаний із стимулюючим ефектом субстанції структурних елементів та її здатністю до автокаталізу, стосується впорядкованості. Наявність систем різного рівня логічно передбачає і різний рівень субстанції, якою наповнена кожна із них. Тобто, йдеться про різні рівні організації матерії, аналогом якій у суспільствознавстві може бути поняття соціуму, що з нього складаються держави.

---

²⁴⁹ Там же. – С. 186–187.

²⁵⁰ Василькова В.В. Указ. соч. – С. 409, 412, 456.

З думкою Г. Хакена, що впорядкованість на мікроскопічному рівні виступає причиною появи нової властивості матерії на макроскопічному рівні²⁵¹, у чомусь схожа ієрархізація матерії як фізичної субстанції у вигляді чотирьох структурних рівнів самоорганізації – субелементарний, мікрорівень, макрорівень та мегарівень²⁵². Щось подібне можна побачити у людстві – індивіди – населення національних держав – населення міждержавних об'єднань – глобальне людство. Запропонована ієрархізація структурних рівнів матерії (у застосуванні до держав – їхнього соціального субстрату) заслуговує на увагу, коли йдеться про ступінь її активності.

Так, думка, що навколишнє середовище і боротьба з ним безкінечні, а тому завжди існуюватимуть обмеження середовища і не може мати місця екстремум індивідуальної волі²⁵³, є абсолютно справедливою щодо соціальної субстанції національних держав на мікро- (індивідуальному) рівні, як і щодо підсистем світової міжнародної системи. Що ж до останньої, то тут обмеження накладаються оболонкою самої системи, по суті, вимогами її внутрішнього середовища. Тим самим доводиться знову повертатися до питання про внутрішні стимули, збуджувальні мотиви, які виникають у середовищі міжнародних систем не лише під впливом сигналів ззовні, а й в силу іманентної еволюції і самого субстрату, і елементів, у яких він міститься, і систем, до складу яких вони входять.

У цьому відношенні орієнтованість синергетики на еволюцію системи як цілісності знаходить вираз у пріоритетності взаємодії перед спільним існуванням, у наголосі на взаємопов'язаності середовищ, у яких існують системи і які існують у системах: «Тобто, єдність світових середовищ, систем та їхніх елементів, можливо, є єдністю їхнього походження, спільним коренем, з якого вони виростають. А когерентність природного світу можна трактувати не

---

²⁵¹ *Хакен Г.* Синергетика. – С. 21.

²⁵² *Котельников Г.А.* Указ. соч.

²⁵³ *Кацениленбойген А.И.* Методологические проблемы управления сложными системами / А.И. Кацениленбойген // Проблемы методологии системного исследования. – М., 1970. – С. 106.

як взаємодію Всього з Усім і незалежність Всього від Всього, а швидше, як пов'язаність, знову ж таки через єдиний початок у прасередовищі, і можливе, у випадку коливального режиму, відновлене занурення у нього знову»²⁵⁴.

Наведене припущення про здатність системи до повернення у той або інший режим функціонування викликає питання про структурну еволюцію систем. Питання тим більш важливе з огляду на те, що функціональні властивості систем безпосередньо пов'язані з їхніми структурними властивостями. Відповідно, від структурної еволюції залежить і еволюція властивості усїєї системи як цілісності.

Зазначений прямий взаємозв'язок повертає увагу до поняття структур-атракторів, які являють собою «цілі еволюції системи», тобто той вигляд, що його система має набути у процесі саморозвитку – відносно сталий незалежно від того, чи є він хаотичним, чи симетричним²⁵⁵.

У працях з синергетики одним із популярних є постулат загальної теорії систем, який полягає у тому, що у замкнених системах усі процеси ведуть до стану з найбільшою ентропією, тобто до найбільш хаотичного і дезорганізованого стану²⁵⁶. З другого боку, іншою особливістю систем вважається те, що за малої залежності від зовнішнього середовища їхня впорядкованість забезпечується екстенсивністю структури²⁵⁷. Екстенсивність структури, відповідно, має вважатися засобом подолання хаосу і дезорганізації у системі. Ця особливість має найбільше проявлятися у системах, вільних від впливу зовнішнього середовища, тобто у закритих.

Постановка питання про залежність між екстенсивністю системи та її здатністю до самовпорядкованості ґрунтується також на тому, що структурна еволюція системи, як зазвичай вважають з позицій синергетики, визначається аутопойезисом, тобто самостійним творенням системами нових операцій для самозбереження. Як зауважив Н. Луман, система у ході еволюції може уникнути руйнування, коли є більше однієї можливості для структурного

---

²⁵⁴ Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Указ. соч. – С. 99.

²⁵⁵ Там же. – С. 81–82.

²⁵⁶ Там же. – С. 130.

²⁵⁷ Сетров М.И. Указ. соч. – С. 57.

розвитку аутопойезиса в ситуації ускладнення. Щоправда, Н. Луман застерігав від спрощеного уявлення, нібито лише ускладнення забезпечує виживання системи і нібито тому складніші системи мають більше шансів на виживання²⁵⁸.

Одне із положень синергетики – що екстенсифікація структури сприяє її сталості, якщо відбувається у фрактальному вигляді, тобто, коли кожен новий елемент ідентичний попереднім. У такому випадку дисипативним (розсіяним) структурам стає властивою когерентність, яка проявляється тим, що система поводить себе так, нібито кожний її елемент «поінформований» про стан системи в цілому²⁵⁹. У таких випадках елементи системи можуть діяти синхронно і в напрямі спільної для них структури-атрактора.

Застосування фрактальної моделі в аналізі структурної еволюції міжнародних систем одразу наштовхується на питання про масштаби подібності і відмінності між їхніми елементами. З цього випливає інше питання – про залежність між екстенсифікацією структур міжнародних систем і здатністю останніх до самокеруваності. З цим питанням пов'язане інше – про зв'язок структурної екстенсифікації з еволюцією етнічної структури людства, тобто якою мірою етносоціальні процеси у світі у різні часи корелювалися з процесами державотворення: йдеться про співвідношення між кількістю етнічних спільнот і кількістю держав як основних структурних елементів міжнародних систем.

Застосування синергетичного погляду на еволюцію міжнародної системи суттєво визначається характером її зв'язку із зовнішнім середовищем. Різного роду міждержавні об'єднання є відкритими системами і можна казати, що вони можуть отримувати додаткові імпульси ззовні, внаслідок яких посилюється структурна неоднорідність, і що вони при цьому мають «стоки» (канали зв'язку із зовнішнім середовищем), через які відбувається «скидання» зайвої енергії і тим самим неоднорідність, що виникає, згладжується²⁶⁰.

Однак, що стосується світової міжнародної системи, позбавленої «стоків» назовні, то тут пошук імпульсів еволюції не може

---

²⁵⁸ Луман Н. Указ. соч. – С. 137.

²⁵⁹ Пригожин И. Порядок из хаоса. – С. 229.

²⁶⁰ Василькова В.В. Указ. соч. – С. 18–19.

бути зведений до зв'язку із зовнішнім середовищем або до фрактальності. Тим більше, що у нелінійній системі самопідтримується лише те, що у ній закладено і що відповідає власним тенденціям розвитку²⁶¹. До таких внутрішніх стимулів можна віднести «інноваторів», тобто нові одиниці, які з'являються у системі і які, коли не гинуть у ній, змінюють її поведінку²⁶². Відзначене явище у міжнародних системах як світового, так і субсвітового рівня потребує серйозного розгляду, оскільки майже вся історія світу в цілому та його окремих регіонів відзначалася появою і зникненням держав, на що система реагувала зміною поведінки, тобто тимчасовою втратою сталості.

Для аналізу еволюції міжнародних систем із позицій синергетики продуктивним може бути темпоральний ракурс проблеми, оскільки еволюція світу являє собою не просто створення дедалі складніших структур, а й зміну темпів самої еволюції. Йдеться про залежність структури розвитку складної системи від темпів розвитку її компонентів, або, говорячи мовою синергетики, від їхнього перебування у тих або інших темпосвітах. Категорія «темпосвіт» означає, що об'єднуються не будь-які структури, і не з будь-якими стадіями свого розвитку. Причому об'єднання відбувається не довільно, а відповідно до власних тенденцій організації середовища. Щодо цього темпоральність еволюції системи може корелюватися з ексентифікацією її структури. Річ у тім, що при об'єднанні структур у нову, складнішу вони не просто складаються, залишаючись незмінними, а взаємно накладаються. Наприклад, якщо до сформованої складної структури входить структура із швидшого темпосвіту, то ця складна структура-інкорпорант може потрапити у ще більш швидкий темпосвіт, ніж сама інкорпорована структура²⁶³.

У зв'язку з потребою досягнення єдності темпосвіту для структурних елементів системи постає питання про найоптимальніший для цього ієрархічний порядок взаємовідносин між ними. Йдеться про те, якою має бути складність структури-атрактора: простою – у формі звичайного збільшення кількості самостійно діючих елементів, чи ієрархієзованою – у формі групування

---

²⁶¹ Князева Е.Н. Указ. соч. – С. 132.

²⁶² Пригожин И. Указ. соч. – С. 251.

²⁶³ Князева Е.Н. Указ. соч. – С. 91, 136.

елементів у підсистемі. Другий варіант нібито має спрощувати самоорганізацію і самоналаштування системи. Адже складна структура заради самозбереження має забезпечувати спільний темп розвитку своїх елементів²⁶⁴. І чим більша їх кількість, тим складніше забезпечити спільний темпоритм, а при групуванні елементів у підсистемі задача на перший погляд спрощується. Але чи не є це кроком до втрати складності як структури-атрактора системи? Адже виникає небезпека зменшення фрактальності, яку зазвичай вважають одним з атрибутів синергетичної еволюції.

Досягнення синхронності темпоритму еволюції елементів системи є одним з найважливіших завдань у дослідженні міжнародних систем. Зокрема, у зв'язку з тим, що субстанційним наповненням їхніх елементів є населення з рівнем розвитку, який зумовлений крім усіх інших чинників також і чинником його етнокультурної традиції, ціннісними уподобаннями, а відтак і увлеченнями про найпривабливішу для нього структуру-атрактора.

Досягнення однаковості темпоритму для різномірних етнокультурних субстратів за умови від початку різного рівня розвитку передбачає їхню взаємодію не лише у суто фізичному сенсі (витіснення одним народом іншого або навіть його фізичне знищення), а й має певну асоціацію з хімічною реакцією, у якій різні речовини (у нашому випадку відмінні етнічні спільноти, які є соціальним наповненням держав) вступають у взаємодію, результатом якої є або поява абсолютно нової речовини (явище етогенезу), або зміна деяких ознак і властивостей учасників взаємодії (процес взаємної акультурації, асиміляції тощо). При міжетнічній взаємодії може відбуватися явище, яке має певну асоціацію з хімічним автокатализом, коли речовина, вступаючи в реакцію з іншою речовиною, не просто утворює нову речовину, а починає множитися утворенням молекул власного типу²⁶⁵. Щось схоже відбувається у вигляді етнічної асиміляції – біокультурної чи просто культурної.

Загальне значення синергетики для розуміння ролі етнічності у розвитку міжнародної системи будь-якого рівня полягає у тому, що вона (синергетика) шукає відповіді на питання виникнення або творення складних систем шляхом збільшення нелінійності середо-

---

²⁶⁴ Там же. – С. 73.

²⁶⁵ *Хакен Г.* Тайны природы. – С. 78–79.

вища, яка через хаотичні процеси – дисипацію тощо, породжує ланцюгову реакцію структуротворення²⁶⁶.

Інше значення синергетичного підходу випливає з того, що, як показала історія, «об'єктивні закони самоорганізації зрештою приводять до продуктивніших результатів, ніж найкращі проекти, нав'язувані суспільству силою «зверху», революціонерами і владолюбцями»²⁶⁷. Синергетика вимагає шукати стимули і мотиви самоорганізації системи як у впливах з боку зовнішнього середовища, так і в імпульсах, що виникають у внутрішньому середовищі системи, в активності «матерії», що наповнює структурні елементи, у т. ч. в її етнічних властивостях.

---

²⁶⁶ Князева Е.Н. Указ. соч. – С. 109–110.

²⁶⁷ Котельников Г.А. Указ. соч.

4. ЕТНІЧНИЙ ЧИННИК ПОДОЛАННЯ ДОДЕРЖАВНОГО ХАОСУ У ПЕРВІСНОМУ СТАНІ ЛЮДСТВА

Початком самоутворення міжнародної системи має вважатися поява її основних структурних елементів – держав. Додержавний період людської історії з позиції теорії систем можна означити як хаос – невпорядковану взаємодію між спільнотами різного таксономічного рівня – племенами, їхніми об'єднаннями, етнопотестарними групами тощо. Невпорядкованість міжгрупової взаємодії у первісний період найбільше проявлялася постійними міграціями первісних колективів у пошуках ресурсів життєзабезпечення. Нестабільність, хаотичність поселенської мозаїки зумовлювалася низкою чинників. Насамперед, тривалим переважанням привласнювальних форм господарювання – збиральництва та мисливства. Меншою мірою це стосувалося рибальства в силу доволі швидкого на той час самовідтворення рибних ресурсів певних територій, що прив'язувало до них риболовецькі племена. У більшості ж випадків потреба у нових ресурсах після виснаження ресурсів певної території примушувала до постійних пересувань, що перешкоджало встановленню історично тривалих фізичних кордонів між людськими спільнотами, а відтак і утворенню таких суб'єктів, з яких могла б виникнути більш-менш стала міжнародна структура.

Первісним соціумам був притаманний натуральний характер господарства. Майже все необхідне для життя первісна людина виробляла власноруч. Тим самим гальмувалася диференціація не лише всередині первісного колективу, а й між тими колективами, що опинялися на певний час в одному географічному середовищі.

Разом з тим, саме географічне середовище стало тим чинником, що спонукав до окреслення контурів великих потестарних об'єднань, які мали перспективу перетворитися на держави. Природні умови суттєво відрізняються у різних регіонах планети, що вело до виникнення відмінних господарсько-культурних типів, орієнтованих на виробництво або вилучення із природного середовища певних видів продуктів. Так виникла необхідність обміну продуктами спочатку між осілими хліборобськими і кочовими скотарськими племенами. Але і в межах одного господарсько-

культурного типу, домінуючого у певній історично-культурній області, тривала виробнича диференціація, яка спонукала до обміну між окремими соціумами в середовищі і осілих, і кочових спільнот.

Географія первісного обміну нерідко виходила за межі історико-культурних областей. Встановлено, зокрема, постійні зв'язки ще з часів енеоліту племен, які жили у Закавказзі, з передньоазійськими культурними центрами, звідки до цих племен потрапила технологія виготовлення сокир, посуду еламського типу, яка є варіантом посуду Дворіччя та Еламу. Через Кавказ притаманний Дворіччю тип бойових сокир у період Бронзового віку потрапив на територію племен Андрусівської і «зрубної» археологічних культур Середнього Поволжя і Південного Приуралля, де він успішно відтворювався. Виявлено свідчення про зв'язки Ель-Аргарської культури, носії якої жили на сході й півдні Піренейського півострова, не лише з іншими місцевими племенами, а й з Британськими островами, звідки вони отримували олово для виплавляння бронзи²⁶⁸.

Наприкінці додержавного періоду на території археологічних культур вже частіше трапляються поховання воїнів. Однак, вважається, що більшу частку первісної епохи характеризували переважно архетипи миру у формі речового і продуктового обміну. Війни відбувались епізодично і мали своїм підґрунтям мотиви більшою мірою ціннісні (моральні, етичні, культові), ніж матеріалістичні, прагматичні. Ними могли бути порушення племінних кордонів, вбивство або образа родича, «своїх» богів тощо.

У первісний період у людини переважали тваринні інстинкти, а тому на її поведінку слід дивитися з позицій етології. Видатний фахівець у цій науковій галузі К. Лоренц наполягав, що не все «тваринне» у людині є поганим, бо часто людська реакція показує, якою необхідною є «тваринна» поведінка, успадкована від предків-антропоїдів. Торкаючись питання «тваринних» витоків людської агресивності, він зауважував: «Предкам людини не були потрібні жодні особливо високорозвинені механізми для запобігання раптовому вбивству – таке вбивство було просто неможливим.

---

²⁶⁸ Струве В.В. Глава XIII. Племена Європи и Азии во II тысячелетии до н.э. / В.В.Струве // Всесвітня історія. – М., 1955. – Т. 1. – С. 456–459, 467.

Нападаючий, вбиваючи жертву, міг лише шкрябати, кусати або душити; причому жертва мала більш ніж достатню можливість апелювати до гальмування агресивності нападника – жестами покірності і переляканим вигуком. Зрозуміло, що на слабоозброєних тварин не діяв селективний тиск, завдяки якому могли б виникнути сильні й надійні заборони застосовувати зброю, просто необхідні для виживання видів, які володіли небезпечною зброєю. Коли ж винахід штучної зброї відкрив нові можливості вбивства, то попередню рівновагу між порівняно слабкими заборонами агресії і так само слабкими можливостями вбивства було докорінно зруйновано»²⁶⁹.

Однак і з винаходом зброї архетип війни не одразу став поширеним серед людства. Війни ще довго не були частими, а коли й траплялися, то не мали метою знищення супротивника або його підкорення. Однак усе змінилося із збільшенням додаткового продукту. Відтоді війни набули грабіжницького характеру, що привело до таких змін у психології суспільства, як виправдання загарбальних, зневага до фізичної праці та інших одноплемінників, яких можна було б використовувати у такій праці²⁷⁰.

Створення усталених соціумів стимулювалося загальною еволюцією пізнього первісного суспільства – зростанням населення та його щільності, появою зон компактного поселення, зростанням осілости, появою надлишку благ, їхнім накопиченням, розбіжностями в рівнях добробуту соціумів і зумовленим цим суперництвом між ними, перетворенням міжсоціумних контактів на провідний чинник еволюції²⁷¹.

Дозволимо собі припустити, що у випадках збройних конфліктів із мотивів захисту «своїх» кордонів в епоху, коли відбувалися постійні переселення, через що племена та їхні об'єднання не могли спиратися на «історичну» аргументацію щодо свого права на ексклюзивну приналежність їм території

---

²⁶⁹ Лоренц К. Так называемое зло. К естественной истории агрессии / Конрад Лоренц; пер. с нем. – К., 2011. – С. 297-298.

²⁷⁰ Першиц А.И. История первобытного общества / А.И.Першиц, А.Л.Монгайт, В.П. Алексеев – М., 1982. – С. 186.

²⁷¹ Гринин Л.Е. Государство и исторический процесс. Эпоха формирования государства: Общий контекст социальной эволюции при образовании государства / Л.Е. Гринин. – М., 2007. – С. 64–66.

проживання, ці кордони встановлювалися етологічно, шляхом інстинктивного захисту групою території проживання і так само інстинктивного визнання іншими групами цих кордонів. Характерно, що недоторканості своїх кордонів вимагали як осілі, так і кочові народи. Не має сумніву, що ці вимоги диктувалися потребами захисту ресурсів заселеної території, але сам факт взаємного визнання кордонів дозволяє говорити про глибинні психологічні джерела виникнення фізичних контурів тих потестарних спільнот, які поступово еволюціонували до протодержавного або переддержавного стану.

Насамперед слід відзначити чинник зростання чисельності й щільності населення, який стимулював укрупнення соціумів. Класичною лінійною схемою цієї еволюції вважається запропонована Г. Морганом²⁷² і підтримана іншими дослідниками (особливо палко Ф. Енгельсом²⁷³) схема переходу від родів до племен, від них до міжплемінних союзів і далі до ранньодержавних народів (у лексиці Г. Моргана – націй). Схема Моргана-Енгельса явно обмежується фізичною структурною еволюцією людських соціумів – їхнім механічним об'єднанням від елементарних до більших за розмірами форм. Така схема спонукає до погляду на соціальний субстрат в межах держави як на мозаїку із сімей, родів, племен і племінних об'єднань. Вона обходить питання про якісний зміст цієї еволюції. Під якісним змістом еволюції розуміється досягнення цією соціальною субстанцією максимально можливої психологічної і культурної однорідності, здатної замінити усі родові та племінні відмінності. Без власної однорідності протодержавна соціальна субстанція навряд чи погодилася б на спільне визнання основних державних атрибутів, як вони визначаються правовою наукою²⁷⁴, – насамперед встановлення територіальних меж, право збирання податків, верховенство, легітимність і реальність влади для всього соціуму, згода на виконання її вимог, на її право встановлювати і змінювати правила й норми співжиття та

---

²⁷² Морган Г. Древнее общество. Изд. 2-е, стереот. / Г. Морган – Л., 1935. – С. 43–72.

²⁷³ Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави / Ф. Енгельс; пер. з рос. – К., 1955. – С. 92–96.

²⁷⁴ Гринин Л.Е. Указ. соч. – С. 21, 23.

поведінки. Зрозуміло, що названі й інші атрибути мали бути запроваджені і закріплені через певні інститути.

У питанні про утворення міжнародних акторів давніх часів аналіз писемних джерел, залишених державами, не зайве супроводити судженнями фахівців (особливо слід виділити російського дослідника Л. Куббеля) з вивчення первісних форм політичної самоорганізації спільнот, які знаходилися на тій стадії розвитку, на якій перед тим знаходилося населення перших історичних держав. Особливо важливі для нас судження стосовно співвідношення етнічності і самоорганізованості первісних соціумів, зважаючи на те, що актори, які ще не дійшли державного стану, мусили бути доволі гомогенними щодо етнічності, адже це полегшувало їхню внутрішню консолідацію і мобілізацію на ґрунті спільної культури та релігії, а відтак і психології, яка формувалася під впливом культурної і релігійної традиції.

Нагадаємо, що в інституціональному розумінні держава являє собою організацію влади. Остання вивчається в рамках кратології (від грецьк. *kratos* – влада). Феномен влади не є супутником лише держави (творцем її чи її продуктом) – він з'явився ще у додержавну епоху, на стадії первіснообщинного ладу і набув доволі чітких форм на племінному і міжплемінному рівні. Влада у додержавних соціумах вивчається у рамках потестарних (від лат. *potestas* – влада) досліджень. Зважаючи на виразно етнічний характер племінних і більшості міжплемінних об'єднань, цей напрям часто називають потестарно політичною етнографією або етнопотестарними дослідженнями.

Питання про владу постало у зв'язку з тим, що її наявність є найвиразнішим атрибутом держави як структуроутворюючого елемента міжнародної системи. Наявність влади, відтак, має надавати такий самий статус й іншим, додержавним соціумам. Міжнародні відносини не обмежуються відносинами міждержавними, а крім того мають вести власну хронологію, свій початок з додержавних часів, тобто від часу утворення потестарних об'єднань людей. Зрозуміло, що особливість історико-політологічного, на відміну від теоретико-політологічного, вивчення міжнародної системи може спиратися лише на фіксовані факти. Засобом фіксації фактів, через які доноситься знання про події, є насамперед письмові

джерела, особливо ті, що стосуються подій всередині міжнародної системи, які оформлюються через грамоти (грецьке «diploma»), що й дало назву дипломатії – основному інструменту, через який здійснюється регулювання системи. Практика фіксації подій зародилася разом з утворенням держав, що відбивало досягнення соціумами-державотворцями відповідної культурної (цивілізованої) якості. Через це глибина нашого проникнення у початковий етап міжнародної системи хронологічно обмежена появою перших держав, а ще більше поширенням у них писемності і запровадженням літописної традиції. Разом з тим, фіксація першими державами подій, пов'язаних з їхніми взаємовідносинами з народами, що перебували на додержавній стадії, але були достатньою мірою потестарно згуртованими, уможливило хоча б загальні уявлення про структурні початки міжнародної системи: адже найдавніші держави не виникли на пустому місці і соціуми, що утворили їх, також раніше були (етно)потестарними утвореннями.

«Kratos» і «potestas» хоча й не є ідентичними за інституційним наповненням, але є вельми подібними за функціональним призначенням, і як атрибути, що надають соціумам, у разі їхнього державного об'єднання, ознаки структуроутворюючого елемента міжнародної системи, дозволяють своєю присутністю припускати винятково важливу роль етнічності у виникненні цих елементів. Кратократичність одержавлених соціумів виростала із додержавної потестарності, була її історичним продовженням і тому резонно вважати, що вона несла на собі (а в багатьох державах продовжує нести і в наш час), риси традиційних форм самоорганізації і самовпорядкування.

Згідно з етнопотестарними міркуваннями, влада існувала у будь-якому суспільстві. Потреба у ній зумовлювалася іншою суспільною потребою – забезпеченням функціонування і самовідтворення соціуму. З цієї потреби виникла мета будь-якої влади – «по-перше, збереження цілісності даного соціального організму, протидія будь-яким факторам, зовнішнім і внутрішнім, що загрожують такій цілісності, і, по-друге, забезпечення нормального функціонування даного організму в рамках заданої соціальної структури»²⁷⁵.

---

²⁷⁵ Куббель Л.Е. Очерки потестарно-политической этнографии / Л.Е.Куббель – М., 1988. – С. 30.

Серед внутрішніх чинників, що загрожують самому існуванню суспільства, особливо первісного, як першочерговий постає тенденція до порушення об'єктивно необхідних пропорцій між суспільним виробництвом і споживанням. Для запобігання цій тенденції потрібні владні відносини, через які здійснювалося регулювання споживання. Але з демографічним зростанням певного соціального організму посилювалася диспропорція між його споживацькими потребами і наявними природними ресурсами, що викликало становлення влади як спеціалізованого суспільного інституту²⁷⁶.

Для нас важливі ті ознаки влади у додержавних і ранньодержавних соціумах, які свідчать про її нерозривний зв'язок з етнічністю. Насамперед дослідники звернули увагу, що у таких соціумах поступово відбувався перехід від традиційного, заснованого на звичці, типу влади, до харизматичного, заснованого на вірі в її походження від богів, тобто на релігійних уявленнях. Згадаймо, що на ранніх етапах соціумів їхня етнічність була невід'ємною від релігійних вірувань, а до появи світових релігій етнічність, як правило, визначалася за релігією так само, як і за мовою. Крім того, влада, заснована на релігійних уявленнях, втілює цілісність світового порядку²⁷⁷. Відповідно, і соціум, що набув потестарної властивості, має сприйматися невід'ємним елементом цього порядку.

Серед висловлених Л. Куббелем суджень щодо сутності потестарно-політичних соціумів для нас насамперед важливі ті, що переконують в етнічному характері влади при її виникненні. Насамперед, йдеться про визначення потестарної і політичної культури частиною загальної культури всього суспільства. У докласовому суспільстві остання була суцільно етнічною. У ній величезну роль відігравали ритуальні форми, які супроводжували функціонування влади і які потім перекочували у одержавлені суспільства. Крім того, потестарна організація забезпечувала як збереження етнічної цілісності від зовнішнього культурного втручання, так і можливість нав'язування своїх культурних зразків іншим соціумам²⁷⁸.

---

²⁷⁶ Там же. – С. 30–31.

²⁷⁷ Там же. – С. 38, 40.

²⁷⁸ Там же. – С. 47, 54, 62–33.

До цього додамо, що згадана вище диспропорція між об'єктивно необхідним споживанням і наявними матеріальними ресурсами могла усуватися як вирівнюванням розподілу, так і збільшенням ресурсів за рахунок інших соціальних колективів. Принаймні, чисельні свідчення про постійні зіткнення між первісними етносоціальними організаціями (племенами, їх міжплемінними об'єднаннями) є переконливим аргументом на користь такої функції влади. Війни за ресурси зміцнювали такий компонент людської свідомості, як протиставлення «ми – вони», яке притаманне свідомості етнічній. І, навпаки, не важко уявити, що й вибір об'єкта війни визначався насамперед його приналежністю до «не ми». Власне, і соціально потестарним організмом як правило вважається плем'я, що водночас є і етносоціальним організмом, внаслідок чого самосвідомість і свідомість у докласовому суспільстві можуть виконувати, по суті, потестарні функції.

Саме на рівні племені, – зауважив Л. Куббель, – відбувається збіг двох ліній суспільної еволюції у докласових і ранньокласових (по суті, додержавних і ранньодержавних) суспільствах – етнічної і потестарно-політичної²⁷⁹. Поступово виникає можливість для відокремлення політичної свідомості від свідомості суто етнічної, зокрема у зв'язку з утворенням міжплемінних об'єднань, але, по-перше, процес цей відбувався дуже повільно, а по-друге, хоча ранньополітична свідомість ставала усвідомленням приналежності до більшої, ніж етноплемінна, спільноти, вона водночас «ставала ніби передумовою формування нового ієрархічного рівня свідомості і самосвідомості етнічної»²⁸⁰. Останню думку слід розуміти як продовження етнічності соціумів при їхньому переході у культури, у т. ч. політичній, до зразків, притаманних державній формі самоорганізації. Збіг потестарно-політичної й етнічної еволюції можна було б вважати підґрунтям національних держав і віднести їхній початок до давніх носіїв.

Говорячи про потестарно-політичний характер додержавних соціумів, не можна обійти інститут вождівства, який вважається ключовим у процесі переходу від політогенезу до утворення ранніх держав²⁸¹, у процесі, який ми називатимемо стейтогенезом. Саме

---

²⁷⁹ Там же. – С. 68, 31–32.

²⁸⁰ Там же. – С. 70.

²⁸¹ Див.: Гуторов В.А. К вопросу о происхождении государства: парадоксы и аномалии современных интерпретаций / В.А.Гуторов // Полис. – 2014. – № 3. – С. 95-99.

вождівства потребували обґрунтування власної легітимності через певний релігійний міф, який мав стати однією з ознак спільної ідентичності для підлеглих – ознаки, яка майже скрізь на ті часи заклала фундамент спільної етнічності.

Навряд чи можливо уявити однорідність соціальної субстанції у державі за професійними, господарськими, рольовими, тим більше статевими або віковими критеріями. Єдиним критерієм однорідності соціальної субстанції у державі може вважатися спільність інтересу. У перших державах спільний інтерес не міг не мати етнокультурного змісту. По-перше, і родам, і племенам була притаманна єдність релігій. Зрозуміло, що релігійна єдність обов'язково матеріалізувалася в обряди та у матеріальні символи поклоніння, тобто вона породжувала певну семіотичність комунікативних зв'язків, якими забезпечувалася єдність соціуму. По-друге, родова форма соціуму ще не передбачала виникнення ендогамії: було заборонено брати шлюб в середині роду. Тому рід, позбавлений ендогамії як стабілізатора етносу і закріплювача уявлення про спільність походження, ще не міг вважатися етносоціальним організмом. Але на рівні племені згаданої заборони не було, що надавало йому протоетнічної ідентичності. Паралельна реплікація всередині племені родового права обирати і змішувати вождів зміцнювала їхню етнопотестарність. Тим самим реалізовувалися обидва, як їх називав Г. Морган, «плани» суспільного ладу – утворення одночасно і соціальної організації, заснованої на родах, фратріях і племенах, і політичної організації, заснованої на території та власності²⁸². До цього додамо, що етнічний характер «продукту», виробленого за цими «планами», зумовлювався не лише племінною ендогамією, а й іншими чинниками.

Найголовнішими чинниками для Г. Моргана, про що йшлося вище, були спільність території і власність. У зв'язку з цим виникає питання про приналежність власності, яка стала родовим чинником стейтогенезу. Якщо йдеться про колективну власність, насамперед на землю, то тут усе ясно – захист колективної власності природно потребував колективної ж форми його організації. Якщо ж йдеться про приватну власність, то потребують пояснення мотиви самостійних власників до утворення державної влади, від

---

²⁸² Морган Г. Указ. соч. – С. 38.

якої вони ставали залежними. Зрозуміло, що ідея спільної території («своїї», «рідної» землі) мала забезпечити мобілізацією співвітчизників на її захист, що автоматично забезпечувало і потребу захисту приватної власності. Звісно, за умови визнання народом тих, хто утримував приватну власність, частиною самого себе. Для цього такий рудимент родового суспільства, як кровна єдність, обов'язково мав набути надплеменного змісту.

У свою чергу, нерозривний зв'язок психології та психіки з культурою, яка є визначальною характеристикою соціуму і завдяки якій цей первинний елемент міжнародної системи ідентифікує себе як відмінний щодо інших, веде до роздумів про роль тих чинників, під впливом яких формується культура того або іншого народу. З одного боку, «власна природа людини залишається майже незмінною у всіх регіонах, і це вирішально впливає на характер історії людства, виступаючи одним із основних чинників її єдності. З другого боку, відмінність зовнішніх природних умов викликає відмінності у культурі, і вплив навколишнього природного середовища на людину тим безпосередніший, чим нижчим є рівень соціально-економічного розвитку народу»²⁸³.

Зворотна залежність між рівнем розвитку народу і здатністю географічного середовища впливати на його культуру мусить мати наслідком думку, що в процесі розвитку чинник природного середовища має постійно нівелюватися для психології народів. Відповідно, мало б постійно слабнути також інстинктивне закріплення у свідомості уявлення про фізичні кордони «своїї» території як джерела ресурсозабезпечення, якими відокремлюється один елемент міжнародної системи від іншого. Але в такому разі було б неможливим створення самої структури цієї системи, яка не лише складається з чітко фізично окреслених елементів, а й спирається на принцип ієрархії між ними, а остання визначається потенціалом кожного з них, у т. ч. його природними ресурсами, які входять до географічного середовища, в якому проживає той або інший народ.

Взаємозв'язок між географічним середовищем та культурно-психологічною характеристикою соціуму стосується також і

---

²⁸³ Бутинов Н.А. Проблема «природа и культура» в этнографической науке. Н.А. Бутинов // Роль географического фактора в истории докапиталистических обществ (по этнографическим данным). – Л., 1984. – С. 97.

питання про всезростаючу силу архетипу війни у завершальній фазі первісної історії. Згідно з постулатом історичного матеріалізму, поширення грабіжницьких війн було наслідком збільшення додаткового продукту, виникнення на цій основі соціального розшарування, появи правлячого класу і військового стану. В такому разі, виникнення держави доведеться найменшою мірою пов'язувати з розвитком продуктивних сил всередині первісних соціумів і пов'язувати цей процес із звичайним здирництвом.

Навіть приклад так званих гідравлічних (іригаційних) суспільств Північної Африки або Середньої Азії, де переважала продуктивна мотивація для мобілізації соціуму та його консолідації у державній формі²⁸⁴ виходячи із спільної задачі ресурсного самозабезпечення, не спростовує «здирицького» походження майнового розшарування: для виконання трудомістких іригаційних робіт потрібна була додаткова робоча сила.

Дійсно, згадуючи про домінування майнової рівності у людських колективах впродовж майже всього первісного періоду, можна припустити, що майнове розшарування по лінії «ми – вони» найімовірніше передувало розшаруванню по лінії «я – він». Якщо це припущення вірне, тоді можна припустити інше – що основним джерелом майнового розшарування, а відтак зародження приватної власності як основного чинника утворення владоутримуючої верстви, були війни між первісними соціумами, в ході яких, з одного боку, прискорювалося і посилювалося формування колективного «ми – почуття», яке згодом набувало етнічного змісту, а з другого боку, міцнішала сила спокуси оволодіти «їхнім» багатством і зробити його «нашим».

Продуктивістський мотив консолідації соціуму у державній формі не став запобіжником від його агресивних загарбницьких дій щодо сусідів. Адже об'єктом загарбання може бути як добутий сусідами додатковий продукт, так і засоби для виробництва у ще більшій кількості власного продукту. Такими засобами виступають і люди, перетворені на рабів (на безправну робочу силу). Відтак війни зміцнювали і психологічну, і фізичну (у сенсі територіальних

---

²⁸⁴ Див.: Андрианов Б.В. Концепция К. Витфогеля «гидравлическое общество» и новые материалы по истории ирригации / В. Андрианов // Концепции зарубежной этнологии: Критические этюды. – М., 1976. – С. 153–176.

розмежувань) парціацію людства, виступали хоча й не єдиним, може, і не головним, але достатньо потужним чинником зміцнення у кожному із соціумів окремої щодо інших соціумів ідентичності – спочатку племінної, а потім етнічної з еволюцією у етнопотестарну та державократичну.

Однаковість воєнної колективної поведінки у всіх історико-культурних областях і серед носіїв усіх історико-культурних типів дозволяє говорити про її особливу роль як чинника формування психології соціумів при переході їх від додержавного до державного буття. А зважаючи на те, що соціальна субстанція такого соціуму на початковому етапі державотворення була моноетнічною, а якщо і поліетнічною та за обов'язкової наявності якогось етнічного ядра, то можна стверджувати, що воєнний чинник справляв величезний вплив на процес формування етнічної психології одержавлених соціумів і, навпаки, від характеру цієї психології не меншою мірою залежала потужність дії цього чинника: навіть якщо пов'язувати походження війн з появою владоутримуючих суспільних станів, то реалізовувати лідерські амбіції і загарбницькі наміри такі стани могли лише за психологічної підтримки своїх соціумів або, принаймні, за їхньої психологічної готовності підкорятися амбіціям і планам вождів.

Такі особливості воєнного чинника у процесі державотворення, як його одночасно внутрішній і зовнішній характер, його вимога до розриву з попередньою традицією і до переходу до нової якості, до напруження сил, його здатність до прискорення інтеграції населення, до самовідтворення воєнного стану вели до посилення воєнного адміністрування, внаслідок чого «війна... виконувала, образно кажучи, функції свого роду формовки, яка надавала вже готовій масі певної форми, а процесам – певної спрямованості»²⁸⁵.

Прямий взаємозв'язок між формуванням фізичних меж ранніх держав в ході постійних війн з іншими зовнішніми акторами підводить до питання про найвиразніший прояв тієї риси, що притаманна психології суспільства, налаштованого на війну, якою є агресивність, та про її зв'язок з етнічністю.

---

²⁸⁵ Гринин Л.Е. Указ. соч. – С. 167.

Серед досліджень, що пояснюють природу агресивності як соціально-психологічного явища, найґрунтовнішим залишається праця Е. Фрома «Анатомія людської деструктивності», яка вийшла 1973 р. Вона стала своєрідним, з позицій соціальної психології, доповненням етологічного пояснення природи і змісту людської агресивності, концептуально викладеного у згаданій книзі К. Лоренца «Так зване зло. До природної історії агресії».

У системі етологічного знання агресія людини стосовно людини є так званою внутривидовою агресією. Хоча етологічний підхід до агресії як прояву тваринного інстинкту передбачає сприйняття її як природної даності, увільненої від моралізаторських оцінок, К. Лоренц не запліщував очей на її соціальну небезпеку: «У нас є вагомні підстави вважати внутривидову агресію найсерйознішою небезпекою з усіх, що загрожують людству в сучасних умовах культурно-історичного і технічного розвитку. Втім, – продовжував він, – у нас зовсім не стане шансів впоратися з цією небезпекою, якщо ми ставитимемося до неї як до чогось метафізичного і невідворотного; та коли простежити ланцюг природних причин її виникнення, це може допомогти»²⁸⁶.

Етологія не оперує етнічними і взагалі соціогруповими категоріями. Наявність у групі істот однакових ідентифікуючих ознак позначається тут терміном «вид». Інтерпретації К. Лоренцом причин агресії та її ролі в еволюції усього живого, у т.ч. людини, стосуються агресії всередині виду або спрямованої на об'єкти поза певним видом. І людську агресію він розглядав як внутривидову. Щодо людей термін «вид» мабуть можна застосовувати у двох смислах – і в універсальному (людство взагалі) і конкретно – у груповому (в нашому випадку – в етногруповому, якщо виходити з того, що будь-яка спільнота вважається неповторною, своєрідним «мовно-культурним видом»).

Агресію у середині людства в універсальному смислі К. Лоренц пояснював результатом успішного подолання ним тієї агресії, що спрямовувалася із позавидового середовища і загрожувала усьому виду. З одного боку, К. Лоренц вважав агресію функцією збереження виду. Така функція проявлялася і в нападі хижаків на

---

²⁸⁶ Лоренц К. Указ. соч. – С. 46.

жертву, і в зграйному (натовповому, груповому) цькуванні агресора його жертвами (англійською – «mobbing»), і в «мужності відчаю» (захист потомства, брак простору для втечі). Але, подолавши зовнішні загрози і тим самим гарантувавши собі самозбереження як виду, людство переорієнтувало агресію всередині себе: «Людина зі зрозумілих причин особливо піддатлива шкідливому впливу специфічного внутривидового відбору. Як жодне інше живе єство до неї, вона піднеслася над усіма ворожими силами позавидового оточення. Людина винищила ведмедів і вовків, і тим самим насправді перетворилася на ворога самій собі: як твердить латинське прислів'я, *homo homini lupus est*»²⁸⁷.

Наведеною інтерпретацією К. Лоренц умисно чи не умисно підвів до межі переходу від суто етологічних до соціальних коренів людської агресивності. Адже подолання людським видом загроз, що могли знищити його, можна вважати не лише етологічною реакцією, а й соціальною дією. Тому і внутривидова агресія між людьми має тлумачитися і як інстинкт, і як соціальний намір. Можливо, це мав на увазі і К. Лоренц, коли казав, що «більш ніж вірогідно, що пагубна агресивність, яка й сьогодні, як дурний спадок, сидить у нас, людей, у крові, є наслідком внутривидового відбору, що впливав на наших предків десятки тисяч років впродовж усього палеоліту. Ледве люди просунулися настільки, що будучи озброєними, одягнутими і соціально організованими, спромоглися якоюсь мірою обмежити вплив зовнішніх небезпек – голоду, холоду, диких звірів, так що ці небезпеки втратили роль суттєвих селекційних факторів, – як відразу у гру неминуче вступив згубний внутривидовий відбір. Віднині рушійним чинником відбору стала війна, яку вели один з одним ворогуючі племена-сусіди, а війна мусила розвинути до крайності усі так звані воїнські звичаї»²⁸⁸.

І вже уповні соціально виглядає оцінка К. Лоренцем двоюбою, у якому проявляється внутривидова агресія, адже «він сприяє корисному відбору лише там, де бійці перевіряються не тільки внутривидовими дуельними правилами, а й у бійках із зовнішнім ворогом. Найважливіша функція двоюбою – це вибір боєздатного

---

²⁸⁷ Там же. – С. 61.

²⁸⁸ Там же. – С. 62.

захисника сім'ї, тому ще одна функція внутривидової агресії полягає в охороні потомства»²⁸⁹.

Сказане уповні придатне для розуміння агресивності у взаєминах між етнічними спільнотами, якщо пам'ятати, що кожна з них усвідомлює себе певною «кровою сім'єю», яка має бути фізично збереженою за будь-яку ціну.

Парадигмальною засадою концепції Е. Фромма було поєднання інстинктивізму (агресивність як вроджена примордіальна властивість людської психіки) та біхевіоризму (агресивність є типом поведінки). Не відкидаючи переконливих положень обох концепцій, Е. Фромм одночасно з поняттям «інстинкту» як природної фізіологічної потреби запропонував поняття «характер» як сукупність пристрастей, що відповідають специфічним людським потребам і які, на його думку, є спробою людини надати сенс життю, пережити найгостріші і найпотужніші потрясіння буття²⁹⁰.

Згідно з фроммівською концепцією, одні потреби і породжені ними потяги зумовлені інстинктами, а інші – характером, тобто пристрастями, що утвердилися у психології людини в процесі соціобіологічної еволюції. Інша відправна позиція Е. Фромма – розділення агресії на «доброякісну» (оборонну) і «злроякісну» (жорстоку і деструктивну).

Деструктивність і жорстокість він відносив не до інстинктивних потягів, а до набутих людиною пристрастей²⁹¹. Виходячи з цих позицій, Е. Фромм визнавав інстинкт «доброякісної» агресії винятково тваринним і дивився на нього як на суто етологічне явище. Приміром, агресію, що її проявляє тварина заради захисту території, він відносив до доброякісних, оскільки, на його думку, погрожуюча поведінка, яку прийнято кваліфікувати як «територіальну агресивність», є усього лише інстинктивною програмою поведінки, спрямованої на рівномірний розподіл життєвого простору і тим самим – на збереження миру. Інстинктивна програма тварини виконує ту саму функцію, що й правове регулювання у людини²⁹².

---

²⁸⁹ Там же. – С. 63.

²⁹⁰ Фромм Э. *Анатомия человеческой деструктивности* / Э. Фромм; пер. с нем. – М., 2010. – С. 23–28.

²⁹¹ Там же. – С. 23–24, 109.

²⁹² Там же – С. 155.

Що ж до «злаякісної» агресивності, то її він вважав суто людською властивістю, бо «більша частина війн була розв'язана заради здобуття різного роду переваг, а не заради охорони кордонів від загроз нападу (якщо не брати всерйоз підбурювачів війни)»²⁹³.

Наведену конструкцію важко назвати поєднанням інстинктивізму та біхевіоризму. Концепція соціобіологічної еволюції людської психології у напрямі формування «злаякісної» агресії фактично повторювала ідею історичного матеріалізму про винятково економічні (базисні) витоки людської поведінки. Така конструкція виглядає дещо спрощеною, адже серед людей траплялася безліч випадків «злаякісної» агресії, не викликані раціональними міркуваннями. Як вже відзначалося, Е. Фромм вважав таку агресію не притаманною відначальній, примордіальній природі людини. Понад те, він був переконаний, що з первісного мисливського життя людина успадкувала такі дві моделі поведінки, як кооперація і розподіл, звичай ділити здобич одного вдалого мисливця на все плем'я: «Якщо погодитися з гіпотезою про те, що мисливське життя привело до генетичних змін, то доведеться зробити висновок, що у сучасної людини швидше треба шукати вродженого рефлексу до кооперування і розподілу (усім порівну), ніж до вбивства і жорстокості». Е. Фромм посилався при цьому на думку нейрофізіологів про існування біологічної совісті, призначення якої полягає в тому, щоб забезпечити організму максимальну здатність до адаптації, почуття безпеки, радості і прагнення до вдосконалення, а також на думку, що почуття любові і співчуття є імпліцитними властивостями мозку²⁹⁴.

Прояви ж «деструктивної агресії» в історії Е. Фромм пояснив тим, що «мисливське життя не залишило в людині генетичних слідів, і рефлекс до спільної праці і розподілу у багатьох культурах був витіснений рефлексом безмежного егоїзму, і впродовж 40 тис. років від виникнення людини (зрозуміло, тут йдеться про *homo sapiens* – *О.М.*) їй не вдалося розвинути високі прагнення, в той час, як риси жадібності й деструктивності проступають в ній

---

²⁹³ Там же. – С. 155.

²⁹⁴ Там же. – С. 177, 337.

очевидно»²⁹⁵. Найслабкішим місцем у наведених міркуваннях є неузгодженість в історичному часі виникнення «доброякісної» (інстинктивної) і «зляюкісної» (набутої) агресії: реакцією на яку агресію була тоді «доброякісна» агресія, якщо «зляюкісна» стала пізнішим надбання людського характеру?

Загальна ідея Е. Фромма полягала у запереченні гіпотези про незмінність людської природи: «Ми повинні досягти такого розуміння людської природи, яке спирається на взаємозв'язок двох фундаментальних біологічних чинників, характерних для людини. При цьому йдеться про постійне зменшення частини інстинктивної детермінації поведінки»²⁹⁶. У людини, вважав Е. Фромм, тваринний інстинкт замінюється характером, який являє відносно сталу систему усіх не інстинктивних потягів (тобто, прагнень та інтересів), які зв'язують її із соціальним та природним світом²⁹⁷. Відповідно, у людини функцію інстинктів виконують здатності, з яких складається характер як специфічна структура, в яку організована людська енергія, спрямована на досягнення поставлених цілей, і характером же визначається поведінка, яка відповідає цим цілям²⁹⁸.

Загальний підсумок Е. Фромма про постійне зменшення інстинктивності у людській поведінці говорить про те, що він визнавав силу інстинкту принаймні у первісний додержавний час, тобто у ситуації додержавного хаосу. І якщо інстинктивну тваринну агресію, спрямовану на захист своєї території, він оцінював позитивно, як запобіжник конфлікту, то аналогічний первинний інстинкт людини заслуговує на так само позитивну характеристику як стабілізатор міжнародної системи.

Питання про масштаби зменшення інстинктивності і, відповідно, збільшення ролі набутих рис характеру ми оминаємо, оскільки оцінки цього співвідношення неминуче можуть бути лише умоглядними. Так само залишаємо на розсуд фахівців питання про суть початкових інстинктів людини. Наша увага спрямована на ті положення концепції Е. Фромма, які стосуються впливу людського характеру на міжгрупові відносини. Тим

---

²⁹⁵ Там же. – С. 178, 338.

²⁹⁶ Там же. – С. 289–290.

²⁹⁷ Там же. – С. 295.

²⁹⁸ Там же. – С. 330.

більше, що роль саме характеру, а не інстинктів, за Е. Фроммом, неухильно зростала паралельно з розвитком цивілізації.

Насамперед привертає увагу, що Е. Фромм, розмірковуючи про особистість, не відривав її, а відтак і її характер, від групи. Ним запроваджено поняття соціального характеру, який сформувався внаслідок відмінностей в умовах життя різних груп і який спрямовує бажання кожного члена групи на досягнення того, що потрібне для її успішної життєдіяльності.

Інше важливе зауваження щодо соціального характеру – що засоби і методи його формування кореняться у культурі та традиціях, які спрямовують людську поведінку, навіть інколи оминаючи розум²⁹⁹. І якщо між соціальним характером і культурою є прямий зв'язок, то слід визнати, що характер як сукупність набутих пристрастей має і групову форму, а відтак і форму етногрупову, оскільки культура є головним чинником внутрішньогрупової комунікації. Відтак, можна припустити, що у подоланні додержавного хаосу виникнення і усталення рис етногрупового характеру (нам здається, краще казати про етногрупову психологію) відіграло одну з провідних ролей.

Ще одне положення Е. Фромма, яке безпосередньо стосується теми взаємовідносин між людськими соціумами, стосується виникнення почуття нетерпимості. Одним з витоків такого почуття Е. Фромм вважав нарцисизм, або самозамилування. На особистісному рівні нарцисизм проявляє себе обуренням і гнівом до критики, до переваги над собою когось іншого, реагуванням на образу мстивістю. Але, крім особистого, Е. Фромм виділив і груповий нарцисизм з такими його функціями, як зміцнення групової солідарності шляхом апеляції до спільних цінностей, надання членам групи, особливо позбавленим якихось здібностей, відчуття задоволення від приналежності до неї. Тобто, нарцисизм у такій конотації має вважатися одним з чинників формування групової ідентичності. Хоча сам Е. Фромм і не торкнувся цього питання, але можна припустити, що вади особистого нарцисизму рефлектують і на груповому рівні. Конфлікт між групами-нарцисами набуває жажливих форм, що й не дивно, бо самозамилування

---

²⁹⁹ Там же. – С. 331–332.

породжує зневагу до членів інших груп і полегшує виправдування вбивства їх через деперсоніфікацію жертви за логікою «не свої – не люди»³⁰⁰.

Нарцисизм, про який говорить Е. Фромм, мовою етнології може бути позначений як етноцентризм – впевненість у вищості своєї етнічної спільноти, її культури, моралі, розумових здібностей тощо. Етноцентризм різною мірою притаманний усім етнічним спільнотам від початку їхнього утворення, і його має бути взято як один з потужних чинників зародження елементів міжнародної системи з первісного хаосу. Характеризуючи цей чинник, доцільно зважати на два різні прояви етнічного нарцисизму (етноцентризму) – деструктивний і конструктивний. У першому випадку група вважає найкращими (порівняно з іншими групами) усі без винятку зразки своєї культури, моралі або поведінки попри будь-які загальнолюдські ціннісні норми і зовнішні оцінки. У другому випадку вона визнає вищість загальнолюдських ціннісних норм, але прагне довести, що саме у її культурі, моралі й поведінці ці норми втілені і проявляються найкраще, ніж в інших народів.

Взаємозв'язок стейтогенезу й етногенезу має цікавити нас насамперед як джерело тих культурних та психологічних архетипів, якими характеризується той або інший елемент міжнародної системи, адже культурні, ментальні особливості кожного соціуму так чи інакше проявляються у характері його державності, з тією різницею, що у державі з поліетнічною соціальною субстанцією варіативність цих особливостей є набагато більшою, ніж коли субстанція є моноетнічною.

У питанні про сутність держави виділяються дві основні концепції, яких можна назвати інституційною та комунікативною. М. Вебер, приміром, вважав державу структурою політичного суспільства, що має монополію на застосування сили, інститутом, який керується найрізноманітнішими установами і є апаратом примушування³⁰¹. Натомість М. Алексеев вважав, що «державна не може бути ані організмом, ані особистістю, – вона може бути лише

---

³⁰⁰ Там же. – С. 262, 264, 265, 164.

³⁰¹ Вебер М. О некоторых категориях понимающей социологии /М.Вебер // Вебер М. Избранные произведения. – М., 1990. – С. 535–537.

складним взаємовідношенням між особистостями і між соціальними групами», по суті зводячи питання про державну організацію до комунікацій всередині соціуму. Відповідно до комунікативного підходу, «... коли державознавство говорить про «народ», про «нації», воно не має на увазі ані фізіологічної єдності крові людей, що входять до державного спілкування, ані психологічної єдності будь-якої спільної душі; воно розуміє саме ту струнку систему зв'язків, яка одним помахом спрямовує свої думки до певного результату. Тому «народ» і «нація» не суть організми, але великі колективні організації. І ці організації не мають органів у біологічному сенсі цього слова. Те, що у державі називається «органом», є активною точкою схрещення спільних і постійних відносин»³⁰².

Розуміння держави як системи суспільних взаємовідносин не має розглядатися як заперечення державних інституцій («органів»), оскільки саме вони представляють державу у міжнародній системі. І якщо держава – це взаємовідносини людей, особистостей та їхніх груп, то інституції, в яких ці взаємовідносини схрещуються, репрезентують характер цих взаємовідносин у світі. Мабуть, не буде помилкою вважати характер взаємовідносин всередині елемента одним із чинників, якими визначається його властивість. Характер взаємовідносин у державі визначається як інтересами, так і культурною, моральною традицією, закріпленою у правових відносинах, а вона формується паралельно з етнічністю і разом з нею зберігається, поки існує її носій або поки не витісняється «чужою» («інакшою») традицією. І якщо до міжнародної системи може бути застосоване загальне розуміння функціонування системи як обміну властивостями, то вивчення взаємовідносин між державами має зосереджуватися на особливій ролі етнічності, яка, зрозуміло, діє не самостійно, а у сукупності з іншими властивостями – демографічними, економічними, військовими, ресурсними та іншими, але при цьому справляє окремий вплив на характер системи та на її функціонування.

Якщо погодитися із розумінням функціонування будь-якої системи як процесу обміну властивостями між її елементами, то виникнення із додержавного хаосу ознак зародження паростків світового порядку мусить вважатися початком обміну між

---

³⁰² *Алексеев Н.Н.* Очерки по общей теории государства. Основные предпосылки и гипотезы государственной науки. – М., 2008. – С. 145, 149.

державами-елементами цього порядку своїми властивостями. Останні полягають насамперед у проявах базових архетипів міжнародних відносин – «війни» та «миру», що можуть вважатися двома основними, полярними станами міжнародної системи, та зразками поведінки у ситуаціях, притаманних цим станам. Поведінка соціуму та його представників зазвичай належить до категорії «культури» у її найширших проявах – психології, моралі, етиці, ставленні до інших та інакших, прийнятті та реалізації рішень, у т. ч. у проявах «доброякісної» та «злроякісної» агресій. Від самого початку державно організовані або державо-ініціюючі соціуми були соціумами етнічними, що через їхню культуру прямо й сукупно впливало з іншими, позаетнічними, чинниками, на їхні властивості як субстратного наповнення держав. Навіть якщо виходити з невизначальної ролі етнічних чинників, вони, тим не менше, будучи за родовим походженням у прямому зв'язку із пристосуванням соціумів до певного географічного середовища, а відтак до матеріальних умов життя, могли спрямовувати вектор дії суто матеріальних (господарських, економічних) чинників у той або інший бік, часто несподівано диверсифікуючи категорію національно-державного інтересу.

5. ЗАРОДЖЕННЯ ТА ПЕРШІ ЕТАПИ ЕВОЛЮЦІЇ МІЖНАРОДНОЇ СИСТЕМИ

Поява перших держав була початком виходу людства із додержавного хаосу, що його зазвичай вважають передумовою порядку. Сам міжнародний порядок міг зароджуватися лише за наявності множинності тих суб'єктів, які мали бути охоплені ним: існування лише однієї найпершої держави робило поняття «міжнародний порядок» позбавленим сутнісного змісту. Як виникла міждержавна структура – перша держава якоїсь давньої нації давала бездержавним спільнотам приклад кратократичної самоорганізації, який поширювався людською ойкуменою, чи різні держави виникали в її різних регіонах незалежно одна від одної, формуючи навколо себе певні геополітичні круги? З цього приводу можуть виникати найрізноманітніші припущення.

Загалом державотворення може розглядатися як факт політичної і правової культури, якщо саму культуру розуміти у категорія діяльності соціального субстрату з пристосування до навколишнього середовища і його переоблаштування. Принагідно зазначимо, що термін «соціальний субстрат» тут застосовано у розумінні, якого надавав йому Е. Дюркгейм, – у розумінні сукупності фізичних індивідів у просторі їхнього буття. Втім, дослідники творчості Е. Дюркгейма, зокрема Ж. Тер'є, звертають увагу і на думку вченого, що найважливіші виміри соціального життя являють, швидше, психічні аспекти, наприклад «колективні ідеали», які відображені у колективній свідомості, і що для того, аби говорити про існування суспільства мусить розвинутися певний вид духовних і моральних відносин між індивідами. Відтак субстрат суспільства являє собою не лише фізичну спільноту асоційованих індивідів, а й єдність асоціацій індивідуальних свідомостей³⁰³.

У застосуванні до державотворення асоціація індивідуальних свідомостей з питання владних взаємин і є фактом політичної і

---

³⁰³ Див.: Гирко Л.В. Реф. статті: Terrier J. Die Verortung der Gesellschaft: Durheims Verwenung des Begriffs «Substrat» / J. Terrier. // Berliner J. fur Sociologie. – В., 2009. – Jg. 19, N 2. – S. 188–204 / Л.В. Гирко // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 11, Социология. – М., 2011. – № 3. – С. 84–85.

правової культури, втіленої в інституційні та інституціональні форми. На цьому ґрунті питання розгалуження структури міжнародної системи може бути розглянуте, зокрема, з позицій тих концепцій, які стосуються закономірності у виникненні та поширенні зразків людської культури взагалі. Правомірність такого підходу впливає із того, що структурне розгалуження міжнародної системи відбувалося одночасно із розширенням її цивілізаційного культурного середовища.

Поширення планетою фактів людської культури найпоспідовніше пояснювалося в рамках так званого дифузійонізму (від лат. *diffusio* – розлиття, розтікання), в якому виділялися гіпердифузійонізм, або панегіптізм (Г. Елліот-Сміт та В. Перрі), та теорії культурних кругів (Ф. Гребнер і його попередники Ф. Ратцель, Л. Фробеніус, В. Вільденбанд, Г. Ріккерт)³⁰⁴.

Панегіптізм фактично спирався на концепт сингулярності людської культури, який, у свою чергу, веде до визнання того, що середовище міжнародної системи від самого початку формувалося шляхом фізичного розширення її початкового ядра. Але тоді довелося б визнати більший хронологічний вік єгипетської цивілізації. Між тим, вона спочатку розвивалася під впливом шумерської цивілізації, і в такому разі гіпердифузійонізм мав би замінити панегіптізм на паншумеризм. Але і шумерська цивілізація, попри потужні культурні хвилі, що йшли із Дворіччя до інших народів, також не може претендувати на статус єдиного джерела світової культури. Культурні хвилі із Месопотамії саме впливали на існуючі в інших регіонах світу культури, але не репродукували шумерських зразків на пустому місці. Тому доводиться погодитися із теорією «культурних кругів», принаймні в тій її частині, де йдеться про можливість самостійного виникнення схожих явищ у різних частинах людської ойкумени. Тим самим необхідно визнати єдність людства у проявах психологічного складу і різноманітність у психічних проявах, якими породжується неповторність кожної національної культури, у т. ч. культури правової і політичної.

Брак надійних джерел не дозволяє зробити щодо цього впевнених висновків. Тому за точку відліку множинності держав

---

³⁰⁴ Див.: Токарев С.А. История зарубежной этнографии / С.А. Токарев. – М., 1978. – С. 134–169.

доводиться брати залишені ними джерела з повідомленнями про взаємні стосунки.

Друге принципове питання – про визнання цих відносин системними, тобто про наявність або відсутність якщо не жорстко визначеної впорядкованості у відносинах між ними, то принаймні прагнення до неї.

У дискусії щодо часової точки, яка дала відлік функціонуванню світової міжнародної системи³⁰⁵, переконливішою видається позиція тих, хто вважає, що системність була притаманною міжнародним відносинам від утворення перших держав і контактів між ними. Протилежний аргумент, що тривалий час міждержавна взаємодія в одній частині земної кулі абсолютно не обходила держави на іншому краю земної ойкумени, міг би бути переконливим лише при розумінні міжнародної структури як глобальної перехрещеної сітки. Але такою вона стає тільки зараз. І взагалі структури систем можуть бути різноманітними. На початку світова міжнародна система структурно нагадувала ланцюг із різних сегментів: міждержавна взаємодія точилася переважно всередині локальних міжнародних систем*, але наслідком цієї взаємодії в одній системі були сигнали у бік елементів, що входили до сусідніх систем, чії елементи були змушені і посилати зворотні сигнали, і транслювати отримані сигнали у середовище свого існування. В результаті початкові сигнали хай і опосередковано, але сягали тих держав, які навіть могли й не знати про справжні витoki цих сигналів. Зародковий стан міжнародної структури, анемічність або опосередкованість зв'язків між її елементами не дає підстав для її заперечення. Важко погодитися, що «до середини XVII ст. на цьому полі (міжнародних відносин – *О.М.*) панували хаос і анархія»³⁰⁶, якщо пригадати спроби кожної із могутніх держав давнини посісти домінуюче місце принаймні у навколишньому геополітичному просторі, тобто надати міжнародним відносинам

---

³⁰⁵ Див.: Основы общей теории международных отношений: учебное пособие / Под ред. А.С. Манькина. – М., 2009. – С. 41–42.

* У даному випадку під «сегментами ланцюга» розуміються підсистеми світової міжнародної системи. Але для зручності сприйняття тексту ми називатимемо їх також системами, не забуваючи про їхній локальний характер.

³⁰⁶ Там же. – С. 42.

однієї із основних ознак системного порядку – ієрархічності. Попри те, що результати цих спроб не були оптимальними за своїми наслідками, через що гомеостатичність системи була під постійною загрозою і як правило поступалася місцем морфогенетичній рівновазі, не дивлячись на те, що система функціонувала без цілепокладання, але неповнота її атрибутів не може бути аргументом для її заперечення. Принаймні, така ознака системних відносин, як обмін сигналами і властивостями між її елементами, виразно проявлялася від початку виникнення перших держав.

Обмін сигналами (мирними і не мирними) не міг бути вільним від впливу етнічності їхніх продуцентів. Вплив етнічності на поведінку держав зумовлювався вже самим ходом їх виникнення. Навряд чи можна знайти ґрунтовні заперечення тому, що «саме поняття «політогенез», яке використовується замість традиційного, вужчого за змістом поняття «процес формування держави», передбачає глибоку наступність ранніх держав з попередніми політичними інститутами традиційного суспільства і, по-друге, що «*феномен політики*» історично є більш давнім за походженням і різноманітністю щодо форми порівняно з «*феноменом державності*»³⁰⁷.

При цьому вплив етнічного чинника посилювався і тим, що процеси у житті первісних соціумів були синкретичними і легко перетікали з одного в інший, приміром, етнічне в політичне і навпаки, через що політогенез має вважатися лише одним із шляхів тодішньої соціальної еволюції, супроводжуючись іншими процесами – етногенезом, соціальним розшаруванням та ін. Етнічна єдність була чинником політичної єдності, і, навпаки, політична єдність формувала етноси³⁰⁸. Застосовуючи поняття сучасної етнополітології, виникнення давніх націй являло взаємне доповнення примордіалізму (самоеволюціонування споконвічної етнічної ідентичності до ідентичності національно-державної) і конструктивізму (творення націй державною владою з використанням примордіальної ідентичності).

---

³⁰⁷ Гуторов В.А. К вопросу о происхождении государства: парадоксы и аномалии современных интерпретаций / В.А. Гуторов // Полис. – 2014. – № 3. – С. 93.

³⁰⁸ Гринин Л.Е. Государство и исторический процесс. Эпоха формирования государства. – М., 2007. – С. 79, 137.

У цьому зв'язку сучасна наука з повагою повертається до минулих здобутків світової етнології, зокрема до творчої спадщини Дж. Фрезера, який підкреслював культурну наступність у світовому розвитку, стверджуючи, що «основні інститути нашого суспільства більшою частиною (якщо не всіма) мають коріння у дикій державі і були передані нам із видозмінами скоріше зовнішніми, ніж внутрішніми». При цьому застосування Дж. Фрезером терміна «дика держава» пояснюється як визнання наступності традицій сучасної державності від політичних норм та інституціональних порядків, що склалися у дописемний період³⁰⁹.

Синхронна взаємозалежність стейтогенезу й етногенезу проявляла себе у міжнародній системі тим, що поведінка держав спрямовувалася і на реалізацію інтересів їхніх давніх націй, і на зміцнення спільної ідентичності останніх – через нав'язування суспільству уявлень про єдність його інтересів з інтересами влади, через формування образів зовнішніх ворогів («вони», які загрожують «нам»), і через організацію опору справжнім загрозам державному і національному існуванню, і через організацію грабунку інших держав заради збільшення «свого» блага.

Зародження міжнародних відносин відбувалося як боротьба держав за ієрархічне домінування у прилеглому геополітичному середовищі. При цьому успіхи соціумів, які досягли державної самоорганізації, ставали прикладами для сусідніх народів, що вело до збільшення кількості держав. Отже, можна казати про зростання фрактальності регіональних сегментів світової міжнародної системи. Зрозуміло, застосування терміну «фрактали» по відношенню до нововиниклих держав є суто умовним. Точне повторення нововиниклих елементів ще можна зустріти у природних процесах (приміром, дріждевий процес чи листоутворення у кроні дерева) або на орнаментальних графічних зображеннях. Але якщо повернутися до розуміння держави не як сукупності інститутів, а як певної системи владних зв'язків, то за принципами організації цих зв'язків вони є подібними одна до одної. Фрактальність міжнародної системи була відносною в силу нездоланної мовної, культурної, релігійної унікальності нових суб'єктів, через що спільні принципи відносин в них проявлялися різними формами, що робило неможливою повну ідентичність

---

³⁰⁹ Див.: Гуторов В.А. Указ.соч. – С. 96.

нововиниклих держав. До того ж незбіг або несумісність матеріальних і ціннісних інтересів держав само собою не надавали системі синергетичної динаміки. Власне, повної синергетичної єдності міжнародна система не досягла і в наші дні і навряд чи досягне у майбутньому в силу незнищеності того самого чинника розбіжності інтересів. Національні держави не так давно дійшли до усвідомлення спільного інтересу – збереження міжнародної системи як умови виживання кожної з них. Інтереси іншого порядку поки викликають кризові явища у системі у вигляді конфліктів і загроз. Тим гострішою була конфліктність взаємовідносин між державами на ранній стадії їхнього існування, коли об'єктивна взаємозалежність між ними ж ще не усвідомлювалася. Цього і не могло статися, оскільки кожна держава прагнула посилити таку свою властивість, як здійснення економічного домінування щодо інших, але в силу недостатньо високого розвитку продуктивних сил намагалася робити це шляхом грабунку. По суті, кожна виступала стосовно інших держав свого роду «енергетичним вампіром», що призводило до періодичних змін у структурі регіональних систем, а відтак до перерозташування в них балансирів, породжувало постійні біфуркації з відповідними загрозами їхньому гомеостазу.

Знову підкреслимо, що національні інтереси держав від самого початку не обмежувалися суто матеріальними (захоплення здобичі й рабів), а були невід'ємними від інтересів релігійної, а відтак і культурної консолідації своїх соціальних субстратів. Зважаючи, що релігія, мова, культура були головними ознаками тієї ідентичності, яка може визначитися як етнічна, є всі підстави вважати зусилля тогочасної державної влади конструюванням спільної етнічності, по суті конструюванням давніх націй із поліетнічного населення. І навпаки, релігійна, культурна і певною мірою мовна (по суті примордіальна) консолідація давніх націй полегшували створення в їхньому середовищі психології підтримки агресивної зовнішньої політики державної влади.

Такий характер проявів етнічності в міжнародній системі при її зародженні ілюструється багатьма епізодами історії.

Найдавнішими державами були держави Месопотамії – дворіччя Тигру та Євфрату. Найвні джерела дають мало відомостей про етнічний субстрат цих держав – Шумеру, Лагашу, Умми, Аккаду, Ура. Найвірогідніше, що склад давніх націй був поліетніч-

ним, а їхні назви відомі за назвами самих держав. Так, на територію землеробів-шумерів починаючи з третього тисячоліття до н.е. почали проникати скотарські племена-носії семітських мов. Перехід прибульців до землеробства призвів до кінця того ж тисячоліття до остаточного змішування двох етнічних спільнот³¹⁰. За результатами ономастичного аналізу, Р. Джарякян дійшов висновку, що у 3 тис. до н.е. населення Шумеру на 80% складалося із власне шумерів і на 13% із аккадців, в той час як у Північній Месопотамії аккадців було 75%, а шумерів лише 5%³¹¹.

Міждержавні взаємини у Дворіччі можна вважати ілюстрацією самоорганізації регіональної міжнародної системи – такою наполегливою і невпинною була боротьба між її учасниками за ієрархічне становище і за можливість, що їх це становище давало, а саме – встановлювати своєрідні обов'язкові «правила поведінки» для інших «системних гравців».

Чим мотивувалася поведінка цих перших елементів міжнародної системи? Безумовно, прагненням здобичі, яка на той час була основним енергетичним джерелом – рабів і худоби, потрібних для гідравлічного (іригаційного) господарства, на якому трималося життя міст-держав. Якщо вважати цей мотив визначальним, то суспільно-політична організація перших держав мала б бути світською від самої появи. Між тим, історичні джерела свідчать, що спочатку розпорядниками зрошуваних земель у Шумері були жерці, які тим самим і були фактичними правителями у державі. Лише через наявність агресивного зовнішнього середовища, через появу загрози існуванню держави, яку несли із собою нападники, поруч із релігійною храмовою адміністрацією виникає і утверджується напівсвітська царська влада³¹².

Із цього можна припустити, що храмове господарство відіграло роль інституції, через яку «potestas» трансформувався у «kratos». Основою для такого припущення є те, що етнопотестарний

---

³¹⁰ Струве В.В. Глава IV. Древнейшие государства в Двуречье / В.В. Струве // Всемирная история. – М., Госполитиздат, 1955. – Т.І. – С. 192.

³¹¹ Джарякян Р.В. Этнический состав населения к северу от долины реки Диялы (Ирак) в III тысячелетии до н.э. / Р.В. Джарякян // Вестник древней истории. – 1994. - № 2. – С. 5.

³¹² Див.: Мак-Нил У. Восхождение Запада. История человеческого сообщества / У. Мак-Нил; пер. с англ. – К., 2013. – С. 74–88.

порядок запроваджувався крім усього іншого для справедливого розподілу здобутого продукту, і в цьому сенсі культовий прошарок у соціумі як носій моральних релігійних норм мав користуватися найбільшою довірою.

Крім того, служителі культу володіли механізмами конструювання націй із поліетнічного населення. Один з таких механізмів – запровадження єдиних релігійних культів, а з ними і єдиних моральних норм і цінностей. Суспільна мораль завжди проявляє себе у писаних і неписаних правових нормах, що робило касту жерців першими фактичними законодавцями ще до встановлення світської влади – у дописемний період.

Велика роль відводилася релігії і в Давньому Єгипті, де держава була утворена царською владою і управлялася адміністративним апаратом. Але, як і в Шумері, тут велику роль відігравали храмові общини. Відмінність полягала у тому, що тут бог вважався втіленим у фараоні (церкві), а у Шумері бог вважався надлюдиною, яка віщує через жерців³¹³. І хоча, як і в Шумері, економічне життя контролювалося державою, остання величезну частку своїх зусиль докладала до зміцнення релігії.

Як і у Шумері, релігія у Давньому Єгипті також виконувала націеконструюючу функцію, якщо взяти до уваги, що в ті часи населення, втягнуте у державотворення на такому величезному просторі, аж ніяк не могло бути моноетнічним. Влада всіляко сприяла піднесенню не лише власного престижу (піраміди, палаці), а й престижу храмів. Останнім із здобичі виділялася велика частка рабів, про що згадувалося у написах на храмових стінах. Вірогідно, храмам виділялася і частка здобичі у вигляді благовоній, коштовних металів, які йшли на оздоблення культових споруд³¹⁴.

Сам факт уваги під час експедицій тим видам здобичі, які не давали прямого прирощування матеріального ресурсу, свідчив про важливу роль, що її відігравали у тогочасних міжнародних відносинах питання державного і національного престижу, який підносився предметами розкоші, що оточувала царський двір і храмове господарство.

---

³¹³ Там же. – С. 123–124.

³¹⁴ *Перепелкин Ю.Д.* Глава V. Египет Древнего царства / Ю.Д. Перепелкин // *Всемирная история.* – М., 1955. – Т. 1. – С. 160–180

Насамперед, необхідно вказати на наміри держав, які на певний час накопичували більший економічний і воєнний потенціал, послаблювати, а то й завойовувати інших учасників міжнародної підсистеми, тим самим зменшуючи їхню кількість. Такими діями започатковувалася тенденція до утворення імперських об'єднань, у яких лише одна держава мала виконувати роль регулятора міждержавних відносин, фактично позбавляючи інших функції самостійних елементів і хіба що дозволяючи їм виконувати роль ефекторів. Спрощення структури міжнародних відносин полегшує управління підсистемою, але й зменшує інтенсивність обміну властивостями між її елементами. І хоча властивість усієї підсистеми не зводиться до арифметичної сукупності властивостей її елементів, але вона також не є вільною від інтенсивності взаємовідносин між ними. Тобто, чим квалітнішими є контакти між державами, тим анемічнішою стає система в цілому, оскільки зменшується потенціал синергетичної взаємодії її елементів.

Порятунком для них було природне прагненням кожної із держав до самозбереження як головного національного імперативу, хоча багато з них і зазнавали в цьому невдачі.

З другого боку, зростання фрактальності внаслідок постійного виникнення нових держав і протодержав збільшувало ентропію у локальних міжнародних системах, якщо ентропію розуміти не як хаос, а як міру складності, яка давалася взнаки, по-перше, періодичними змінами у структурі міжнародних систем в силу появи одних і зникнення інших їхніх елементів, а по-друге, відсутністю у кожної із цих систем і світової системи в цілому телеомії як цільової детермінанти, спільного цілепокладання як умови гомеостазу – динамічної рівноваги.

Окремі міжнародні союзи й угоди були ситуативними, укладалися для вирішення конкретних тимчасових проблем і не могли зменшити міри складності у міждержавних відносинах. Тим не менше, локальні міжнародні системи давнього світу і за таких обставин виявили здатність до гомеостазу, до самозбереження. Значення релігійних культів для утворення міжнародної системи Давнього Сходу полягало не лише у внутрішньому зміцненні її елементів, і не лише у спрямуванні їхньої поведінки на посилення свого ресурсного потенціалу за рахунок сусідів. Так само функція релігії не зводилася лише до забезпечення соціального миру і

упередження класових конфліктів. Релігія у давніх державах Сходу була супутником поширення землеробства і цивілізації, виникнення яких, а разом із ним і виникнення державної влади, приписувалося богам. Саме поширення землеробства закладало підвалини творення нових держав, тобто стимулювало фрактальність у системі. Однак така фрактальність не посилювала синергетики системи, на що були свої причини, які, на жаль, збереглися у міжнародній системі аж до наших днів, заважаючи їй гетеростазу.

Для самопорятунку ті із давніх держав, які не відзначалися достатньою оборонною, а тим паче агресивною, властивістю і через це були в постійному побоюванні нападу з боку потужних сусідів або намагалися посилити наступальну здатність, часто шукали джерела ресурсного посилення у міжнародному середовищі, у спільнот, які були на стадії вождівства або у кращому випадку на протодержавній стадії. Залучення ресурсів народів і племінних об'єднань з інших темпосвітів, для яких грабунок («енергетичне вампірство») був значно важливішим джерелом добробуту, ніж продуктивне господарство, періодично змінювало рівновагу у відносинах між державами, якими закладалися підвалини людської цивілізації, робило ієрархічність системи динамічною і суттєво уповільнювало набуття нею рис араморфозу.

У Дворіччі у середині III тис. до н.е. центрами союзу міст-держав регіону були Лагаш і Умма. Тим часом на півночі, по сусідству з семітськими варварами постав Аккад. Об'єднання в Аккаді технічних досягнень шумерської цивілізації з варварською звитягою дозволило цьому місту-державі встановити свою гегемонію у Дворіччі у третій чверті третього тисячоліття до н.е. Однак утримати свою гегемонію Аккад не зміг як через брак національної єдності, так і через вторгнення інших завойовників – гутеїв. І в наступному, після встановлення гегемонії іншого міста-держави Ура (кінець третього тисячоліття), чинник зовнішнього агресивного середовища у вигляді племен амореїв знову призвів до ускладнень у системі взаємин у Дворіччі³¹⁵.

Не уникнув загрози із зовні ще один з учасників давньої міжнародної системи – Єгипет, хоча, на відміну від Дворіччя, геополітично позбавленого природного географічного захисту, він

---

³¹⁵ *Мак-Нул У.* Указ. соч. – С. 86–98; *Струве В.В.* Указ. соч. – С. 203–218.

мав почуватися спокійно в оточенні важкодоступних для потенційних загарбників пустель на сході і заході, схилившись до ізоляціоністської політики. Тим не менше геополітичні переваги не вберегли його від завоювання племенами гіксосів у першій третині XVIII ст. до н.е., чим було покладено край так званому Середньому єгипетському царству. Лише звільнення від влади завойовників в останній третині XVI ст. до н.е. і утворення Нового царства підштовхнули єгипетських правителів до по-справжньому активної участі у міжнародних справах.

Міжнародна активність Єгипту збіглася з боротьбою між його північною і південною частиною за домінування, тобто за роль національного консолідатора. Боротьба завершилася перемогою півдня із столицею у Фівах під час правління Ментухотепа, який не лише об'єднав Єгипет, а й оголосив себе правителем прилеглих нубійських, лівійських та азійських земель. Відтоді єгипетськими фараонами здійснюється особливо агресивна зовнішня політика. Насамперед, у бік Нубії для експлуатації її природних багатств, передовсім золота і слонової кістки, у бік азійських племен Синайського півострова – заради покладів міді, у країну Пунт – заради дорогоцінного каміння й пряностей, у Лівію – заради рабів і худоби³¹⁶.

Вплив держав, які посіли домінуюче ієрархічне становище у давній міждержавній системі, на слабших сусідів був суперечливим. Загарбницькі походи і підкорення слабших держав спричиняли виснаження їхніх матеріальних ресурсів, але у більшості випадків наповнювало духовний, інтелектуальний ресурс цивілізаційними запозиченнями із держав-домінантів. Виник феномен, що його В. Мак-Ніл називає «розвинутим варварством»³¹⁷, – розвинутим такою мірою, щоб за прикладом успішніших спільнот самоорганізуватися у державні форми.

Втручання зовнішнього кочового світу у простір регіональної міжнародної системи Месопотамії В. Мак-Ніл вважає однією з причин розширення системної структури. Інша причина – просторове поширення цивілізаційної системної ознаки, якою є земле-

---

³¹⁶ Див.: *Авдиев В.И.* Военная политика Египта в эпоху Среднего Царства / В.И. Авдиев // Вестник древней истории. – 1939. – № 1. – С. 34–52.

³¹⁷ *Мак-Нил У.* Указ. соч. – С. 119.

робство, з тією лише відмінністю, що завдяки винайденню плуга воно перестало залежати від іригації і утверджувалося на землях із дощовим зволоженням. Тим самим Месопотамія дала початок новим суспільствам. Так виникали «рїмейки» месопотамських держав – держави хетїв, хуритїв, ассирийцїв, еламїтїв, ханаанейїв, троянцїв, ахейцїв, критян та їн. Необхїднїсть закрїпити за собою певний географїчний простїр, придатний для землеробства, примушувала цї суспїльства погоджуватися на правлїння войовничих землеробїв-аристократїв³¹⁸.

Тим самим полїтико-культурне середовище у цих новоутворених державах одразу ставало свїтським за характером правлїння на вдїмїну від держав Дворїччя, де воно спочатку було храмовим: якщо правлїння служителїв культу певною мїрою продовжувало традицїю справедливого розподїлу продуктїв, як це було в етнопотестарний перїод, то у цих державах від початку встановлювалося чїтке класове розмежування з вдїповідною системою цїнностей. Тобто, можна сказати, що фрактальнїсть посилювала диверсифїкацїю та антиподичнїсть властивостей елементїв системи, тим самим посилюючи її ентропїйнїсть.

Розширення середовища мїжнародної системи, що утворилася в Месопотамїї, вдїбувалося внаслїдок поширення цивїлізацїї плуга, що потребувало нових земель, а вдїтак загарбання їх у мїсцевого населення і втягування його у простїр системи. Бїльшїсть подїй, якї визначали характер функцїонування системи, являли постїйне зїткнення мїж її структурними елементами-державами за їєрархїчний статус і збїльшення ресурсної властивостї. При цьому давнїсть присутностї у системї не гарантувала вищої їєрархїчної сходинки. Фрактальнїсть державотворення покликала до життя суб'єктїв, у яких брак економїчного ресурсу з лишком компенсувався поведїнковою динамїкою.

їлюстративними щодо цього були подїї у Вавилонї. Це мїсто стало столицєю держави, утвореної пїсля завоювання Дворїччя амореями у 1895 р. до н.е. У часи Хаммурапї (1792–1750 рр. до н.е.) воно досягло найвищого розвитку, але вже через пївстолїття по смертї цього царя було завойоване прибульцями з малої Азїї хетами, а потїм напївкочовиками-касситами. Нове пїднесення Вавилону за

---

³¹⁸ Там же. – С. 147–151.

правління Навуходоносора I (1146–1123 рр. до н.е.) змінилося занепадом, спричиненим поразкою наприкінці XII ст. до н.е. від нового учасника міжнародної системи – могутньої Ассирії. Тривалий час ця держава посідала домінуюче становище у тогочасному світі, але починаючи з останньої третини VIII ст. до н.е. Ассирія сама зазнає потужних ударів з боку коаліції у складі Вавилонії та Мідії і після тривалої боротьби, зазнавши поразки, припиняє існування. Втім, Ассирія тривалий час навіть під ударами сусідів спробувала утримувати домінуюче становище, доказом чого було завоювання нею Єгипту 671 р. до н.е. Хай це завоювання і було формальним, але воно позбавило Єгипет шансу стати геополітичним центром Давнього Сходу.

Безжалюсний плін часу знищив більшість історичних пам'яток, за якими можна було б максимально повно відтворити духовне життя, психологію давніх націй, зокрема їхнє розуміння справедливості у відносинах з іншими народами. Особливо цікаво для нас з'ясувати характер тогочасної національної агресивності на світанку становлення міжнародної системи: була ця агресивність переважно захисною чи переважно загарбницькою?

Вже уможливно можна припустити, що оскільки загалом захист проявляється як реакція на напад, то пальма першості має бути надана загарбницьким діям. Тут особливий інтерес становлять для нас пам'ятки Давнього Єгипту. По-перше, тому що вони, порівняно з пам'ятками інших давніх держав, збереглися у значно більшій кількості. По-друге, вони допомагають досягнути національну психологію країни, яка була у значно кращому геополітичному становищі з точки зору власної безпеки, а відтак їй мала б бути притаманною насамперед захисна агресивність.

Світло на характер психології древньоєгипетського суспільства проливає аналіз залишених ним мистецьких пам'яток, зроблений свого часу В.І. Авдієвим³¹⁹. Пам'ятки давньоєгипетського мистецтва були наповнені релігійним змістом, що було цілком природним для тогочасної національної свідомості. Той компонент національної свідомості, який відображав уявлення давніх єгиптян про норму у відносинах з іншими народами, був цілком релігійним, як і націо-

---

³¹⁹ *Авдиев В.И.* Религиозное оправдание войны в древнеегипетском искусстве / В.И. Авдиев // Вестник древней истории. – 1939. – № 4. – С. 103–117.

нальна психологія загалом. Тобто, ця норма освячувалася богами. А крім того, нормою була війна, причому релігія виправдовувала не просто агресію, а агресію загарбницьку.

Як встановлено В.І. Авдієвим, релігійне виправдання війни почалося ще в архаїчну епоху давньоєгипетської історії, коли країна ще була доволі захищеною від ворожих нападів природними кордонами. Територіальне ядро держави одразу почало розширюватися за рахунок лівійців шляхом витискування їх із північно-західної частини дельти Нілу, і за рахунок нубійців на півдні. Землі цих народів ставали частиною давньоєгипетської держави.

Переможні результати загарбницьких війн ідеологічно закріплювалися наданням фараону-переможцю богоподібності – наприклад, зображення його у вигляді бика, який топче ворогів, або лева, який розриває переможеного. Пізніша поява образу сфінкса пояснювалася В.І. Авдієвим тим самим – наданням фараонові богоподібності. Коли образотворче мистецтво подавало фараона просто як людину, однаково він поставав поруч із зображеннями богів, які освячували його розправу над переможеними. То могли бути зображення богині Хатхор, бога Упата, священного Сокола Гора³²⁰.

Канонічне зображення фараонового тріумфу включало пониження полонених ворогів. Коли зображення стосувалося війни за об'єднання Єгипту, то його композиція символізувала і перемогу над богами ворога: так, на одній із пекторалей Сенусерта III передано зверхність символу нижньоєгипетського бога Гора над символом верхнього єгипетського бога Сета³²¹.

Зображення фараона, який понижує переможених ворогів в оточенні богів, стало у давньоєгипетському мистецтві канонічним, воно перейшло і в епоху Нового царства, за правління фараонів XVIII династії. Таким є зображення фараона часів Аменхотепа III – із булавою, занесеною над головами жертв, і в оточенні богів Амона, Хнума і Пта. На іншому зображенні – у супроводі Амона і богині Нейт³²².

---

³²⁰ Там же. – С. 104.

³²¹ Там же. – С. 106–107.

³²² Там же. – С. 106–107.

При цьому у зображеннях дедалі більше зростає кількість захоплених полонених. Збереглася традиція надання царю богоподібності – він міг ототожнюватися із сфінксом, який лапами придушує ворогів³²³. Символічні зображення богів продовжували використовуватися і тоді, коли загальні сцени тріумфу почали подаватися у реалістичнішому вигляді.

Звертає на себе увагу, що ті боги, які найчастіше зустрічаються у канонічних зображеннях фараонових тріумфів, тобто якими освячувалися війни, у т. ч. загарбницькі, одночасно належать до пантеону найшанованіших і найпопулярніших у Давньому Єгипті. Одні з них потрапляли до зображень, аби символізувати загальне благословення богами фараонових діянь. Такими є Ра – бог Сонця, Осіріс – головний бог, який вважається родоначальником усіх царських династій, та його дружина Ісіда. Поруч у списку імена богів, які найорганічніше сполучаються з агресивним комплексом суспільної свідомості через наявність у них властивостей, притаманних тим, хто нападає на жертву: бог-сокіл Гор, богиня полювань Нейт. Нарешті, часто зустрічається бог прихованого боку сонячного диску Амон, який з часом став і богом війни³²⁴.

Явно етноцентричним було виправдання загарбницької політики в часи Тутмоса I, коли підкреслювалася нікчемність чужоземців, «яких ненавидить бог», які «позбавлені звичаїв», чиї руки є «жалогідними», які «живуть як дичина у пустелі». Таке моральне приниження чужоземців спочатку було мотивацією фізичного знищення військовополонених, а пізніше, за правління Тутмоса III та Аменхотепа II, мотивацією поширення практики їх фізичної експлуатації³²⁵.

Мотиви боротьби за панування над світом виразно присутні і в міфології народів Месопотамії. Підтвердження цьому – сходження на вершину шумерського пантеону бога Мардука. За легендою, він наважився на битву з істотою Тіамат (Тіамту), яка уособлювала хаос і безлад, та зі створеним нею драконом Кінгу.

---

³²³ Там же. – С. 108–110.

³²⁴ Див.: Египетская мифология – Энциклопедия / Пер. с англ. – М.: Из-во Эксмо, 2006. – 592 с., илл.

³²⁵ Див.: Дейнека Т.А. Идеологическое обоснование внешней политики Египта в XVI-XIV вв. до н.э / Т.А. Дейнека // Вестник древней истории. – 1990. – № 2. – С. 139, 149.

Але навзаєм зажадав, аби усі інші боги визнали його верховенство, інакше кажучи, визнали його місце на вершині ієрархії правителів світу. Саме з іменем Мардука асоціювалася війна заради блага людей. Антиподом йому був бог Ерр, прихід якого вважався причиною війн, епідемій, розрухи. Мабуть, не випадково Мардук набув особливої шани у Вавилонії, коли ця держава вирішила, що має право на впорядкування відносин у регіоні. Слід зазначити, що вага архетипу війни у психології народів Месопотамії була такою, що з ним асоціювалися й інші боги – Іштар (водночас богиня плодючості) та Нінурта. Обидва ці божества також більшою мірою символізували війни. З Мардуком пов'язувалися конкретні бойові дії, які принесли йому верховенство серед богів. Навіть асирійці, чийми верховними божествами були Ашшур і Енліль, не вилучили Мардука з пантеону богів, що, як і в попередню вавилонську епоху, можна пов'язати з їхнім прагненням впорядкувати відносини в Месопотамії під своїм домінуванням³²⁶.

У хуритів Північної Месопотамії, які створили одну з найпотужніших древніх держав Міттани (існувала у XVIII–XIII ст. до н.е.) головними божествами були бог-громівник Тешуб (Тешоб) разом з дружиною Хебат, а також богиня плодючості Шавушка, вона ж і богиня війни³²⁷. Урартійці, відомі як етнічна спільнота з XII ст. до н.е., а як державний народ у VII–VI ст. до н.е., головним богом вважали Халді, культ якого пов'язують з місцевими традиціями. Він завжди мав образ воїна, з ним пов'язувалися сподівання на воєнні перемоги, йому адресувалася подяка в разі їх здобуття. З війною та буревієм асоціювався й інший урартський бог – Тейшеба, тісно пов'язаний з малоазійським Ташубом³²⁸. Якщо звернути увагу на подібність назв Ташуби, Тейшеба, Тешуба, то навряд чи можна помилитися, що войовничість повсюдно набувала культового значення.

Доречно згадати, що в рамках функціоналістського розуміння походження і сутності релігії, вона є засобом і згуртування

³²⁶ Струве В.В. Глава X, § 5. Идеология и культура Вавилона / В.В. Струве // Всемирная история. – Том I. – С. 303–306.

³²⁷ Дьяконов И.М. Предыстория армянского народа / И.М. Дьяконов. – Ереван, 1968. – С. 71.

³²⁸ Пиотровский Б.Б. Великое царство (Урарту) / Б.Б. Пиотровский. – М., 1959. – С. 220–225.

соціуму (Е. Дюркгейм, Б. Малиновський), і його виживання (А. Редкліф-Браун), і підтримання соціальної рівноваги (Е. Еванс-Прічард) та соціального порядку (К. Леві-Строс)³²⁹. Тобто, релігія була одним із ефективних інструментів творення древніх етносів і націй, а канони різних вірувань спрямовували і думки та поведінку і окремих людей, і людських колективів. Про це говорять і релігієзнавці, які застосовують концепцію етнорелігієгенезу, який визначається ними як «складний і неоднолінійний історичний процес взаємозв'язку етносу й релігії, внаслідок чого утворюється (або не утворюється) етнорелігійна чи етноконфесійна спільність, яка при цьому може бути як етномоноконфесійною, так і етнополіконфесійною»³³⁰.

Зауважимо лише, що у давні часи етнічність і релігійність майже завжди зливалися. Якщо дивитися на давні національні утворення під кутом зору їхньої релігійності, то окрему увагу варто приділити її еволюції від зародкових релігійних уявлень до більш-менш усталених ідеологічних систем. Щодо цього не слід забувати, що не лише релігійна еволюція, а й навіть революційні зміни у релігійних уявленнях народів ніколи не робили їх повністю вільними від уявлень, що були звичними на попередніх етапах.

Серед тих вірувань, що передували власне релігії, на особливу увагу заслуговує магія – наївна віра первісної людини, що за допомогою містичних дій, маніпуляцій можна вплинути на навколишній світ. Власне, постійне переживання з марності таких зусиль і підштовхнуло людину до визнання свого безсилля перед вищими силами – основи будь-якої релігії. Однак, набуття звички підкорятися волі богів не позбавило людину надії якоюсь мірою вплинути на цю волю, приміром хоча б через молитви або жертвоприношення чи звичайні дари. Як відзначав видатний дослідник магічних культів Дж. Фрезер, будь-яка система віри у надприродні сутності є магічною³³¹.

---

³²⁹ *Самыгин С.И.* Религиоведение: социология и психология религии / С.И. Самыгин, В.И. Нечипуренко, И.Н. Полонская. – Ростов-на-Дону, 1996. – С. 31–37.

³³⁰ *Филипович Л.* Историчні віхи та закономірності етнорелігієгенезу / Л. Филипович // Релігія і нація в суспільному житті України й світу. – К., 2006. – С. 38.

³³¹ Див.: *Самыгин С.И.* Указ. соч. – С. 265.

Мабуть, не помилимося у припущенні, що із переходом до релігійного сприйняття світу людина не відкинула повністю впевненості у своїй здатності впорядковувати його і визначати перебіг подій в ньому. Найвірогідніше, що цей магічний інстинкт пандемонічної природи був підсвідомим самовиправданням для тих, хто нав'язував іншим своє бачення світоустрою, у т.ч. міжнародної системи.

Особливості релігійних вірувань формували специфіку етнічного субстрату й інших регіональних центрів міжнародної системи. Відомості про самоорганізацію найдавнішого автохтонного населення Індії у державну форму надто обмежені. Пам'ятки культури Хараппи та Мохенджо-Даро (від початку III тис. – до середини II тис. до н.е.), утворення яких вимагало певної суспільної організації, дають право казати про певну кратократичність тогочасних тамтешніх суспільних зв'язків, а відтак про можливість самоідентифікації носіїв цієї культури як окремих міжнародних суб'єктів. Однак певна географічна відособленість півострова не потрєбувала такої самоідентифікації як обов'язкового імперативу.

Значно жорсткішою стає суспільно-політична організація на півострові у ведичні часи, які почалися з проникнення з півночі арійських племен. Загалом етнорелігійна ідентичність населення Індостану еволюціонувала «пошарово» – прихід кожної нової конфесійної системи не знищував попередню, а накладався на неї, чим зумовлена релігійна різноманітність цивілізації півострова. Що ж до періоду, коли домінували ведичні вірування, то він виокремлюється як особливий насамперед через свою тривалість (від XV ст. до н.е.), а відтак і найглибшу укоріненість в індійській нації.

Як і в більшості давніх релігій, ведичні боги асоціюються із силами природи, відтак їхня боротьба із злом полягає у захисті людей від природних катаклізмів і, навпаки, у даруванні їм сприятливих умов для господарської діяльності. Таким уявляється у ведах один з найшановніших богів Індра – бог землі й неба, володар всесвіту, який і дарує людям різні блага, і захищає ці блага від темних сил. Водночас він і воїн, який б'ється з демонами, до яких найчастіше заносять чорношкірих дас'юсів, і в них не важко розгледіти образ доарійських мешканців півострова. Образ цього бога-воїтеля ошляхетнено наданням йому таких рис, як доброзич-

ливість, практичність, веселість. Насильство ж, воєнна справа доручені слугам Індри – численним диким богам вітрів, у родстві з якими перебуває Індрова протилежність – злий бог Рудра. Він – уособлення мстивості, агресивності, ненависті до ворогів³³².

Ще більш, ніж Індія, географічно віддалений від центрів близькосхідної цивілізації Китай формував окрему етнорелігійну ідентичність. У давній період закладалася система вірувань, яка значно пізніше стала основою національної релігії – конфуціанства, що мала основою культ Неба і культ предків. З одного боку, Небо вважалось легітиматором імператорської влади, цим обґрунтовувалась її недоторканість. Але, з другого боку, тією самою волею Неба можна було обґрунтовувати і усунення влади, яка невірно виконувала свої обов'язки. Тобто, Небо і заперечувало загарбання земель, підвладних тому, кому воно їх доручило, і виправдовувало загарбання, якщо висувалося достатньо підстав для цього.

Навряд чи варто сумніватися, що саме такими аргументами обґрунтовувалось повалення династії китайських імператорів Шан (правила у 1766–1122 рр., а за іншими підрахунками – у 1523–1028 рр. до н.е.) іншою династією – Чжоу. Саме в епоху Чжоу було закладено основи політичної теорії про виправдання загарбань, політичного і збройного насильства волею Неба³³³.

Навіть короткий огляд впливів релігійного чинника на становлення психології давніх націй зосереджує увагу на тому, що, очікуючи від богів сприяння у господарському житті (вчасне проливання дощу, убезпечення від суховіїв, повені, хвороб), люди вже на світанку цивілізації шанували богів за їхню здатність до знищення ворогів і за рішучість, з якою вони це робили, тим самим надаючи ідеологічної легітимації своєму агресивному загарбницькому інстинкту. І навіть коли образ бога, вражаючого ворогів, не був, як у Китаї, уособлений конкретною постаттю, тим не менше, і тут було присутнє якщо не схвалення, то виправдання насильства та агресії.

---

³³² Див.: Иллюстрированная история религий / Авт.-сост. Д.П. Шантеги де ля Сосей. – М., 2008. – С. 200–202; Религии мира. Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Эфрона / Ред.-сост. И.Е. Арясов. – М., 2006. – С. 212–213.

³³³ Мак-Нил У. Указ. соч. – С. 313, 315.

Агресивність як одна із природних властивостей людини набула колективного характеру при набутті соціумами державної форми. Соціальні субстрати давніх держав, судячи з усього, були якщо не моноетнічними, то, принаймні, етноядерними, тобто гуртувалися навколо якогось найпасіонарнішого, при цьому, можливо, і найчисельнішого етносу. Такий хід розвитку був цілком логічним, бо вождівства, які були попередниками державної влади, могли утверджуватися, апелюючи до етнічної солідарності та єдності. Зрозуміло, що в ті часи боротьби народів і зі стихійними катаклізмами, і з ворожими нападами, у психології неминуче мала домінувати ксенофобія – яка виконувала і захисну, і агресивну функції.

Фрактальне збільшення елементів міжнародної системи, соціальні субстрати яких несли у собі властивість взаємного поборювання і навіть знищення, не могло спричинити зростання стабільності системи, навпаки, воно несло у собі загрозу її розпаду вже на початку виникнення. Пояснити такий наслідок розширення міжнародної системи, як видається, можна вище зазначеною умовністю застосування категорії фрактальності до людської спільноти. У середині людства кожна нова спільнота не може бути точною копією попередньої, навіть із врахуванням дифузії політичних зразків. На це звертав увагу один з предтеч загальної теорії систем О. Богданов: «Найбільш схожі, практично однакові форми виникають шляхом розділення, розподілу однорідних компонентів; звісно, і ця однорідність лише відносна... Відтак, і в будові в силу первісної неоднорідності, хоч якою незначною вона була б, і в розмірах між комплексами-близнюками виявиться певна *початкова відмінність*.

Цього замало. Неминуче неоднакове і їхнє середовище, їхні зовнішні стосунки... Якою ж є подальша доля наших форм-близнюків? Як усе в природі, вони будуть, очевидно, змінюватися. Чи можна очікувати повністю однакових, точно паралельних змін? Ясно, що ні. Вони повинні бути відмінними і в силу первісної різності самих комплексів, – тому що неоднакові форми і в різних умовах неоднаково змінюються, і в силу різності середовища, впливом якого викликаються.

До первісних відмінностей приєднуються вихідні зміни. Відмінності зростають. А залежно від цього подальші зміни мають виявитися ще більш несхожими, і зростання нових відмінностей

дедалі посилюється і т.д. Отже, розходження вихідних форм відбувається «лавиноподібно», на кшталт того, як зростають величини у геометричних прогресіях, – взагалі, за типом ряду, який прогресивно піднімається»³³⁴.

Однак, міжнародна система попри відначальні відмінності своїх елементів зберігала гомеостатичність. Будучи самоорганізованою, вона містила обмін властивостями не лише агресивного характеру. Спрацювала і досі працює інша властивість її елементів – прагнення до самозбереження, яке могло бути забезпечене шляхом, з одного боку, реалізації національних геополітичних та економічних інтересів, збереження власної культурної та релігійної ідентичності, нарешті, фізичного захисту свого населення як соціобіологічної спільноти, а з другого боку, шляхом визнання за іншими акторами права на реалізацію таких самих інтересів.

Питання про виникнення впорядкованості у внутрішньосистемних взаєминах між давніми національними державами полягає насамперед у визнанні чи не визнанні існування міжнародної системи у давній період. Відсутність зачатків впорядкованості між державами автоматично стає доказом відсутності міжнародної системи у зародковому стані. Навпаки, наявність навіть спорадичних проявів певного порядку у міждержавних взаємовідносинах, спільне визнання їх з боку держав, чим надавалася перспектива для усталеності у часі, має вважатися доказом зародження міжнародної системи вже у давній період.

На користь першого твердження традиційно висувається відсутність у давній період міжнародного права як обов'язкового кодексу поведінки учасників міжнародних відносин. Категоричним щодо цього був Л. Оппенгейм: «Міжнародне право як право, що регулює відносини між суверенними і рівними державами і засноване на спільній згоді цих держав є продуктом сучасної цивілізації і існує близько чотирьохсот років». Такі регулятивні тогочасні норми, як правила та звичаї, яких дотримувалися народи, хоча і визнавалися Л. Оппенгеймом, але не похитнули його у думці, що в давнину поняття «сім'ї народів» не існувало, так само не існувало спільних моральних понять в силу релігійних відмінностей. З

---

³³⁴ Богданов А.А. Тектология: (Всеобщая организационная наука). В 2-х кн. / А.А. Богданов. – М.: Экономика, 1989. – Кн. 2, Т. II. – С. 5–6.

іншого боку, погоджувався Л. Оппенгейм, жоден народ не міг уникнути контактів з іншими народами у вигляді війн, торгівлі, обміну посольствами тощо: «Такий більш або менш частий і постійний контакт різних народів один з одним не міг існувати, не викликаючи до життя достатньо твердих правил та звичаїв, яких мусили дотримуватися у зовнішніх зносинах»³³⁵.

Здавалося б, цим твердженням все ж таки визнається наявність міжнародного права у давнину. Але Л. Оппенгейм робить суттєве для себе зауваження, що ці правила та звичаї вважалися такими, що перебувають під охороною богів. Судячи з усього, він вважав міжнародне право існуючим, лише якщо воно має світське походження і є вільним від божественного патронату.

На нашу думку, для визнання існування системи найважливішим є сам факт зв'язків між її елементами незалежно від документального оформлення порядку, за яким вони мали здійснюватися. Тим більше, коли йдеться про самоорганізовану систему, розвиток якої є стохастичним, а відтак таким, що допускає постійні зміни у правилах, за якими взаємодіють її елементи. Крім того, і у давній період існувала практика документального оформлення правил функціонування міждержавних зв'язків, хоча і на двосторонній основі. Двосторонні впорядкування взаємин у різних точках системи попри майже суцільну тимчасовість тим не менше сприяли, в силу моністичності людства, виробленню спільних принципів і правил, за якими мала функціонувати вся система. Справа залишалася за тим, щоб ці принципи і правила поступово сприймалися усіма учасниками взаємин як такі, що найкраще гарантують їм самозбереження і забезпечують інтереси. Тобто, як найраціональніші і для кожного з елементів, і для системи в цілому.

Серед історичних прикладів згадуються писані джерела, залишені Єгиптом. Приміром – 360 глиняних текстів листів до фараона від правителів інших держав (так звана аль-амарнська переписка середини II тисяч. до н.е.). Тексти підтверджують наявність широких двосторонніх зв'язків і самого Єгипту, і його адресантів, які або скаржаться один на одного, або просять у Єгипту фінансової і військової підтримки, або домовляються про

---

³³⁵ Оппенгейм Л. Международное право. – Том I. – Полутом 1 / Л. Оппенгейм; пер. с англ. – М., 1948. – С. 85, 86.

встановлення з ним династичних зв'язків – традиційного тогочасного засобу взаємного синергетичного посилення учасників союзу.

Не менше підстав для системного погляду на міждержавні взаємини у давньому світі дає угода 1296 р. до н.е. між єгипетським фараоном Рамзесом III та хетським царем Хаттушілем III – володарями двох найпотужніших на той час держав Сходу. Укладанням угоди її учасники розраховували і на більші гарантії свого самозбереження (декларування дружби і братерства, домовленість про військовий союз проти можливої ворожої «третьої сили»), і на посилення стабільності функціонування системи (домовленість про взаємну допомогу в разі повстань або заколотів, про видачу один одному політичних перебіжчиків)³³⁶.

Тобто, угодою закріплювалася згода обох держав на біполярний принцип ієрархії у системі, за яким саме вони привласнювали собі право на регулювання нею. І, безумовно, не можна оминати посилення сторін угоди на богів, чия кара щодо порушників має бути невідвратною незалежно від пантеону, до якого ці боги належать. Тим самим підтверджувалася моністичність людства у базових морально-етичних принципах, дотримання яких мало забезпечувати гомеостаз міжнародної системи. Подальша еволюція системи мала підтвердити або спростувати готовність її структурних елементів керуватися у взаємодії між собою взаємною згодою підпорядковувати свої національні інтереси задачам збереження стабільності системних відносин, недопущення її розпаду.

У момент зародження міжнародної системи правила, за якими вона мала функціонувати, не могли одразу набути усієї повноти ознак, притаманних міжнародному праву як засобу регулювання системи – нормативності, формалізованості, загальної обов'язковості, усталеності тощо. Правила ще не стали правом, але вже виконували регулюючу функцію, хоч і в географічно обмежених просторах. Дифузія цих правил на все середовище системи одразу наразилася на його релігійно-моральну диверсифікованість. Моністичність людства не є тотожною його однорідності як субстратного наповнення системних елементів. Морально-етичний зміст різних релігійних канонів давав їх

---

³³⁶ Див.: История дипломатии. – Том I / Под ред. В.И. Зорина и др. – М., 1959. – С. 11–16.

користувачам багато можливостей для інтерпретації категорій справедливості і блага відповідно до своїх інтересів.

Релігійно-моральна диверсифікованість світового простору стала підвалиною традиції подвійного тлумаченні моралі і права, що й досі дає можливість продовжувати успадковане від додержавних часів надання «нормальності» загарбницькій агресії і ототожнення її із захисною агресією. Низька потужність правового регулятора міжнародної системи окреслювала їй перспективу хронічного зростання ентропії, а відтак і міри складності її функціонування. Тим самим в альтернативі між складністю і спрощеністю функціонування системи перший із станів набував більшої реальності.

Складність функціонування системи зумовлювалася постійним збільшенням розміру її структури – виникненням нових і нових її елементів – держав. Самоорганізація соціумів у держави відбувалася у безпосередньому сполученні із зміцненням їхньої етнічності, і це зміцнення ставало сильним чинником зростання конфліктності в середині системи, якщо згадати про такі властивості етнічності, як етноцентризм, фобії щодо «інакших», які легко трансформуються в агресивність – як у захисну, так і в загарбницьку. (Певна відсутність агресивного комплексу в ментальності окремих етнічних спільнот, як, приміром, малих народів Півночі, є винятком і лише відтіняє загальну повторюваність починаючи від давніх часів). Логічною реакцією на перспективи, породжені зростанням складності, стали спроби до більшої етнокультурної уніфікованості людства як субстратного наповнення світової системи.

6. ЕТНОГЕННІ СКЛАДНОСТІ У СПРОБАХ СТРУКТУРНОГО СПРОЩЕННЯ МІЖНАРОДНОЇ СИСТЕМИ У ДОМОДЕРНІ ЧАСИ

6.1 Квантова свідомість, етнічна семіотика і тектологічна інгресія

Моністичність людства мала суттєво полегшувати задачу набуття єдиної ідентичності якщо не усім ним повністю, то принаймні значними його територіально-демографічними сегментами. Єдність людства полягає, насамперед, в однаковості інтересів і потреб його окремих одиниць. Свідомість кожної людини зосереджена на досягненні для себе максимально високої якості життя, або того, що зветься комфортом. Втім, слід застерегти, що людьми однаково розуміється і високо оцінюється комфортність суто матеріальна, – житло, харчі, одяг, здоров'я, освіта, відпочинок і т.п. Власне, саме прагнення матеріальної, у т.ч. суто фізіологічної, комфортності варто було б вважати базисним чинником прогресивної еволюції людства. Економіку ж, яку зазвичай вважають базисом суспільства, варто було б назвати чинником забезпечення матеріальної комфортності людей. Слід також зважити й на іншу сторону людського буття. Людина прагне не лише матеріальної, а й психологічної комфортності у колі однодумців (одновірців), впевненості у перевагах звичного способу життя, безпеки, консенсусної атмосфери, естетичного оточення тощо. Досягти єдності людських уявлень щодо моделі психологічної комфортності неможливо. Саме цим можна пояснити невикорінність феномену етнічної ідентичності. Якщо так, то досягнення однаковості соціальних субстратів у державах видається завданням нездійсненним. Однак, у людській свідомості може відбутися й своєрідна ієрархічна перестановка – маргіналізація психологічної комфортності і повне підпорядкування її комфортності матеріальній. Подібна перестановка може бути як добровільною, так і примусовою. У будь-якому випадку, вона може полегшити завдання етнорелігійної, мовної, культурної уніфікації поліетнічних соціальних субстратів або добровільної асиміляції чи деетнізації народів.

Не буде помилкою припустити, що саме такими мотивами керувалися ті, хто прагнув створенням великих держав і конструюванням всередині них монокультурного і монорелігійного соціального субстрату спростити структуру міжнародної системи, а також відносини всередині неї, і тим самим посилити її гомеостатичну здатність. Зрозуміло, такі політичні актори брали на себе роль упорядника системи, її регулятора і автора правил, за якими вона мала функціонувати.

Із давніх часів усі спроби спрощення структури міжнародної системи шляхом «вилучення» тих або інших її елементів і включення їхніх соціальних субстратів у великі державні утворення супроводжувалися негативною реакцією етнічних спільнот, яких позбавляли державності і наражали на загрозу втрати ідентичності. Негативна реакція на такі спроби є по суті захисною агресією, нейтралізувати яку можна різними засобами залежно від обставин і загальної стратегії держави-претендента на роль упорядника і регулятора системи.

Якщо стратегія упорядника полягає в енергетичному і ресурсному виснаженні поглинених ним елементів, то йому не залишається нічого іншого, як вдаватися до силового примусу, а для запобігання захисній агресії з їхнього боку у майбутньому застосовувати стратегію етноциду, асиміляції або деетнізації, з тим щоб досягти етнокультурної та релігійної однорідності соціального субстрату. І в багатьох випадках така стратегія досягала поставленої мети.

Інша справа, коли держава не має такої стратегії, або усвідомлює нереальність (що трапляється частіше) її успішного завершення. В такому випадку замість силового сценарію держава спонукає етнічні спільноти відмовитися від ідентичності в обмін на можливість отримати матеріальний і психологічний комфорт.

Історія усіх спроб подолання етнічної диверсифікації людства заради спрощення структури міжнародної системи демонструє безперервний пошук компромісної формули збереження етнічної різноманітності при одночасному зменшенні міри складності, яка пояснюється фрактальним збільшенням числа соціумів, що прагнули власної державності.

Надання соціальному субстратові нової властивості є зрештою актом зміни його свідомості. Механізм функціонування людської свідомості не може вважатися до кінця зрозумілим. Можна лише

констатувати значний прогрес у цій галузі наукового знання. Зокрема, на концептуальному рівні запропоновано моделі функціонування свідомості, які, спираючись на положення квантової механіки, відкривають можливості синтезу природничого і соціогуманітарного знання про процеси мислення.

Зрозуміло, що проєціювання квантової механіки на процеси мислення можна оцінювати на сучасному етапі лише як спробу. Відтак цілком зрозумілою є невпевненість з боку тих, чию увагу цей підхід привертає. Так, розглядаючи концепцію одного із представників цього напрямку Т. Стаппа, російський дослідник А.А. Печонкін застерігає, що тут «квантова механіка екстраполюється на область, яка виходить за межі її застосування (принаймні, суворого застосування). Стапп розглядає (визначає?) той регіон буття, де квантові завдання не лише не можуть бути розв'язаними, а й коректно сформульованими. Залишається, однак, філософська концептуальна база квантової механіки (поняття тенденції, суперпозицій, невизначеності тощо)»³³⁷.

Тим не менше, запропоновані Т. Стаппом і вченими, на чий погляд він посилається (У. Джемсом, В. Гейзенбергом, І. фон Нейманом), положення квантової онтології підводять ближче до розуміння функціонування етнічної свідомості – як процесу її розвитку і самозбереження, так і процесу трансформації етнічного компонента у свідомості людини. Доволі цікавими щодо трактування механізму людського мислення видаються положення В. Гейзенберга про стохастичність атомно-молекулярних процесів у первісній системі та підпорядкованість тенденцій і можливостей розвитку цих процесів законам квантової механіки. Відповідно до цього, акт свідомості вважається подією, специфічно квантовим явищем, яке впливає із квантових процесів, що відбуваються у мозку.

Інша позиція, сформульована Т. Стаппом, полягає у наявності зв'язку між структурою невральних збуджень первинної системи та вторинною системою, системою пам'яті, яка фіксує шляхом власних структурних змін образи тих структур первинної системи, які підтримують самі себе. На цій основі обґрунтовується положення,

---

³³⁷ Печёнкин А.А. Квантовая онтология (комментарии о книге Г.Стаппа «Сознание, материя и квантовая механика») / А.А. Печёнкин // Вестник Московского университета. Серия 7: Философия. – 2013. – № 4. – С. 15–26.

принципово важливе для розуміння етнічної психології, що свідомість діє у зв'язку з пам'яттю, що невральна структура, яка асоціюється з актом свідомості, по суті слугує матрицею, за якою мозок зберігає образ цієї структури, а свідомість утворюватиме нові образи³³⁸.

Загальновизнано, що серед головних ознак етнічної ідентичності найбільш сталою є усвідомлення спільності історичної долі. Тому при застосуванні уніфікаторських процесів до поліетнічних соціумів слід, очевидно, визнати, що ці процеси є наслідком постійної боротьби у свідомості людини між різними образами, породженими історичною і щоденною пам'яттю. Водночас свідомість творить і образи майбутнього, яке порівнюється з минулим. Витворені образи майбутнього також відправляються у «скриньку пам'яті» і коли постає потреба в оптимізації рішень та дій повертаються звідти як «спогади про майбутнє». Відповідно, успіх або невдача національної уніфікації соціального субстрату залежить від привабливості і образу сьогодення щодо образу минулого, і образу майбутнього щодо обох попередніх. Гармонія або дисгармонія цих образів викликає згоду або незгоду етнічної свідомості щодо трансформації, якій вона піддається, з відповідною політичною і соціальною реакцією, характер якої суттєво впливає на потенціал поліетнічної держави як міжнародного актора. Якщо в основі функціонування людської свідомості дійсно лежать квантові принципи, то гармонію й дисгармонію образів, якими наповнена «скринька пам'яті», можна, з певним застереженням, асоціювати з явищем інтерференції між потоками світла, яка виникає внаслідок збігу їхніх гребенів і западин, завдяки чому світлові хвилі підсилюють одна одну³³⁹.

Укрупнення елементів міжнародної системи відбувається шляхом з'єднання різних соціальних субстратів, які є носіями різної пам'яті як про образи минулого, так і майбутнього. Їхнє взаємне посилення може відбуватися через інтерференцію уявлень про спільну користь від взаємного обміну властивостями. І якщо говорити про користь, то вона може розумітися і меркантильно, і

---

³³⁸ Там же. – С. 19-21.

³³⁹ Див. про це: *Хокинг С.* Три книги о пространстве и времени / С. Хокинг, пер. с англ. – СПб., 2014. – С. 79–80.

духовно та етнокультурно. Користь другого порядку має розумітися не лише у духовному, а й у суто прагматичному аспекті – як фізичне самозбереження певної етнічної спільноти.

Наявність у соціумі ідентичності визначається за певними маркерами, своєрідними «знаками», за якими він виокремлює себе, а його члени – розпізнають один одного. Етнічні маркери постійно перебувають у пам'яті соціуму і виконують роль знаків, на які носії ідентичності орієнтуються у контактах між собою та представниками інших спільнот. Для розуміння знакової ролі атрибутів етнічності існують, серед іншого, положення семіотики, якими можна скористатися у роздумах про чинники сприяння або перешкоджання виникненню великих світових гравців, які утворюють поле геополітичної гравітації для невеликих навколишніх міжнародних суб'єктів.

Виникнення великих за розмірами міжнародних акторів – фактичних або метафоричних імперій – відбувалося, з одного боку, поступово, еволюційно, а з другого – у вигляді ланцюга рішучих кроків, які на різних етапах і в різних просторових точках біфуркаційно, вибухоподібно змінювали суспільно-політичне буття, а з ним і всю систему образів, що була стабілізатором існування соціуму, який опинявся у полі геополітичної гравітації.

Згідно з семіотичним розумінням процесів розвитку, зміни, які реалізуються у формі вибуху, є непередбачуваними і являють антитезу осмисленій передбачуваності, яка відображає безперервність процесу³⁴⁰.

Появу у міжнародній системі елементів з потужними гравітаційними можливостями, якщо вважати таку появу вибухом, логічно пов'язувати з непередбачуваністю. Втім, непередбачуваність належить, швидше, до суб'єктивної сторони явища – чому таким елементом стає саме той, а не інший політизований соціум. Однак непередбачуваність аж ніяк не може заперечувати закономірність вибухової зміни, внаслідок якої змінюються сегменти конструкції, що забезпечувала їхню внутрішню єдність. Семіотичний підхід передбачає, що безперервність (передбачуваність) і вибуховість (непередбачуваність) перебувають у симбіотичних

---

³⁴⁰ *Лотман Ю.М. Семиосфера / Ю.М. Лотман. – СПб: «Искусство» – СПб, 2004. – С. 17.*

стосунках і не можуть існувати одна без одної: вони не лише змінюють одна одну, а й можуть розвиватися синхронно в межах одного механізму. Як результат, у синхронно працюючій структурі завдяки взаємному заповненню поступовості і вибуховості забезпечується одночасно і новаторство, і наступність³⁴¹. Спільноти, які опиняються у полі потужної геополітичної гравітації, зустрічаються з непередбачуваністю. З позиції семіотики, вони опиняються перед потенційно можливими шляхами розвитку, кожен з яких може вважатися випадковим. Але обирається єдиний потенційно-можливий через причинно-наслідкові зв'язки³⁴².

Випадки утворення давніх великих держав шляхом поглинання або підкорення менших були своєрідними вибухами. Такого роду вибух в історії «це не лише вихідний момент майбутнього розвитку, а й місце самопізнання: вмикаються ті механізми історії, які мають пояснити їй самій, що відбулося». В уяві тих, хто пережив такий вибух, він набуває нового життя, відбувається докорінна трансформація події: те, що сталося випадково, постає як єдино можливе, а непередбачуваність поступається у свідомості закономірності³⁴³.

Великі утворення імперського типу були не просто звичайними елементами міжнародної системи, які відрізнялися від подібних масштабами – вони самі являли собою регіональні системи. На їхнє виникнення цілком правомірно подивитися з позицій тектологічної парадигми, яку пропонував О. Богданов. Будь-яке об'єднання різних елементів у нове ціле він, називаючи цей процес тектологічним актом, розбивав на три фази – а) невизначеності; б) системної диференціації, або розходження елементів, що увійшли до цілого, у бік додаткових співвідносин; в) системної консолідації, або усунення системного розходження (контрдиференціація)³⁴⁴.

Для розуміння процесу функціонування систем імперського типу та чинників їхнього збереження впродовж тривалого часу нас

---

³⁴¹ Там же. – С. 21.

³⁴² Там же. – С. 22.

³⁴³ Там же. – С. 23.

³⁴⁴ *Богданов А.А.* Тектология. Всеобщая организационная наука. – Кн. 2, Т. III. – С. 258–260.

має цікавити друга фаза – фаза системного розходження, у якій кожна із частин цілого, крім взаємодії з іншими його частинами, вступає у додаткові взаємодії із зовнішнім середовищем, отримує з нього щось корисне в кількості достатній, щоб передавати надлишок іншим частинам, у такий спосіб зміцнюючи свої зв'язки з ними.

Винятково позитивну оцінку О. Богдановим наслідків системних розходжень, мабуть, слід пояснити тим, що до фаз тектологічного акту він не додав фази розпаду, що певною мірою звільняло його від пояснення причин і чинників останнього. Вченого більше цікавила так звана інгресія*, яку він асоціював з проявом принципу безперервності, у формулюванні, яке йому видавалося простим і очевидним: «Між будь-якими комплексами всесвіту, при достатньому дослідженні встановлюються проміжні ланки, які включають їх в один ланцюг інгресії»³⁴⁵.

Зростання відмінностей між частинами цілого зумовлюється не лише внутрішньою еволюцією цих частин, а й збільшенням їхніх відносин за межами цілого. Тому частини можуть не лише зменшувати силу опору зовнішньому середовищу, а й навіть солідаризуватися з ним у протистоянні іншим частинам того цілого, до якого вони входять.

6.2. Тенденція до імперської ієрархізації міжнародного порядку у силовому і культурному проявах

Застосування семіотичного і тектологічного підходів до аналізу ролі етнічного чинника у виникненні та житті найдавніших протоімперських та імперських утворень ускладнюється обмеженістю даних про етнічну картину світу у давнину. Народи найчастіше згадуються за назвами держав, що може створювати хибне уявлення про моноетнічність останніх. Історичні хроніки й твори давніх істориків подають велику кількість назв різних народів, але не уточнюючи, чи є ці назви політонімами, чи етніонімами. Відповідно, часто народ називається за державою

---

* Під інгресією О. Богданов розумів метод з'єднання елементів за допомогою опосередковуючих комплексів, наприклад, з'єднання шматків твердого тіла за допомогою клею.

³⁴⁵ Там же. – Кн. 1, Т. I. – С. 188.

проживання, що може створювати хибне уявлення про її моноетнічність. Насправді ж більшість держав, особливо імперського типу, були поліетнічними, але відсутність джерел про політичну участь того або іншого сегмента не дозволяє повністю відтворити етнополітичну атмосферу у них.

Можливо, саме брак джерел започаткував історіографічну традицію певного зневажання етнополітичними чинниками історичного процесу у давнину. Особливо міцною ця традиція була в радянській історіографії в період канонічного домінування формаційної періодизації історії з її ідеєю класової боротьби як визначальної рушійної сили історичного процесу. І коли у західній науці точилися дискусії щодо ролі етнічності у давній історії, то радянські науковці схилилися до тих західних колег, які вважали її не значущим чинником у цей період.

Так, коментуючи IX Міжнародну зустріч асиріологів у Женеві в червні 1960 р., І.М. Дьяконов не приховував симпатій до тих західних авторів, які вважали, що немає підстав для теорії етнічного конфлікту між, приміром, шумерами і семітами, оскільки, на його думку, «в докапіталістичних же формаціях «демос» може лише випадково збігатися з «етносом», як правило ж, ані державна спільність, ані воля до такої спільності у ті часи з етносом не збігалися, оскільки в межах етносу не було достатньої економічної спільності, і – в умовах в основному натурального господарства – як правило, і не могло бути. Тому і у феодальному, і в рабовласницькому суспільстві етнічна спільність, хоча об'єктивно й існує, але суб'єктивно не усвідомлюється, або не відіграє політичної ролі»³⁴⁶.

Вивчення етнічного чинника у міжнародній системі давніх часів заслуговує на більшу увагу, ніж та, що надавалася йому досі. Допоки лише в окремих публікаціях можна натрапити на інформацію про його вплив на долю великих держав. Наприклад, приверталася увага до того факту, що насправді ще до завоювання Єгипту гіксосами (до яких зараховують семітські, іранські та хурритські групи) тут зросла кількість вихідців з Азії, відбувалася їхня інфільтрація у країну, особливо у регіон Дельти. Водночас, гіксоси

---

³⁴⁶ Дьяконов И.М. Этнический и социальный факторы в истории Древнего мира (На материалах Шумера). К результатам IX международной встречи ассириологов / И.М. Дьяконов // Вестник древней истории. – 1963. – № 2. – С. 174.

«принесли» в Єгипет коней і колісниці, а самі сприйняли багато елементів єгипетської культури і передали їх іншим народам³⁴⁷.

Випадок із тимчасовим пануванням гіксосів в Єгипті, яке не призвело ані до руйнування цієї держави, ані до розпаду її ідентифікаційних ознак, лише підкреслює особливість єгипетської історії, яка точилася в умовах певної географічної захищеності. Єгипет став великим міжнародним актором сам по собі, опікуючись не так поглинанням інших держав і народів, як їх визиском.

В інших регіонах давнього світу час від часу відбувалися вибухи, які міняли і політичну ідентичність соціальних суб'єктів, і їхню свідомість. Такими вибухами були виникнення і зникнення імперських і протоімперських утворень, що відображало тенденцію до саморозвитку міжнародної системи в бік спрощення її структури за рахунок зменшення елементів.

Внаслідок обмеженого кола джерел, за якими можна було б відтворити повну картину древньої імперської системи, її структури та управління її елементами, виникають труднощі з уявленнями про рівень політичної консолідації етнічних спільнот, що входили до її складу: мовляв, «над імперіями владарювали, але ними не управляли, тобто імператори панували над обмеженим соціальним і географічним простором, але відчували нестачу адміністративних засобів – інститутів, організацій, інформації, персоналу і т.д. – щоб створити ефективно діючу адміністрацію на всіх територіях, які вони вважали своєю власністю»³⁴⁸. Однак, здатність політичного керівництва давніх імперій до централізації управління не варто применшувати. Крім чинника сили вони використовували і психологічний чинник – сподівання народу на одноосібне правління як гарантію впорядкованості світу. Певною мірою рух до імперій впливав із тенденцій, які зародилися в давні часи. Якщо казати про семіотичну складову цих тенденцій, то можна вказати на певну релігійну синкретичність давнього світу, яка розмивала релігійні бар'єри між народами і поширювала серед них однакові образи-культи.

---

³⁴⁷ *Лапис И.А.* Новые данные о гиксосском владычестве в Египте / И.А. Лапис // Вестник древней истории. – 1958. – № 3. – С. 101, 106.

³⁴⁸ *Хелд Д.* Глобальные трансформации: Политика, экономика, культура / Д. Хелд, Д. Гольдблат, Э. Макгрю, Дж. Перратон.; пер. с англ. – М., 2004. – С. 39.

Давній період історії дає багато прикладів релігійного синкретизму. Царі Перської імперії VI ст. до н.е. хоча і вважали свого бога Ахуру-Мазду наймогутнішим, при цьому вклонялися єгипетським, вавилонським, грецьким богам і благали їхньої милості, не роблячи спроб нав'язати підкореним маздаїзм (зороастризм). Показовою була вимога Олександра Македонського після завершення індійського походу здійснити спільне богослужіння еллінськими та іранськими жерцями³⁴⁹.

Приналежність до певної нації з певною релігією, яку сповідувало населення і до якої людина долучалася з дитинства, не заважала шанувати богів інших національних релігій і навіть вклонятися їм. Такий приклад наводив Геродот в оповіді про падіння лідійського царя Креза. В центрі традиційної лідійської релігії були культи вмираючих і воскресаючих богів – Сандана, Аттіса, Сабазія, Кібели та ін. Геродот розповідає, як Крез, що був еллінофілом, шукав поради у грецькому храмі Аполлона у Дельфах, і, як впливає із оповіді, довіра Креза до пророцтва, висловленого від імені грецьких богів, була такою сильною, що він повірив оракулам, ніби у війні з персами на нього чекає перемога. Він навіть відкинув пересторогу одного із радників, що перемога над бідною Персією нічого йому не дасть, а поразка, навпаки, збагатить персів. Доля жорстоко пожартувала з Крезом: він зазнав поразки – загинули і його держава, і він сам (щоправда, Геродот переказує легенду про помилування Креза персидським царем-переможцем Кіром)³⁵⁰.

Поруч із релігійним синкретизмом у давній період з'являється тенденція до встановлення у державах єдиного національного релігійного культу. Спочатку у формі визначення того або іншого бога найголовнішим. Таким був культ Мардука у Вавилоні у 2 тис. до н.е., Атона у Єгипті XIV ст. до н.е., Ахури-Мазди у Персії³⁵¹.

Релігійний синкретизм, з одного боку, заважав встановленню диктатури однієї релігії, але водночас охороняв людську психіку

³⁴⁹ Дандамаєв М.А. Государство и религия на Древнем и Ближнем Востоке / М.А. Дандамаєв // Вестник древней истории. – 1985. – № 2. – С. 5–6.

³⁵⁰ Геродот. Історія в дев'яти книгах. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 25–40. – 571 с.

³⁵¹ Дандамаєв М.А. Указ. соч. – С. 7.

від есхатологічного сприйняття світу, коли раптом відбувалося зникнення того або іншого звичного культу. Відповідно, людина поступово готувалася до сприйняття ідеї єдиного бога. Початком релігійної уніфікації вважають V ст. до н.е., коли юдейські проповідники почали карати тих, хто поклонявся іншим богам, крім Яхве, або вступав у шлюб з людьми іншої віри. Монотеїзм ставав ефективнішим засобом етнічної гомогенізації соціального субстрату, ніж язичництво³⁵².

Ще важливішим було інтуїтивне прагнення порядку, притаманне давній психології, мається на увазі порядку у всіх життєвих проявах. Встановлення універсального порядку було для тогочасної людини гарантією захисту від усіх небезпек, що оточували його. Розуміння порядку як ієрархієзованої системи взаємовідносин можна зустріти ще у шумерському та вавилонському фольклорі: «Народ без царя – вівці без пастуха», «Люди без начальника – поле без землероба», «Веління палацу – як веління бога, ним не можна зневажати»³⁵³.

Тенденція до спрощення структури міжнародної системи у більшості випадків реалізовувалася через застосування збройної сили, але в імперських утвореннях поступово встановлювався етнополітичний баланс, а самі імперії не лише здійснювали визиск підлеглих народів, а й ставали джерелом поширення високих зразків культури, створюючи спільну мовну і культурну семіосферу. Таку роль, приміром, відігравав Аккад у часи династії Саргонідів (XXIII-XXIV ст. до н.е.). Так твердити дозволяють факти, що стосуються життя народів, які оточували Аккад. Мова Аккаду була офіційною в Еламі та в його державних інституціях. Народ кулубеїв вшановував аккадські культи, хуррити запровадили у себе аккадську писемність, літературу, деякі елементи аккадських вірувань. Завдяки цьому цивілізація, що виникла у Південній Месопотамії, стала космополітичною, долаючи географічні, політичні та етнічні кордони. Аккаду, крім того, приписується прокладання першого шляху між Сходом і Заходом. Крах цієї держави

---

³⁵² Там же.

³⁵³ Дьяконов И.М. Общественные отношения в шумерском и вавилонском фольклоре / И.М.Дьяконов // Вестник древней истории. – 1966. – № 1. – С. 26.

був спричинений дією етнічного чинника не із середини, а із зовні, від народів, більшість з яких перебували на протодержавній стадії і консолідувалися на засадах пошуку здобичі у багатих сусідів. З кожним із них Аккад міг впоратися поодиноці, але їх об'єднання переважило його силу³⁵⁴.

Дослідження етнополітичної ситуації у новоассирійській державі ведуть до аналогічних оцінок. Так, встановлено, що правові документи з Ашура, Ніневії та інших місцевостей містять численні імена ассирійських мешканців, що їх названо єгиптянами, ізраїлітами, анатолійцями або іранцями, арабами, мідійцями, урартійцями.

Одним із чинників збереження різними етнічними спільнотами Ассирії своєї ідентичності аж до кінця існування імперії було збереження традиційних інститутів та адміністративних інфраструктур в різних її частинах, таких як Вавилон та ін. Разом із тим, усі ассирійські правителі здійснювали жорсткі заходи з переселення народів, що повністю змінило політичну, демографічну та культурну карту Давнього Сходу. Вважається, що між 830 і 640 рр. до н.е. було здійснено переміщення близько 4,5 млн. підданих.

Політика депортації в Ассирії полягала у переміщенні великих людських мас у центральну частину держави. Так, переселення у центр маси носіїв арамейської мови зробило її *lingua franca* імперії. З другого боку, у завойованих регіонах встановлювалися ассирійські правила оподаткування, несення військової служби, правочинства, літочислення, планування міст. Поширювалися та утверджувалися ассирійські релігійні культури. Крім того, відбувалася соціальна і культурна гомогенізація населення імперії через змішані шлюби, участь у війнах, будовах, через ділові контакти.

Відбувалася прогресивна інтернаціоналізація правлячого класу новоассирійської держави. Якщо у IX ст. до н.е. серед правлячої знаті зустрічалися лише поодинокі вихідці з Аккаду, то у VIII та VII ст. до н.е. вони стали численною групою на всіх рівнях правління. Ці новачки були арамейськомовними, в той час як

---

³⁵⁴ *Speiser E.A. Some Factors in the Collapse of Akkad / E.A. Speiser // Journal of the American Oriental Society. – 1952. – Vol. 72, № 3. – P. 97–101 // Електронний ресурс [Режим доступу: http://rbedrosian.com/Ref/Speiser/Speiser_1952_Collapse_Akkad.pdf]*

решта знаті мусила бути двомовною, оскільки й надалі користувалася також мовою харран³⁵⁵.

Підсумкова оцінка здійснюваної в Ассирії етнополітики полягає в тому, що «спільні релігії, культура, світогляд і система цінностей, а головне, спільна об'єднуюча мова (імперська арамейська) ефективно відокремлювали Ассирію від решти світу і створювали почуття єдності і солідарності всередині країни. Успадковане поняття «ми» на противагу «усі інші», яке прийшло з цією дихотомією – арамейською не розмовляли за межами імперії – добре узгоджувалося з дуалістичною ідеологією імперії, яка бачила Ассирію божим царством, призначеним поширювати світло цивілізації на навколишній світ»³⁵⁶.

Політика мовної і культурної консолідації в Ассирії не призвела до повного розмивання місцевої специфіки, прикладом чого було місто Харран. Можливо, не випадково, що саме Харран обрав вавилонський цар Набополасар як місце вирішальної битви 616 р. до н.е., у якій він переміг ассирійську армію.

Вже у давній період проявилися ознаки зближення моральних цінностей, прикладом чого було ставлення до полонених. Вважається, що початковий період Давньої історії (час Шумера, Аккада, Ура) був позначений жорстоким, а то й нелюдським, ставленням до полонених. Більша їх частина винищувалася, аби не створювати для держави-переможця внутрішніх проблем, які могли виникнути внаслідок поселення в ньому великої маси іноземців, які щойно були її ворогами. Інший мотив – залякування майбутніх жертв загарбницької агресії. Зрозуміло, що нелюдяне ставлення до полонених мотивувалося соціальними і політичними міркуваннями, але наслідки такого ставлення торкалися й етнічності держави-переможниці – її ідентичність меншою мірою піддавалася перевірці на міцність і мала більше шансів на збереження від чужоземних впливів, не кажучи вже про її суто етнодемографічну складову.

---

³⁵⁵ *Parpola S. National and Ethnic Identity in the Neo-Assyrian Empire and Assyrian Identity in Post-Empire Times / S. Parpola // Journal of Assyrian Academic Studies. – 2004. – Vol. 18, № 2. – P. 8, 9, 10–12 // Електронний ресурс [Режим доступу: http://jaas.org/edocs/v18n2/Parpola-identity_Article%20-Final.pdf]*

³⁵⁶ *Ibid.* – P. 15.

У пізніші періоди ставлення до полонених кардинально змінилося. Ілюстративна в цьому відношенні поведінка асирійських царів. Якщо давньоасирійське військо наводило жах на тогочасний світ своїми нелюдяними розправами над полоненими, то вже у VIII ст. до н.е. асирійські царі не лише поселяли полонених на загарбаних землях, а й навіть включали їх до складу війська, яке у такий спосіб ставало поліетнічним. Аналогічні процеси відбувалися і в Урарту в часи його могутності. Тут також лише частина полонених перетворювалася на рабів, а більшість їх або опинялися у приватних господарствах, або отримували земельні наділи³⁵⁷. Зміни у ставленні до полонених певною мірою розмивали ксенофобську упередженість між носіями різної етнічності і психологічно полегшували їхнє входження у поліетнічні соціальні субстрати.

Значно повніший, порівняно з найдавнішим періодом, матеріал для розуміння витоків тенденції до укрупнення елементів міжнародної системи дає епоха, коли відбувалося суттєве зменшення політичної роздробленості світу і виникали могутні імперії – Цинь у Китаї, Маур'я в Індії, Римська у Середземномор'ї, інтеграція грецьких полісів. К. Ясперс називав цю епоху «осьовим часом» людства і характеризував її тим, що саме тоді «виникли передумови, які дозволили людині стати такою, якою вона є; і де з різючою плідністю відбувалося таке формування людського буття, яке, незалежно від певного релігійного змісту, могло стати дуже переконливим – якщо не своєю емпіричною неспростовністю, то у будь-якому випадку певною емпіричною основою для Заходу, Азії, для всіх людей взагалі, – що тим самим для всіх народів було знайдено спільні рамки розуміння їхньої історичної значущості. Цю вісь світової історії слід віднести, мабуть, до часів близько 500 рр. до н.е. Тоді відбувся найбільш різкий поворот в історії. З'явилася людина того типу, яка збереглася й до сьогодні. Цей час ми коротко називатимемо «осьовим часом»³⁵⁸.

К. Ясперс звертав увагу насамперед на онтологічні витoki «осьового часу» – на зміни у внутрішньому світі людини, які

---

³⁵⁷ Дьяконов И.М. К вопросу о судьбе пленных в Ассирии и Урарту / И.М. Дьяконов // Вестник древней истории. – 1952. – № 1. – С. 99–100.

³⁵⁸ Ясперс К. Смысл и назначение истории. Издание второе / Карл Ясперс; пер. с нем. – М.: Республика, 1994. – С. 321 (527 с.).

проявлялися його натхненністю, роздумами про своє існування, усвідомленням безкінечного минулого і відчуттям винятковості часу, в якому живе, виникненням відчуття близькості катастрофи, що породжувало прагнення зміни буття, опанування ходи історії, потяг до реформаторства³⁵⁹. Закономірно, що ознакою «осьового часу» К. Ясперс вважав насамперед виникнення філософських і релігійних течій – конфуціанства у Китаї, буддизму в Індії, зороастризму у Персії, вчень пророків у Палестині, філософських шкіл у Греції, а також створення епічних поем і трагедій.

Зосередженість на онтологічних засадах «осьового часу» певною мірою обмежила міркування К. Ясперса з приводу витоків імперій. Їхнє виникнення він пояснював необхідністю зупинити постійні вторгнення кочових племен, для чого здійснювалися завоювання навколишніх земель і народів³⁶⁰. Якщо виходити з його ж думки, що «осьовий час» бере із минулого лише те, що він міг поглинути, то логічно вивести, що із минулого у фундамент імперій закладався лише етологічний інстинкт самозбереження. Надійності власної безпеки кожен народ міг досягати не лише самотужки, а й дво- чи багатосторонніми тимчасовими угодами. Участь у таких угодах давала більше шансів на збереження себе як окремого елемента міжнародної системи. Тим не менше, хоч будівництво імперій найчастіше відбувалося шляхом насильства, але не рідше народи охоче входили в імперії, піддаючи себе ризику втрати власної ідентичності в обмін на перебування в суспільно-політичній системі, яка гарантувала стабільніший правовий економічний і соціальний порядок, а тим самим матеріальну і психологічну комфортністью

Насамперед, треба вказати на зумовлену активізацією господарських зв'язків інтуїтивну потребу народів в універсалізації правових відносин між ними. Першими провісниками уніфікації правових відносин між народами з різними культурними, релігійними і правовими традиціями можуть вважатися, хоч як це парадоксально може звучати, внутрішні закони, якими впорядковувалося життя у могутніх державах давнини, таких, приміром, як Вавилон, Ассирія, Хетське царство, тобто націо-

---

³⁵⁹ Там же. – С. 32–37

³⁶⁰ Там же. – С. 71–72

нальне законодавство³⁶¹. Не так важливо, що вони стосувалися фіскальних, майнових, правоохоронних, сімейних або інших питань, які належать до сфери внутрішньої політики держави. Головне, що вони ставали єдиними для безлічі васальних державних і протодержавних одиниць, які входили до величезних держав давності. Фактично, імперські або протоімперські утворення являли собою регіональні міжнародні системи, відносини всередині яких потребували певного правового впорядкування і регулювання. Тобто, внутрішнє, національне право імперій водночас несло на собі ознаки і міжнародного.

Аналогічним чином міжнародно-правового характеру набували угоди, що уклалися між грецькими містами-державами, соціальний субстрат яких був етнічно спорідненим і водночас регіонально відмінним. Попри вперту культурну автаркію Спарти, інші регіони давньогрецького простору шукали норми для регулювання своїх взаємин. Можливо, що крім економічної потреби, свою роль відігравала взаємна етнічна компліментарність, інтуїтивне прагнення до національної консолідації споріднених спільнот для протистояння зовнішнім загрозам, які йшли з-поза давньогрецької регіональної міждержавної системи. В результаті деякі правові норми щодо іноземців, які спершу призначалися для окремих міст-держав, згодом набували міжполісного характеру і ставали загальними для всіх учасників регіональної системи.

Насамперед, необхідно було забезпечити іноземців-резидентів від проявів ксенофобії, яка існувала ще з первісних часів. У давніх Афінах було прийнято законодавство, яким регулювалися права іноземців-метеків, що вважається першим кроком до загальногрецького громадянства. Наступним важливим кроком було запровадження інституту проксенії, який являв собою звичай надання гостинності купцям або послам з інших держав. Хоч проксенами (так називали громадян міста, які мали захищати інтереси приїжджих) виступали приватні особи, які приносили суспільну користь, але цим інститутом закладалися певні традиції ставлення до іноземців, і згодом ці традиції набували юридичного оформлення.

---

³⁶¹ Про зміст законів цих держав див.: *Дьяконов И.М.* Законы Вавилонии, Ассирии и Хеттского царства / И.М. Дьяконов // Вестник древней истории. – 1952. – № 3. – С. 199–303; № 4. – С. 205–320.

Іншими кроками до давньогрецької єдності були взаємне надання громадянства державами, які вступали у дружні зв'язки, а також ісополітія – одностороннє надання громадянських прав мешканцям іншого міста. Оскільки перелік прав включав і ті, які стосувалися захисту майнових, торгових, економічних інтересів людей, то на порядок денний виходило питання загальногрецьких норм для регулювання відносин у цих сферах, а також запровадження інституту арбітражу між містами-державами³⁶².

Суттєвою перешкодою для давньогрецького націєбудівництва були війни між грецькими містами-державами. З одного боку, вони можуть вважатися протиприродними, якщо виходити зі спільного етнічного коріння учасників: на відміну від війн з «варварами», вони не консолідували, а роз'єднували давньогрецький світ. З другого боку, вони були неминучими не лише через розбіжність інтересів міст-держав, а й через соціальну і політичну несумісність між олігархічними і демократичними верствами, між ідеями тиранії і свободи. І ці соціальні мотиви, які суперечили консолідації, могли збігатися з етнорегіональними. Так, під час Пелопоннеської війни (431–404 рр. до н.е.) культурно автаркічна Спарта гуртувала навколо себе аристократичні сили, а її противник Афіни – демократичні верстви усіх давніх грецьких держав. Давній Греції зобов'язані появою такі звичаї війни, як її попереднє оголошення, гарантії життя полонених, заборона наруги над тілами мертвих, призупинення воєнних дій для поховання загиблих, недоторканість храмів³⁶³. Еволюція давньогрецьких звичаїв щодо війни засвідчувала потребу у спільних правових нормах, якими би система давньогрецьких міст-держав не лише регулювалася, а й просувалася до більшої гомогенності.

Свою роль у формуванні спільної для давніх греків семіосфери відіграв грошовий обіг. Гроші нагадували не лише про спільність господарського життя, а й про спільність давньогрецьких проектів, у яких кошти використовували як еквівалент безпосередньої фізичної участі вкладників. Коли, приміром, різні поліси-члени Афінського морського союзу докоряли афінянам у

---

³⁶² Мишулин А.В. Идеи права в междуэллинских отношениях / А.В. Мишулин // Вестник древней истории. – 1946. – № 2. – С. 53–58.

³⁶³ Там же. – С. 60–61, 63–64.

корисливому використанні тими спільних коштів на прикрашання міста, то Перікл відповів: «Афіняни не зобов'язані давати іншим союзникам звіт щодо витрат ними грошей, бо афіняни воюють замість них. Союзники ж не виставлять ані кінноти, ані кораблів, ані голплітів, а лише вкладають гроші. Зрозуміло, що ці гроші вже належать не тим, хто їх сплачує, а тим, хто їх отримує, якщо лише вони виконують те, за що їм платять гроші, а держава достатньо забезпечена усім, що потрібне для війни»³⁶⁴.

Приклад Греції нагадує також і про великі перешкоди етнокультурного характеру при формуванні великих національних держав древності. Спарта тривалий час вперто протиставляла свою регіональну ідентичність не лише «варварським» народам, а навіть іншим, хоча й етнічно спорідненим, частинам Давньої Греції. Опір Спарти зовнішнім культурним впливам заради збереження у недоторканості своєї ідентичності був таким сильним, що втілювався у «ксенекеласію» – встановлену законом заборону спартанцям залишати свою країну, аби не переймати чужі моральні, культурні та політичні зразки, як і заборону на проживання в Спарті іноземців, аби вони не стали поширювачами шкідливих звичаїв³⁶⁵.

Зрозуміло, що етнорегіональна автаркія спартанців не була абсолютною, а крім того, вона поступово розмивалася під вимогою міжрегіональних господарських зв'язків. Ще більше вона розмивалася під тиском зовнішніх небезпек, які примушували грецькі міста до національного згуртування, як це показав період греко-перських війн.

Не має сумніву, що одним із основних чинників національної консолідації для давніх греків була ідея свободи, принципи і практика демократичного життя. Вони виявилися значно сильнішими за регіональні культурні відмінності, якими розраховували скористатися перси, коли розпочали у IV ст. до н.е. загарбницьку війну проти грецьких полісів спочатку у Малій Азії, а потім на Балканському півострові. На цій обставині наголошував і сучасник тих подій грецький драматург Есхїл, який у трагедії «Перси» всю провину за грабїжницьку війну покладає на персидського царя

---

³⁶⁴ Цит. за: *Лурье С.Я.* Эксплуатация афинских союзников / С.Я. Лурье // Вестник древней истории. – 1947. – № 2. – С. 13.

³⁶⁵ *Мишулин А.В.* Указ соч. – С. 54–55.

Ксеркса з його погордою і зарозумілістю, а причиною перемоги греків вважає їхнє прагнення захистити свободу від перської деспотії. Хоча об'єдналися проти персів не всі поліси, але це зробили найсильніші – Спарта й Афіни, і ще близько трьох десятків міст³⁶⁶.

Інтегративна роль ідеї свободи, а не страху за ідентичність, впливає з того факту, що Перській імперії так само, як і всім імперіям давності, був притаманний релігійний і культурний синкретизм. Приміром, коли перси 539 р. до н.е. підпорядкували собі Месопотамію, то запровадили як офіційну арамейську мову, при цьому не демонструючи масштабних колонізаторських намірів³⁶⁷. Тож її агресія проти греків не ставила за мету їх деетнізацію.

Ахеменіди, які заснували Перську імперію, активно імплантували в неї багато духовних досягнень та політичних традицій попередніх великих держав регіону, насамперед Новоасирійської імперії. Серед цих традицій – релігійна та етнічна взаємна толерантність. Офіційний пантеон Ахеменідської імперії мав верховним божеством іранського Ахуру-Мазду, але зберігалися поклоніння й богам інших народів. Було дано друге життя асирійській адміністративній традиції, а арамейська мова стала мовою управлінських інституцій. Як наслідок, «за всієї пістрявості соціально-економічних укладів, етнічних і культурних відмінностей виник єдиний культурно-історичний світ», а народи імперії «жили у доволі м'якому ідеологічному кліматі і перебували швидше у полоні власних забобонів, ніж офіційної ідеології, обов'язкової для всіх»³⁶⁸.

Водночас, та обставина, що у союз увійшла Спарта з автократичним, на відміну від афінського демократичного, правлінням свідчило про високу значимість для неї етнокультурної спорідненості, збереження свободи своєї етнічної землі. Але в наступні часи далися взнаки політичні відмінності та протилежні економічні

---

³⁶⁶ Дертани Н.Ф. Эсхил и греко-персидская война / Н.Ф. Дертани // Вестник древней истории. – 1946. – № 1. – С. 9–13.

³⁶⁷ Spek R.J., van der. Multi-ethnicity and ethnic segregation in Hellenistic Babylon / R.J. van der. Spek // Ethnic Constructs in Antiquity. The Role of Power and Tradition. Ed. by T. Derks and N. Roymans. – Amsterdam, Amsterdam UP, 2009. –P. 104 // Электронный ресурс [Режим доступа: www.academia.edu/807831]

³⁶⁸ Дандамаев М.А. Имперская идеология и частная жизнь в Ахеменидской державе / М.А. Дандамаев // Вестник древней истории. – 1998. – № 1. – С. 54.

інтереси між Спартою і Афінами, що спричинило Пелопонеську війну, у якій спартанці скористалися допомогою персів для перемоги над афінянами.

Ідеал свободи об'єднав греків, але наслідком їхньої перемоги над персами стало вивищення одного із полісів – Афін – над іншими. Спрацювала, як можна припустити, невмируща агресивність, притаманна тому, хто відчуває себе таким сильним, що може претендувати на місце на вершині ієрархії у структурі регіональної системи. Апологія сили, притаманна спартанській ідентичності, зробила Спарту найсильнішою серед греків у воєнному відношенні, але усвідомлення своєї сили оберталось проти неї ж самої, коли вона почала претендувати на роль регулятора внутрішньогрецьких відносин. Спартанці закликали усі грецькі міста не будувати кріпосних споруд, щоб тим самим демонструвати свою миролюбність. Афіняни, знаючи про воєнну силу спартанців, яка була невід'ємною характеристикою їхнього етнічного способу життя, підозрювали, що міста будуть беззахисними перед цією силою, і тому оточили своє місто захисними мурами. Взаємна недовіра посилила конкуренцію двох міждержавних суб'єктів за вище ієрархічне становище у загальногрецькій системі.

Пелопонеська війна, у якій Союз полісів на чолі зі Спартою переміг Афіни, дала аналогічний результат: тепер Спарта почала втручатися у справи інших міст ще свавільніше, ніж це робили Афіни. Пелопонеська війна підірвала тенденцію до творення єдиної національної ідентичності греків, а відтак загальмувала розвиток еллінської культури. Понад те, суперники Афін вдалися до союзу з нещодавніми ворогами – персами і тим самим зашкодили загальногрецькій солідарності як головній передумові виникнення великого консолідованого світового актора.

Незавершений характер давньогрецької ідентичності (цупкість локальних відмінностей у культурі та самосвідомості) перешкодив політичному згуртуванню давньогрецького соціального субстрату. Утворений одним з його сегментів Ахейський Союз так і не перетворився на етнічно і кратократично гомогенний суб'єкт. Суперечності і конфлікти в середині нього були вдало використані Римом, який у 146 р. до н.е. розгромив сили союзу і зруйнував один з його центрів – Коринф. Після цього грецькі землі було включено до складу давньоримської держави, і вони зали-

шалися її частиною аж до 395 р. н.е., коли стався розділ Римської імперії на Західну і Східну. Ще раніше (168 р. до н.е.) було розгромлено і перетворено на римську провінцію ще один етнічно гетерогенний сегмент давньогрецького соціального субстрату – Македонське царство.

Якщо подальший прогрес еллінізму став проблематичним, то усі його попередні здобутки внаслідок воєнно-політичних міжнародних контактів почали поширюватися у навколишній ойкумені. За словами В. Мак-Ніла, «Пелопоннеська війна прискорила процес як поширення, так і занепаду грецької культури. Те, що починалося 431 р. до н.е. як локальна війна на материковій Греції, поширилося на далекі області, оскільки у боротьбі кожна із сторін шукала союзників скрізь. Перемога над Афінами стала можливою лише після використання Спартою військової потуги персів. Території на периферії – Сицилія та Південна Італія, Фракія, Македонія, Епір – також були втягнутими у війну і почасти самі ставали місцем битв або постачали найманців і забезпечували стратегічні бази. Таким чином, залучення на свій бік перських сатрапів і фракійських царів, племінних рад Епіру або міських рад Сицилії та Південної Італії – все це зрештою було покладено у систему дипломатичної і воєнної рівноваги з центром на території Егейського басейну. І оскільки той же самий басейн був центром еллінської культури, інші народи, яких війна звела з цією цивілізацією, стали так або інакше відчувати її вплив»³⁶⁹.

Конфлікти між грецькими містами не завадили формуванню еллінізму як певного світосприйняття і самовираження: «починаючи з VI ст. до н.е. у Греції виникла свобода мислення, свобода людей, свобода полісу, коли слідом за тим у персидських війнах свобода утвердилася і досягла вищого, хоча й недовготривалого розвитку... вільні державні утворення конституювали грецький дух і створили величезні можливості, але разом з тим і небезпеку для людини»³⁷⁰.

Еллінізація не охопила весь соціальний субстрат навколишньої ойкумени. Її досягнення ставали надбанням вищих прошарків, в той час як основна маса багатьох європейських народів ще жила етнопотестарною інерцією, з культом вождівства і фізичної сили.

---

³⁶⁹ Мак-Нил У. Указ. соч. – С. 355.

³⁷⁰ Ясперс К. Указ. соч. – С. 86.

Серед цих народів – македонці, які переважно зневажали греків як слабких у воєнному відношенні. Між тим верхівка македонського суспільства охоче еллінізувалася, особливо в IV ст. до н.е. в часи правління Філіппа II та його сина Александра III. Хоча експансія грецької культури могла сприйматися сусідами з упередженням, все ж таки, «коли Александр скористався владою для того, щоб спрямувати енергію грецького суспільства назовні, коли він відкрив широкий і зовсім незнайомий світ Сходу грецьким і македонським підприємцям, ефект був подібний обвалу греблі... Результат такої експансії був значно глибшим, чим він міг бути від простого воєнного завоювання території»³⁷¹.

Найбільшою проблемою при будівництві імперій була наявність регіональної політичної або протополітичної ідентичності складових частин – полісів або етнопотестарних спільнот. Кожна із складових частин прагнула зберегти для себе максимум свободи, чим стимулювалося подальше закріплення їхньої особності. Гігантська імперія, утворена Александром Македонським, якого стали звати Великим, замислювалася як полікультурний і поліконфесійний соціум, уніфікований спільним правом і спільним політичним статусом мешканців (звісно, з поправкою на соціальний статус кожного).

Стратегія Александра полягала у максимально можливому розмиванні етнорелігійного кордону між Європою та Азією: найвідоміший акт цієї стратегії – одруження за його наказом 10 тис. грецьких воїнів на персіянках. Однак подібні демонстрації не призвели до повного знищення етнорелігійного кордону у свідомості людей. Розлючений Александр вбив свого друга Кліта, коли той висловив обурення тим, що цар греків переймає не лише одяг і звички перського царя, а й запроваджує ритуали перського двору, чим принижує македонян, чіими воєнними звитягами здійснював завоювання. Інший епізод – страту філософа Калісфена за звинуваченням у спробі замаху на Александра – також пов'язують із невдоволенням у грецькому війську тим, що методи правління царя почали набувати ознак перської тиранії³⁷².

---

³⁷¹ Мак-Нил У. Указ. соч. – С. 378.

³⁷² Див.: Гафуров Б.Г. Александр Македонский и Восток / Б.Г. Гафуров, Д.И. Цибукидис. – М.: Главная редакция Восточной литературы изд-ва «Наука», 1980. – 456 с.

Створюючи імперію, Александр наражався на випадки системного розходження, які трапилися у його війську – головному знарядді реалізації імперського проекту: коли під час індійського походу македонська фаланга відмовилася продовжувати рух до Гангу, Александру довелося створювати антитагму – бойові підрозділи, які склалися з вихідців із азійських народів – персів та інших. Вжитими заходами полководець розмив македонське ядро свого війська³⁷³.

Залучення до війська іноетнічного елемента не було винаходом Александра. Ще раніше, у VIII ст. до н.е., правителі країни Манни (Північний Іран) селили на своїй території кіммерійців, аби використовувати їх у боротьбі з Ассирією. Кіммерійці ж, відповідно до власної традиційної організації війська, зі свого боку були зацікавлені у розміщенні поблизу озера Урмія як регіону розведення високопородних коней³⁷⁴.

Походи Александра відкрили ще одну складність в укрупненні елементів міжнародної системи – неготовність народів, які за історичним темпоритмом відстали від імперського ядра, сприймати запроваджуванні правила функціонування системи. Вони продовжували діяти за звичаями, притаманними етнопотестарним спільнотам вождістського типу, перешкоджаючи імперським проектам. Прикладом цього можна вважати інцидент, коли Александр Македонський направив послів до скіфського царя, а тим часом воєнний загін скіфів спровокував його на бойове зіткнення. Як виявилось з пояснень скіфського царя, це була невідконтрольна йому група, яку він назвав грабіжниками і розбійниками³⁷⁵.

Навіть цивілізовані народи створювали ентропійну складність конфліктними стосунками. Єгипет, приміром, радо прийняв Александра як визволителя від перського гніту, але і там йому не

---

³⁷³ Шофман А.С. К вопросу о генезисе эллинистических армий / А.С.Шофман // Вестник древней истории. – 1987. – № 3. – С. 146–147.

³⁷⁴ Махортых С.В. Киммерийцы: проблемы исторической и культурной интерпретации / С.В. Махортых // Вестник древней истории. – 1998. – № 2. – С. 98.

³⁷⁵ Гаиров В.А., Кошеленко Г.А. Кочевники Средней Азии в эпоху Александра Македонского (Данные письменных источников) / В.А. Гаиров, Г.А. Кошеленко // Вестник древней истории. – 2005. – № 1. – С. 112–114.

вдавалося міцно зберігати свою популярність серед персів і македонян, які демонстрували один одному свою пиху, і при цьому забезпечувати єдність греків³⁷⁶.

Смерть Александра не означала фатальності розпаду задуманої ним міжнародної системи, і її модель могла продовжувати існувати у кожній із відколотих частин. Натомість виникали ситуації, коли хвилі політичного та етносоціального характеру не збігалися і гасили одна одну. Діодохи (поставлені Александром намісники), з одного боку, продовжували наповнювати свої армії не македонським етнічним субстратом, але при цьому громадянські колективи в утворених ним містах наповнювалися македонським і грецьким субстратом, відлучаючи тим самим аборигенів від вирішення полісних питань. Закладені такою політикою суперечності підривали єдність пост-александрових імперій³⁷⁷.

Дослідження, які стосувалися розвитку соціальних та етнічних процесів у пост-александровому елліністичному світі, принаймні на прикладі Вавилону, пояснюють неможливість досягнення на той час стабільних внутрішніх взаємовідносин у нововиниклих державах. Насамперед, підкреслюється збереження в Шумерії полісного устрою: кожне велике місто зберігало атрибути якщо не самостійності, то широкої автономії. Селевкіді, які правили Вавилонією, були змушені миритися з такою структурою і не могли запровадити єдиного державного підданства як спільного політико-правового статусу для усіх мешканців³⁷⁸. Тобто, не виникло навіть зародку спільної політичної семіосфери, яка згодом могла б стати чинником етнічної гомогенізації соціального субстрату. Натомість діяв інший чинник, який заважав такій гомогенізації, – поява великої кількості людей з подвійною етнічною ідентичністю, що було особливістю розвитку елліністичної Вавилонії.

Правління Селевкідів почалося з реалізації широкої колонізаційної програми – не лише збільшення грецького елемента у Дворіччі, а й будівництва нової столиці під назвою Селевкія на каналі, що з'єднував Тигр з Євфратом. Нова столиця спочатку була

---

³⁷⁶ *Мак-Нул У.* Указ. соч. – С. 382.

³⁷⁷ *Шофман А.С.* Указ. соч. – С. 151.

³⁷⁸ *Spek R.J., van der.* Op.cit. – P. 114.

місцем концентрації греків і македонців. За правління Антіоха IV (175–164 рр. до н.е.) грецьку общину перевели до Вавилону, який і при новій столиці залишався культурним, релігійним та економічним центром країни. Грецька община у Вавилоні отримала широкі соціальні і політичні переваги, причому до її складу могли входити не лише вихідці з материкової Еллади, а й грекомовні аборигени. Внаслідок такої державної етнополітики, що полягала у стимулюванні еллінізації, утворився соціальний та політичний бар'єр між еллінським та не еллінськими сегментами. Етносоціальний бар'єр посилювався полісною диверсифікованістю державної території: правителям імперії доводилося рахуватися і з наявністю місцевого підданства мешканців, і з наявністю місцевих традицій – вавилонської, грецької або юдейської³⁷⁹.

Етносоціальна сегрегація стала перешкодою для національної гомогенізації і після краху Селевкідської імперії, коли Вавилонія була захоплена парфянами (141 р. до н.е.). З одного боку, грекам було дозволено зберегти свою ідентичність і соціальні інститути. Самі парфяни проявили себе еллінофілами і охоче запозичували грецькі культурні здобутки. З другого боку, вони постійно підозрювали греків у можливому реванші³⁸⁰.

Еллінізм поступово затухав, не отримуючи нових духовних імпульсів від свого первісного ядра, соціальний субстрат якого поступово втрачав свою щільність. Одна з причин полягала в тому, що спочатку ідентичність грецьких міст проявлялася колективним вмінням здійснювати експлуатацію інших, варварських, народів. А в елліністичну епоху експлуатація варварів, якими наповнювалися грецькі міста, ставала дедалі більш індивідуальною, приватною³⁸¹. Губилися засади національної консолідації на основі спільного соціального інтересу, а інерція регіональних політичних і культурних відмінностей перешкоджала формуванню єдиної державності як механізму здійснення політики національного конструктивізму і перетворенню давньогрецького конгломерату на провідного міжнародного суб'єкта.

---

³⁷⁹ Ibid. – P. 107–114.

³⁸⁰ Ibid. – P. 106.

³⁸¹ *Мак-Нул У.* Указ. соч. – С. 391.

6.3. Тріумф та крах давньоримського світопорядку

Прагнення міжнародної системи «осьового часу» до оптимізації самоуправління і саморегулювання через укрупнення своїх елементів символізоване виникненням наймогутнішої держави епохи, яка увійшла в історію під назвою Давній Рим. Ця кабінетна назва використовується як узагальнююча і для Римського царства, і для Римської республіки, і для Римської імперії.

Римська держава розпочалася від міста-поліса і її збільшення не являло собою поширення із початкового ядра якоїсь «римської етнічності», її нав'язування або примусову асиміляцію в неї інших народів. Сказане не означає, що початковий соціальний субстрат римської міської общини був повністю не етнічним. Державно-політичному об'єднанню населення Апеннін навколо Риму передували процеси етнічної інтеграції і консолідації.

Вважається, що найдавнішим населенням території майбутньої імперії були лігури. Поступово їх витіснили латини, умбри та інші народи, які входили до групи італіків. Крім того, у 2 тис. до н.е. на Апеннінському півострові з'являються греки та іллірійці, у 1 тис. до н.е. – кельти (галли) та етруски, а слідом за ними окремі групи карфагенян. В процесі міжетнічних контактів до середини 1 тис. до н.е. на території півострова утворилося понад 20 етнічних спільнот зі своїми територіями³⁸².

Етнокультурний процес тривалий час точився під могутнім впливом греків-колоністів, які, зміцнивши свої міста на узбережжі півострова, почали проникати у його внутрішні області, втягувати місцеве населення у господарські відносини і, через затримку останніх у суспільному розвитку, поширювати там свої культурні зразки. Втім, не всі народи давньої Італії затрималися у розвитку, що підтверджується високою культурою етрусків. Наповнюючись грецькими впливами, вона зберігала окрему самобутність. Іншою етнічною спільнотою з високим рівнем етнічного розвитку були латини, на землях яких було засновано місто Рим. Цікаво, що політичне згуртування місцевого населення навколо Риму міфологічна традиція пов'язує з етнічною

---

³⁸² История Древнего Рима: Учебник / Под ред. В.И. Кузицина. 2-е изд., перераб. и доп. – М., 1981. – С. 34, 35–36.

міксацією – легендарним викраденням римлянами сабінянок і наступною політичною інтеграцією двох народів. Взагалі вважається, що перше населення Риму жило спочатку окремими етнічними общинами, які згодом, після приєднання до них поселенців-етрусків, утворили три триби, соціальний субстрат кожної з яких мав окрему етнічну ідентичність – сабіни за іменем своєї триби називалися тіціями, латини – рамнами, етруски – луцернами³⁸³.

Ускладнення господарських і соціальних зв'язків поступово призвело до розмивання етнічних ідентичностей корінного римського населення, з чого починається традиція домінування громадянсько-політичної ідентичності над будь-якими іншими. Традиція проклала шлях у кривавих війнах римлян із навколишніми етнічними спільнотами – етрусками, латинами, вольсками, сабінами, еквами, самнітами, а потім з народами Північної і Південної Італії, у т.ч. з греками-колоністами. Але Рим як місто не мав власної етнічної ідентичності, і підкорення ним італійських народів не могло бути примусовою етнічною уніфікацією півострова.

Утворене Римом державне об'єднання було суто політичним і це на тривалий час амортизувало етнополітичні відносини в середині держави. Зі свого боку, етнічна диверсифікованість народів, які протистояли гегемоністським зазіханням Риму, ускладнювала їхнє об'єднання і значною мірою зумовила перехід під римське політичне домінування. Етнопотестарний характер тих варварських суспільств, які намагалися протистояти античним імперіям, проявлявся у відсутності армії як відокремленого від суспільства інституту: замість неї війни вів увесь озброєний народ, що суттєво полегшувало імперським арміям здобуття перемоги над ним. Але спільна участь у війнах всього народу демонструвала і силу етнічної солідарності, яку обов'язково мали бачити римляни.

Більша частина історії Давнього Риму – це ланцюг блискучих воєнних перемог, через що згода навколишніх народів на політичне підпорядкування Риму найпростіше пояснювати фізичним воєнним примушуванням. Збройна сила справді була потужним чинником римської експансії, але лише одним серед інших. Не меншу роль

---

³⁸³ Указ. соч. – С. 37-41, 47.

відігравали здатність Риму запропонувати навколишньому світу правову модель, а також невід'ємну від права сукупність морально-етнічних принципів.

Спроби запровадити у підпорядкованих держави-полісах спільні правові норми спостерігалися і в доримські часи у давніх імперіях Сходу. Лише римська правова думка запропонувала систему законів, у яких принаймні формально сповідувався принцип рівності, однаковості громадян поза їхньою етнічною приналежністю. Не будучи етнічною одиницею, римський поліс вже за самою природою не міг запроваджувати принцип привілейованого статусу однієї етнічності щодо іншої.

Рим, взявши на себе функцію впорядкування міжнародної системи та регулювання відносин в середині неї, запровадив в неї принципи дотримання формалізованих юридичних правил, якими визначався характер його стосунків з іншими елементами системи залежно від їхнього ставлення до нього – дружнього, союзницького або іншого. Римом було запроваджено обґрунтування права на ведення війни, він силою зброї наділив себе функцією третейського арбітра. Навіть з боку тих, хто заперечує наявність міжнародного права до нового часу, все ж таки лунає визнання, що «хоча це (римське – *О.М.*) правове регулювання жодним чином не можна порівнювати з сучасним міжнародним правом, воно все ж таки становить внесок у міжнародне право майбутнього, оскільки дало ряд аргументів тим, чийм зусиллям ми зобов'язані самим існуванням сучасного міжнародного права»³⁸⁴.

У розміщеній в Інтернеті публікації Кіун Юн Кіма «Мультикультуралізм і Римська імперія» розвивається концепція суспільної солідарності на позаетнічній основі як базової засади давньоримського способу життя: саме італійські римляни (тобто ядро держави) проявляло повну відкритість – і ментальну, і інституційну – щодо інших. Відкритість проявлялася насамперед відсутністю расових упереджень. Хоча деякі давньоримські автори (Тацит або Ювеналій) і виявляли недобррозичливі емоції, приміром, щодо євреїв, але римська влада захищала цю громаду та її релігію.

---

³⁸⁴ *Оппенгейм Л.* Международное право. Том I – Мир. Полутом 1 / Л. Оппенгейм; пер. с англ. – М., 1948. – С. 90.

Звісно, римське суспільство не було вільним від етнічних упереджень взагалі, але їх варто оцінювати відповідно до конкретних історичних умов і до об'єктів цих почуттів. Так, гали і германці викликали страх через лють і жорстокість. Але після того як гали було інкорпоровано до імперії, страх перед ними зник. Греки, які культурно переважали римлян, були змушені підкоритися римській зброї, але взяли гору в культурній сфері. Греки взагалі вважали своєю місією оцивілювання римлян, для чого вони навіть погодились з концепцією про грецьке походження засновників Вічного міста³⁸⁵. Почалося «оцивілювання» пасіонарного переможця, який взяв на себе функцію управління міжнародною системою, в якій він домагався найвищого ієрархічного становища.

Еллінізація Апеннін особливо бурхливо відбувалася після підкорення Римом грецького Коринфу, коли на півострів линув потік еллініської культури: «Так Рим, здобувши перші політичні перемоги як поборник простих селянських звичаїв і борець проти морального розкладу чужоземної цивілізації, сам потрапив у пастку спокуси тієї самої цивілізації у її елліністичній формі. Глибока іронія полягає у тому, що перемоги Риму у війні проти більш цивілізованих, але політично і соціально роз'єднаних народів Східного Середземномор'я призвели до швидкої асиміляції римської соціальної структури зніженим Сходом, якого переможці так зневажали»³⁸⁶.

Рим, який починався як звичайна міська община, зумів переконати навколишні спільноти в особливій місії, особливій ролі, яку він може зіграти для них. Не останню роль у тому, що усі вони поступово погодились на ієрархічне домінування цього міста, відіграло поширення ним ідеї свободи та її невід'ємності від громадянства. Римська ідея свободи не означала свободи громадянина від держави, але це не зменшувало привабливості ідеї, оскільки вона відкривала для нього участь у здійсненні державою контролю за дотриманням принципу економічної незалежності особи. Економічна незалежність давала можливість для різних проявів свободи, і цей атрибут римського громадянства не зник і

---

³⁸⁵ Kim, *Kyung hyun*. Multiculturalism and the Roman Empire // Kyung hyun Kim // Електронний ресурс [Режим доступу: www.waseda.jp/prj-med_inst/bulletin/bull05/05-16kim.pdf]

³⁸⁶ Мак-Нул У. Указ.соч. – С. 427–428.

після переходу від республіки до імперії: «Понад те, – зазначав Є.М.Штаерман, – для значних верств населення і в цьому сенсі можна казати про прогрес, порівняно з епохою Республіки. Перед тим безправні провінціали завдяки поширенню муніципального ладу і римського громадянства почали робити кар'єру на військовій і цивільній службі, отримували певне самоврядування, могли направляти до Риму свої посольства і звинувачувати своїх намісників, чим стримувалися зловживання останніх»³⁸⁷.

Утворена на засадах індивідуальної і колективної свободи римська община зробила наступний крок – виробила відповідну систему цінностей, зміст якої полягав у тому, що моральний сенс життя означає виконання громадських обов'язків у будь-якій сфері життя, а не забезпечення себе зручностями³⁸⁸.

У шкалі цінностей, яку Рим запропонував навколишньому світу, був, зокрема, обов'язок проявляти суспільну відповідальність, поєднувати особисті інтереси з громадськими. Дотримання цього принципу не лише забиало у громадянина частку його сил і ресурсів, а й давало більші гарантії на реалізацію особистого інтересу за державної підтримки. Те саме стосується обов'язку допомагати тим, хто потерпає від несправедливості, виявляти добротність, і навіть рабам віддавати належне за виконання ними своїх обов'язків³⁸⁹.

Рим, виходячи на світову арену, дав приклад органічного синтезу приватного і політичного життя громадянина, який забезпечував йому участь у прийнятті та реалізації суспільних рішень, єдності політики і моралі. Навіть коли Рим перетворився із республіканського поліса на центр імперії, тобто набув певного космополітизму, в ньому не зникла «ностальгія» за минулою єдністю, яка багато в чому визначала його світосприйняття³⁹⁰.

Соціальний субстрат, що складався з римських громадян, з певними застереженнями можна вважати поліетнічною нацією,

---

³⁸⁷ Штаерман Е.М. Эволюция идеи свободы в Древнем Риме / Е.М. Штаерман // Вестник древней истории. – 1972. – № 2. – С. 52.

³⁸⁸ Утченко С.Л. Две шкалы римской системы ценностей / С.Л. Утченко // Вестник древней истории. – 1972. – № 4. – С. 27.

³⁸⁹ Утченко С.Л. Еще раз о системе римских ценностей / С.Л. Утченко // Вестник древней истории. – 1973. – № 4. – С. 37–38.

³⁹⁰ Там же. – С. 43–44, 46

якщо ідентичність останньої визначати за політико-правовим критерієм. Однаковий суспільно-правовий статус громадян цементував їхню солідарність, у т.ч. у відмежуванні себе від решти населення. Як наслідок, ця решта утверджувалася в усвідомленні себе чимось іншим – хай і не єдиним соціумом, але сукупністю людей, подібних один до одного правовою неповноцінністю порівняно з тими, хто мав римське громадянство.

Приналежність до римського громадянства була умовою для отримання права на військову службу, тому війни зміцнювали громадянський сегмент у своїй окремішності. Особливо зміцнювалося це почуття у випадках відсічі іноземним вторгненням, які періодично загрожували державі з боку германців. Але й воєнна експансія Риму не меншою мірою консолідувала його громадян, які вважали загарбницьку агресивність місією – рятівною для власної держави і культуртрегерською для інших (варварських) народів.

Правова рівність та особиста свобода тих, хто мав однаковий суспільно-політичний статус, гарантування спільної безпеки, громадянські морально-етичні цінності виконали, користуючись мовою О. Богданова, інг्रेसивну функцію і надали потужності процесу системного сходження у навколоримському просторі.

Від часів давнини збереження або зникнення імперій залежало від воєнного чинника – потужності або імперії, або її ворогів. Доля Римської імперії також залежала від її воєнної могутності. Але рівень останньої залежав не лише від матеріально-технічних та економічних ресурсів, а й від рівня консолідованості соціального субстрату, його проімперської солідарності. Рим як держава міг зберегтися лише досягненням реальної політико-правової гомогенності соціального субстрату і в індивідуальному, і в регіональному відношенні.

Повна станово-правова гомогенність була недосяжною навіть стосовно того сегменту, який мав статус громадян Риму, якщо згадати, що від самого початку міська община була соціально розшарованою. Безумовно, спільне громадянство робило її єдиним суб'єктом щодо підлеглих народів, але єдність такого роду лише підкреслювала наявність чинників системного розходження у тому регіонально-політичному конгломераті, що його утворив Рим.

Насамперед, давався взнаки рабовласницький характер соціальних зв'язків серед населення країни. Її життя постійно супроводжувалося боротьбою між ієрархічно диверсифікованими групами, а також між рабами і вільними. Тим самим стимулювалася ідентифікаційна різнобарвність як перешкода гомогенності соціального субстрату. Ще більшою перешкодою були періодичні повстання проти влади Риму у підпорядкованих ним землях. При цьому потужно діяв такий чинник, як відставання багатьох приєднаних народів від римлян за історичним темпоритмом, їхнє перебування в іншому темпосвіті. Багато з них, особливо в Європі, ще перебували на етнопотестарній стадії політичного гуртування, були типовими вождістськими об'єднаннями. Такою ж мірою, якою Рим бачив у них ресурсних донорів, а себе реципієнтом, такою ж мірою етнопотестарні вождівства сприймали багатий Рим у дзеркальному відображенні, надаючи конфліктам з ним не лише політичного, а й етнічного змісту.

Рим увійшов у міжнародну систему як не етнічний суб'єкт. Головною вимогою для тих, хто бажав стати римлянином, була готовність і здатність сприйняти римський світогляд. Щоправда, існувала упередженість з боку римлян щодо інших, процес надання останнім громадянства контролювався сенатом, чим підкреслювалася римська вищість. Люди зі Сходу вважалися нещирими, ненадійними, зніженими, фінікійці – жорстокими, гали – хоробрими, але впертими і недисциплінованими. Ставлення римлян до греків було подвійним. З одного боку, вони були у захваті від грецької культури. З другого боку, вважали греків легковажними, більше теоретиками, ніж практиками. У найгіршому випадку, греки вважалися продажними, занепалими, зніженими і ненадійними³⁹¹.

Але найбільшу роль відігравала відкритість римського громадянства поряд з винятковістю громадянства грецьких полісів. Навіть раби могли з часом набувати громадянства Риму. Крім того, громадянство широко надавалося воєнним ветеранам із числа іноземців, особливо на околицях імперії.

---

³⁹¹ *Lomas Kathryn*. Greeks, Romans, and Others: Problems of Colonialism and Ethnicity in Southern Italy / Kathryn Lomas // Roman Imperialism. Post-colonial perspectives / Ed. by Jane Webster and Nish Cooper. – Leicester: University of Leicester, School of Archaeological Studies, 1996. – P. 135–144. // Електронний ресурс [Режим доступу: <http://www.academia.edu/666970/> Greeks_Romans_and_Others_problems_of_colonialism_and_ethnicity_in_southern_Italy]

Надаючи пріоритету громадянській ідентичності, Рим регіональною політикою, сам того, вочевидь, не очікуючи, ініціював дію етнічного чинника, який також сприяв краху держави на її останній, імперській, стадії.

Постійною темою внутрішньополітичних дискусій в Римі було питання про статус приєднаних територій. Перемога у цій полеміці (II ст. до н.е.) партії Марка Катона, яка виступала за перетворення цих територій на провінції, над партією Публія Сципіона, яка пропонувала створення там залежних від Риму держав, нібито назавжди усунула небезпеку політизації етнічності у Давньому Римі. Але розвиток відносин у міжнародній системі укупі з еволюцією соціального субстрату держави не давав надії на збереження Римом початкової не етнічної сутності. В середині держави поступово проявлялася невідповідність між формальним принципом рівності вільних людей та їхньою практичною нерівністю у правовому статусі та у соціальних можливостях, які від цього статусу залежали.

Першим потужним громадським рухом за досягнення соціальної гомогенності населення була масова підтримка законопроекту Гая Гракха про надання римського громадянства мешканцям союзних з Римом общин (123 р. до н.е.). Поразка руху не усунула такого фактору соціальної гомогенізації, як необхідність солідарного опору іноземним вторгненням. Успіхи германських племен у 113 р. до н.е. змусили полководця Гая Марія провести шістьма роками пізніше воєнну реформу на засадах більшої гомогенності війська, що, зрештою, і забезпечило перемогу над германцями. У 97 р. до н.е. ідея Гракха була розвинута Лівієм Друзом, який запропонував надати громадянство усім латинам та італікам як аборигенам Апеннін. Прагнення різних провінцій до більшої свободи від Риму вилилося у так звану Союзницьку війну проти нього, за наслідками якої римське громадянство було надане тим общинам, які зберегли вірність столиці. Однак боротьба інших, особливо віддалених, провінцій за вихід з-під римського панування не припинялася; найбільш виразним її прикладом була невдала спроба відновити Понтійську державу, вчинена Мітрідатом VI Євпатором у I ст. до н.е.

Одним із проектів у бік більшої правової гомогенізації соціального субстрату був закон Луція Корнелія Цінни (87 р. до н.е.),

яким усувалася нерівноправність мешканців залежно від їхньої належності до тієї або іншої триби. Навіть встановлення диктатури Сулли (82 р. до н.е.) не призвело до скасування цього закону. Соціальна гомогенізація заклала основи давньоримської національної ідентичності, яка проявлялася відмежуванням громадян від не громадян. Новий режим, крім того, запровадив виділення земельних ділянок ветеранам армії. Вони мали стати опорою аристократії. Такою опорою вони були на півострові, але у провінціях згодом почали відігравати не цементуючу, а дезінтегративну функцію.

Політизація етнічності у середовищі ветеранів особливо активізувалася в імперські часи, коли отримання імператорського титулу залежало чи не найбільшою мірою від армії, що призводило до збільшення ветеранів-дрібних землевласників. Нарешті, у 212 р. н.е. імператор Каракалла видав едикт, яким римське громадянство поширювалося на мешканців усіх вільних провінцій. Внаслідок відкритості римське громадянство стало трампліном для соціальних стрибків із провінцій в імперську адміністрацію або сенат. Від початку II до початку III ст.ст. н.е. частка сенаторів-вихідців з провінцій коливалася від 50% до 60%³⁹². Крім того, міцність імперії стала розумітися в параметрах не лише соціальної, а й ідеологічної гомогенності, що спричинило запровадження християнства як державної релігії едиктами Константина (313 р. н.е.) та Іовіана (363 р. н.е.).

Монотеїзм полегшував не лише національну гомогенізацію соціального субстрату держави, а й союзницькі відносини між народами посиленнями на свою спорідненість як синів одного бога. Прикладом може бути епізод неримської історії, але він є доволі показовим. Посиланням на братерство була пройнята, зокрема, переписка кінця II ст. до н.е. між юдейським первосвященником Іонафаном і спартанцями. І спартанці у своєму посланні називали себе братами юдеїв, посилаючись на сильне походження від роду Авраамова, і так само Іонафан вітає «братів-спартанців»³⁹³

---

³⁹² Ibid.

³⁹³ Семенченко Л.В. Об одном документе заливнистической дипломатии: письмо первосвященника Ионафана в Спарту / Л.В. Семенченко // *Вестник древней истории*. – 1993. – № 2. – С. 105–111.

Посилання на рід Авраама робило звернення до братерства принципово новим порівняно із звичною елліністичною традицією – посилатися на спільне родство у дипломатичних цілях – найчастіше це робилося для отримання дипломатичної форми, для приховування негрецької приналежності адресата та з інших причин. Посилання ж на одного із персонажів монотеїстичної віри надавало запевненням у братерстві спільної сакральності, яка була одним із ключових елементів тодішньої релігійної сім'ї.

Найкраще відповідало на той час задачам духовної консолідації населення імперії християнство, яке проповідувало рівність людей і тим самим мало синергетично підсилувати солідарність і моральну міцність соціального субстрату, формально гомогенізованого за політико-правовим статусом. Однак, прибуття християнства до Риму імперських часів вже не могло здолати тенденцій, що зародилися ще у республіканський період. Християнство не спромоглося зміцнити воєнний дух римлян в епоху, коли етнопотестарні спільноти різко прискорили темп розвитку, потребуючи дедалі більших ресурсів для своєї «наздогінної модернізації».

Фізичне зіткнення елемента міжнародної системи з іншим елементом може проявлятися зворотнім ефектом від точки зіткнення до його центру (тобто від кордону до столиці, від оболонки до ядра). Від середини III ст. н.е. у Давньому Римі відбувається швидке соціальне і політичне зростання вихідців із армії. Особливо активно постачали рекрутів у правлячий клас імперські легіони, розташовані на Дунаї. Причини цьому бачать, зокрема, в етнічних і соціальних змінах, що сталися у війську. Із аналізу наявних списків легіонів Дунайської армії з'ясувалося, що в них був великий відсоток місцевого, не італійського за походженням, населення – греків, вихідців із Малої Азії, Сирії, Пальміри та інших провінцій імперії, а також, що особливо важливо, місцевого населення. Купно зі збереженням вільного землеволодіння в дунайському регіоні армія стала носієм і виразником інтересів дрібних і середніх землеробів; багато солдатів були вихідцями із цього прошарку і не поривали з ним під час служби, а багато ветеранів переходили до цього прошарку і поринали у місцеві інтереси. Припускається, що в той час імператори, які перебували у постійному протистоянні з великими землевласниками, були зацікавлені у підтримці з боку армії,

пов'язаної з вільним землеробством. Армія, у відповідь, мала бути зацікавленою у сильній імператорській владі³⁹⁴.

Певна залежність імператорів від армії давала воякам-не римлянам більшої свободи у проявах етнорелігійної ідентичності, що не могло не позначатися на психології населення тих провінцій, де розташовувалися етнічно змішані легіони. Там не було великих землевласників, існувала певна соціальна однорідність субстрату. Найбільше піддавалися римському впливу верхні прошарки приєднаних провінцій. Більшість же населення сприймало римські культури, але зберігало і віру у власних богів.

Так, окремі селянські верстви в середовищі народу даків через недостатню романізованість отримували римське громадянство не автоматично, а у вигляді імператорської милості. Дакія стала римською провінцією в той час, коли її соціальний субстрат перебував на порозі переходу від етнопотестарного до кратократичного способу життя, і культурний вплив завойовників мав обов'язково наразитися на спротив у вигляді боротьби за збереження власної етнокультурної традиції³⁹⁵.

Звичка ігнорування етнічності спричинила той факт, що утвореній Римом державі правова гомогенізація соціального субстрату не завершилася формуванням етнічного ядра з певною культурною сферою. Як звертає увагу Кіун Юн Кім, римляни самі відкинули ідею спільного походження і фактично, вільно або невольно, помістили себе на півшляху між цивілізацією і варварством. Адже не претендуючи в культурному відношенні на винятковість, вони ставали відкритими і для інших народів. У Римській імперії, особливо після інкорпорації грецьких провінцій, попри її мультикультуралізм, існували дві основні тенденції – еллінізація і романізація, які мали різні результати в різних частинах держави. Еллінізація була успішною на півночі західної частини, де грецька цивілізація приваблювала верхні шари суспільства і лише частково і поверхово охоплювала пересічне населення. Романізація ж була успішною також у західній частині, оскільки культурно розвинутий

---

³⁹⁴ Штаерман Е.М. Этнический и социальный состав римского войска на Дунае / Е. М.Штаерман // Вестник древней истории. – 1946. – № 3. – С. 256–266.

³⁹⁵ Колосовская Ю. К. О романзации Дакии / Ю. К. Колосовская // Вестник древней истории. – 1957. – № 1. – С. 91, 97, 98.

схід її не потребував. Винятком стали хіба що гладіаторські бої або прилюдні страти – найвиразніші риси римської культури³⁹⁶.

Звісно, можна вказати на романізацію гето-дакського населення, яке жило у східній частині імперії, але цей окремий приклад лише підкреслював той загальний факт, що східна частина була самодостатнішою для творення тих духовних і культурних зразків, якими вона могла б підкреслювати свою окрему ідентичність. Навіть привнесення Римом передових ідей могло мати протилежний ефект. Так, єгиптологи звертали увагу, що поширення в Єгипті римських часів елліністичної ідеї свободи супроводжувалося зростанням взаємної ненависті між еллінами та юдеями, між еллінами та єгиптянами, що було продовженням давньої традиції зневажливого ставлення до варварів, якими вважалися усі, хто не мав «грецької цивілізованості». Традиція, яка проявлялася спочатку у культурно-семіотичній сфері, набувала етнополітичного змісту внаслідок станової політики Риму в Єгипті, яка полягала у економічній і фіскальній дискримінації аборигенного населення³⁹⁷.

З приводу геополітичної ситуації на околицях імперії варто згадати думку Ю. Лотмана, що «...у центрі культурного простору ділянки семіосфери, підносячись до рівня самоописування, набувають жорстко організованого характеру і одночасно досягають саморегулювання. Але водночас вони втрачають динамічність і, вичерпавши резерв невизначеності, стають негнучкими і нездатними до розвитку. На периферії – чим далі від центру, тим помітніше – відносини семіотичної практики її нормативу стають дедалі конфліктнішими»³⁹⁸.

Культурна активність на периферіях імперії зросла у час, коли із накопиченням внутрішніх і зовнішніх проблем з'явилося нове тлумачення свободи: лише той, хто вільно виконує свій обов'язок, може бути громадянином великої спільноти богів і людей. Тобто, поняття свободи набувало духовного змісту³⁹⁹.

---

³⁹⁶ *Kim, Kyung hyun.* – Op. Cit.

³⁹⁷ Див.: *Ковельман А.Б.* Нравственный прогресс в Римском Египте (По частным письмам II – III вв.) / А.Б. Ковельман // Вестник древней истории. – 1987. – № 3. – С. 154–159.

³⁹⁸ *Лотман Ю.М.* Указ. соч. – С. 259.

³⁹⁹ *Штаерман Е.М.* Указ. соч. – С. 57.

Така новація у духовній культурі природно позначалася на психології населення держави. Можливо, саме вона відбилася на ставленні до культу імператора. Зважаючи на те, що у східних провінціях Римської імперії імператор традиційно сприймався як «рятівник» і саме ця його місія складала основу його культу, маємо погодитися з роздумами про те, що у шануванні імператорів як володарів світу, ойкумени, «рятівників людського роду» відбилися загальні релігійні настрої того часу: прагнення встановити зв'язок між людиною і космосом, жага справжнього умиротворення, якого можна було очікувати лише від божества. Але в той же самий час космічний аспект культу Августа* відповідав і політичним прагненням малоазійських полісів, соціальної психології їхніх громадян: сприймаючи Августа як правителя світу, вони тим самим визнавали себе підданими не Риму, а божеств, вони включали себе не в римську державу як підлегли і неповноцінні його частини, а в ойкумену, в космос, «врятований» новим божеством⁴⁰⁰.

Внаслідок етнокультурних і соціальних процесів у провінціях вони ставали слабкою ланкою у системі захисту імперії, що підтверджує думку О. Богданова про те, що сумарна міцність комплексу щодо навколишнього середовища є сукупним результатом міцностей його окремих елементів, а тому структурна міцність цілого визначається найменш міцною частиною⁴⁰¹.

Для збереження іміджу «рятівника» підлеглих провінцій імператори почали надавати їм більшої самостійності у забезпеченні своєї безпеки, використовуючи для цього етнічний чинник. Так, у 360-ті рр. для захисту Фракії туди було переселено частину остроготів, а 382 р. їм було надано статус федератів імперії, чим відкрито шлях до виникнення квазідержавних утворень. Такі утворення почали з'являтися у ще більшій кількості в епоху «великого переселення народів», коли легіони заради захисту Італії залишали провінції, і ті були змушені розраховувати на власні сили. Нездатність імператора виконати функцію «рятівника» робила населення провінцій байдужим до спроб наповнити кванти своєї свідомості пам'яттю про

---

* Загальне титулування усіх імператорів.

⁴⁰⁰ *Свенцицкая И.С.* Полис и империя: эволюция императорского культа и роль «возрастных союзов» в городах малоазийских провинций I–II вв. / *И.С. Свенцицкая // Вестник древней истории.* – 1981. – № 4. – С. 35.

⁴⁰¹ *Богданов А.А.* Тектология. – Кн. 1, Т. 1. – С. 216.

минулу славу Риму. Одна з останніх спроб надати минулій римській славі ролі інгресивного семіотичного чинника належала поетові Клавдіану у V ст. н.е., але вона вже була приречена на невдачу⁴⁰². Тим більше, що у попередній історії Риму можна було відшукати епізоди, коли проголошені ним морально-етичні цінності не підтверджувалися його зовнішньою політикою. Приміром, використавши Македонію у війні із селевкідами, римляни розв'язали проти неї третю Македонську війну 171–168 рр. до н.е. заради повного домінування на Балканах. У ході підготовки до війни Рим продемонстрував, що його головний моральний імператив – сприймати компромісну позицію майбутньої жертви (таку позицію займав македонський цар Персей) як вияв слабкості і проявляти у такій ситуації ще більшу агресивність⁴⁰³.

Давній Рим впродовж кількох століть підкоряв своїй волі народи і держави, позбавляючи їх функцій самостійного елементу міжнародної системи. Утворений ним світопорядок повторював перші кроки, коли регулюючим центром у Дворіччі став Аккад, який поєднав досягнення шумерської цивілізації з войовничою звитягою північних, відсталих за історичним темпоритмом народів. Тим самим фактично зменшувалася структурна складність системи, чим мала бути упереджена ентропія всередині неї. Але крах Римської імперії знову збільшив кількість елементів системи і відродив невпорядкованість відносин всередині неї, що посилювалося в одних випадках збереженою, а в інших – новоутвореною етнічністю.

6.4. Східний простір міжнародної системи

Літературно-міфологічна традиція переказу історичних подій, притаманна індійській культурі, залишає мало можливостей для точної реконструкції політичної історії Індостану. Безумовно достовірним є те, що як і в інших регіонах світу, там також відбувалися спроби утворення єдиної потужної імперії на базі місцевого етнічно- і релігійно гетерогенного соціального субстрату. Зважаючи

---

⁴⁰² *Львов Н.И.* Борьба за единство Римской империи и за преобладание Рима в произведениях Клавдия Клавдиана / Н.И. Львов // Вестник древней истории. – 1958. – № 3. – С. 156–165.

⁴⁰³ *Беликов А.П.* Третья Македонская война: проблема вины сторон / А.П. Беликов // Вестник древней истории. – 1997. – № 3. – С. 149–157.

на традиційну схильність Давньої Індії до автаркії, найвірогідніше, що тенденція об'єднання зумовлювалася не наміром впливати на стан міжнародної системи, а наміром зменшити ентропію у регіональній системі, яка складалася з множинності дрібних елементів, розпорошених по території півострова.

Достовірно відомо про розширення держави Магадха, утвореної у Північно-Східній Індії у VI-V ст. до н.е., до великої імперії, яку називають за ім'ям її засновника Чандрагупти Маур'ї (Імперія Маур'я), який у VI ст. до н.е. об'єднав землі вздовж Інду і Гангу. Потім територія імперії охопила майже весь півострів, і так тривало до самого її краху у 185 р. до н.е.⁴⁰⁴

Для загальної оцінки рівня централізованості давніх і ранньосередньовічних багатоскладових державних утворень варто звернутися до роздумів Д.М. Лелюхіна про імперію Маур'я: «Опора на існуючу соціально-політичну структуру суспільства, через яку правитель навіть невеликого царства міг би реалізувати свою владу, була особливо актуальною у давнині і середньовіччі. Більшість населення було організовано в рамках традиційних колективів (плем'я, община та ін.), які великою мірою визначали норми діяльності кожної конкретної людини. Від вирішення цієї проблеми залежала життєздатність будь-якого об'єднання, причому найпростіший і природний механізм такого об'єднання було віднайдено, можливо, досить давно. Вже у рамках розвинутого племінного суспільства, при підкоренні одним племенем іншого необхідно було здійснювати привласнення останнього, організувати вилучення додаткового продукту, виробленого його членами. У той час, скоріше за все, найоптимальнішим шляхом було привласнення колективу гуртом, зі збереженням традиційних складних структур, інтеграція його в рамках більшого об'єднання... Процес консолідації суспільства (спочатку в рамках природних географічних кордонів) неминуче йшов шляхом формування множинних відносин панування-підпорядкування від примітивних нерегулярних форм данництва до поступового закріплення ієрархії родів, племен, кланів, а потім територій. Підпорядкований колектив (плем'я, об'єднання общин та ін.) за послаблення тиску ззовні і за наявності відповідних передумов

---

⁴⁰⁴ Мак-Нил У. Указ. соч. – С. 406–407.

легко міг реалізувати тенденцію до відокремлення, яка зберігалася досить довго, або навіть міг легко посісти домінуюче становище»⁴⁰⁵. Адже навряд чи міг повністю забезпечити імперію від відцентрових тенденцій такий механізм, як так звані об'їзди главою держави підпорядкованих територій, здійснювані і для вирішення конкретних адміністративних питань, і з політико-семіотичною метою нагадування про статус.

Традиційним для Індії релігійний синкретизм з одного боку спряв співіснуванню різних етнорелігійних спільнот у межах однієї поліетнічної і поліконфесійної нації, симптоми появи якої з'явилися в епоху Маур'я. Але той самий синкретизм консервував поліетнічність, поліконфесійність, перешкоджаючи культурній гомогенізації соціального субстрату, яка могла замінити брак господарської і політичної єдності. Синкретичність релігійного життя в Індії не могла зруйнувати навіть поява буддизму, який згуртував маси прихильників і з часом став однією із світових релігій.

Загалом виконання державою конструктивістської стратегії в етнічно- і релігійно гетерогенному суспільстві потребує і його наполегливих дій, як заохочувальних, так і примусових, а також і готовності населення до активної участі у спільних проєктах національного масштабу. Однак буддизм, маючи вихідним пунктом абсолютизацію страждань, підготовку до спасіння, на яке можуть розраховувати насамперед знедолені, ті, хто йде шляхом аскетизму, схимництва, вимагав йти праведним шляхом, який означав праведне розуміння, праведне прагнення, праведну мову, праведне діяння, праведне життя, праведне зусилля, праведне споглядання, праведне самозанурювання (роздуми)⁴⁰⁶. Виступити проти синкретизму не наважився жоден з правителів імперії Маур'я, навіть внук Чандрагупти на ім'я Ашока (273–272 рр. до н.е.), хоча сам він і став буддистом.

Політична роздробленість на території Індостану фактично була тотожною регіональній міжнародній системі. Об'єднати спільною ідентичністю народи Індії в умовах синкретизму не вдалося

---

⁴⁰⁵ Лелюхин Д.Н. Структура державы Маурьев по сведениям эдиктов Ашоки / Д.Н. Лелюхин // Вестник древней истории. – 1998. – № 2. – С. 121.

⁴⁰⁶ Кочетов А.Н. Буддизм. Изд. 2-е., перераб. / А.Н. Кочетов. – М., 1983. – С. 37–41.

правителям ані Кушанської імперії (середина I ст. до н.е. – кінець II ст. н.е.), ані держави Гупт, яка замінила її (IV–V ст. н.е.), тим більше що вплив буддизму у цей час зменшився⁴⁰⁷.

Позиція Китаю у світовій міжнародній системі була, подібно до Індії, доволі автаркічною. Період першої половини I тис. до н.е. був, як і в Індії, періодом боротьби за політичне об'єднання китайських земель. Політична боротьба супроводжувалася боротьбою між різними філософсько-етичними вченнями, з яких кожне претендувало виконувати функцію релігії, яка була б водночас і виразом етнічної ідентичності китайців, і основою правового порядку для розрізних політичних соціумів. Найпопулярнішими серед китайського населення були даосизм, конфуціанство і фацзя («легісти»). Усі ці філософії перебували в опозиції одна до одної, але парадоксальним чином кожна пропонувала якоюсь своєю частиною положення, що сприяли духовній легітимації централізованої імператорської влади: даосизм сповідував соціальну і політичну пасивність і примирення з обставинами життя, конфуціанство виправдовувало соціальне розшарування, фацзя обґрунтовували абсолютну владу правителя. Через більшу онтологічність і даосизм і конфуціанство, закликаючи до глибин народної психології, посіли центральне місце в китайській духовній традиції⁴⁰⁸.

На цій ідеологічній основі відбувалося політичне об'єднання китайських земель в епоху Цинь (221–207 рр. до н.е.) та Хань (206 р. до н.е. – 220 р. н.е.). Основні зусилля в епоху обох імперій були спрямовані на політичне об'єднання країни. Позиція до зовнішнього світу була переважно захисною, свідчення чому – будівництво Великої китайської стіни для захисту від гунів одразу по встановленні династії Цинь. Навіть активніша політика династії Хань щодо гунів обмежувалася витісненням їх за Велику стіну, і лише з останньої чверті II ст. до н.е. почалося витіснення гунів із територій, через які тягнувся «Великий шовковий шлях», а у зв'язку з цим почався також тиск на народи Середньої Азії, які були союзниками гунів⁴⁰⁹.

---

⁴⁰⁷ История Древнего мира. Древний Восток. Индия, Китай, страны Юго-Восточной Азии / А.Н. Бадак, И.Е. Войнич, Н.М. Волчек и др. – Мн., 1999. – С. 149–155

⁴⁰⁸ Там же. – С. 426–429.

⁴⁰⁹ Там же. – С. 598–599, 637–643.

Перехід Китаю від захисної до агресивної зовнішньої політики В. Мак-Ніл оцінює так: «Поява китайського гарнізону у Ферганській оазі у 101 р. до н.е. практично ліквідувала географічний пролом, який раніше відокремлював Китай від сучасних йому цивілізацій Західної Азії. Менше ніж через 40 років після цього кордони Римської імперії сягнули верхів'їв Євфрату і надалі залишалися на цій ділянці майже незмінними, попри постійні конфлікти Риму з Парфією. В I ст. н.е. (а можливо, і раніше) посилення Кушанської імперії утворило останню ланку між Парфією і Китаєм, замикаючи ланцюг цивілізованих імперій, які тепер простягнулися через Євразію від Атлантичного до Тихого океану. На всьому протязі цього пасма цивілізаціям Євразії протистояли кочові племена, чиї постійні напади і міграції, подібно до океанських хвиль, розбивалися об зовнішні кордони осілих спільнот. Протистояння з кочовиками було дуже важливим, відтак політична історія євразійської ойкумени значною мірою може бути витлумачена як результат тиску степових народів на різні сегменти цивілізованого світу»⁴¹⁰.

Безпосередні масові контакти в той час могли бути переважно воєнними або результатом переселень, що не мотивувалися воєнними цілями. Воєнні експедиції заради територіального розширення або збільшення потенціалу загарбання здобичі являли собою найчастішу форму взаємодії між державами. Участь у війнах великих мас людей розширювала фізичний простір контактів, а наслідки війн вели до інфільтрації представників однієї регіональної системи в середину іншої як полонених.

Типовий приклад – римські легіонери, яких парфяни взяли бранцями після перемоги над експедицією Краса у 54 р. до н.е. Десять тисяч полонених римлян було використано парфянами для охорони східних кордонів. Зберігаючи психологію професійних воїнів, вони не відмовлялися від служби за наймом у інших правителів. Вважається, що саме такий римський загін взяв участь у битві з китайцями у 36 р. до н.е. на боці одного з претендентів на гунський престол, який вирішив заснувати окрему столицю на «Великому шовковому шляху». Припускають навіть, що після

---

⁴¹⁰ Мак-Нил У. Указ. соч. – С. 429–430.

перемоги китайців ці римляни могли піти ще далі на схід і служити в одній із азійських держав⁴¹¹.

Щодо оцінки У. Мак-Нілом кочовиків, можна зауважити лише те, що роль цих народів полягала не лише у тиску на основні складові міжнародної системи. Маршрути «Великого шовкового шляху» – північний через Великий степ до волзької дельти і південний через Центральну Азію до малоазійського узбережжя – можна вважати своєрідними річищами, якими відбувалися контакти всередині євразійської ойкумени. Фізична зустріч між різними регіональними міжнародними системами повсякденно відбувалася переважно в опосередкованій формі – через торгівлю, якою могли переходити культурні зразки з одного краю людської ойкумени до іншого. Водночас не варто забувати, що міжнародна торгівля як інструмент контактів може відбуватися як у формі прямого транзиту, так і у формі перевального транзиту. У другому випадку конкретна людина має контакт з віддаленими імперіями опосередковано. Загалом прошарок торговців у будь-якому соціальному субстраті є обмеженим, і ще меншою, мабуть, є частка спроможних здійснювати прямий транзит. Натомість міграції кочових народів були масовими, а контакти їх зі світовими імперіями безпосередніми. Так вони значно розширювали світову інформаційну та семіотичну сферу і, використовуючи швидкі засоби пересування, значно ущільнювали функціонування цих сфер у часі.

Вплив історичної активності кочових народів на міжнародну систему був подвійним. Вони не закріплювали у свідомості примордальну прив'язаність до певної території і визнавали її «своєю» лише допоки вона давала достатньо рослин для худоби. Навряд чи можна через це проводити нездоланну межу між ними і землеробами, адже цивілізація останніх також поширювалася шляхом міграції від виснажених або перенаселених земель до більш плодючих або необроблених. Основним чинником хаосогенуючої ролі кочових народів був незбіг між ними і осілими народами за темпоритмом. Більшість осілих народів євразійської ойкумени вже подолали етнопотестарний характер суспільно-політичного

---

⁴¹¹ Дебс Г. Военное соприкосновение между римлянами и китайцами а античное время / Г. Дебс; пер. с англ. // Вестник древней истории. – 1946. – № 2. – С. 45–50.

устрою і перейшли до його кратократичної форми, в той час як кочові народи ще зберігали рудименти вождівства з його орієнтацією на воєнну здобич. За явних ознак неспроможності території проживання забезпечити відгодівлю худоби, кочові народи вважали своїм правом рухатися на нові землі незалежно від їхньої заселеності.

По всій Азії та Східній Європі у давні часи було відомо про кіммерійців і скіфів. Ассирійські джерела неодноразово застосовували однакові назви щодо обох народів, на що зверталася увага дослідниками давнього світу⁴¹². Вказана обставина підштовхувала і до категоричніших висновків – про існування у давності одного кочового етносу, якого називали двома різними етнонімами, з яких етнонім кіммерійці стосувався лише передової частини скіфів на їхньому шляху з Малої Азії у Північне Причорномор'я⁴¹³.

Якщо простежити географічні шляхи пересування кіммерійців і скіфів, то стає очевидним, що вони без особливих труднощів проходили крізь тогочасні великі держави, в одних випадках грабуючи їх, в інших – виступаючи союзниками у боротьбі з конкурентами.

Роль кочових народів та їхніх переміщень просторами Євразії не була однозначно руйнівною. Використовуючи напіввоєнний уклад життя і засоби пересування вони чинили серйозні пограбування продуктивних сил і накопичених багатств процвітаючих осілих держав. Однак, як відзначив зокрема І.М. Дьяконов, навіть коли кіммерійці або скіфи і проходили ці держави наскрізь, це не призводило до повного знищення останніх. Тим більше, що ці держави самі нерідко використовували кочовиків як найманців у війнах з сусідами.

Втручання кочових народів у міждержавні відносини могли мати сприятливі наслідки для одних країн і катастрофічні – для інших. Так, використання мідянами скіфської військової сили проти могутнього Урарту наприкінці VII ст. до н.е. призвело до підкорення цієї держави. А крім того, скіфи поширювали своє військово-

---

⁴¹² *Ельницький Л.А.* Киммерийцы и киммерийская культура / Л.А. Ельницький // Вестник древней истории. – 1949. – № 3. – С. 17.

⁴¹³ *Куклина И.В.* Этногеография Скифии по античным источникам. – Ленинград: «Наука», Л. О., 1985. – 206 с.

спорядження і воєнну тактику, посилюючи тим самим потужність тих, хто бажав скористатися їхнім воєнним вмінням⁴¹⁴.

Скіфи не вважали себе назавжди приреченими до кочового способу життя. У VII ст. до н.е. вони зробили спробу утворити власну державу у Передній Азії. Кратократичність у формі царської влади – суттєвої ознаки державності була притаманна скіфам Північного Причорномор'я вже у V–IV ст. до н.е. Т.В. Блаватська вважала беззаперечним існування в середині IV ст. до н.е. у північно-західній частині Причорномор'я могутнього Скіфського царства, яке включало частину Фракії. Тривалість існування цього царства, поки скіфи не були розгромлені македонянами (339 р. до н.е.), підтверджується встановленням тісних культурних зв'язків між скіфською і фракійською знаттю.

На час, коли скіфи утвердилися на Балканах, припадає пожвавлення їхніх торгових зв'язків із греками й активізація у Фракії і Північному Причорномор'ї виробництва товарів, здатних замінити грецькі аналоги. Навіть після поразки від македонян частина їх залишилася на Балканах, і саме вони у 313 р. до н.е. разом з фракійцями допомагали грецькому місту Калатії (сучасна Мангалія у Румунії) у його безуспішному повстанні проти тодішнього царя Македонії Лісімаха – одного з діодохів Александра Великого⁴¹⁵.

Кочовики Центральної Азії дали імпульс до Великого переселення інших народів, чий темпоритм відставав від цивілізованої частини Євразійської ойкумени. Тріумфальний, за воєнними мірками, рух кочовиків та інших народів впродовж IV–VIII ст. н.е. продемонстрував значення етнічної консолідації для успіхів і загарбницької, і захисної агресивності.

Сила консолідації кочовиків наприкінці IV ст. виявилася сильніша за китайську, що дало їм можливість захопити Північний Китай. Натомість розвинутий зусиллями правлячого класу дух перської гідності, запровадження державної релігії зороастризму допомогли Перській імперії Сасанідів досить успішно стримувати

---

⁴¹⁴ Дьяконов И.М. Последние годы урартского государства по ассировавилонским источникам / И.М. Дьяконов // Вестник древней истории. – 1951. – № 2. – С. 29–39.

⁴¹⁵ Блаватская Т.В. Греки и скифы в Западном Причерноморье // Т.В. Блаватская // Вестник древней истории. – 1948. – № 1. – С. 207–209.

навали із зовні. Між тим етнічно не згуртована Західна Римська імперія не змогла протистояти навалам варварів і 476 р. формально припинила існування, але аж до середини XV ст. тривало життя її східної частини під назвою Ромейська імперія (в історичній науці вона називається Візантійська). Етнічна диверсифікованість Індії перешкодила їй в організації опору гунам-єфталітам наприкінці VI ст. н.е.

Пошкодження механізмів еквіфінальності міжнародної системи, спричинене Великим переселенням народів, не знищило її гомеостазу і прагнення до чіткішої саморегуляції. Поруч із Візантійською імперією, яка своєю самоназвою Ромейська імперія семіотично прагнула довести безперервність імперської традиції, яка асоціювалася з Римом, на світову арену у V ст. вийшла держава найсильнішого із германських племінних об'єднань – франків, які підпорядкували своєму впливові інших германців – готів і бургундів. У VI ст. було возз'єднано більшу частину Китаю. Поруч з ним виникла нова імперія – Тюркський каганат. Зберегла себе під тиском варварських народів імперія Сасанідів. Тим самим зберігалися центри гравітаційного тяжіння для невеликих державних і квазідержавних утворень, які вийшли у світ як нові елементи міжнародної системи за наслідками Великого переселення народів і краху Римської імперії.

Пережитий міжнародною системою з падінням давніх імперій біфуркаційний момент не знищив її здатності до ароморфозу. І нові держави, утворені варварами, і старі держави однаково були зацікавлені в упорядкуванні відносин між собою. За інерцією спрацювала інтуїтивна потреба у надійних регуляторах, а за відсутності загальноновизнаних норм міжнародного права регуляція уявлялася як фізична, переважно військова, дія, на яку могли спромогтися лише великі потужні утворення. Образ таких утворень з'являвся із колективної пам'яті про сам принцип управління системою з одного центра, хоча центр і було зруйновано як такий, що не впорався із взятою на себе функцією і залишався як семіотичний знак: «В історії періодично з'являються часи, коли минуле слабшає і забувається, занурюється у небуття, і часи, коли воно знову упізнається, пригадується, відновлюється і повторюється»⁴¹⁶.

---

⁴¹⁶ Ясперс К. Указ. соч. – С. 80.

***

Розпад Давнього Риму кабінетно розмежовує робовласницький та феодальний періоди в історії людства. Але це розмежування не суттєво позначилося на осмисленні народами потреб у впорядкуванні своїх відносин. У підсумку виявилось, що «... система має пам'ять про свої попередні стани і потенційне «передчуття» майбутнього. Таким чином, смисловий простір має багато об'ємів і в синхронному, і в діахронному відношенні. Він має розмиті кордони і здатність включатися у вибухові процеси»⁴¹⁷. Для міжнародної системи такими вибуховими процесами стали статусно-групові реструктуризації у соціальних субстратах більшості її елементів, а також збільшення кількості самих соціальних субстратів внаслідок збільшення кількості держав, які були для них політико-правовими оболонками. Якість цих субстратів, їхні властивості визначалися, з одного боку, примордіальними витоками, а з другого боку, їхніми орієнтаціями на зразки, залишені попереднім станом системи. Варвари, які створювали нові держави, несли в собі власні етнопотестарні властивості і водночас засвоювали спадок кратократичних цивілізацій, їхні художні й технічні досягнення.

Після того як у 493 р. один із остготських вождів Одоакр, який за сімнадцять років до того забив останній формально-юридичний цвях у Західну Римську імперію, був вбитий своїм конкурентом Теодоріхом, розпочалося широке й активне запровадження у суспільне життя цього народу римських культурних надбань. Таку політику було проголошено «Едиктом Теодоріха», в якому він звертався до підлеглих: «Вам належить без опору підпорядковуватися римським звичаям, до яких ви наново повертаєтесь після тривалої перерви, бо має бути благословенним відновлення того, що, як відомо, служило процвітанню ваших предків»⁴¹⁸. Захоплений величчю колишньої римської столиці Риму, Теодоріх не жалів зусиль, аби зробити Равенну – нову столицю тепер вже лише Західної Римської імперії, у якій він розмістив і вестготський

---

⁴¹⁷ Лотман Ю.М. Указ. соч. – С. 146.

⁴¹⁸ Цит за: Уколова В.М. Культура остготской Италии / В.М. Уколова // Средние века. – 1983. – Вып. 46. – С. 6.

королівський двір, одним з найкрасивіших міст світу. Він прикрасив його новими архітектурними спорудами. Двір Теодоріха набув слави не лише розкішшю, яка змагалася із розкішшю колишніх імператорів, а й підтримкою літератури, мистецтва, театру у давньоримських жанрах і зразках⁴¹⁹. Звернення варварів (і не лише остготів) до еллінської та римської спадщини засвідчувало певну ностальгію за впорядкованістю міжнародної системи, хоч її руйнівниками виступили самі варвари.

6.5. Цивілізаційні чинники саморегулювання міжнародної системи

Функціонування міжнародної системи у давні й античні часи характеризувалося синхронізацією структурної і культурної еволюції: самоутворення великих елементів структури («імперій») супроводжувалося формуванням певних цивілізаційних просторів. Вхідження системи у новий стан розвитку, який збігся з феодалізацією її соціального субстрату, не знищив тенденції синхронізації процесу укрупнення структурних елементів та процесу набуття різними сегментами субстрату певних цивілізаційних ознак. Фактично з переходом системи у середньовічний етап відбулося остаточне формування тих цивілізаційних просторів, які збереглися дотепер.

У цивіліології, як і в більшості наукових напрямів, неможливо знайти універсального, загальноприйнятого визначення об'єкту дослідження. Приміром, для одного із видатніших знавців цивілізацій А. Тойнбі цивілізація і суспільство є синонімами⁴²⁰. З таким ототожненням можна погодитися, якщо під суспільством розуміти соціальний субстрат значно ширший, ніж окрема країна або суспільство. І в такому розумінні цивілізації постає питання про її ознаки. Саме тут і виникає різноманітність суджень, породжених спостереженнями їхніх авторів. Семантична широта поняття «цивілізація» ілюструється, наприклад, і можливістю

---

⁴¹⁹ Там же. – С. 6-9.

⁴²⁰ *Тойнбі А.Дж.* Дослідження історії. У 2-х томах / Арнольд Дж. Тойнбі; пер. з англ. – К., 1995. – Т 1. – С. 24; *Тойнбі А.Дж.* Цивілізація перед судом історії. Мир и Запад / Арнольд Дж. Тойнбі; пер.с англ. – М. – Владимир, 2011. – С. 16

віднесення певної країни до тієї або іншої цивілізації, і визнанням тої ж самої країни окремою цивілізацією⁴²¹.

Із масиву інтерпретацій поняття «цивілізація» вирізняються ті, що тлумачать її як певний культурний стан (рівень), притаманний певній спільноті⁴²². Такий погляд на притаманні цивілізації ознаки поділяє більшість авторів у галузі соціогуманітаристики. Саме культуру називає темою практично кожного визначення цивілізацій один з найвідоміших сучасних цивіліологів С. Хантингтон⁴²³.

Наведене зауваження вкрай важливе у зв'язку з тим, що воно дозволяє здійснювати атрибутування цивілізацій і за іншими ознаками, обов'язково сполученими з культурою і як чинником її розвитку, і як її породженням. Скажімо, Е. Фреде вважає цивілізацію не до кінця усвідомленою ідеальною картиною культури, яка складається з автостереотипів, які діють відносно до групи самого індивіда⁴²⁴.

Не має сумніву, що саме про культурний рівень соціального субстрату йдеться при виокремленні таких ознак цивілізації, як міське життя, релігія і писемність⁴²⁵. Урабаністичний критерій інколи виокремлюється як найважливіший: «Наявність або відсутність міст є найсуттєвішим зовнішнім проявом відмінностей між «культурами» і «цивілізаціями»⁴²⁶. Втім, обов'язкова прив'язка цивілізації до наявності міського середовища виглядає непереконливою. У цьому випадку ніколи не можуть бути визнаними як цивілізації культурні простори кочових спільнот. Здається, більшою мірою цивілізації відповідав би критерій наявності або

---

⁴²¹ Для прикладу можна навести: *Рафальський О.* Україна як цивілізаційний феномен / О. Рафальський. – К.: Бланк-Пресс, 2010. – 253 с. та *Михальченко Н.* Украинская региональная цивилизация: прошлое, настоящее, будущее. Монография. – К.: ИПиЭНД им. И.Ф.Кураса НАН Украины, 2013. – 340 с.

⁴²² Огляд інтерпретацій поняття «цивілізація» див.: *Костяев А.И.* Современная российская цивилиология: Подходы, проблемы, понятия / А.И. Костяев, Н.Ю. Максимова. – М.: Издательство ЛКИ, 2008. – 328 с.

⁴²³ *Хантингтон С.* Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон; пер. с англ. – М., 2003. – С. 49.

⁴²⁴ *Де Фреде Э.* Культура, цивилизация и идентичность / Э. Де Фреде // Полис. – 2012. – № 5. – С. 18.

⁴²⁵ *Фернандес-Арместо Ф.* Цивилизации / Фелипе Фернандес-Арместо; пер. с англ. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2009. – 764[4]с., илл.

⁴²⁶ *Бродель Ф.* Указ. соч. – С. 47.

відсутності кратократичних центрів незалежно від їхнього місця розташування. Зрештою, і самі міста виникали як поселення-антиподи сільського життя, як осередки влади та управління – і адміністративного, і духовного.

Буквальне генерування «цивілізації» від «*civitas*» (місто) залишає за рамками цього поняття соціальні субстрати, які ведуть мисливський, збиральницький, кочовий спосіб життя або складаються з неписьмених людей. З другого боку, якщо вважати цивілізаціями усі соціальні субстрати незалежно від рівня їхньої культури, то зникає підстава для поділу народів на «цивілізовані» та «нецивілізовані» («варварські»), який постійно був присутній у давніх хроніках і широко вживається в сучасній науковій літературі.

Для уникнення термінологічної колізії у межах піднятої нами теми видається доречним відійти від суто урбаністичного атрибутування цивілізацій і знайти іншу узагальнюючу рису, на основі якої можна було б здійснити цивілізаційний поділ соціальних субстратів, які є носіями тієї або іншої етнічності.

Коли йдеться про генезис цивілізацій, то найбільше уваги приділяється релігійним чинникам їхнього походження, формування та еволюції: «З усіх об'єктивних елементів, які визначають цивілізацію, найважливішим, однак, є релігія... Основні цивілізації у людській історії великою мірою ототожнювалися з великими релігіями світу, і люди спільної етнічної приналежності, але різного віросповідання, можуть вести кровопролитні братовбивчі війни...»⁴²⁷. І навіть коли ознаки цивілізації не обмежуються лише культурою, а включають в себе також просторові, соціальні, економічні, психологічні критерії⁴²⁸, релігія залишається однією з найвиразніших із них.

З приводу релігії як ознаки цивілізації російський вчений Б.Є.Черняк зауважував: «Релігія, без сумніву, є продуктом історичного розвитку, це доводиться вже одним фактом її виникнення на певному етапі розвитку суспільства. Однак навряд чи можна сумніватися в тому, що виникнення релігії, яке стало можливим в

---

⁴²⁷ Хантингтон С. Указ. соч. – С. 49

⁴²⁸ Бродель Ф. Грамматика цивілізацій / Фернан Бродель; пер. с фр. – М., 2008. – С. 39-53.

результаті цього розвитку, лише виявляло потреби, точніше, почало обслуговувати потреби, закладені в біологічній природі людини, передовсім інстинктивний страх смерті. Обіцянка потойбічного життя і покарання за вчинені дії, спроба відшукати відповідь на «рокові питання» буття, питання про сенс людського існування, про призначення людини та її місце у всесвіті, прагнення освятити беззаперечним авторитетом кодекс моральних норм – все це забезпечувало релігії постійне місце у духовному житті суспільства. Порівняно з цим роль церкви як соціального інституту, як санкції існуючого ладу, її обіцянка допомоги у земних справах має все ж таки минуше і підпорядковане значення, особливо коли йдеться про цивілізацію як певну єдність. Релігія як соціально-політичний чинник була одним із найважливіших складників формаційного процесу, включаючи, зрозуміло, і соціальні революції. Разом із тим, релігійний компонент духовного життя в основі був незалежним компонентом цивілізації принаймні до XVIII ст., якщо не її ядром, як це вважали і вважають багато істориків.

Отже, роль релігії в цивілізації виявлялася на певних етапах розвитку значно більшою, ніж у формації. В рамках останньої вона виконує службову роль соціальної установи, функція якої полягає у сприянні стабілізації або в інших умовах – підриву існуючих суспільних і політичних основ. Навпаки, в межах цивілізації функція релігії полягає у задоволенні певних природно зумовлених аспектів людської психіки. Тому з релігії як ідеології і релігії (церкви) як соціального інституту перша має відносно більше значення для цивілізації, друга – для формації»⁴²⁹.

Використання релігії як родової ознаки цивілізації дозволяє метафорично відносити до «цивілізованих» ті соціальні субстрати, в середовищі яких домінують світові релігії, а до «варварських» – ті, які продовжували триматися язичницьких вірувань і освяченого ними етнопотестарного життєвого укладу.

При визначенні сукупності цивілізаційних ознак доречно мати на увазі, що домінуючим в історії цивілізацій XX ст. стало уявлення про цивілізації як про локальні соціокультурні системи, породжені конкретними умовами діяльності і світоглядом

---

⁴²⁹ Черняк Е.Б. Цивилизации и революции / Е.Б. Черняк // Новая и новейшая история. – 1993. – № 4. – С. 66–67.

населення певного регіону. Ідея ж «світової цивілізації» якщо і трапляється нині, то лише як похідне від ідеї взаємодії різних цивілізацій, але не зразок, який дозволяє ділити цивілізації на «правильні» й «неправильні»⁴³⁰.

Якщо спробувати поєднати різні цивілізаційні ознаки, то, за словами Ю.Павленка, «... окрема цивілізація може бути визначена як автономна, поліетнічна, здатна до самоорганізації і саморозвитку (відповідно до принципів синергетики) соціокультурна система, характер якої конкретизується через структури етнічних, соціальних, політичних, конфесійних, субкультурних та інших спільнот, що багатоманітно перехрещуються і мають, як правило, складну ієрархічну природу»⁴³¹.

Погоджуючись з плюралістичністю ознак, за якими має здійснюватися виокремлення тієї або іншої цивілізації, все ж таки доводиться погодитися з її генезисом від певної релігійної системи, оскільки саме релігія, а ще більше церква визначали зміст цивілізації в часи її становлення. Інший момент – про урбаністичність як визначальну ознаку цивілізації. Безумовно, наявність міст не є визначальною ознакою цивілізації, якщо розуміти її у суто конфесійно-культурних параметрах. Але не може не впасти в око, що у більшості випадків остаточна перемога, хай вона і відкладалася на століття, залишалася за народами, які створили виробничі центри, зосереджені у містах. Власне, саме ці народи вважали себе цивілізованими на відміну від варварських. І якщо релігія залишалася визначальним чинником формування культури (у найширшому значенні цього слова) як історико-темпорального критерія рівня цивілізації, то в такому разі однією з основних тем цивіліології має бути ставлення церкви до технологічного прогресу. Обминаючи це питання важко знайти відповідь на те, чому взаємовідносини між цивілізаціями оцінюються за характером і змістом не так догматичних дискусій між ними, як економічної і політичної конкуренції.

---

⁴³⁰ *Ионов И.Н.* История цивилизаций: этапы становления и развития / И.Н. Ионов // Новая и новейшая история. – 1994. – № 4–5. – С. 41.

⁴³¹ *Павленко Ю.В.* Основные подходы к трактовке понятий «цивилизация» и «цивилизационная структура современного мира» / Ю.В. Павленко // Цивілізаційна структура сучасного світу. В трьох томах. Том I: Глобальні трансформації сучасності. – К., 2006. – С. 7

Торкаючись питання про співвідношення понять «міжнародна система» і «цивілізація», слід мати на увазі, що навіть автор концепції «зіткнення цивілізацій» (участь у зіткненні має передбачати суб'єктність) С. Хантінгтон зауважував, що «... оскільки цивілізації є культурними єдностями, а не політичними, вони самі не займаються підтриманням порядку, відновленням справедливості, збиранням податків, веденням війни, укладанням угод і не роблять нічого з того, чим зайняті уряди... Цивілізація, таким чином, може вмещувати одне чи більше політичних утворень... В деяких випадках цивілізація і політична цілісність можуть збігатися»⁴³².

Отже, коли йдеться про цивілізаційні простори, то не можна обминути питання про політичну гетерогенність їхнього соціального субстрату, який має вважатися релігійно гомогенним. Питання вкрай важливе у зв'язку з міждержавними конфліктами в рамках однієї цивілізації, яким не заважає релігійна єдність їхніх складників.

Питання про політичну гетерогенність цивілізаційних просторів – це питання про принципи, про порядок взаємовідносин між національними державами і з однаковою, і з відмінною цивілізаційною приналежністю.

Зрозуміло, що культура як компонент цивілізації охоплює усі форми матеріальної і духовної життєдіяльності певної людської спільноти. Культура проявляє себе у всіх, у т.ч. у звичних взаємовідносинах між особистостями. Особливість психології людини полягає у перенесенні принципів, якими вона керується в повсякденному житті, на усі загальнолюдські стосунки, у т.ч. міждержавні. Через дії людей, яким доводиться представляти свої національні держави у міжнародній системі, цивілізація проявляє себе впливом на функціонування самої системи. І якщо виходити з того, що доля системи визначається порядком взаємовідносин між її елементами, то еволюція міжнародної системи значною мірою залежить від впливу, який цивілізаційна ідентичність національних держав справляє на порядок всередині неї. Релігійність як родова ознака цивілізації привертає до себе першочергову увагу як звід моральних та етичних норм, які мають відбиватися у міжнародному правопорядку.

---

⁴³² Хантінгтон С. Указ. соч. – С. 53.

Інколи вважають, що до середини XVII ст. міжнародного права не існувало, і до того часу лише визрівала потреба в ньому. Такий висновок зазвичай обґрунтовується тим, що у VII ст. почалося відродження Римської імперії під домінуванням германських володарів. У середині VIII ст. королем франків став Карл, згодом названий Великим. У 800 р. він коронувався у Римі як імператор, заявивши тим самим претензії на утворення Священної Римської імперії. Політичні кроки Карла супроводжувалися активною християнізацією германців. Тим самим виник проект встановлення єдиної християнської держави, успішна реалізація якого робила б міжнародне право непотрібним⁴³³.

Насправді ж сам процес християнізації Європи стимулював політико-державну гетерогенність її соціального субстрату. І сам Л. Оппенгейм погоджується, що у так звані «темні віки» зростала потреба у міжнародному праві. Потреба, вважав він, зростала починаючи з Верденського договору 843 р.* У 1440 р. відбулася коронація імператора Священної Римської імперії Фрідріха III, правління якого було ознаменоване об'єднанням земель, що склали територію Австрії. Тим не менше, формально імперія існувала (аж до початку XIX ст.) Особливо очевидною потреба у міжнародному праві стала у середині XV ст., коли востаннє імперія потребувала єдиного кодексу для управління національними державами⁴³⁴.

Все ж таки, на нашу думку, коректніше говорити не про потребу в праві, оскільки певні правила взаємодії між елементами системи функціонували, а про потребу у кодифікації, юридичної формалізації правового досвіду і тих правових ідей, що їх залишила Римська імперія. Разом із тим, не можуть викликати заперечення висновки Л. Оппенгейма щодо чинників зростання потреби у сформульованих і визнаних міжнародних правових нормах – відродження загальної уваги до римського права внаслідок спроб відродження імперії; активізація міжнародної торгівлі, а відтак і

---

⁴³³ *Оппенгейм Л.* Указ. соч. – С. 90.

* Договір, яким було юридично оформлено розподіл земель Священної Римської імперії після смерті її засновника Карла Великого. Фактично, договором було легалізовано утворення трьох окремих держав як самостійних елементів міжнародної системи. Характерно, що соціальний субстрат нових утворень відрізнявся рисами окремих мовно-культурних та етнічних ідентичностей.

⁴³⁴ Там же. – С. 91.

міжнародних контактів; утворення різних міжнародних союзів, насамперед торгового характеру; поширення практики посольського обміну на постійній основі; створення постійних армій; утвердження християнства як загальноєвропейської релігії та ідеї підпорядкування його морально-етичним принципам практики міждержавних відносин; виникнення панєвропейських ідей⁴³⁵.

Формування базових засад міжнародного права відбувалося паралельно із становленням світових цивілізацій, основні ідентифікаційні ознаки яких розвивалися під впливом релігій, що ставали ядром того або іншого цивілізаційного простору і своїми моральними приписами впливали на розвиток правових ідей.

Європейська цивілізація, в рамках якої було започатковано кодифікацію міжнародно-правових норм, починаючи із кінця античності і впродовж середньовіччя розвивалася на основі християнської релігії. Відповідно, принципи міжнародного права неминуче відображали положення християнського вчення про єдиного Бога, а відтак і про єдиний порядок, якому мають підкорятися усі люди. З другого боку, утворення Священної Римської імперії логічно вимагало запровадження римського права. Така реінкарнація потребувала розв'язання певної суперечності, яка впливала із природи римського права.

Згадаймо, що римська культура, у т.ч. правова, формувалася як локальний варіант еллінізму. Давні греки виходили із вічності космосу, а відтак із ідеї незалежності його утворення від волі і зусиль богів. Уся діяльність людини розумілася як така, що відбувається в межах встановленого порядку, даного назавжди⁴³⁶. Боги вважалися не творцями закону і порядку, а його охоронцями, які карають за порушення правил, встановлених згори.

Відродженню у християнській Європі еллініських уявлень про правопорядок перешкоджало насамперед те, що, як вважає російський вчений Г. Мальцев, «...при всьому багатстві яскравості і різноманітності правових моментів у космологічних уявленнях давніх греків, у їхній релігійній міфології і, звісно, ранній філософії еллінів, які встигли так багато сказати людству, ми не бачимо у них

---

⁴³⁵ Там же. – С. 92–95.

⁴³⁶ Мальцев Г.В. Культурные традиции права: монография / Г.В. Мальцев. – М., 2013. – С. 98–99.

більш або менш оформленої релігійно-правової системи. Загально визнано, що *грецька цивілізація – рубіж, переламний етап у людській історії*, який глибоко поміняв матеріальні й духовні передумови життя людства. На цьому рубезі індоєвропейська культурна лінія, яка впродовж не одного тисячоліття несла традиції релігійно-правової єдності, наближається до історичних меж, а за ними починається розпад космічної, божественної всеєдності як синтезуючої основи союзу релігії та права. Історія релігії та історії права пішла кожна своїм шляхом; при цьому релігія сходить до неба, втрачаючи хтонічні (земні) сенси і зв'язки, спрямовуючись до духовних висот, мало досяжних для живої людини із плоті й крові (під цивілізаційного релігійного розвитку – християнство), а право, навпаки, спускається на грішну землю, осідає в низинах життєвої практики, втрачаючи останні претензії на духовний смисл і життєву універсальність. Духовні передумови розходження релігій і права були розвинуті в рамках грецької цивілізації, а вже в античну епоху процес розходження логічно й історично завершився створенням римського приватного права, майже класичного зразка нейтральної в релігійному відношенні правової системи»⁴³⁷.

Проект запровадження відроджених у первозданному вигляді принципів римського права серед соціального субстрату, якого піддавали християнізації, наражався на ще одну перешкоду – народи не бажали відмовлятися від норм звичаєвого права, освячених язичницькими віруваннями. Тому загальне правове поле Європи неминуче народжувалося як симбіоз норм римського і етнопотестарного звичаєвого права під егідою християнства.

Ця тенденція була запрограмована насамперед тією обставиною, що роль відновлювачів Римської імперії взяли на себе германці. Вони подавали приклади найбільшої наполегливості у збереженні своїх примордіальних звичаїв. Один з таких прикладів – вбивство вестготами власного короля Атаульфа (416 р.) за спробу підмінити германське звичаєве право римським. Язичницькі звичаї германців спиралися на закон переможця, на правоту сильнішого. Саме таку мораль було персоніфіковано верховним божеством давніх германців Тівасом. У конфліктах і суперечках єдиним джерелом права для германців були сила і зброя. Поступово функція юридичного божества

---

⁴³⁷ Там же. – С. 109–110.

перейшла до іншого бога – Одіна, покровителя воїнів, етичними принципами якого були помста за зло або обман, завдання ворогу несподіваних ударів, готовність до битв, оскільки смерть в бою і слава вважалися у германців найвищим благом⁴³⁸.

Тенденція до відновлення міжнародної структури на засадах її спрощення шляхом укрупнення елементів продовжувала виявляти невблаганність, і «правове життя цих (германських – *О.М.*) народів, попри спроби утримати германські традиції, жорстко і невідворотно підпала під найсильніший вплив римського права, з одного боку, і християнства, яке поширювалося в Європі, – з іншого. Переможений силою варварської зброї Рим, у свою чергу, підкорив германські племена своїми релігійними (християнськими) та юридичними ідеями. Починалася романізація і християнізація варварських народів Європи, культура яких була, по суті, племінною і не потребувала витончених правових форм, що їх пропонувала римська юриспруденція. Тим не менше, германські королі, вимушені шукати спільну з іншими народами «юридичну мову», мусили запроваджувати римське право у власній і спрощеній інтерпретації»⁴³⁹.

У синкретичному просторі азійської цивілізації пост-римська ентропія не знищила аналогічної тенденції до єдиного правового порядку, однаковість якого була б освячена єдиним для всіх Богом. Спочатку ідея монотеїзму запроваджувалася через зороастрійський культ Ахури-Мазди, поставленого на вершину перського пантеону⁴⁴⁰. Справедливість в системі зороастризму полягала у відплаті добром за добро і злом за зло. У подальшій еволюції зороастризму відбулося зміщення акцентів у понятті «закон» від світового божественного закону до закону світського, встановленого владою. При Дарії I було запроваджено компромісне тлумачення «закону»: у божественному сенсі він давав право царю на правління від імені Ахури-Мазди, але щодо світських законів – то вони вважалися творінням вже самого царя. Саме так пропонується Г.Мальцевим розумітися Бехістунський напис, зроблений Дарієм I: «Аурамазди дав мені це царство». А потім обґрунтовується панування над іншими народами: «Говорить Дарій цар: ці країни мені дісталися. Милістю Аурамазди вони підкорені

---

⁴³⁸ Там же. – С. 143, 135, 137, 138.

⁴³⁹ Там же. – С. 343.

⁴⁴⁰ Там же. – С. 63.

мені. Вони приносили мені данину. Що їм від мене було сказане, хай в ночі, хай в день, вони робили. Милістю Аурамазди ці країни слідували моїм законам». В інших написах розтлумачується розуміння «справедливості» як царського «закону» – нагорода за вірність царя і покарання за відступництво⁴⁴¹.

Монотеїзм у зороастризмі був недовершений. Перси визнавали й іншого бога – ведичного Мітру, що пояснюється силою ведичної традиції, яка зберігалася у країні. У Мітрі втілювалося єднання морально-релігійного і правового засновків: угода мусить бути виявом моральної чистоти, взаємної відданості її учасників. Мітра насилав благодать на тих, хто дотримувався угоди і жорстоко карав відступників від неї. Можливо, саме тому культ цього бога став своєрідною релігією римських легіонерів. Сакралізація закону і порядку уособлювалася, крім того, божеством Арштат, ім'я якої походило від «аша» – слова, яким означалися «істина» і «закон». Дуалізм зороастризму виражений у визнанні об'єктивного, незалежного від верховного божества Ахури-Мазди, світу зла. Тобто зло визнавалося таким, що не може бути знищеним силами лише верховного Бога⁴⁴².

В Індії на деякий час домінуючою релігією став буддизм. Він був запроваджений як головна релігія в Імперії Маур'я, що може спокусити до думки, що крах імперії був викликаний тим, що це віровчення породило політику ахімси – не завдавати зла усьому живому, якої тримався Цар Ашока і яку заповів дітям. Духовною основою такої політики дійсно міг стати буддизм⁴⁴³. Все ж таки, безумовно, праві ті, хто привертає увагу до інших, більш важливих чинників краху імперії – розмірів території, слабкості управління, браку комунікацій та інших⁴⁴⁴.

В імперії Гупта, яка утворилася після подолання роздробленості, що настала з крахом імперії Маур'я, релігійний синкретизм посилювався, особливо внаслідок втрати свого впливу буддизмом. Відбулося перетворення давньої брахманської віри у щось подібне

---

⁴⁴¹ Там же. – С. 67, 68.

⁴⁴² Там же. – С. 64–76, 63.

⁴⁴³ Там же. – С. 64–76, 63.

⁴⁴⁴ *Синха Н.К.* История Индии / Н.К. Синха, А.И. Банерджи; пер. с англ. – М., 1954. – С. 72.

до сучасного індуїзму з його політеїзмом⁴⁴⁵. Індуїзм повернув багатозначне і багатофункціональне ведичне розуміння порядку. Ведичні тексти пропонують як священне поняття «*ṛta*», асоціативне з англійським «*right*», німецьким «*recht*», східнослов'янським «порядок». Г.Мальцев вважає Варуну верховним богом ведійського пантеону, який здійснює наглядову, караючу функцію щодо людей, стежить за непохитністю встановленого у світі порядку. Він вважається упорядником Всесвіту, перебуваючи над ним. Індуїзм містить вимоги до брахманів як до людей, найближчих до богів, а відтак до розуміння світового порядку. Від них вимагаються приязнь, щедрість, совісність, співчутливість, вірність, подвижництво, скромність, аскетизм⁴⁴⁶.

Індуїзм взяв із ведичної культури поняття дхарми, яке стало основою релігійно-правової етики. Якщо римське право утверджує «свободу договору», то дхармашастри (індуїстські правові пам'ятники) несли в собі ідею вищого контролю над «свободою договору», праведності і відповідності божим настановам усього, що чиниться людьми. Дхармашастри засуджують гріх заради вигоди, лихварство, вимагають ритуальної чистоти примноження майна, до якої відносять вченість, мужність, аскетизм, отримання дарів винятково як ознаки поваги. Навпаки, порушенням ритуальної чистоти вважаються гра на гроші, хабарі, шахрайство⁴⁴⁷.

Ведична традиція пошуку ідеального стану людини проявилася ще у I тис. до н.е. у філософських роздумах щодо призначення дипломатії. Вважалося, що лише від послів залежать війна і мир, бо лише вони зближують або сварять людей. Давні індуси ставили на перше місце дипломатію, а вже потім силу⁴⁴⁸.

Зороастрійська ідея єдиного Бога своє найповніше втілення знайшла в юдаїзмі, чий верховний Бог Єгова спочатку був Богом того племені, до якого належав родоначальник євреїв Авраам. Причому Єгову характеризували мстивість, жорстокість, непоступливість і немилосердність до тих, хто взяв на себе обов'язок

---

⁴⁴⁵ Там же. – С. 90–91.

⁴⁴⁶ Мальцев Г.В. *Указ. соч.* – С. 17, 24–26, 36.

⁴⁴⁷ Там же. – С. 29–44.

⁴⁴⁸ *История дипломатии.* Том I. – М., 1959. – С. 27–28.

виконувати його заповіді і порушив їх⁴⁴⁹. Притаманна юдаїзму ідея богообраності у сполученні з етноцентризмом породили нетерпимість до тих євреїв, які поклонялися чужим богам. Нетерпимість стимулювалася тим, що розподіл землі між колінами ізраїлевими, виникнення етнопотестарних утворень і їхні контакти з іншими народами несли загрозу «системного розходження» – розмивання єврейської етнічної ідентичності.

Загроза була нейтралізована жорстким контролем за взаємним дотриманням закону: «Юдейська релігія, викликаючи і посилюючи любов до Закону, разом з тим культивувала страх перед сакральним покаранням, що його мусить відчувати кожний ортодоксальний єврей, який зневажає приписами Мойсея або віддає перевагу законам якогось іншого культу. На час формування християнства питання про дотримання єврейських законів, збереження їх у чистоті і недоторканості стало набувати очевидного політичного характеру»⁴⁵⁰.

Із позицій правознавства юдаїзм характеризується як сакральний контрактуалізм, тобто «угода з Богом», внаслідок чого вищою цінністю старозаповітної етики є закон і підкорення йому. Християнство ж тлумачиться як вчення, яке не заперечує закон, але надає йому значення життя у свободі і любові: «Закон свободи є любов, а вона заключає в собі усі моральні заповіді взяті разом. Моральний обов'язок християнина, відтак, вимагає подвигу, він набагато трудніший, ніж обов'язок відправляти обряди і виконувати заповіді. Якщо закон Мойсеїв, переданий від Бога через людину, був, принаймні для того часу, *релігійно-юридичним, позитивним установленим*, то євангельський закон свободи, записаний «не на скрижалях кам'яних, а на «скрижалях серця», носив *релігійно-надюрідичний характер*, мислився як ідеальна норма для позитивного людського закону»⁴⁵¹.

Наведена інтерпретація правового, юридичного компонента християнської віри (зважаючи на те, що ця інтерпретація спирається на думку широкого кола релігієзнавців і богословів) спонукає до принаймні двох питань, які мають принципове значення для

---

⁴⁴⁹ Мальцев Г.В. Указ. соч. – С. 208.

⁴⁵⁰ Там же. – С. 240.

⁴⁵¹ Там же. – С. 281

міжнародної системи. Якщо принципи «любові» є вищими за «закон», а значить і за закон «свободи», а сама любов є вибірковою, то чи не закладаються тим самим підстави для набуття елементами міжнародної системи властивості прояву «любові» відповідно до «свободи» суб'єктивного вибору, здійснюваного одним із елементів системи? І друге питання, яке випливає з першого – чи не буде тоді міжнародно-правова норма, якою регулюються відносини у системі, легко ігноруватися посиланнями на її неспроможність забезпечувати «любов», як вона буде суб'єктивно інтерпретуватися порушником міжнародного права?

Внутрішня суперечливість християнства полягає в одночасній проповіді і смирення, і боротьби зі злом (по суті, у виправданні захисної агресії). Розуміння зла стає суто індивідуальним актом, що дозволяє виправдовувати будь-яку агресію, якщо її можна обґрунтувати як справедливу. А слідом за тим можна виправдати і все, що супроводжує агресію – підкорення, пограбування і навіть знищення цілих народів. Запобігти цьому можна, мабуть, морально-релігійною гомогенізацією усього соціального субстрату міжнародної системи в цілому, аби всі розуміли «любов» однаково. Але реалізація такої мети не під силу будь-якій релігії, і християнству зокрема.

На заваді такій стратегії стоїть безліч перешкод, з яких найпомітнішими і значущими є дві. По-перше, таку стратегію здійснює кожна із світових релігій, посилаючись на своє «єдино правильне» тлумачення «порядку», «закону», «любові» та усіх моральних норм. По-друге, навіть у тих частках простору світової системи, де християнство стало домінуючою релігією, воно не змогло знищити до кінця усі релікти вірувань етнопотестарного періоду, воно було змушене пристосовуватися до них і миритися з місцевими тлумаченнями загальнохристиянської етики. Аналогічною є ситуація в тих частинах світової системи, де домінують інші релігії. Виходячи з цього можна стверджувати, що функціонування міжнародної системи на принципі вищому за «закон» може стати неможливим в силу того, що елементи системи будуть зайняті не так обміном властивостями між собою, як знищенням властивостей один одного.

Якщо визнати правомірним співвіднесення політеїзму і монотеїзму з адаптивністю і креативністю, то пріоритетність

закону, притаманну юдаїзму, логічно визнати організуючим початком у міжнародній системі: «Монотеїстична людина як суб'єкт, реалізуючи свою *креативну* творчу сутність, являє собою не просто іншу форму організації життя. Це життя імпліцитно містить засновуючий початок, який перебуває поза *природним* світом. Вона відрізняється ще й тим, що людське буття – це не лише *здійснення*, а й творення своєї сутності. В цьому контексті уявляється можливим казати про парадигмальне значення юдаїзму для наступного розвитку людської цивілізації»⁴⁵².

Монотеїзм, який взяв початок в зороастризмі і знайшов продовження в юдаїзмі, а від нього у християнстві та ісламі, відіграв видатну роль в організації правопорядку у міжнародній системі, який формувався віруючими людьми, для яких беззаперечним був принцип «єдиний Бог – єдиний закон». Даний принцип став імперативним у взаєминах між національними державами з різних цивілізаційних просторів, хоча їхні відмінні культурно-релігійні основи породжувало різне розуміння того змісту, який цей принцип мав захищати.

6.6. Етнополітичний парадокс цивілізаційних просторів

Плюралістичність у розумінні сутності закону і порядку, зумовлена збереженням реліктів язичницької правосвідомості, зашкодила синергетичному поєднанню цивіліствотворення і державотворення, такій геополітичній картині світу, де простори цивілізацій скрізь стали б державними просторами, як того хотіли, приміром, правителі Священної Римської імперії, які намагалися втілити концепт всесвітньої християнської монархії. Лише в деяких випадках і значно пізніше відбулося злиття окремих цивілізаційних і державних просторів – китайського, японського, індуїстського та деяких інших.

Понад те, в деяких випадках релігії, які були ядром цивілізацій, самі, інколи не бажаючи того, стимулювали геополітичну

---

⁴⁵² *Ракитянский Н.М.* Иудейский менталитет. Политико-психологическое эссе / Н.М. Ракитянский // Вестник Московского университета. Серия 12: Политические науки. – 2013. – № 4. – С. 60–61.

парціацію простору цих цивілізацій, зміцнюючи і етнічну єдність окремих соціумів, і їхні бажання державотворення, тим самим стимулюючи збільшення кількості елементів міжнародної системи.

Наприклад, виникнення світових релігій було результатом переплетіння положень різних конфесій, а саме переплетіння було наслідком міжнаціональних контактів у ході безперервних війн. Так переплетіння єврейської, грецької, іранської і певною мірою індійської культур у Палестині, Сирії й Анатолії призвело до виникнення християнства. По всій Індії, де зустрілися арійська, греко-римська і дравідська культури, зміцнив індуїзм, а у її північній частині, де зустрілися індійська, іранська і грецька культури, оформився буддизм.

Будучи опосередковано продуктом завоювань, світові релігії натомість закликали до всесвітньої єдності на егалітарних засадах. Проблема полягала в тому, що притаманна кожній релігії впевненість у власній вищості (віроцентризм, чи конфесіоцентризм) руйнувала егалітаризм у взаємному ставленні між спільнотами їхніх послідовників. Сказане підтверджується прикладом християнства, народження якого, за словами В. Мак-Ніла, «одна з центральних драм історії людства. Величезний вплив, що його справив Ісус і купка простих сільських мешканців Галілеї на всі наступні покоління людства, вражають уяву .... Дії, думки і почуття цієї купки вплинули на дії, думки і почуття мільйонів людей. Вони породжують справляти вплив і до сьогодні і будуть продовжувати у найближчому майбутньому: бо животворна сила християнської віри, надії і любові, як, втім, і не менш потужна сила християнської нетерпимості і забобонів, жодним чином не виснажилися».

Участь світових релігій у політичній, а через неї в етнічній гетерогенізації цивілізаційних просторів може видатися дивною хоча б з тієї причини, що будучи засобами інгресії різнорідних сегментів соціальних субстратів цих просторів, вони могли бути лише ортодоксальними, такими, що не допускали будь-яких відхилень від канонів⁴⁵³. Ортодоксальність світових релігій, посилена взаємною конкуренцією, мала активно використовуватися і підтримуватися великими імперіями, які, аби зберегти себе як

---

⁴⁵³ Мак-Нил У. Указ. соч. – С. 552.

великих міжнародних акторів, мусили домагатися релігійної гомогенності своїх соціальних субстратів, бо досягти етнічної або культурної гомогенності цих субстратів було неможливо.

Злиттю народжених світовими релігіями цивілізацій і національних держав перешкоджав ряд чинників. Проект європейської християнської держави був спрямований на консолідацію християн. Але така консолідація мала на меті не урегульованість відносин між крупними елементами світової міжнародної системи, а легалізацію загарбницької агресивності, традиційно властивої державам в усі епохи, а тепер ще підсиленої реліктами язичницької етнопотестарної традиції, що зберігалися серед соціального субстрату новоутворених держав. Не дивно, що саме до загарбницької агресивності закликав ініціатор Першого хрестового походу проти мусульман Римський папа Урбан II попри християнське милосердя, до відданості якому його мав би зобов'язувати церковний сан: «Яка ганьба буде нам, якщо це плем'я невірних, не гідних зватися людьми і мерзенних рабів диявола, що його так справедливо зневажають, візьме гору над обраним народом всемогутнього Бога! На одному боці будуть битися зневажені вороги Господа, на іншому – його друзі, щедро обдаровані справжніми багатствами»⁴⁵⁴.

Міжетнічний поділ стимулювався і певною замкненістю середньовічного християнства, в яке запроваджувалася думка, що Христос помер не за всіх, а лише за обраних, тобто за тих, хто повірив йому. Поділ людей на обраних і не обраних за релігійним критерієм заохочував дедалі більше розмежування на «ми – вони». З другого боку, західний світ не був непроникним для обміну з іншими частинами ойкумени. Як висловився про середньовічний Захід Ж. ле Гофф, «це суспільство... було свого роду губкою, яка всмоктувала усе цінне, що йшло із зовні. На технічному рівні воно було перетворене завдяки запозиченням – таким як водяний млин або вітряк, які прийшли зі Сходу; в економічному плані воно тривалий час було пасивним щодо Візантії та ісламу, отримуючи для свого харчування та одягу із Константинополя й Александрії майже все, що виходило за межі необхідного: розкішні тканини,

---

⁴⁵⁴ Цит. за: *Гофф Ж., ле*. Цивілізація середньовічного Запада / *Ж. ле Гофф.*; пер. с франц. – М., 1992. – С. 136.

прянощі; візантійське та мусульманське золото й срібло підштовхнуло його перехід до грошового господарства; його мистецтво, починаючи зі степових мотивів, що надихали усе варварське ювелірне мистецтво і закінчуючи куполами і стріловидними арками, що прийшли з Вірменії, Візантії або Кордови; його наука, що зверталася до грецьких джерел за посередництва арабів, – усе це було виплекане запозиченнями. І якщо це суспільство зуміло відшукати в собі ресурси, які дозволили йому стати творчою силою, то не слід забувати, що спочатку воно було учнем, залежним від усіх тих світів, яких воно зневажало і засуджувало, але які його плекали й навчали впродовж тривалого часу, коли воно було бідним і варварським і вважало, що зможе замкнутися у своїй пихатій впевненості»⁴⁵⁵.

Щоправда, різні економічні національні інтереси, які проявляли себе у процесі торгового обміну, також посилювали міжетнічне розмежування. Те, що В. Мак-Ніл називав «першим змиканням євразійської ойкумени» (момент остаточного змикання він пов'язував з приходом до Ферганської оази спочатку римських легіонерів, а потім китайських воїнів) продовжувалося встановленням торгових зв'язків – сухоходом вздовж «Великого шовкового шляху» і морем від Аравії до Індії, де відбувалися контакти з китайськими купцями, які прибували туди. З одного боку, хоча купецький стан і не передбачав здійснення формального політичного представництва своїх національних держав, але все ж таки купці багаторазово уповноважувалися державною владою для намацування можливостей майбутніх міждержавних контактів. Але найголовніше, що торгові контакти, на відміну від збройних, були позбавлені такої родової ознаки останніх, як ненависть до «них», які за умовчанням є ворогами. Пошук торгової вигоди змушував придушувати ксенофобські інстинкти, пізнавати традиції і звичаї контрагентів, їхню психологію. Торгівля певною мірою сприяла релятивістському налаштуванню торгових партнерів. Але, з другого боку, сказане не відкидає й іншої сторони торгівлі – конкуренції, яка породжувала взаємну недовіру, а та взаємні звинувачення у нечесності, природу якої було найпростіше шукати в етнорелігійній

---

⁴⁵⁵ Там же. – С. 143.

ідентичності торгових візаві. Результатом таких пошуків часто ставала взаємна ксенофобія, якою найчастіше виправдовувалися війни. Та й самі багатства, зосереджені у торгівельній сфері, провокували загарбницький інстинкт, насамперед у народів, які лише виходили з етнопотестарного стану і які були доволі байдужими до питання про впорядкованість міжнародної системи.

Ще один згубний наслідок змикання євразійської ойкумени – перенесення хвороб на території, населення яких раніше з цими хворобами не зустрічалося і не мало проти них імунітету. Епідемії часом різко скорочували населення держав і послабляли їхній потенціал, і це могло радикально позначитися на їхньому ієрархічному становищі у міжнародній системі, а також на їхньому взаємному ставленні під час пошуків винуватців своїх лих⁴⁵⁶.

Інший чинник, що заважав злиттю цивілізації з державністю – недовершена канонічна гомогенність самих світових релігій. В середині них виникали різні інтерпретації канонів віри, і на підставі цих інтерпретацій відбувалася сегментація релігійного простору, а взаємні звинувачення між сегментами посилювали їхню «інакшість» щодо один одного, стимулюючи закріплення розмежування. У християнстві, наприклад, відбувалося розходження між його західною Римською (католицькою) та східною Візантійською (православною) версіями тлумачення не лише догматів віри, а й загального християнського розуміння життєвого ладу. Приміром, починаючи з давності відбувалося становлення принципів міжлюдських взаємовідносин, і вже у християнському вченні вони були сформульовані як «золоте правило моралі»: «Тож усе, чого лише бажаєте, щоб чинили вам люди, те саме чиніть їм і ви» (Мат. 7; 12)⁴⁵⁷. «Золоте правило» вимагає не завдання зла. У православної версії зло є абсолютним антиподом добра, у католицькому, згідно з вченням Фоми Аквінського (XIII ст.), зло являє собою лише неповноту добра, а відтак усе сутне є благом, і саме благо містить в собі зло. Світ замислено так, щоб для здійснення добра існувала нерівність, і лише завдяки нерівності може здійснюватися світова гармонія⁴⁵⁸.

---

⁴⁵⁶ Мак-Нил У. Указ. соч. – С. 481–489.

⁴⁵⁷ Див.: Апресян Р.Г. Генезис золотого правила / Р.Г. Апресян // Вопросы философии. – 2013. – № 10. – С. 39–49.

⁴⁵⁸ Католичество / Авт.-сост. А.А. Грицанов. – Мн., 2006. – С. 107–108.

Відмінним було і християнське ставлення до багатства. У Візантії багатство вважалося божим дарунком, а у західному світі – результатом особистих зусиль. Як зазначав А. Тойнбі, «У сфері державного господарства найяскравіший приклад діючого й досі спадку, залишеного внаслідок «пологів» вселенської церкви новонародженій цивілізації, можна добачити в сучасному західному мистецтві господарювання». Адже «дивовижний і колосальний механізм західної технології й досі носить на собі видиму печать християнського монастирського устрою, побічним продуктом якого він є. Психологічною підвалиною цієї величної матеріальної споруди стало переконання в обов'язковості й гідності фізичної праці – *laborare est orare*. Цей революційний відхід від еллінського погляду на працю як на щось нище й рабське не зміг би здійснитися, коли б його не благословив Статут святого Бенедикта. На цьому ґрунті Бенедиктинський орден заклав основу західного аграрного господарства, і воно стало за підмурок Цистерціанському ордену для промислової надбудови, яку ченці зводили вміло керованими зусиллями, аж поки пожадливі заздрощі, що їх ця чернеча вавилонська вежа збурювала в душах їхніх сусідів, сягнули такої межі, коли тим було вже несила не прибрати її до рук. Загарбання монастирів і стало одним із джерел сучасного капіталістичного господарства в західному світі»⁴⁵⁹.

Фракталізація міжнародної системи у вигляді збільшення державних і квазідержавних утворень, з одного боку, посилювала її ентропію, ускладнювала відносини між елементами. Але, з другого боку, посилення ентропійної складності ще більше стимулювало потребу у впорядкуванні відносин між елементами, максимально прийнятними для усіх них. Одним із варіантів могло стати створення універсальної єдиної держави із спільною християнською ідентичністю, яка забезпечила б дію єдиних принципів міжнародних відносин. Серед перших середньовічних трактатів на цю тему був твір Августина Блаженного (V ст.) «Про град Божий», у якому проповідувалася ідея справедливості як наріжного імперативу державної діяльності, непорушності угод, навіть з «невірними». Критерій справедливості, за Августином, має бути визначальним в

---

⁴⁵⁹ Тойнбі А. Дослідження історії. – Том 2. – С. 88.

оцінюванні війни: обґрунтованість її ведення, дотримання її законів і звичаїв.

Ідею справедливості у міжнародних відносинах було продовжено у XII ст. монахом Граціаном, який у своїх міркуваннях спирався, крім Августина, на Ісидора Севільського, яким, у свою чергу, було використано ідеї ще давнішого походження авторства римського юриста Ульпіана. У вченні Фоми Аквінського обґрунтовувалася ідея подвійної природи міжнародного права. Воно трактувалася і як продукт розуму, і як продукт «природних» законів. Відповідно до розуміння зла як «неповноти добра», вчення у застосуванні до війни поєднує принцип справедливості з принципом уярмлення полонених та з принципом необмеженого права на анексію⁴⁶⁰.

З плином часу міжцерковні кордони у християнстві ущільнилися, а ними зміцнювалася національно-державна ідентичність, яка підпиралася догматичною нетерпимістю. Показовим щодо цього було ставлення з боку хрестоносців до візантійців як до еретиків-схизматів. Відмінності між католицизмом і православ'ям в соціальних питаннях і зараз являють основу негативного ставлення до західного капіталізму. Візантія оцінюється як проект більш-менш справедливих суспільних форм, як релігійно освячена впевненість у кращому майбутньому, як мрія про християнську єдність, про братерство і згуртованість народів і людей, які повірили у Христа і прагнули до його Царства, а крах цього проекту пояснюється тим, що «релігійні і соціальні конструкції, на яких ґрунтувалося візантійське суспільство, претензії на створення по-справжньому християнської імперії згідно з заповідями Христа, вченням св. апостола Павла та інших апостолів наразилося на глухий опір людського ества, на труднощі, з якими земна і грішна людина відгукується на високі моральні ідеали. Західне християнство, обравши відносно легкий шлях, поступилося цьому еству, знизило рівень християнських вимог, стало більш земним і світським (особливо це стосується протестантизму) і тим самим лише відтермінувало, але не виключило настання цивілізаційної кризи. Візантія загинула, не зумівши (хоча теж намагалася) перебуватися за рахунок відмови від цінностей високого християнства.

---

⁴⁶⁰ Див.: *Левин Д.Б.* История международного права / Д.Б. Левин. – М., 1962. – С. 35-36.

В цьому невмінні, а краще сказати, небажанні прилаштовуватися до капіталістичних відносин, які наближалися, до наступаючого царства грошей і вигоди полягає, можливо, основна історична заслуга візантійської цивілізації»⁴⁶¹.

Невдача створення єдиної християнської імперії, на перший погляд, видається малозрозумілою для середньовічної свідомості, адже, як зауважував А. Тойнбі, «Найважливішим з усіх дарунків, якими обмінялися між собою середньовічний західно-християнський світ і сучасний йому східний православний світ, була політична інституція абсолютної авторитарної держави, втілена в Східній Римській імперії і перейнята Заходом як об'єкт безпосереднього інтересу в західних державах-наступниках, що їх у одинадцятому сторіччі норманські мечі вирубали з колишніх володінь Східної Римської імперії в Англії та на Сицилії»⁴⁶².

Але він звертав увагу й на інше – на розходження двох культур, яке розпочалося ще у давні часи: «Обтяжливою обставиною стала в одинадцятому сторіччі раптова, несподівана і разюча зміна у відносній силі та перспективах двох християнських суспільств... Одним із наслідків цієї зміни політичної та економічної долі стало те, що відтоді обидві партії тяжко сприкрилились одна одній. Із погляду східних православних християн франки були *pagenus*, що цинічно користалися грубою силою, яка дісталася їм через примху долі; з погляду франків, візантійці були мандаринами, чий надмірні претензії ані виправдані заслугами, ані підперті силою. Для греків латинці уособлювали варварів, для латинців греки стояли на півдорозі до перетворення на «левантійців»⁴⁶³.

Зазнали невдачі, з великим інтервалом, і спроби збереження кожної з великих християнських імперій. Пояснення цьому полягає не так у догматичній неспроможності кожної із гілок християнства, як в однаковій вимушеності пристосовувати християнство до етнічних спільнот, охоплених імперськими кордонами.

Сам процес християнізації, здійснюваний під гаслом вселюдської любові, нерідко стимулював протилежні моральні настанови. Християнізація спочатку охоплювала правлячу верхівку, яка зміною

⁴⁶¹ Мальцев Г.В. Указ. соч. – С. 418–419.

⁴⁶² Тойнбі А. Дослідження історії. – Том 2. – С. 189.

⁴⁶³ Там же. – С. 184, 185.

віри сподівалася на новий для себе статус у відносинах з могутніми християнськими імперіями у просторі міжнародної системи. Але підданими кожного з цих правителів християнізація спочатку сприймалася як загроза їхньому існуванню як окремого народу, бо вважалася вірою іноземною. Негативна реакція язичницького соціального субстрату на релігійні нововведення найчастіше проявлялася саботажем, а в окремих випадках вбивствами ново-навернених правителів⁴⁶⁴. Аби зберегти покірність підданих, християнізованим правителям залишалося або приховувати від них свою нову віру, або примушувати їх до таких самих кроків. У тих випадках, коли не вдавалося досягти цього власним прикладом або умовлянням, застосовувалася фізична сила, чим у масовій психології закріплювався комплекс насильницького способу досягнення мети. Цей комплекс продовжував бути дороговказом у міжнародних відносинах. Крім того, труднощі християнізації зумовлювалися не лише опором народних мас, а й ненадійністю соціальних верхів, які мусили бути каналом утвердження нової віри. Як відзначав один із сучасників, «Князі цих варварських народів, переможені у битвах польським князем, часто знаходили притулок у хрещенні, але щойно вони відновлювали свої сили, то зрікалися християнської віри і відновлювали війну проти християн»⁴⁶⁵.

Висновок, що у римсько-візантійській правовій системі відбулася адаптація римського права до умов східно-християнського суспільства, тобто християнізація римського права і приведення його у стан, в якому воно могло б сполучатися із звичаєво-правовими традиціями народів імперії⁴⁶⁶, може бути повністю віднесеним і до спроби відтворення Римської імперії як християнської держави Європи. Імперія відроджувалася франкськими королями, чії піддані ще не вийшли з етнопотестарного стану і християнізація яких була доволі поверховою. Владарювання над Римом франків було аналогічним усім іншим світовим ситуаціям, коли варвари правили цивілізованими народами. За висловом А. Тойнбі, «Блага, що їх несуть із собою варвари чи чужоземні

---

⁴⁶⁴ Ронин В.К. Славянская знать и западные миссионеры в Центральной Европе / В.К. Ронин // Средние века. – 1993. – Вып. 56. – С. 115-135.

⁴⁶⁵ Цит. за: Гофф Ж., *ле*. Указ. соч. – С. 139.

⁴⁶⁶ Мальцев Г.В. Указ. соч. – С. 365, 370.

агресори, успішно скориставшись у власних грабіжницьких інтересах з психологічного клімату, запровадженого світовою державою, цілком очевидні й справляють, на перший погляд, неабияке враження. Однак ми вже спостерегли й те, що загарбники-варвари, захопивши полишені напризволяще володіння розпорошеної світової держави, є героями без майбутнього, і прийдешні покоління неминуче визнають їх за безчесних авантюристів, якими вони насправді були, попри весь той героїчний ореол минулої слави, яким повіті їхні ганебні «подвиги»⁴⁶⁷.

Для розуміння того, чому соціальний субстрат західної християнської цивілізації надав перевагу етнополітичній гетерогенності над гомогенністю і «розійшовся по національно-державних квартирах», треба зважати, що середньовічні держави утворювалися на основі союзів етнічно споріднених племінних об'єднань, що дозволяло їм здійснювати національно-конструктивістську функцію і надавати своїм субстратам етнічної гомогенності.

Приміром, назва «франки» була збірною для племінних об'єднань сугамбрів, хаттів, хамавів, бруктерів та ін. Коли Карл став франкським королем, до його держави крім державоутворюючого етносу входили гали, фрізи, тюрінги, аламани, бургунди, частина баварів і вестготів. Карл приєднав до них лангобардів, саксів, решту баварів і вестготів, баків, бриттів, прикордонних слов'ян. У 800 р. він був проголошений «Карлом Августом, богом коронованим великим і миротворячим імператором римлян»⁴⁶⁸. Під римлянами в наведеному контексті правомірно розуміти усіх підданих відновленої імперії, чия етнічна ідентичність залишалася локальною.

Відмінності у темпоритмах розвитку ядра імперії та її периферії зумовили синхронізацію двох процесів – консолідацію етнічних спільнот, силою інкорпорованих в імперію, і зміцнення в них феодального прошарку, зацікавленого у більшій самостійності⁴⁶⁹.

«Пам'ять» системи проявлялася, приміром, кордонами адміністративних одиниць Франкської імперії, що були її провінціями.

---

⁴⁶⁷ Тойнбі А. Дослідження історії. – Том 2. – С. 27.

⁴⁶⁸ Левандовский А.П. Об этническом составе Империи Каролингов / А.П. Левандовский // Вопросы истории. – 1952. – № 7. – С. 117–118.

⁴⁶⁹ Там же. – С. 119.

Ці кордони значною мірою збігалися з провінціями колишньої Римської імперії. Виявлено, що і франкські «графства» також збігалися, але з іншими адміністративними одиницями – галло-римськими *civitates*. Особливості франкського адміністративно-територіального устрою також формувалися під впливом етнічності. У деяких регіонах зникла етнічна парціація – у Південній Галії, в Аквітанії, Септіманії, Провансі. Деякі регіони залишалися територіями поселення певної етнічної спільноти або групи споріднених етнічних спільнот – Аламанія, Баварія, Саксонія, Тюрінгія, Фрізія. Існували землі зі змішаним романо-германським елементом – Бургундія, Франція⁴⁷⁰.

З другого боку, розпад франкської імперії відбувся не вздовж наявних етнічних кордонів, а значно складнішими шляхами. В рамках імперії склалися нові етнічні спільноти (феодалні нації): у західній Галії – французька, на схід від Рейну – німецька, на Апеннінському півострові – італійська. До французької нації увійшли Аквітанія, Септімонія, західна частина Бургундії, західна частина Франції, тобто гало-романські області з романським діалектом. До германської нації – східна Франція, Саксонія, Тюрінгія, Аламанія, Баварія, тобто землі з германським населенням. До держави Лотаря (від Північного моря до Італії) – Ельзас і більша частина Бургундії, тобто змішане романо-германське населення⁴⁷¹.

На кінець I тисячоліття Західна Європа приборкала варварів і почала відчувати себе у безпеці від їхніх нападів. Разом із тим, зникнення спільної зовнішньої небезпеки послабило єдність феодального стану, в якому розпочалися міжусобиці. Знову постало питання про політичний порядок, який мав подолати новий сплеск ентропії, що виникла у середовищі західноєвропейської міжнародної системи. Варіантом порядку мала стати мережа самостійних територій з чітко окресленими кордонами і центральним полісом. Дискусії стосувалися переважно питання національної гетеро- або гомогенності соціального субстрату системи. Ідеал християнства передбачав релігійну гомогенність субстрату, а відтак і управління ним одним правителем – або імператором формально відновленої Римської імперії, або

---

⁴⁷⁰ Там же – С. 121, 137.

⁴⁷¹ Там же. – С. 128.

Римським папою⁴⁷². Сила інерції імперської політичної сфери зберігалася і після розпаду Франкської імперії, про що свідчили, зокрема, проекти всесвітніх християнських держав, висунуті у передмодерний час французьким юристом П'єром Дюбуа (1300 р.) або чеським королем Їржі Подебрадом (1464 р.)⁴⁷³.

Однак, цей віддалений від повсякденних життєвих проблем, загальний і доволі абстрактний ідеал не міг витримати конкуренції з місцевими інтересами королівств, князівств і міст. Попри всі свої успіхи, християнство не спромоглося знищити у психології людини загарбницьку агресивність, яка залишалася для неї ефективним засобом реалізації своїх інтересів. У колективних проявах загарбницька агресивність продовжувала залишатися нормою завдяки особливостям масової психології – існування звички видавати власну загарбницьку агресивність за захисну, для чого звинувачувати іншого у загарбницьких намірах незалежно від достовірності цих звинувачень. Для посилення звинувачувального ефекту «інші» мали сприйматися як «інакші», тобто як люди з протилежною ідентичністю, як соціальний субстрат з властивостями, неприйнятними з точки зору національного інтересу і збереження національної ідентичності.

Власне, питання про те, як реалізовувати інтерес усього субстрату західноєвропейської міжнародної системи – через його християнську гомогенізацію чи через національну парціацію, являло суть боротьби, що точилася за ієрархічний статус у системі між папами та римськими імператорами. Аналогічне питання про узгодження процесу конфесійної гомогенізації та національної парціації виникало і в мусульманському, і в китайському просторі, хоча з різними наслідками його розгляду.

Безумовно, національна парціація західноєвропейського соціального субстрату призвела до різкого збільшення кількості елементів у міжнародній системі континенту, чим посилила її ентропію. Але сам хід подальших взаємовідносин між національними державами та квазідержавними суб'єктами підтвердив, що ентропійне ускладнення порядку в системі аж ніяк не обов'язково веде до

---

⁴⁷² Мак-Нил У. Указ. соч. – С. 703–704.

⁴⁷³ Див.: Трактаты о вечном мире. – М.: Издательство социально-политической литературы, 1963. – 277 с.

зростання в ній некерованого хаосу і неминучого розпаду і робить неможливим рух до гетеростазу: «Хоча політична різноманітність і нестабільність Західної Європи призводили до хронічних війн, це не перешкоджало швидкому культурному та економічному зростанню. Навпаки, саме ці чинники і визначили такий розвиток. Безкінечне суперництво між конкретними політичними устроями живили соціальне середовище і надихали нововведення, обіцяючи особливі вигоди будь-якому новому способу прикладання сил. І дійсно, якби середньовічна Європа була приведена до політичного миру і злагоди або сильним і успішно правлячим імператором, або переможним папством, важко уявити, щоб імпульсивний характер розвитку європейської цивілізації не став би чахнути і не виснажився би у будь-якій із цих інституціональних конфігурацій. Хронічні війни, які були результатом невпинної політичної багатоманітності, довго були болісною, але потужною і притому основною рушійною силою життєздатності Заходу»⁴⁷⁴.

Розпад Візантії на національні держави відбувався довше і через це був значно боліснішим. Тут розпочалися ті самі системні розходження, що мали місце у Давньому Римі, – залучення периферійними володарями сусідніх народів до боротьби з центром, який, у свою чергу, мусив миритися з провінційною автономією, аби вона не полишала функцію захисту усєї держави.

Власне, організація взаємовідносин із сусідніми народами і між ними становила суть заходів Візантії і зі свого самозбереження, і з утвердження себе як регулюючого елемента міжнародної системи. Про те, як здійснювалися такі заходи, зокрема у X ст., повно і відверто викладено у трактаті, кабінетно названому «Про управління імперією» візантійського імператора Константина VII Багрянородного (905–959 рр.), адресованому своєму синові Роману. Збірна характеристика з боку Константина соціального субстрату на північ від Візантії вміщена у звернення до свого адресата: «Відтак, знай, що у всіх північних народів стала ніби природною жадібність до грошей і захланність, яка ніколи не вгамовується. Тому вона вимагає всього, чого домагається, і не має чітких меж своїм бажанням, але вічно жадає більшого і взаємн скромної користі прагне здобути велику користь. Тому треба

---

⁴⁷⁴ *Мак-Нул У.* Указ. соч. – С. 708.

недоречні їхні домагання і нахабні зазіхання відхиляти і припиняти правдоподібними і розумними висловлюваннями, мудрими виправданнями...»⁴⁷⁵.

Насправді ж, основні кроки, як це впливало з Константинових порад, полягали у переорієнтації загарбницької агресивності варварських народів від Візантії у бік один одного, за принципом «розділяй і володарюй». Візантія використовувала тактику послаблення вірогідних агресорів силами найагресивнішого із них. Такими, судячи з усього, у візантійських очах були пачинакіти (печеніги), роси, булгари (болгари) і турки. Адже про них згадує Константин в першу чергу, роз'яснюючи, що війни між росами і печенігами – вірна гарантія того, що жоден з них не зможе вторгнутися у володіння імперії. Особливо надійною гарантією називається дружба з печенігами, найпідготовленішими військово: «... поки василевс ромеїв перебуває в мирі з пачинакітами, ані роси, ані турки не можуть нападати на державу ромеїв за законом війни, а також не можуть вимагати у ромеїв великих і надмірних коштів і речей, побоюючись, що василевс застосує силу цього народу проти них, коли вони виступлять на ромеїв. Пачинакіти, пов'язані дружбою з василевсом і заохочувані його грамотами і дарами можуть легко нападати на землю росів і турків, вводити в рабство їхніх жінок і дітей і розоряти їхню землю». Печенізька загроза була для імператора інструментом і для стримування болгар. Аналогічним засобом забезпечення від хазар були розрахунки на аланів: «дев'ять кліматів Хозарії прилеглі до Аланії, і може алан, якщо, звісно, схоче, грабувати їх звідти і коїти велику шкоду і біди хозарам, бо з цих дев'яти кліматів були все життя й добробут Хозарії»⁴⁷⁶.

Із трактату Константина Багрянородного випливає, що Візантія обрала тактику нацькування народів один на одного, використовуючи їхню етнопотестарну ментальність, яка відповідала історичному темпоритму. З другого боку, вперта православна ортодоксальність інколи шкодила візантійцям навіть у контактах з

---

⁴⁷⁵ Див.: Приложение: *Константин Багрянородный*. «Об управленими империей» // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. – М.: Наука, 1982. – С. 267–320 – С. 274.

⁴⁷⁶ Там же. – С. 270–274.

тими елементами міжнародної системи, які могли хоч якоюсь мірою захистити їхнє ієрархічне становище. Скажімо, 1071 р. перед самою битвою з турками-сельджуками при Манцикерті візантійська знать почала вимагати від воїнів союзних вірменських загонів переходу у канонічне православ'я, чим підштовхнула їх до виходу із битви, а це значною мірою полегшило перемогу турків⁴⁷⁷.

Не вдалося етнічно й національно гомогенізувати соціальний субстрат і в просторі мусульманської цивілізації. Йдеться про нетривалу за історичними мірками (середина VII – середина X ст.ст.) єдність Арабського халіфату, утвореного під прапором ісламу.

Історія становлення ісламу спирається на прецедент взаємовідносин його вірних з іновірцями: засновник релігії пророк Мухаммед спочатку наказав вигнати останніх з другого за значенням після Мекки центру поширення ісламу – Медіни і забрати їхні землі, а потім почав вимагати данини з іновірців за межами Медіни і розподіляти цю данину серед мусульман. Прецедент легітимізував стиль життя тих кочовиків-арабів, які перебували на етнопотестарному рівні, не виявляли бажання до продуктивної праці і воліли компенсувати брак життєвих ресурсів нападами на інші народи. Але оскільки етнопотестарний стиль життя супроводжувався постійною міжплемінною ворожнечею, то засобом інгресії цього субстрату мала стати спільна війна проти іновірців, освячена ісламом. Пасіонарність, породжена впевненістю у правильність лише своєї віри, у всесилля Аллаха та у його підтримку забезпечили перемоги слабо організованих і погано озброєних бедуїнських племен над професійними арміями Персії та Візантії⁴⁷⁸.

Перебіг ісламських завоювань та їхні наслідки не лише не розмили етнічні кордони, а й ще чіткіше їх окреслили. Створення у завойованих землях гарнізонів у складі воїнів однієї племінної приналежності закріплювало їхню етнопотестарну ідентичність. При цьому зберігалася відмінність в адмініструванні завойованих земель внаслідок залучення місцевої бюрократії, чим посилювалася

---

⁴⁷⁷ Гусейнов Р.А. Из истории отношений Византии с сельджуками (по сирийским источникам) / Р.А. Гусейнов // Палестинский сборник. – 1971. – Вып. 23(86). – С.165.

⁴⁷⁸ Мак-Нил У. Указ. соч. – С. 557–562.

окрема ідентичність кожної із завойованих країн. Ще одним чинником її зміцнення була присутність арабських гарнізонів, які за етнопотестарною звичкою ворогували між собою. Араби, сповнені гордістю від своїх перемог, не бажали ділити воєнну славу з іновірцями, а відтак не вели політики їхнього примусового навернення, а значить етнічної гомогенізації соціального субстрату: юдеї залишалися юдеями, християни християнами і т.д. Тим більше, що зберігаючи спільноти іновірців, араби зберігали джерело отримання данини, податків, зборів тощо. Просторове розширення ісламської спільноти суттєво послабило її фізичну щільність, а по тому й конфесійно-семіотичну щільність: почалися різночитання заповідей пророка в різних частинах ісламського світу⁴⁷⁹. Можливо, ці різночитання стали підставою для набуття різними мусульманськими народами окремих національних ідентичностей.

Якщо наслідком переможного поширення ісламу стало закріплення певної статусної сегментованості соціального субстрату, охопленого кордонами Арабського халіфату, то, навпаки, наступні воєнні невдачі призвели до його більшої гомогенізації. Тут зіграв свою роль етнічний чинник: Халіф Аббас, який посів трон у 744 р., звинуватив у невдачах арабські загони, чим дезавуював репутацію арабів як найкращих воїнів і основною воєнною силою халіфату зробив новонавернених персів. Як наслідок, усі мусульмани незалежно від їхнього етнічного походження були приведені до однакового підпорядкування володарю, а відтак до статусної гомогенізації⁴⁸⁰.

Входження арабів-завойовників у безпосередній контакт з тюркським світом, з одного боку, з Візантією – з другого, ще більше загостило питання правопорядку у відносинах між найбільшими елементами світової міжнародної системи. Можливо, не в останню чергу цим можна пояснити проникнення в ісламське право римської правової спадщини: «Два початки, що злилися у цьому випадку, були ще несумісніші, і наслідком їхнього злиття стало утворення не просто місцевого законодавства для окремої варварської держави, а широкої правової системи, що мала слугувати потребам відродженої сирійської держави, а відтак,

---

⁴⁷⁹ Там же. – С. 565–568

⁴⁸⁰ Там же. – С. 569.

переживши розкол цієї політичної структури, скеровувати й визначати життя цілого ісламського суспільства, яке після падіння халіфату і далі розширювало свої межі...»⁴⁸¹.

Оскільки канонічні релігійні тексти не могли дати універсальних норм, то володарі Арабського халіфату «закликали на допомогу здоровий глузд, різні аналоги, узгодження та усталені звичаї. Те, що було їм потрібне, вони черпали звідки лише могли; і, мовляв, якщо правовірні сприйматимуть це як прямі одкровення Пророка, то тим краще. Серед використовуваних таким чином джерел помітне місце посідало римське право. Подекуди законодавці вдавалися до безпосередніх запозичень з його сирійської провінційної версії. Та, мабуть, ще частіше елементи римського права потрапляли до ісламу через посередництво євреїв»⁴⁸².

Зі значно більшим успіхом вдалося використати іслам як інгресивний засіб тим сегментам тюркського світу, які спочатку вийшли на історичну арену як нові народи – турки-сельджуки, а за ними турки-османи. Розпад Арабського халіфату і утворення Султанату Сельджукідів стало однією з біфуркаційних точок у розвитку ісламського цивілізаційного простору. Турки-сельджуки увійшли в протистояння з Візантією не лише з питання просторового домінування, а й з питання права на продовження політико-семіотичної традиції Римської імперії, називаючи свій султанат як Конійським (від назви столиці), так і Румським.

Султанат турків-сельджуків зберігав відносну єдність впродовж XI–XIII ст. Основною просторовою точкою у такі періоди розвитку є міста, що робить їхній соціальний субстрат джерелом біфуркаційного моменту. У містах імперій цей субстрат рідко буває гомогенним за етнокультурними і релігійними ознаками. Такий склад був особливо характерний для населення азійських міст, які традиційно наповнювалися етнічно-гетерогенним населенням. Такими ці міста ще тривалий час залишалися і в середньовіччі. При турках-сельджуках, приміром, найбільшими групами міського населення були не мусульмани, а насамперед греки й вірмени, які були позбавлені права на самоврядування і контролювалися державною бюрократією. Інша етносоціальна

---

⁴⁸¹ Тойнбі А. Дослідження історії. – Том 2. – С. 57.

⁴⁸² Там само. – С. 59.

група – мусульмани, народжені у змішаних шлюбів, яким довірялися певні адміністративні функції. З одного боку, ці групи були у повній політичній та адміністративній залежності від влади. З другого боку, влада не могла не рахуватися з ними і була змушена погодитися з практикою утворення міським населенням соціально-релігійних братств⁴⁸³.

Можна припустити, що такі братства, сприяючи зміцненню загальної ісламської релігійності, надавали їй локальної ідентичності, яка несла в собі потенціал територіальної ідентичності, якщо брати до уваги можливість міст у поширенні у навколишньому аграрному просторі тієї або іншої політичної семіотики. Виникаюча у такий спосіб територіальна ідентичність стимулювала дезінтегративні тенденції. Інгресивна ж функція ісламу послаблялася мозаїчністю різнорідних мусульманських сект і рухів. Відбувалося своєрідне системне розходження внаслідок контактів ісламського і християнського субстратів, з яких перший позичав у другого практику окремого прочитання і тлумачення релігійних канонів і автономних релігійних об'єднань. Наслідком став розпад держави сельджуків на безліч політико-територіальних фактично самостійних утворень – бейліків.

Утворення на уламках держави сельджуків нової турецької держави Османів відбулося значною мірою завдяки різкому послабленню Візантії, оточеної і неприязними до неї західними державами, і ворожими до неї етнопотестарними або ранньодержавними «варварськими» народами.

Туркам-османам вдалося скористатися тим самим прийомом, що його тривалий час застосовувала Візантія – демонструвати дружнє ставлення до того, хто був головним суб'єктом можливої агресії проти неї і тим самим синергетично зміцнювати свій потенціал. Річ у тім, що перевага або поразка тієї або іншої нації не обов'язково пов'язується з її моно- або поліетнічністю, в той час як основним чинником може бути характер соціальних зв'язків всередині неї. Турки у 1389 р. на Косовому полі розгромили сербську сільську аристократію силами вихідців із міського середовища, де популярними були гасла рівності: «І часто-густо грецькі, сербські

---

⁴⁸³ Мейер М.С. История Турции в средние века и новое время: Учебное пособие / М.С. Мейер, Д.Е. Еремеев. – М., 1992. – С. 64–65.

та болгарські селяни вітали турецьких завойовників як визволителів від тиранії поміщиків християн. Це робило перемоги турків незворотними, а їхні невдачі лише тимчасовими⁴⁸⁴. Навряд чи варто вважати головною причиною поразки сербів соціальні конфлікти в їхньому середовищі, але так само не варто повністю ігнорувати такі конфлікти.

Однією із невдач турків-османів була нищівна поразка у 1402 р. від Тимура – еміра Чагатайського улусу колишньої гігантської Монгольської імперії (про неї нижче), який завоюваннями приєднав до нього великі території у Середній та Малій Азії. Розтрошивши державу Османів, Тимур розділив її на декілька одиниць.

Тимур здобув для своєї держави помітне місце у загальній світовій ієрархії і найвище ієрархічне положення в азійській міжнародній системі. Але не надовго. Держава Тимура не спромоглася на здійснення національно-конструктивістської функції. За Тимура вона трималася насамперед на його харизмі непереможного полководця, чим приваблювала різні етнопотестарні спільноти, які йшли за ним у розрахунок на воєнну здобич. Про це свідчить, зокрема, етнічний склад його 200-тисячної армії, до якої входили представники різних племен, таких як баркаси, дурбати, нукузи, наймани, кипчаки, дулати, кияти, джалаїри, сулдузи та багатьох інших⁴⁸⁵. Ця армія була багатонаціональним і багатоконфесійним об'єднанням, ядром якого були тюрко-монгольські воїно-кочовики. Військо Тамерлана ділилося на кінноту та піші загони. Хоча роль піхоти на зламі XIV–XV ст. значно зросла, проте основну частину війська становили кінні загони кочовиків, кістяк яких складався з елітних підрозділів важко озброєних кавалеристів, а також загонів охоронців Тимура. По завершенні завоювань самого лише війська як інгресивного чинника імперії почало не вистачати. Одразу після смерті харизматичного своїм перемогами полководця утворена ним держава почала розпадатися.

Скориставшись цим, Османи відродили єдність своєї держави, зміцнили владу над Малою Азією, знову підпорядкували собі балканські землі і в 1453 р. захопили Константинополь,

---

⁴⁸⁴ Мак-Нил У. Указ. соч. – С. 677.

⁴⁸⁵ История Казахстана в персидских источниках. Т.3. – Алматы, 2006. – С. 117

перейменувавши його на Стамбул і поклавши тим самим початок Османській імперії. Османи відмовилися від будь-якої семіотичної, у т.ч. у назві, асоціації своєї імперії з Римською, чим продемонстрували намір повністю відмежувати цивілізаційно Схід (принаймні його ісламський сегмент) від Заходу, як і намір конструювати нову державу з національною ідентичністю, вільною від античної спадщини.

Виникнення Османської імперії відбулося завдяки воїнам «священної війни» – газі, а також тюркам, які продовжували уподобати свій традиційний стиль життя – набіги на процвітаючі народи. З утвердженням імперії її султани були змушені повторити практику арабських халіфів – утримувати лояльність війська його постійною участю у походах⁴⁸⁶.

Разом із тим, розтікання ісламської цивілізації силою турецької зброї породжувало ту саму проблему, що на неї наразилися свого часу й арабські завойовники – проблему взаємовідносин з не мусульманськими народами. Широко присутня оцінка Османської імперії як доволі толерантної щодо етнорелігійної ідентичності підкорених народів. Втім, ця позірна толерантність могла мати природу, що впливала із психології газі – берегтися такого самого сильного, як ти сам, і не звертати уваги на слабшого, який вже не становить жодної загрози. Якщо це припущення вірне, то толерантність турків могла бути і проявом звичайної байдужості до того, що підкорений зберігав свою етнорелігійну особність.

Впевнені у власних силах, турки не побоювалися культурного обміну з іншими народами, навіть залежними, на що звертав увагу А. Тойнбі: «Офіційною мовою імперської адміністрації стала рідна турецька мова державотворців, однак у zenіті слави Оттоманської імперії в XVI–XVII ст. як *lingua franca* серед невільницької челяді при дворі падишаха побутувала сербсько-хорватська, а в Оттоманському флоті – італійська. Навіть більше, у повсякденному житті оттоманська влада, як і уряд Британської Індії, дотримувалася політики надання підданам права вільного вживання мов на їхній власний вибір у тих громадських справах, що зачіпали переважно особисті інтереси окремих людей»⁴⁸⁷.

⁴⁸⁶ Мак-Нил У. Указ. соч. – С. 652.

* Одна із назв Османської імперії. Ще одна назва – Блискуча Порта.

⁴⁸⁷ Тойнбі А. Дослідження історії. – Том 2. – С. 53.

Розвиток далекосхідного цивілізаційного простору також не завершився набуттям ним єдиної національно-державної форми. Прозелітські успіхи буддизму у Китаї не завершилися витісненням основних філософських шкіл, які для китайців мали характер релігійних канонів. Розмитість кордонів між основними філософськими школами – конфуціанством, маоїзмом, даосизмом, легізмом, логізмом, ін-янь – мала ознаки певного світоглядного синкретизму, у підсумку якого дві основні філософські системи – конфуціанство і даосизм збереглися як характерні складові китайської культури⁴⁸⁸.

Доречно нагадати, що найважливіші елементи міжнародної системи, чий розвиток супроводжувався становленням світових цивілізацій, спочатку являли собою регіональні міжнародні системи, а не консолідовані національні держави. Такими були у давнину і Греція, і Рим, і Індія. Те саме стосується і середньовічної китайської державності: «Китай взагалі являв собою вельми своєрідний «клуб» як держав, так і правителів. Членство в ньому давало безсумнівні привілеї, а виключення загрожувало найрізноманітнішими бідами як матеріального, так і нематеріального характеру. Для маленьких і слабких держав переваги «членства» в такому клубі і небезпека виключення із числа обраних була особливо відчутною. Втім, для потужних і великих держав приналежність до «китайської конфедерації» також давала помітні матеріальні вигоди – так, наприклад, такій державі було легше укласти союзи, рівно як і можна було з більшим ступенем вірогідності покладатися на те, що партнер буде їх дотримуватися. Та основні переваги були, на перший погляд, не так помітними, але при цьому вельми й вельми значними. Членство в китайській конфедерації означало – для всього відомого на ту пору цивілізаційного світу – визнання належності до культурної еліти. Визнання цього жадали навіть найбагатші і найповажніші правителі, так само, як і нині люди, які володіють величезними грошима і владою, як і раніше добиваються права належати до кола тих, кого громадська думка вважає «вищим колом»⁴⁸⁹.

---

⁴⁸⁸ *Мак-Нил У.* Указ. соч. – С. 421–423.

⁴⁸⁹ *Крил Х.Г.* Становление государственной власти в Китае. Империя Западная Чжоу / Х.Г. Крил; пер. с англ. – СПб., 2001. – С. 151–480.

Китай, будучи на Сході відправною точкою «Великого шовкового шляху», докладав зусиль, аби торгівля не була каналом привнесення чужоземних культурних елементів, які б загрожували китайській ідентичності. Зневажливе ставлення конфуціанства до торгівлі, якою у ранні часи імперії дуже активно займалися іноземці – согдійці, перси, араби, уйгури та інші – стимулювало упереджене ставлення до інших народів взагалі. Високі технологічні досягнення китайців (найвідоміші – винахід паперу, пороху, компасу) зміцнювали у їхній психології етноцентризм, який стимулював небажання запозичувати іноземні цивілізаційні досягнення⁴⁹⁰.

В азійському просторі у ранньому середньовіччі доволі часто траплялося правління варварів над цивілізованими народами цивілізованими способами при збереженні варварської воїнської пасіонарності і дисципліни. Такими були, наприклад, держава гуннів-ефталітів у Північній Індії (371–576 рр), заснована кочовиками імперія Тоба в Китаї (386–534 рр.)⁴⁹¹. Однак достатньої сталості ці утворення не набули.

На початку IV ст. хуни (згодом частіше відомі під назвою гуни), які жили у Китаї, скориставшись громадянською війною в ньому, повалили династію Хань і взяли владу над північню країни. Різниця у темпоритмах розвитку між хунами і китайцями заклала у хунську державу вибуховий механізм: вони були змушені залучати до управління країною китайців як носіїв більш високої адміністративної культури. Паралельно тривало несприйняття китайцями етнічної культури нових правителів. Про це взаємне несприйняття писав Л. Гумільов: «Різниця в етнічних рисах хунів і китайців була такою, що звичаї одних викликали в інших фізичну відразу. Зокрема, у хунів, які жили у степах, існував звичай успадкування дружин. Вдова старшого брата ставала дружиною молодшого, який був зобов'язаний турбуватися про неї як про кохану дружину. Інколи на тих самих умовах дружини батька переходили до його сина (за винятком, звісно, його матері). Цей звичай склався і побутував тоді, коли була потреба в охороні жінки в умовах суворого клімату і міжплемінних війн... З переходом хунів до Китаю цей звичай втратив значення, але зберігся як релікт». Відповідно, коли

---

⁴⁹⁰ Мак-Нил У. Указ. соч. – С. 614, 694–695.

⁴⁹¹ Там же. – С. 517.

один з хунських правителів після смерті батька почав ділити ліжко з колишніми дружинами померлого, то цей природний для хунів спосіб життя був сприйнятий китайцями як інбридинг з матір'ю, тобто як гріх, якому не має прощення. Тому було легко підбурити китайців на вбивство того, хто чинив такий гріх⁴⁹².

Крах хунського правління у Китаї Л. Гумільов пояснює тим, що «за півтора століття тісного спілкування з китайцями хуни не зуміли утримати свої родові традиції, які збереглися лише у їхніх степових родичів... у 20-ті рр. IV ст. хунської єдності вже не існувало. Хуни перемогли китайців, але перестали бути хунами... Минулих традицій стало на повстання і перемогу, але на утримання влади їх не виявилось. Встановлення нової імперії копіювалося з китайських зразків... Хуни перетворилися на «цивілізованих варварів», у яких однаково відсутні високі моральні якості, притаманні примітивному побуту, і духовний розвиток багатовікової культури. Владолубство та егоїзм полководців і безпринципність професійних солдатів, які становили їхню реальну силу, зумовили кінець відродження хунської незалежності⁴⁹³. «Етичні уявлення хунів і китайців, – вважав Л. Гумільов, – дуже різнилися між собою, але вони були чітко окреслені і формували поведінку тих і других. Але варто було їх об'єднати, як вони просто зникали, витискуючи один одного, і з ними випаровувалися навіть родинні почуття й елементарне співчуття, від чого програли усі – і переможені, і переможці»⁴⁹⁴.

Сказане може бути перекладене мовою синергетики у тому сенсі, що поєднання потенціалів двох народів з різних цивілізацій має позитивний результат, коли між ними відбувається транскордонний обмін, а не взаємне розмивання периферійних територій своїх просторів. Транскордонний обмін, у т.ч. кратократичний, дозволяє етнопотестарним спільнотам застосовувати у себе вже існуючі моделі державотворення, консолідуючи себе в межах своїх кордонів як державної нації.

Брак державної консолідації спричиняв крах тих політико-територіальних проєктів, до здійснення яких час від часу вдавалися

---

⁴⁹² Гумилёв Л.Н. Хунны в Китае. Три века войны Китая со степными народами / Л.Н. Гумилёв. – М., 1974. – С. 67–68.

⁴⁹³ Там же. – С. 69–70.

⁴⁹⁴ Там же. – С. 85.

народи Великого степу. Так, невдача, якої зазнали гуни в реалізації стратегічної мети – підкорення Європи – впливала із самого характеру їхнього суспільно-політичного ладу: будучи етнопотестарною спільнотою, вони не могли встановити єдиний «кратос» для всього зібрання племен, яких підпорядкували. Ті також залишалися більшою мірою етнопотестарними суспільствами з відповідними властивостями – свавільним вождівством, байдужістю до загальнонаціональних задач, пріоритетом найближчих цілей над перспективними і т.п.⁴⁹⁵ Загалом, звичка етнопотестарних спільнот до сваволі з часом почала шкодити і тим кочовим правителям, які здійснювали більш-менш успішні державотворчі проекти. Приміром, під час боротьби сельджуків з Візантією знову проявило себе темпоральне відставання етнопотестарних спільнот: загони туркменів по завершенні переможної для турків битви при Міріокефалі у 1176 р. продовжували нападати на візантійців і після укладання перемир'я. Представники турецького султана у відповідь на обурення візантійського імператора спромоглися лише на одне пояснення: «Туркмени від нас незалежні»⁴⁹⁶. І таке пояснення навряд чи можна вважати лише лукавим прийомом для виправдання грабунку переможених. Скоріше за все, етнопотестарні загони дійсно чинили відповідно до своїх життєвих правил і вважали за можливе ігнорувати вимоги державного «кратосу».

Ще неспроможнішими для спільної державності у «темні віки» виявилися кочові етнопотестарні народи Великого степу, які здійснили спробу утворення тюркської держави на просторі від Середньої Азії до Далекого Сходу. Утворений у 545 р. Тюркський каганат, який об'єднав дев'ять великих племінних союзів, не говорячи про невеликі етнічні групи, проіснував трохи більше півстоліття і в 603 р. розпався на Східний і Західний каганати. Але й їхнє життя було відносно нетривалим. Східний каганат пав під ударами уйгурів у 745 р., але й новий Тюркський каганат, заснований переможцями, проіснував лише до 840 р. Недовгим було життя і Західного каганату – він припинив своє існування у 704 р., не витримавши боротьби з централізованою Китайською імперією.

---

⁴⁹⁵ Про перебіг цих подій див.: *Бернштам А.Н.* Очерк истории гуннов / А.Н. Бернштам. – Л., 1951. – С. 154–182.

⁴⁹⁶ *Гусейнов Р.А.* Указ.соч. – С. 166.

Внутрішні чвари між етнопотестарними об'єднаннями лише прискорили катастрофу⁴⁹⁷. Ті ж самі риси були притаманні й іншому кочовому об'єднанню – аварам, яких у VIII ст. розгромили і підкорили державно організовані і збагачені культурною і технічною римською спадщиною франки⁴⁹⁸.

Тимчасових успіхів у встановленні свого правління над народами з випереджаючим темпоритмом кочовики досягали лише тоді, коли долучалися до технічних здобутків останніх, насамперед до оволодіння засобами облоги фортець і великих міст для подолання їхнього опору. Без цього спроби встановлення «правління цивілізованого варварства» як правило закінчувалися невдачами. Але й саме правління такого типу, коли правителі темпоритмально відставали від переможених, найчастіше завершувалося асиміляцією перших другими.

Ситуація у Великому степу змінилася на межі XII-XIII ст. В той час як турки брали під свій контроль південний маршрут «Великого шовкового шляху», на його північному маршруті відбувалося творення гігантської монгольської держави під правлінням Чингісхана. Оволодівши китайською технікою і тактикою облоги укріплень, монголи створили імперію, яка на піку своєї могутності мала найбільшу, за критерієм компактності, територію за всю світову історію. Виникнення імперії Чингізидів можна вважати степовим відгуком на потребу міжнародної системи у спрощенні своєї структури і набутті цілісності. Власне, і сам творець імперії та його найближчі нащадки плекали мрії про утворення єдиної для всієї тогочасної ойкумени держави, які проявлялися їхніми спробами вторгнення у Центральну Європу після того, як ними була завойована практично вся Східна.

Охоплення державотворчим рухом величезного поліетнічного і полірелігійного соціального субстрату Великого степу було викликане насамперед біфуркаціями господарського, природно-географічного, демографічного характеру. Але працювали й інші чинники. Ядром імперії були народи, споріднені етнічно, культурно і психологічно. Більшість з них визнавали верховенство одного бога – Тенгри над усіма іншими, що полегшувало запровадження

---

⁴⁹⁷ Див.: Гумилёв Л.Н. Древние тюрки. – 2-е изд. / Л.Н. Гумилёв. – М.: Абрис-пресс, 2002. – 560 с. ил.

⁴⁹⁸ Бернштам А.Н. – Указ.соч.

серед них ідеї єдиного державного порядку. Ясою (зведенням законів, встановлених Чингісханом), було наказано вірити, що «є лише один бог на землі, творець неба і землі, який творить життя і смерть, багатство і бідність, як угодно йому і який має найвищу владу». Єдиний порядок розумівся насамперед як підкорення волі правителя, і цей принцип у застосуванні до міжнародного порядку полягав у забороні чинити мир з усяким вождем, князем або народом, що не підкорився, тобто у примусовому об'єднанні невеликих елементів міжнародної системи у велику державу.

Яса, запроваджена Чингісханом, нагадувала спробу імператорів давнини та античності запровадити єдині закони для всіх народів. І ця спроба також не могла бути успішною, оскільки так само була не в змозі синхронізуватися із загальними тенденціями, притаманними переходу від етнопотестарності до кратократичності в умовах феодалізації: кожен місцевий володар прагнув позбутися контролю з боку центральної влади і уникнути виконання її правових приписів. А темпоритмальне відставання від осілих переможених народів поступово завершувалося на землях цих народів або набуттям переможцями етнічної ідентичності переможених, або творенням разом з останніми нової ідентичності (як це сталося у Криму, де виник кримськотатарський етнос).

Усе це проявилось після смерті Чингісхана (1227 р.), коли, за його заповітом, владу у різних частинах імперії (улусах) взяли його сини. Чингізиди продовжували завоювання, саме при них Монгольська держава досягла своєї територіальної величі. Але її єдність зникла, імперія розпалася, хоча, подібно до Римської імперії, її політико-семіотична привабливість відстежувалася певний час у назві одного із своїх уламків – Мого(у)лістану, розташованого у Центральній Азії.

Хронічне відставання кочового світу за історичним темпоритмом від розвинутіших цивілізацій, особливо у технічній сфері, зумовлювалося і тим, що цей світ цікавився у тих цивілізаціях більшою мірою вже готовими предметами розкоші, ніж технологіями їхнього виготовлення. Так, гуни отримували від Риму данину за спокій, але потім повертали те саме золото йому ж, купуючи предмети розкоші, до яких їх призвичаїли ті, кого вони вважали своїми данниками.⁴⁹⁹

---

⁴⁹⁹ *Мак-Нил У.* Указ. соч. – С. 521.

Наскільки характер способу життя етнопотестарних спільнот («варварів») допомагав цивілізованим народам брати над ними гору свідчать китайські джерела, які відзначають недисциплінованість і неорганізованість варварських народів під час воєн. З вивчення історії Західного Чжоу (1122–771 рр. до н.е.) Г. Кріл дійшов висновку, що «у протиборстві з варварами китайці спиралися не лише на військову силу; часом перевага була не на боці останніх. Знаючи про дійсно безмежну довірливість і простодушність своїх суперників, вони вдавалися і до хитрощів, і до відвертої підступності. Звісно, далеко не всі варвари були такими вже наївними, але китайці в цілому володіли більш високою культурою, що і відіграло головну роль в остаточній китаїзації варварів»⁵⁰⁰.

Від початку своєї державності китайці відправляли кочовикам предмети розкоші – шовк, посуд, зброю, золото, музичні інструменти, продукти землеробства. Існує думка, що в часи Танської імперії (початок VII – початок X ст.) китайці саме дорогими подарунками зуміли зруйнувати із середини тюркський каганат, керуючись логікою: війна викликає у ворога бажання помсти, а користуючись дарованою розкішшю він стане пихатим, а пиха приведе його до загибелі⁵⁰¹. Звісно, роль данини предметами розкоші у розпаді каганату не варто перебільшувати, але не варто і зневажати цим чинником.

Жадоба розкоші, притаманна етнопотестарним вождям, парадоксальним чином могла не лише гальмувати темпоритм їхніх спільнот, а й стимулювати процес переходу від «потестаса» до «кратоса». Річ у тім, що предмети розкоші використовувалися для здобуття лояльності різноплемянних вождів одному потестарному центру, з якого розподілялися дарунки, а ця лояльність, у свою чергу, ставала передумовою кратократичної консолідації заради забезпечення спільних інтересів, якими були, зокрема, підтримання торгівлі з цивілізованим світом, а у крайньому випадку – грабіжницькі набіги на нього⁵⁰².

---

⁵⁰⁰ Крил Х.Г. Указ. соч. – С. 144.

⁵⁰¹ Див.: Грач А.Д. Центральная Азия – общее и особенное в сочетании социальных и географических факторов / А.Д. Грач // Роль географического фактора в истории докапиталистических обществ (по этнографическим данным) – Л., 1984. – С. 119–120.

⁵⁰² Мак-Нил У. Указ. соч. – С. 554.

Створені у такий спосіб держави кочових народів Степу зберігали звичний спосіб життя і з початком їхньої ісламізації. Успіх ісламізації зумовлювався, крім налагодження постійних контактів з мусульманами, які подавали приклади успішних завоювань значних територій в Середній Азії, також і загальною ісламською концепцією священної війни, яка сакрально легітимізувала традиційну етнопотестарну схильність кочовиків до грабіжницьких набігів до сусідів⁵⁰³.

Узвичасним стало моделювання відносин між кочовими та осілими народами за опозицією «пасіонарність-цивілізованість». Цивілізовані, тобто переважаючі технічно народи, будучи геополітичними антиподами кочовиків, зазвичай характеризуються як антиподи останніх і за пасіонарністю. На наш погляд, коректніше казати про різні прояви пасіонарності – концентрація волі й сили на руйнуванні і така сама концентрація на творенні. Тобто, ще точніше, можна казати про пасіонарність силову і пасіонарність інтелектуальну. В цьому, на наш погляд, і полягає метафоричне розмежування народів на «цивілізовані» й «варварські».

У віки, умовно названі середньовіччям, національно-державна парціація соціального субстрату усієї світової міжнародної системи не припинила тенденції до укрупнення її елементів. Хоча концепт відновлення Римської імперії у західному просторі системи діяв більшою мірою семіотично, ніж практично, і Священна Римська імперія поступово перетворювалася на «клуб держав», аналогічний тогочасному Китаю, але це не позбавляло субстрат цього простору християнської гомогенності, яка надихала його на подальше просторове розширення. Тим більше, що на сході Європи продовжувала існувати християнська Візантійська імперія. Підсумкова невдача хрестоносного руху прискорила її падіння, але утвердила ієрархічне становище тих елементів, що входили до ісламського світу – арабського халіфату, держави турків-сельджуків, потім держави турків-османів, Персії. Спроби західного християнства поширити свій вплив на Східну Європу були успішними лише частково: на найбільшій частині цього простору – на Балканах, між Карпатами і Волгою утворилися південно- і східнослов'янські націо-

---

⁵⁰³ Там же. – С. 638–639.

нальні держави, соціальний субстрат яких мав переважно православну ідентичність, відмінну від західної католицької.

Найпотужнішою із цих держав на певний час стала Русь, зі столицею у Києві. Вона розпочалася як конгломерат об'єднань, які від другої половини IX до кінця X ст. продовжували притаманну таким об'єднанням практику грабіжницьких походів за здобиччю в інші країни. Прихід на цю територію норманів-вікінгів, які самі лише призвичаювалися до кратократичної форми суспільної організації і ще зберігали релікти етнопотестарного життєвого укладу, не лише не знищив, а ще більше заохотив грабіжницьку звичку. Вона давалася взнаки за правління усіх перших київських князів. Тим не менше, відзначаються і примітивні уявлення слов'ян про існування певного вселенського закону, відображені в аналогії між ведійським «gta» і давньослов'янським «gota» («присяга», «клятва»), який застосовувався, приміром, в епізодах укладання договорів між князями. Князі «йшли на роту» і при укладанні міжнародних угод. Укладаючи у 907 р. договір із візантіяцями давньоруський князь Олег і його дружинники «йшли по роті». Те саме робив, укладаючи договір з греками, Ігор у 944 р. і його син Святослав у 971 р. У всіх випадках «ходіння по роті» означало клятву зброєю і Перуном, а у першому і третьому – ще й скотарським богом Велесом⁵⁰⁴, що підштовхує до припущення про не лише нормано-слов'янську, а також і азійську природу соціального субстрату ранньої Русі.

За князювання у Києві Володимира (980–1015 рр.) Русь остаточно набула кратократичних ознак, не в останню чергу завдяки християнізації її соціального субстрату за алгоритмом Центральної Європи – спочатку християнізація еліти, потім народних мас методами і переконання, і примушування. Християнізація Русі розширила простір православ'я, але тим самим нагадала про неможливість злиття православної цивілізації і державності: якщо Візантійська імперія хоча б гіпотетично могла силою включити балканські православні народи у свої кордони, то Русь ніколи б не відмовилася добровільно від своєї національної державності, тобто від ролі одного з елементів міжнародної системи. Наскільки важливим було для київських князів утвердження державного «кратоса», промовляє вибір на користь православ'я, чия церква у

---

⁵⁰⁴ Там же. – С. 179.

Візантії увійшла у відносини «симфонії» з державною владою і відмовилася наслідувати приклад Священної Римсько імперії, де папи дозволили собі увійти у конкуренцію з імператорами за місце на вершині європейської політичної ієрархії.

Являючи конгломерат різних етнічних спільнот – слов'ян, іранців, тюрків, фінів та інших – соціальний субстрат Русі через спільну християнську ідентичність набув ознак національно-державної ідентичності, хай і зародкової, і увійшов у фазу своєї гомогенізації у конфесійному відношенні і зародження вірогідної тенденції до гомогенізації в етнічному відношенні, але остання не могла відбутися внаслідок політичної парціації східнослов'янського субстрату, спричиненої спочатку феодальною роздробленістю, а потім руйнуванням самої держави Русь і розпадом ембріональної феодальної нації.

Доволі швидкий за історичними мірками період набуття східнослов'янським субстратом кратократичної політичної форми не в останню чергу зумовлювалася його давньою землеробською осілістю, яка у купі з християнізацією і отриманням захисту з боку князівських дружин відкрила перед ним перспективу збільшення добробуту більшою мірою продуктивною працею, ніж грабіжницькими набігами. Поступова відмова від загарбницької агресивності відкривала перед Руссю перспективи перетворення на одного з головних серед найбільших елементів європейської міжнародної системи, і якщо цього не сталося, то з ряду причин, з яких варто виділити три, що видаються нам найважливішими.

По-перше, брак потужної економічної інгресії: Русь, як і більшість середньовічних держав, складалася із територіальних сегментів з натуральним господарством, слабо пов'язаних між собою економічними узами. Значно більшою була воєнно-політична єдність, але потреба в ній була ситуативною, епізодичною. Найпотужнішим інгресивним засобом було православ'я, але релігійна єдність являла собою семіотичний засіб, який без економічного і політико-адміністративного каталізаторів не забезпечував міцної консолідації субстрату. Хоч і недооцінювати силу релігійної єдності також не варто, оскільки в емоційному відношенні вона залишає доволі стійкі кванти пам'яті у свідомості людей.

Друга причина та сама, що й при розпаді усіх великих утворень – незбіг кратократичного процесу з феодальною просторо-

вою сегментацією, підсилений міжрегіональними особливостями, якими закладалися підвалини майбутньої етнічної ідентичності різних частин ембріональної руської нації.

Третя причина полягає у надто сильному фізичному ударі, який зазнала ззовні давньоруська політична система. Мається на увазі загарбницька агресія з боку монгольської держави Чингізидів у XIII ст. Думка, що руські князі самі віддали перевагу монгольському пануванню як більш терпимому у питаннях віри порівняно з тевтонськими лицарями, які тиснули на Північну Русь із Заходу⁵⁰⁵, є надто умоглядною. Достатньо вказати на впертий захист русичами своїх міст, інколи до останньої людини. Більшість русичів не спокушались на релігійну толерантність, яка дійсно була притаманною Чингізідам, хоча не можна виключити, що і тут природа толерантності полягала у зневажанні переможених.

Катастрофа, якої зазнала Русь, своїми наслідками підтвердила значення такого семіотичного чинника, як православна приналежність субстрату. Принаймні, назва Русь ще певний час застоювалася до кожного із територіальних сегментів колишньої давньоруської держави незалежно від того, у якому цивілізаційному чи політичному просторі вони опинилися. Найбільшу роль у продовженні цієї семіотичної єдності відіграла православна церковна організація, яка зберігала себе як Руська церква. Саме вона стимулювала пам'ять зруйнованої давньоруської політичної системи до самовідтворення, хоча і не могла досягти поставленої мети на всьому просторі цієї системи: кванти церковно-релігійної пам'яті і кванти історично-політичної пам'яті у різних частинах колишньої Русі у подальшому перебігу подій вже ніколи не збігалися.

При цьому треба мати на увазі, що золотоординське завоювання у північно-східній Русі мало своїм ефектом солідаризацію поліетнічного і полірелігійного (ще зберігалася сила язичницьких традицій, особливо серед груп фінського походження) населення перед лицем загарбників. З другого боку, монгольські хани були зацікавлені у лояльності вже до того християнізованої політичної верхівки тамтешніх земель, для чого проявляли віротерпимість. Вже невдовзі після падіння Русі православне духовенство отримало від хана ярлик, яким золотоординським чиновникам заборо-

---

⁵⁰⁵ Там же. – С. 679.

нялося брати данину з християнських приходів та монастирів, а за образу християнської віри і за пошкодження церковного майна передбачалася смертна кара⁵⁰⁶.

Розпад Монгольської імперії, а потім держав, що були її наступницями, у т. ч. потужної у військовому відношенні держави Тимура, посприяв виникненню на її західних околицях східно-слов'янської держави, яка у цілях власної легітимації і піднесення престижу стала називати себе Русью, а потім Росією, а свій етносоціальний субстрат руськими*. Інша частина Русі увійшла до Великого князівства Литовського, а потім у його складі до Речі Посполитої, утвореної шляхом об'єднання Польщі й Литви.

Входження східнослов'янського соціального субстрату до простору православної цивілізації, набуття ним кратократичної властивості, подальше охоплення його кордонами Монгольської імперії являло собою окреслення північно-східного кордону євразійської ойкумени, визначеного рухом кочовиків від Великого Степу до Карпат і околиць Балтії. Водночас поширення ісламської цивілізації військовою силою арабів і турків, стійкість синкретичних Індії та Китаю забезпечили гомеостаз міжнародної системи у її південному просторі. Усі ці події, що їх В. Мак-Ніл пропонує вважати «другим змиканням ойкумени»⁵⁰⁷, можна вважати набуттям міжнародною системою цілісності і окресленості, якими вони могли бути досягнутими на той час. Проблема тепер полягала у здатності усіх великих гравців, і не лише у Східній Європі, а й у всій Євразійській ойкумені, знайти оптимальну модель свого ієрархічного розташування та алгоритму узгодження своїх інтересів.

---

⁵⁰⁶ Див.: *Исхаков Д.М. Этнополитическая история татар в V– первой части XV в./ Д.М. Исхаков, И.Л. Измайлов. – Казань, 2000. – С. 79.*

* Сучасна російська наукова лексика не застосовує слово «руський» для означення населення Русі і застосовує до нього назву «русский» так само, як і для сучасного автохтонного східнослов'янського населення Росії. Українська мова, зі свого боку, через відсутність подвійних приголосних застосовує до представників цього населення назву «росіянин», хоча у самій Росії ця назва застосовується до усіх мешканців країни незалежно від етнічного походження. Такий лінгвістичний незбіг часто-густо породжує понятійні і термінологічні колізії, і аби уникнути їх у нашій роботі, вважатимемо за можливе користуватися, як виняток, термінами «русский», «русские», коли йдеться про етнічне ядро руської держави.

⁵⁰⁷ *Мак-Нил У. Указ. соч. – С. 740.*

7. ЕТНІЧНІСТЬ В ЕПОХУ РОЗШИРЕННЯ МІЖНАРОДНОЇ СИСТЕМИ ТА МІЖІМПЕРСЬКОЇ МОДЕЛІ ЇЇ РЕГУЛЮВАННЯ

7.1. Колонізаційний рух європейських держав

Етнічні наслідки великих географічних відкриттів XV ст. завершувалися подіями, які докорінно змінили світ. У пошуках найнебезпечнішого шляху до Індії іспанські і португальські мореплавці відкрили новий континент, який пізніше був названий Америкою, у складі південного та північного субконтинентів. Крім того, активізувалося проникнення європейців до Центральної та Південної Африки. Русськими землепрохідцями було віднайдено шляхи до Сибіру, Далекого Сходу і Півночі Євразійського континенту. Майже не залишилося шматків суші, мешканці яких якщо не прямо, то опосередковано не були б у тих або інших контактах між собою, хай якими епізодичними чи постійними, мирними чи не мирними вони були. Впродовж XVI – першої половини XVII ст. зусиллями переважно європейських країн відбувалося, за висловом В. Мак-Ніла, «змикання всепланетної ойкумени».

Функціонування міжнародної системи у тій частині простору, де було розташовано індійську, ісламську, китайську цивілізації, характеризувалося уповільненим темпом. Навпаки, західна частина євразійської ойкумени здійснила кроки, які призвели до радикальної зміни у структурі глобальної міжнародної системи. Зміни полягали не лише у кратному розширенні простору системи шляхом абсорбції нових територій, а й у якісних змінах в середині їхнього соціального субстрату і у т.ч. у змінах етнічного, культурного і релігійного характеру. Йдеться про колонізацію європейцями гігантських просторів у Південній та Північній Америці, а також на Африканському континенті.

Новопридбаний простір міжнародної системи одразу став набувати структурної сегментації з виразною цивілізаційною ідентичністю. Християнський світ розширювався за рахунок колоніальних надбань в Америці, у Південно-Східній Азії, північного пасма, що простяглося від Волги до Далекого Сходу.

Мусульманський світ розширився за рахунок частини Південно-Східної Європи, Індії, Африки і Азії. Відмінності між цими просторами полягали в тому, що коли мусульманський світ дотримувався консервативного спокою, то європейський зазнав масштабних змін.

Розширення міжнародної системи сталося завдяки наполегливим зусиллям європейських держав, зростання кількості яких можна вважати фрактальним стимулюванням синергетичної динаміки. Річ не лише у зростанні елементів міжнародної структури, а насамперед у зміцненні найбільших із них і за консолідацією соціальних субстратів, і за силою національної самоідентифікації. Джерелом цього зміцнення була різноманітність національного законодавства, яке застосовувалося урядами для врегулювання балансу інтересів між соціальними класами і групами за інтересами: «Кожен такий баланс, що його оберігали національні й територіальні інститути, сприяв виокремленню і розділенню народів, які заселяли Європу, сильніше, ніж це відбулося в епоху середньовіччя. Відмова від латини як «*lingua franca*» міжнародного спілкування і використання місцевих діалектів для дедалі різноманітніших цілей прискорило цю диференціацію. Поза сумнівом, однак, що саме релігійність, привнесена Реформацією і розширена подальшими розбіжностями у протестантському середовищі, найбільше вплинула на розділення населення Європейського континенту на самостійні конкуруючі частини»⁵⁰⁸.

Найбільшою силою відзначалися ті сигнали у системі, які виникали на нових кордонах. Тепер «світова історія отримала нову розміреність. Край океану, де європейські мореплавці і солдати, купці, місіонери і поселенці зустрілися з іншими цивілізованими і нецивілізованими народами світу, почав загрожувати колишньому пануванню європейського суходільного кордону, де степові кочовики століттями випробовували на міцність і турбували цивілізовані землеробські народи. Найдавніші суспільні підвалини почали змінюватися, коли береги Європи, Азії та Америки перетворилися на арену дедалі вагоміших соціальних процесів і новацій. Хвороби, золото, срібло і деякі корисні сільськогосподарські культури

---

⁵⁰⁸ Мак-Нул У. Восхождение Запада. – С. 751.

першими вільно попливли новими транснаціональними каналами сполучення. Їхнє ввезення мало важливі і далекосяжні наслідки для Азії, Європи й американських країн. Однак до початку XVIII ст. лише окремі запозичення методів та ідей переносилися морськими шляхами, що з'єднували відтоді чотири великі цивілізації Старого Світу. У таких обмінах Європа частіше отримувала, ніж віддавала, оскільки її народами рухали жива цікавість, невгамовна захланність і безрозсудний дух авантюризму, чим вони суттєво відрізнялися від самозадоволеного консерватизму китайських, мусульманських та індуських вождів»⁵⁰⁹.

Динамічна поведінка західноєвропейських держав і вихід їх за межі євразійської ойкумени були породженням зростання не лише ресурсного потенціалу, а й духовних комунікацій в середині західноєвропейського соціального субстрату – церковної Реформації та Контрреформації і культурного відродження, яке слідом за релігійними дискусіями покликало дискусії художні, духовні, ціннісні, запобігши тим самим нав'язуванню єдиної ідеології: «За іронією долі виявилось, однак, що невдача зі встановлення загальної згоди, яка могла б управляти світоглядом, стала великим досягненням епохи, що розглядається. Європейці успадкували від пристрасної і сповненої мук боротьби XVI ст. більшу наполегливість у прагненні знань і спасіння. Вони успадкували також низку нерозв'язаних проблем і нових питань, які забезпечували продовження швидкого інтелектуального і художнього розвитку... Колізії і взаємодія Відродження і Реформації, збільшуючи напругу між несумісними нероздільними величинами в серці європейської культури – давньогрецьким язичництвом та юдео-християнською спадщиною, – примножували різноманітність і потенційні можливості, підносили інтелектуальну і духовну енергію Європи на нову висоту»⁵¹⁰.

Досконаліші засоби морських комунікацій багатократно збільшили можливості обміну сигналами між елементами системи шляхом залучення до такого обміну мільйонів передавачів цих сигналів. Лише до колоній Великої Британії від початку XVII до середини XX ст. виїхало понад 20 млн. мешканців цієї країни⁵¹¹.

---

⁵⁰⁹ Там же. – С. 749.

⁵¹⁰ Там же. – С. 760

⁵¹¹ *Фергюсон Н.* Империя: чем современный мир обязан Британии / Ниал Фергюсон; пер. с англ. – М., 2013. – С. 106.

Колоністи, які швидко перетворювалися на колонізаторів, приносили із собою нові технічні знання, уміння, а також політичні й соціальні практики. Втім, якщо «сигнали» розуміти розширено, то аборигени отримали від прибульців крім позитивних знань масу негативних новацій.

Насамперед, незвичні хвороби, проти яких організми аборигенів не мали імунітету. Епідемії цих хвороб призводили до масової смертності. Інша причина масових смертей індіанців (так назвали аборигенів європейці, оскільки попервах вважали, що вони потрапили до Індії) – загибель від європейських досконаліших засобів знищення, які без вагань застосовувалися при найменшій спробі опору. Лише в районі побутування інків упродовж перших 50 років іспанської колонізації індіанське населення скоротилося від 6,0 до 1,5 млн. осіб⁵¹². Населення центральної Мексики у 1519–1650 рр., за деякими оцінками, скоротилося від 11 млн. до 1,5 млн. осіб⁵¹³.

Із дедалі міцніючим і поширеним почуттям етнічної нетерпимості відбувалася колонізація Північної Америки. Нетерпимість особливо розпалювалася з приводу володіння землею: якщо індіанці опиралися експропріації їхніх земель, то підлягали знищенню. Крім фізичного знищення, маси індіанців вмирили від епідемій хвороб, занесених європейцями. І ця масова смертність вважалася колоністами доказом прихильності до них самого Бога: «Рука Господа, – казав наприкінці XVII ст. губернатор Кароліни, – вельми помітна в тому, що кількість індіанців зменшилася, аби звільнити місце для англійців». Масштаби цього «звільнення» були такими: 1500 р. на території сучасних Сполучених Штатів було, як вважається, близько 2 млн. аборигенів, у 1820 р. – 325 тис.⁵¹⁴

Поразка аборигенів у зіткненні з прибульцями була визначена наперед. По-перше, як результат військово-технічної переваги європейців, а по-друге, як наслідок суспільно-політичного укладу місцевого населення, який був, по суті, етнопотестарним навіть там, де утворилися зародки державності. Тим не менше, і в

---

⁵¹² Гончарова Т.В. Индейская Америка: пять столетий колонизации и перспективы возрождения / Т.В. Гончарова // Новая и новейшая история. – 1992. – № 6. – С. 36.

⁵¹³ Див.: Мак-Нил У. Указ. соч. – С. 777.

⁵¹⁴ Див.: Фергюсон Н. Указ. соч. – С. 115–116

зародковому стані протодержавна організація дозволяла чинити опір експропріаторам аборигенових земель. Наприклад, політико-адміністративна гетерогенність соціального субстрату протодержави ацтеків спричинила її нестійкість, яка проявилася під час вторгнення іспанських конкістадорів. Натомість політико-адміністративна гомогенність імперії інків забезпечувала стабільну динаміку її розвитку і дозволила організувати опір конкістадорам. Поразка інків була спричинена не організаційними вадами, а втратою політичної єдності під час династичного конфлікту всередині правлячої верстви⁵¹⁵.

Серйозних демографічних втрат, пов'язаних із європейською колонізацією, зазнав Африканський континент, насамперед внаслідок вивезення рабів до обох Америк. За підрахунками, що їх Ф. Бродель вважав найвірогіднішими, впродовж XVI – середини XIX ст. із Африки на Американський континент було переправлено близько 14 млн. рабів, без врахування загиблих під час транспортування⁵¹⁶.

Якщо застосувати до розширення простору міжнародної системи концепт «цивілізаційної революції», запропонований Є. Черняком⁵¹⁷, то можна побачити у цьому розширенні ознаки, притаманні як так званим міжцивілізаційним революціям, внаслідок яких відбувається загибель однієї цивілізації і виникає інша, так і внутрішньоцивілізаційним революціям, коли відбувається зміна суспільно-економічної формації. Внаслідок колонізації розширилися кордони європейської цивілізації і утворилися нові цивілізації – північно- та латиноамериканська. Водночас відбувалися і зміни формаційного змісту. Наводячи як приклад Америку, Ф. Бродель зауважував, що там у перемішаному вигляді присутній увесь європейський досвід – античність, середньовіччя, Відродження і Реформація. Як приклад він наводив Венесуелу, де від XVI до кінця XVIII ст. розвивалися

---

⁵¹⁵ Мак-Нил У. Указ. соч. – С. 731–732

⁵¹⁶ Бродель Ф. Грамматика цивилизаций / Фернан Бродель; пер. с франц. – М., 2008. – С. 150.

⁵¹⁷ Черняк Е. Б. Цивилизация и революция / Е. Б. Черняк // Новая и новейшая история. – 1993. – № 4. – С. 70–72

дві країни – одна «феодальна», інша – «рабовласницька», причому перша розвинулася раніше другої⁵¹⁸. Правомірно зауважити, що в цьому процесі проявився закон історичної кореляції, на який вказує Є. Черняк, а саме «підтягування» цивілізаційної структури даного суспільства до інших регіональних, континентальних і світової цивілізацій»⁵¹⁹.

На вагах світової історії жахи колонізаційного процесу переважаються тими здобутками, що їх отримало людство в епоху, яка настала за великими географічними відкриттями. За оцінкою тієї епохи В. Мак-Нілом, «почасти в силу заохочувальних чинників, принесених до Європи з-за моря, але переважно через внутрішні конфлікти, які виникали на ґрунті власної різномірної культурної спадщини, у 1500–1650 рр. Європа увійшла в епоху справжніх соціальних вибухів, які принесли із собою болісні процеси, що тим не менше піднесли європейську потугу на новий рівень дієвості і вперше забезпечили європейцям очевидну перевагу над іншими великими цивілізаціями»⁵²⁰.

Успіх цивілізаційної революції, яка супроводжувала здійснене Заходом розширення простору міжнародної системи, К. Ясперс також пояснював тим, що «саме та обставина, що на Заході не виникло панування однієї сили, а держава і церква перебували у постійному суперництві, висуваючи тотальні зазіхання, які пом'якшувалися лише внаслідок неминучості компромісу, можливо і дала Заходу завдяки постійній духовній і політичній напрузі його духовну енергію і свободу, його схильність до невинних пошуків, здатність до відкриттів, глибину його досвіду, таку відмінну від стану єднання і порівняльної відсутності напруги у всіх східних імперіях, від Візантії до Китаю»⁵²¹.

Водночас багато держав на схід від Європи відзначалися консерватизмом. Найбільшими з них залишалися Росія, Китай та Індія, згодом до них додалася й Японія, де від середини XVII ст. здійснювалася політика самоізоляції, відмови від обміну сигналами

---

⁵¹⁸ Бродель Ф. Матеріальні цінності, економіка і капіталізм, XV–XVIII вв. Том 3: Время мира / Фернан Бродель; пер. с франц. – М., 2007. – С. 410, 58.

⁵¹⁹ Черняк Е.Б. Указ. соч. – С. 70.

⁵²⁰ Мак-Нил У. Указ. соч. – С. 749.

⁵²¹ Ясперс К. Указ. соч. – С. 87–88.

лами з іншими елементами міжнародної системи аж до заборони японським мореплавцям виходити за межі внутрішніх вод⁵²².

Правлячі кола Китаю всіляко намагалися зберегти у недоторканості власну культурну ідентичність, про що свідчить відповідь китайського імператора другої половини XVIII ст. на лист англійського короля: «Що ж до твого прохання про те, аби акредитувати одного із твоїх підданих при моєму Небесному Дворі і довірити йому контроль над торгівлею з Китаєм, то вона суперечить усім традиціям моєї династії і ніяк не може бути виконана... Церемонії і закони наші так відрізняються від ваших, що навіть коли твій посланник і засвоїть що-небудь з них, то ти й тоді не зможеш прищепити їх на чужому для нас ґрунті... Правлячи усім світом, я переслідую одну мету, а саме: зберегти добре правління і виконати призначення держави... Чужі і витратні цілі мене не цікавлять. Я не надаю особливого значення речам екзотичним або примітивним, і товарів твоєї країни ми не потребуємо»⁵²³.

Європа увійшла в XV ст. у складі держав, як вони розуміються нами зараз. Характерно, що ці держави сучасного типу – «національні держави» – утворювалися не там, де існували заможні розвинуті міста (припускаємо, що їхня заможність дозволяла вважати себе самодостатніми елементами міжнародної системи – містами-державами, аналогічними античним), а в країнах з меншою урбанізованістю – в Іспанії, Франції, Англії, чий соціальний субстрат, що складався із безправних селян, був зацікавлений у сильній бюрократичній державі, спроможній приборкати феодалів⁵²⁴.

Та обставина, що зміцнення західноєвропейськими національними державами влади відбувалося з оперттям на сільський, найчисельніший за тих умов, сегмент соціального субстрату, тобто на сегмент, який традиційно відданий власній етнічній ідентичності, утримує, на наш погляд, від категоричності при порівнянні західно- і східноєвропейського шляху націєтворення. Традиційно постулюється, що західноєвропейські нації формувалися як поліетнічні (найпопулярніший термін – «політичні») соціуми, в той

---

⁵²² Там же. – С. 87–88.

⁵²³ Цит. за: *Тойнбі А. Дж.* Цивілізація перед судом історії. Мир і Запад / Арнольд Дж. Тойнбі; пер. с англ. – М.-Владимир, 2011. – С. 75.

⁵²⁴ *Бродель Ф.* Грамматика цивілізацій. – С. 318.

час як східноєвропейські – як моноетнічні. Тобто, ідентичність перших визначалася належністю до спільної держави, ідентичність других – належністю до одного етносу.

Однак, якщо порівняти західноєвропейські нації за їхньою етнічною ідентичністю, то можна побачити наявність серед них і етнічно гомогенних, наприклад, німців, датчан, фінів, шведів, португальців. Італійська нація, хоч і утворена конструктивістськими заходами держави, також етнічно гомогенна. Навіть у поліетнічних націй здебільшого є етнічне ядро – англійці у складі британської нації, кастильці у складі іспанської. Осібно стоїть французька нація. Хоч більшість дослідників відкидають існування французького етносу, але атрибути спільної ідентичності цієї нації належать до категорії етнічності – насамперед мова, соціальна поведінка, повсякденна культура тощо. Винятком можна вважати швейцарську націю, хоч і її соціальний субстрат не позбавлений етнічності, яка є сегментною і не асоціюється з ієрархічністю, притаманною націям етноядерного типу.

Зважаючи на це, не дивуватимемося тому, що утвердження національних держав основними суб'єктами світової політики у Новий час дедалі більше проявлялося частішою апеляцією до етнічних обґрунтувань загарбницької агресивності. Прикладом такого обґрунтування було у XVII ст. зазіхання Франції на територію аж до Рейну на тій підставі, що територія між Рейном, Піренеями та Альпами, колись завойована франками, була заселена белгами, кельтами та аквітанами, тобто етнічними спільнотами інакшими, ніж завойовники. В такому сенсі аргументація цієї західноєвропейської держави не відрізнялася від риторики Росії: до етнічних ознак апелював наприкінці XV ст. великий московський князь Іван III, який привласнив собі титул «Государя вся Русі», висловивши тим самим претензії на землі, населені мовно і культурно близькими між собою східними слов'янами⁵²⁵.

Не можна оминати і того, що чіткіша кристалізація міжнародної системи внаслідок зміцнення національних держав робила інтереси останніх домінуючим принципом взаємовідносин. При цьому розвиток капіталістичних відносин робить національний інтерес ще більш матеріальним, ніж у всі попередні епохи.

---

⁵²⁵ История дипломатии. – Т. I. – С. 273, 263.

Подвійність наслідків такого зсуву полягала, з одного боку, у зміцненні етноцентризму аж до шовіністичних ідеологем для виправдання загарбницької агресивності, а з другого боку, нехтуванням при нагоді релігійною єдністю заради матеріальної вигоди, як це зробив, приміром, французький король Франциск I, який у 30-ті рр. XVI ст. увійшов у договірні відносини з турецьким султаном, чим порушив загальноєвропейську традицію ухилятися від угод з іновірцями.

Дедалі більша внутрішньонаціональна консолідація європейських держав і зовнішні прояви цієї консолідації у вигляді взаємно конфліктних, воєнно-політичних і торгових сигналів, що їх держави спрямовували одна до одної, загрожували міжнародній системі розбалансуванням. Аутопойсизсна реакція системи на цю загрозу полягала у зміцненні регуляторних засад, тобто міжнародного права, у наданні йому більшої чіткості й зобов'язувальної функції.

Інша вимога щодо посилення ролі міжнародного права випливала з факту розширення системи: відокремленість нових територіальних сегментів водними просторами одночасно із конкуренцією між європейцями навколо поділу цих сегментів потребували насамперед домовленостей у сфері морського права, а також права на придбані території. Першим договором нового часу, яким регулювалося дане питання, був Тордесільяський договір 1494 р. між Іспанією та Португалією щодо розподілу між ними сфер впливу у західній півкулі.

Розширення простору системи призвело до виникнення у його нових сегментах таких соціально-етнічних, расово-соціальних явищ, які привели до нових концептів визнання національних держав базовими елементами міжнародної системи. Міжцивілізаційна революція, здійснена європейцями у «новому світі», мала ознаки певного формаційного оксюмору. Іспанія та Португалія, з одного боку, несли туди феодальний устрій, тим самим руйнуючи етнопотестарний місцевий уклад, а з другого боку, туди почали завозити багато рабів, запроваджуючи дофеодальну суспільну практику. Феодальні порядки нав'язувалися аборигенному індіанському населенню у вигляді інституту «енкомьенде»*, суть якого полягала у передаванні, за королівським рішенням, індіанських

---

* Від іспанського "encomendar" – доручати.

громад під опіку іспанських колоністів, яким доручалося «оцивілювання» аборигенів (у т.ч. їхня християнізація) в обмін на виконання останніми трудової повинності на користь іспанців, що, втім, не було рівнозначним втраті ними особистої свободи, як це відбувалося з рабами⁵²⁶.

Колонізація Південної Америки була освячена окремою буллою Папи Римського, якою іспанці легітимізували колонізаційну практику щодо аборигенів. Практика перших десятиліть була настільки наповненою прикладами зневажливого ставлення до індіанців і порушення їхніх прав, що у 1542 р. іспанський король Карл V був змушений ухвалити так звані Нові закони, якими декларувався статус аборигенів колоній як вільних людей, що перебувають у васальній залежності від короля. Прийнятий Карлом V кодекс став принциповою новацією у контексті звичних принципів функціонування європейської міжнародної системи. Кодекс містив нову концепцію стосовно права Іспанії на освоєння континенту, а відтак і взагалі на новий статус держави. У ньому папська булла тлумачилася як передавання Іспанії не права на зовнішньополітичні дії, а права на місію християнізації автохтонного населення. Тим самим і Папі, і імператору Священної Римської імперії опосередковано відмовлялося у претензії на статус владик світу. Сама ж іспанська колонізація легітимізувалася новим принципом – «правом народів» на вільне пересування, на вільну торгівлю і мирну колонізацію без завдання шкоди аборигенам. У разі протидії з боку останніх цьому «праву народів» проти них могла вестися «справедлива» війна⁵²⁷.

Якщо не звертати уваги на лицемірне тлумачення «права народів» у контексті колонізації, висунення цього принципу, хоч і з національно-егоїстичних мотивів, засвідчувало, що міжнародна система потребує нової правової філософії самоорганізації.

Від найдавніших часів право на державотворення, на державну владу легітимізувалося волею богів (з настанням монотеїзму – волею єдиного Бога). «Помазаники Божі» не перейма-

---

⁵²⁶ Див.: Бауман В.Ю. «Новые законы» 1542 года Карла V и судьба индейского населения испанских колоний / В.Ю. Бауман // Новая и новейшая история. – 2007. – № 4. – С. 90–102.

⁵²⁷ Там же. – С. 94.

лися згодою соціальних субстратів, перетворюючи їх на підданих. Відповідно, і поведінка правителів національних держав у міжнародній системі аргументувалася «опікою» щодо підданих, дорученою вищими силами. Гомогенність цілком могла обмежуватися статусно-правовою єдністю соціального субстрату (усі однаково піддані держави). Посилання ж на «право народу» тягнуло за собою визнання етнічної або релігійної гомогенності його в цілому, або принаймні його етнічного ядра. В будь-якому разі, усвідомлювання народами своїх прав неминуче приводило до консолідації і зміцнення національної ідентичності, у т.ч. в її етнічних ознаках.

На філософію міжнародного права вплинули і зміни у розумінні європейцями християнського вчення, що було викликано процесом Реформації і становленням Протестантизму, багато принципів якого стали загальноєвропейськими принципами попри Контрреформацію. Ключова для протестантського розуміння взаємовідносин християнства і політики теза полягає у тому, що мораль Нагорної проповіді не обов'язково має застосовуватися до всіх рішень, що їх приймають християни, які обіймають публічні посади, і що церкві не варто намагатися зрозуміти цілі, досягнення яких Бог поклав на державу⁵²⁸.

Привнесені протестантизмом новації зміцнили розуміння національної держави як суб'єкта, дії якого зумовлюються вже меншою мірою божественними напучуваннями, а більшою – самостійним усвідомленням національних інтересів. Взаємодія у системі елементів, які самостійно визначали поведінку, що нею можна було б ці інтереси реалізувати, зробила питання узгодження спільних для них правових норм актуальнішим.

У першій половині XVII ст. суттєвий внесок у розробку принципів функціонування міжнародної системи зробив голландський юрист Г. Гроцій. По-перше, він адаптував ідею справедливості до міжнародних відносин в тому сенсі, що тут пріоритет має не природне право кожної окремої держави, а спільність інтересів усіх держав, яка досягається взаємною згодою. По-друге, він обґрунтував природне право народів на ведення справедливих війн, до яких він

---

⁵²⁸ Див.: Протестанство / Авт.-сост.: А.А. Грицанов, В.Н. Семенова. – Мн., 2006. – С. 91.

відносив захисні. Загарбницькі війни він вважав порушенням і природного права, і божих законів⁵²⁹.

Г. Гроцій розрізняв природне право і право, встановлене волею людини: «Природне право таке непорушне, що не може бути зміненим навіть самим Богом... Подібно до того, як Бог не може зробити, щоб два помножене на два не дорівнювало чотирьом, так само він не може зло за внутрішнім сенсом перетворити на добро»⁵³⁰. З цього випливало, що і право, встановлене Богом, має узгоджуватися з природним.

Сама теорія договірного походження держави, висунута Г. Гроцієм («Спочатку люди об'єдналися у держави не за божественним велінням, але добровільно, переконавшись на досвіді у безсиллі окремих розсіяних сімейств проти насильства, звідки бере походження громадянська влада»⁵³¹), викликала необхідність врахування характеру соціальних субстратів, які дійшли кратократичного оформлення, у всіх їхніх проявах, у т.ч. етнокультурному, мовному, релігійному, психологічному тощо. Тим самим присутність етнічності у міжнародній системі мала ставати ще помітнішою, якою, вона, зрештою, і стала наприкінці нового часу.

Особлива небезпека, що її породжувала відсутність загально-визнаних норм міжнародного права, стала особливо очевидно під час Тридцятирічної війни (1618–1648 рр.), що її вели між собою європейські держави. Укладений за її наслідками Вестфальський мирний договір не став основою цілісної моделі функціонування системи, але він заклав принципи, на більшість з яких держави спираються й нині.

Вестфальським договором вперше було запроваджено принцип декларативного визнання міжнародних суб'єктів, зокрема визнано незалежність Швейцарії та Нідерландів. Інші принципи Вестфалія – визнання права держав на власну територію та рівність незалежно від форми державного устрою і домінуючих у них релігій.

---

⁵²⁹ Див.: История политических и правовых учений: Учебник для вузов / Под ред. д.ю.н. В.С. Нерсесянца. – М., 2006. – С. 301–302, 306–306.

⁵³⁰ Цит. за: История политических и правовых учений. Учебник / О.Э. Лейст, ред. – М., 1999. – С. 241.

⁵³¹ Цит. по: там же.

Вестфальським договором було започатковано прагнення держав до узгодження своїх дій відповідно до їхніх практичних інтересів і визнання цих інтересів пріоритетними⁵³². У Оснабрюцькій частині договір запровадив принципи вирішення міжконфесійних суперечностей, які мали далекосяжні наслідки для еволюцій ідентичностей різних частин європейського соціального субстрату⁵³³.

З одного боку, закріплення принципу «чия земля, того й віра» обмежувало населення певної території у виборі домінуючої на ній конфесії. Але церковне право феодала тим самим відкривало більше можливостей для конструювання регіональної ідентичності аж до національного рівня, якщо зважати на роль конфесійної приналежності у етнічній та національній самоідентифікації людей. З другого боку, договір закріплював рівність прав католицьких і протестантських громад. Оскільки протестантські громади виникли як наслідок масового, народного руху, то тим самим закладалися підвалини для розвитку ідеї рівності прав людей взагалі – як на індивідуальному, так і на колективному рівнях. У процесі розвитку ця ідея неминуче мала бути перенесеною на відносини між національно-державними суб'єктами. В такому перенесенні насамперед були зацікавлені правителі національних держав: задача успішної реалізації своїх внутрішньо-, а особливо зовнішньополітичних проектів вимагала морально-психологічної мобілізації населення, яка могла бути досягнута запровадженням концепту національної солідарності.

Участь держав у Тридцятирічній війні на тому або іншому боці вже не визначалася лише релігійною приналежністю. Замість неї пріоритетним ставав критерій національних інтересів, які мали забезпечуватися на певній території. Традиційно межі територій визначалися за династичним правом. Водночас запровадження принципу «права народів» спонукало до легітимізації кордонів і за етноісторичною аргументацією.

---

⁵³² Международное право: Учебник для вузов. / Г.В. Игнатенко и О. И.Тиунов – отв. ред. – М., 2002. – С. 31–32.

⁵³³ Див.: *Дмитрієв А.І.* Вестфальський мир 1648 року і сучасне міжнародне право: Монографія. – К., 2001. – С. 244–259, 326–327, 330, 337, 342–343, 353–355.

7.2. Імперії та етнічність – кризи взаємних впливів

Міжнародно-правове закріплення принципу національно-державного структурування європейської системи формально мало б покласти край пануванню імперій і передати управління системою в руки національних держав. Таке бачення стану системи можна зустріти у твердженні, що «до кінця XVII ст. Європа із звичайної мозаїки держав перетворилася на «співтовариство держав», яке розвивалося і в основі якого були принципи суверенності і територіальності»⁵³⁴. Однак насправді імперії не втратили здатності підпорядковувати собі окремі елементи системи. Крім того, з поглибленням капіталістичності простору міжнародної системи взаємовідносини між імперіями ставали дедалі конкурентнішими з погляду на їхнє ієрархічне розташування: чим вищою була ієрархія імперії у структурі системи, тим підпорядкованішими їй ставали торгові потоки, найвигідніші з яких для конденсування потенціалу національного енергетизму проходили вздовж «Великого шовкового шляху».

Контроль над його ділянкою, яка безпосередньо переходила з Азії до Європи і навпаки, у XVI ст. належав Османській імперії. Вона не обмежувалася лише контролем за торговим транзитом, але намагалася максимально розширити свій простір, аби випередити зростання потенціалу можливих конкурентів. Після розгрому Візантії і підпорядкування Криму (1475 р.), Туреччина повністю оволоділа Малою Азією і Близьким Сходом, а потім почала рухатися на Балкани, які стали предметом тривалого конфлікту з Австрією та Московським царством, які, зі свого боку, намагалися опанувати вигідною ділянкою міжнародного простору, при цьому конкуруючи між собою⁵³⁵.

Існує думка, що у протистоянні з католицькою Австрією Туреччина мала намір опертися на протестантський рух і тим самим стала одним з чинників утвердження в Європі протестантської конфесії. На користь цієї думки наводиться той факт, що

---

⁵³⁴ Хелд Д.. Глобальные трансформации. – С. 42.

⁵³⁵ Див.: Наумов Е.П. § 2. Основные направления османской внешней политики второй половины XV–XVI вв. / Е.П. Наумов // Османская империя и страны Центральной Европы в XV–XVI вв. – М., 1984. – С. 24–42.

лють католиків до протестантів виливалася у звинуваченнях останніх у «кальвінотуркізмі», і що саме страх перед ним, можливо, був одним із мотивів різанини французьких протестантів у Варфоломійську ніч (1572 р.), події якої, як оповідали очевидці, розлютили османський уряд⁵³⁶.

Іслам у середньовіччі і навіть пізніше був потужним двигуном історії, що вимагало від нього системоорганізуючих зусиль у просторі його домінування. Культурна і релігійна гетерогенність цього простору поставила ісламських правителів перед необхідністю залучати до управління людей з позаісламського соціального субстрату, і навіть створювати у містах цілі квартали корисних для господарства й управління іновірців, силою завезених із чужих країв⁵³⁷.

Війна на два фронти – проти Австрії і Росії вимагала від Порту гігантських ресурсів, які вона поповнювала визиском неісламських народів імперії. Опір останніх, у свою чергу, синергетично підсилював ентропію у державі і послаблював її зовнішньополітичні дії. Зрештою, ці дії завершилися провалом при облозі Відня (1683 р.) у спробі розгромити Австрію.

Формально держава Габсбургів аж до ліквідації її у 1806 р. вважалася Священною Римською імперією германської нації. Але крім семіотичної наступності, з римською спадщиною її практично вже нічого не зв'язувало. По суті вона була імперією, в якій Австрія об'єднувала «внутрішні колонії»*. Габсбурги постійно намагалися перевести назву Священної Римської імперії із політико-семіотичного у політико-реальну категорію, в чому наражалися на протидію багатьох європейських держав, і не лише протестантських, а й католицької Франції. Вестфальський договір 1648 р., яким закріплено національно-державне структурування міжнародної системи, остаточно поклав край Австрійським сподіванням зберегти свою легітимність як регулятора європейської міжнародної системи.

---

⁵³⁶ Див.: Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба. 1300–1600 / Галіль Іналджик; пер. з англ. – К., 1998. – С. 47.

⁵³⁷ Бродель Ф. Грамматика цивілізацій. – С. 85.

* «Внутрішніми колоніями» вважаються залежні території, суходолом прилегли до імперського ядра, на відміну від «заморських колоній».

Зосередившись на внутрішніх проблемах, австрійський уряд виявив доволі високий, за мірками Нового часу, рівень лібералізму, і становище народів «внутрішніх колоній» Австрії було значно кращим за становище народів Османської чи Російської імперій і в економічному, і в релігійному або етнокультурному відношенні.

Найбільше матеріалів для оцінки напливів імперій на етнічність дають приклади в історії Великої Британії та Росії. Британська імперія була найбільшою за всю історію людства. Вона розвивалася шляхом приєднання як «внутрішніх» (Ірландія, Шотландія), так і «заморських» колоній, з яких найбільшою і найприбутковішою була Індія.

Наслідки британського (найчастіше кажуть про англійське, чим підтверджується етноядерний характер британської нації) правління в Індії не мають однозначної оцінки. Приміром, англійський економіст Дж. Гобсон, який виступив із аналізом імперіалістичної політики у 1902 р., тобто коли Британія сповна користувалася своїми колоніями, і тому автор книги мав би бути прихильником імперської політики, тим не менше виступив її непримиренним критиком і протогоністом консенсусної моделі світоустрою: «Без сумніву, існує третя альтернатива між політикою національної відокремленості, з одного боку, і політикою завоювань сильнішими народами слабших народів, – з другого. Ця альтернатива полягає у створенні експериментальної і прогресивної федерації, яка, розвиваючись по лінії найбільшого суспільного досвіду, створюватиме зовнішні узи політичної пов'язаності між «духовно спорідненими» народами. В міру того, як узагальнений досвід проникатиме до нових народів, він накладатиме свої узи і на них і, таким чином, буде встановлено дійсно політичну федерацію, яка охоплює весь «цивілізаційний світ», тобто всі ті народи, які встигли достатньо накопичити «узагальненого досвіду», що зазвичай називається культурою»⁵³⁸.

Дж. Гобсон скептично ставився до заяв про культуртрегерські мотиви колоніальних загарбань, посилаючись як доказ на слова бельгійського короля Леопольда, якими він обґрунтував претензії на Конго: «Єдина наша мета – це моральне і матеріальне відродження країни». Дж. Гобсон прокоментував цю заяву так: «Усі найбільш

---

⁵³⁸ Гобсон Дж. *Империализм* / Джон Гобсон; пер. с англ. Изд. 2-е. – М., 2010. – С. 142.

чесні й ідейні прихильники імперіалізму зустрічають підтримку в релігійних і філантропічних установах, і патріотизм закликає до народу, який прагне влади, він набуває з цією метою благородних манер, він висловлює готовність до самопожертви, приховуючи властолюбство і пристрасть до авантюр». Заперечуючи тим, хто доводив, що домінування Британії в Індії або Єгипті морально виправдовується вигодами, які ці країни отримують від імперії, Дж. Гобсон казав: «Саме в цій фальсифікації справжніх спонукальних причин і криється найбільший гріх і рокова небезпека імперіалізму. Коли із цілої купи найрізноманітніших мотивів вибирається для публіки найменш переконливий, але найбільш пишний, коли публіці подаються політичні завдання, повністю байдужі для тих, хто робить цю політику, коли ці завдання видаються за основну спонукальну причину, – тоді завдається образа моральним почуттям народу»⁵³⁹.

Як приклад Дж. Гобсон наводив Китай, де перші католицькі місіонери у своїй діяльності опікувалися лише духовними задачами, а тому здобули вплив серед місцевого населення і сприяли поширенню у країні здобутків європейської науки. «Однак, – писав Дж. Гобсон, – у ХІХ ст. почалося суперництво між різними національними і конфесійними місіями, причому кожна місія відверто користувалася дипломатичною і навіть військовою підтримкою якої-небудь європейської держави як для захисту, так і для пропаганди свого вчення, і з цієї миті припинився вільний обмін релігійних ідей, оскільки знову проявилася підозріливість, яка мала на те чимало підстав і перетворила початкову сприйнятливність народів на фанатичну ненависть»⁵⁴⁰.

Мілітаризм, який є засобом розширення простору імперій, Дж. Гобсон оцінював як тваринну пристрасть до боротьби, яка із первісної необхідності перетворилася на потребу. Наприкінці Нового часу, вважав він, мілітаристський інстинкт набув у національних психологіях комплексу джингоїзму – звичайного сластолюбства глядача, який з насолодою спостерігає за вбивством людей, яких він особисто не знає, але тим не менше бажає їхньої загибелі⁵⁴¹. Фактично, йдеться про спотворення психології панівної нації.

---

⁵³⁹ Гобсон Дж. Указ. соч. – С. 162.

⁵⁴⁰ Там же. – С. 166.

⁵⁴¹ Там же. – С. 174.

Своєю книгою Дж. Гобсон явно позиціонував себе лібералом із нахилом до соціал-демократії. Він щиро переймався фактом відсталості багатьох народів з етнопотестарним укладом або з його реліктами, і тому зрозумілим є його пошук засобів подолання такої відсталості. І розмірковуючи про втручання з цією метою з боку сильних держав, він ставив похідне від нього питання – за яких саме обставин можна виправдати примусову владу західних народів над тропічним країнами, яка встановлюється з метою контролю над ними і розвитку промислових знань і політичної культури у туземців та інших так званих «нижчих» рас. Інше питання – про характер цієї примусової влади. Відповідь, яку Дж. Гобсон дає сам собі, витримана у дусі соціал-дарвінізму, якими завжди користувалися колонізатори для моральної легітимації своїх дій: «В тому, що народи, які живуть у сприятливішій обстановці, краще розвинули деякі галузі промисловості, досягли кращих результатів у царині політики і моралі, передають свої навички іншим народам, які з різних причин виявилися відсталішими, що вони допомагають їм використовувати матеріальні ресурси їхніх країн і робочу силу їхнього населення, – рішуче немає нічого поганого, швидше навіть навпаки. Так само далеко неясно, чи дійсно так погано користуватися при цьому певним впливом, стимулом або тиском – одним словом, «примусом». Насильство саме по собі не є, звісно, цілющим засобом; примус не є виховним методом, але він може створити необхідні умови для подальших виховних заходів. В усякому разі, ті хто допускає застосування насильства в галузі виховання або політичного правління власною країною, навряд чи можуть заперечувати правомірність того ж самого засобу для цивілізації відсталих народів культурнішими»⁵⁴².

Дж. Гобсон погоджувався з примусом, але переймався і тим, щоб застосовувати його так, аби «принести найбільшу користь світовій цивілізації, а не викликати жахливого «розгрому», повстання уярмлених племен, які потопчуть ногами своїх паразитуючих і дегенеруючих білих владик»⁵⁴³.

Інша справа, що гобсонів огляд реальної практики колоніалізму давав не багато підтверджень на користь благодворного впливу

---

⁵⁴² Там же. – С. 184.

⁵⁴³ Там же.

імперіалістичного принципу організації простору, втягнутого у міжнародну систему, утворену західними країнами. Насамперед, йдеться про трудову експлуатацію аборигенного населення, про насильницьке позбавлення його найкращих земель, про нерівноправну торгівлю, нав'язану погрозами. Так, пануванню Британії над Індією, яке він все ж таки характеризував як «уміле і доброзичливе», Дж. Гобсон давав в цілому нищівну оцінку: «Не можна також стверджувати, що новий індустріалізм заводів і фабрик, який ми запровадили в Індії, цивілізує або навіть сприяє її матеріальному добробуту. Усі, кому дороге своєрідне життя і мораль Сходу, жалкують про явний занепад його архітектури, ткацького і гончарного мистецтва, а також мистецтва металообробки, якими Індія була уславлена з давніх-давен. Архітектура, інженерне мистецтво, література гинуть, гинуть так швидко, що англійці Індії мають сумнів у тому, чи здатні індуси бути, загалом, архітекторами, хоча вони і збудували Бенарес*, або інженерами, хоча вони і викопали штучні озера в Танжері, або поетами, хоча народ здатен сидіти годинами і слухати рапсодів, які співають поеми...»⁵⁴⁴.

Вихід майже рівно через століття, коли Британська імперія вже розпалася, вже згадуваної вище книги іншого британського вченого (родом із «внутрішньої колонії» – Шотландії) Н. Фергюсона можна вважати певним «спогадом» імперії про себе – спогадом, спрямованим на зважування власних чеснот і вад.

Порівнюючи чесноти і вади Британської імперії, Н. Фергюсон стверджував, що вага перших була значно більшою: «жодне суспільство в історії не зробило більше для вільного пересування товарів, капіталу і праці, ніж Британська імперія у ХІХ – на початку ХХ ст. Жодне суспільство не зробило більше для поширення у світі західного права і державного управління. Якщо охарактеризувати все це як «джентльменський капіталізм», ризикуємо применшити масштаб – і новизну – досягнень у сфері економіки, а якщо підкреслимо «декоративний» характер британського заморського правління, то втратимо із зору абсолютно вражаючу непідкупність адміністрації»⁵⁴⁵.

Серед основних британських інститутів, запровадження яких у колоніях благотворно вплинуло на них, Н. Фергюсон називає

---

* Англійована назва міста Варанасі – духовного центру індуїзму.

⁵⁴⁴ Там же. – С. 232.

⁵⁴⁵ Фергюсон Н. Указ. соч. – С. 27.

англійську мову, англійські форми землеволодіння, банківську справу, загальне право, протестантизм, командні види спорту, концепт держави як «нічної варти», представницьке зібрання, нарешті, головне – ідею свободи⁵⁴⁶. При цьому ідею свободи Н. Фергюсон характеризує як іманентну, ідентифікуючу рису британського суспільства.

Разом із тим, наративний виклад колонізації Індії ілюструє протилежну сторону цього процесу. Зокрема, як і в середні віки, потужніші і розвиненіші держави використовували політичну роздробленість соціальних субстратів, яких вони підпорядковували своєму правлінню. Джерело такої роздробленості – взаємна упередженість різних сегментів цього субстрату через мовні і культурні, часом і релігійні відмінності, що їх використовували місцеві володарі для консолідації і мобілізації підлеглих, але на шкоду національному конструктивізму. Власне, задача конструювання індійської нації в ті часи ніким не формулювалася. Індія, подібно до ранньосередньовічного Китаю, була «клубом» держав і протодержав, які перебували у постійних конфліктах між собою. Як це використовувалося англійцями, ілюструє епізод 1757 р., коли остаточно вирішувалася суперечка між англійцями і французами за право управління Індією. Французи воювали руками бенгальського набоба Сірадж-ад-Доула, а англійці військом на чолі з Робертом Клайвом, яке на дві третини складалося з індусів. Вирішальну роль відіграв перехід на бік англійців частини бенгальського війська.

Н. Фергюсон наводить висловлювання сучасників тієї епохи, які вказують на вади індійської етнічної психології, якими користувалися англійці. Сам переможець при Плессі Р. Клайв у 1764 р. писав директорам Ост-Індійської компанії: «З певною часткою впевненості можу сказати, що це багате і процвітаюче королівство може бути повністю підпорядковане нам не більше ніж двома тисячами європейців... [Індуси] неймовірно ліниві, охочі до розкоші, невігласи і боягузи... [Вони] досягають всього зрадою, а не силою... Що, в такому разі, може дозволити нам захищати наші надбаня або розширювати їх, як не сила, з якою не зрівняється влада зрадливості і невдячності?» Через тридцять років індійський історик Голам Хосейн Хан висловив схожу думку

---

⁵⁴⁶ Там же. – С. 29.

іншими словами: «Саме через розбрат [між індійськими правителями] більшість цитаделей, ні, майже весь Індостан перейшли у володіння англійців... Два правителі борються за одну й ту саму країну, і один звертається до англійців і повідомляє їм про те, якими шляхами і засобами ті можуть стати її господарями. Завдяки... їхній допомозі він залучає деяких впливових людей країни, які, будучи його друзями, швидко приєднуються до нього. Тим часом англійці укладають на своїх умовах певний договір з ним і впродовж певного часу дотримуються його умов, поки не зрозуміють способи правління й звичаї тієї країни, а також поки не познайомляться з партіями у ній. Потім вони навчають армію і, заручившись підтримкою однієї з партій, швидко долають іншу, поступово проникаючи у країну і захоплюючи її... Англійці, які видаються вельми пасивними, нібито дозволяючи керувати собою, насправді приводять у рух цю машину»⁵⁴⁷.

Н. Фергюсон не плекає ілюзій щодо повної бездоганності колоніального правління. Він чудово розуміє різницю між намірами, виплеканими нарцисистською самовпевненістю розвинутіших суспільств, і наслідками їхньої політики. Якнайкраще цю різницю ілюструє цитування ним В. Черчіля. Перша із цитат: «Чи є для освіченого суспільства справа більш шляхетна і вигідна, ніж звільнення від варварства плодючих областей і великих народів? Дати мир ворогуючим племенам, чинити правосуддя там, де панувало насильство, збити ланцюги з рабів, примусити землю плодоносити, посіяти перші зерна торгівлі й освіти, збільшити шанси на досягнення щастя цілими народами і зменшити можливість страждань, – чи є ідеал прекрасніший, чи є нагорода ціннішою для людини?» І друга цитата: «І все ж, коли розум повертається від країни мрій і прагнень до спотвореного риштування спроб і результатів, виникає ряд інших думок... неминучий розрив між завоюванням і володінням заповнюється фігурами захланного торговця, недоречного місіонера, честолюбного солдата і брехуна-біржовика, які насторожують підкорених і викликають огидні бажання у завойовників. І коли мислений погляд зупиняється на цих зловісних елементах, навряд чи можемо повірити, що такий брудний шлях приведе до чогось доброго»⁵⁴⁸.

---

⁵⁴⁷ Цит. за: там же. – С. 79,78.

⁵⁴⁸ Цит. за: там же. – С. 33-34.

Із книги Н. Фергюсона випливає, що «зіткнення цивілізацій» в Індії почалося у першій третині XIX ст., коли протестантські місіонери, керуючись світовою доктриною лібералізму, взялися до справи запровадження в індійське суспільство британських традицій, сподіваючись замінити ними ті місцеві, які, на їхню думку, заважали розвитку країни; вони вважали, до речі, цілком справедливо, що економічне перетворення неєвропейського світу невіддільне від культурного перетворення. Місіонери почали кампанію, спрямовану проти тих звичаїв, які вважали особливо варварськими, приміром жіночий інфантицид (умертвлення щойно народженої дівчинки, аби не нести витрат на весілля по досягненню нею повноліття), або саті (спалення живцем удовиці, за її згодою, аби нею було доведено вірність померлому чоловікові). Особливо розлютили індусів спроби нав'язати їм християнство, в якому вони бачили загрозу власній релігії, а відтак і всій культурі та національній ідентичності. Показово, що повстання сипаїв (солдатів-індусів англійської армії) у 1857 р. почалося з суто релігійного приводу: нові набой для рушниць видавалися у паперових пакетах, змащених жиром, аби вберегти порох від вологи, і ці пакети треба було розривати зубами; сипаї-мусульмани підозрювали, що пакети змащено свинячим жиром, торкання якого вустами і язиком було для них неприпустимим, а сипаї-індуїсти так само не могли дозволити собі цю операцію, якщо жир був яловичий, тобто від тварини для них священної. Безумовно, причин для повстання було значно більше, і вони мали насамперед статусно-престижний та економічний характер, але суто релігійний його привід був промовистим⁵⁴⁹.

На звірства, які вчинили повсталі до англійців, останні, попри засудження антилюдяного варварства, відповіли звірствами, які аж ніяк не вкладалися в образ цивілізованої нації. До звірської помсти захочували голоси з батьківщини, як, приміром, проповідь священика Чарльза Сперджена: «Друзі мої, які злочини вони вчинили! ... Індійський уряд взагалі не мав терпіти релігію індусів. Якби моя релігія складалася із скотства, дітовбивства та вбивства, я не мав би права ні на що інше, крім повішання. Релігія індусів – це не більше, ніж маса крайніх неподобств, які лише можна увияти. Божества, яким вони вклоняються, не мають права навіть

---

⁵⁴⁹ Там же. – С. 204–213.

на крихту поваги. Їхня віра вимагає всього, що є розпусним, і мораль вимагає припинити це. Щоб відмежувати наших співвітчизників від міриад індусів, меч має бути витягнутим з піхов»⁵⁵⁰. Крім звичайних страт (розстрілів і повішання) було застосовано і традиційну страту для зрадників, запроваджену ще Великими моголами, – розстріл гарматними ядрами сипаїв, прив'язаних до гарматних жерл. Втім, щоб повніше зрозуміти складність взаємовідносин двох цивілізацій, слід пам'ятати, що військо, яке очищало Делі від повсталих, на три чверті складалося з індусів.

Загалом, необхідно зважати, що англійська колонізація Індії була переважно економічною, і лише невеликою мірою політичною, що зумовило збереження етнічної і культурної різноманітності населення півострова. І, з другого боку, не все, що збереглося, відповідає сучасному розумінню гуманізму. Так, досі зберігається один з основних чинників суспільного застою – кастова система, і те, що вона існує у країні, зумовлене освяченням її канонами індуїзму.

Отже, думка про позитивний вплив Британії на аборигенів її колоній не позбавлений підстав, і якщо позитив визнається в індійському випадку, то тим більше підстав він мав у колоніях, заселених етнопотестарними спільнотами. Тим більше що Британія насправді виробила демократичні традиції і могла їх пропонувати іншим країнам.

Щодо здатності здійснювати цивілізаторську місію, Британській імперії суттєво поступалася Російська. Русская держава (Россія), яка згодом стала поліетнічною Російською імперією (Росією) утворювалася на північно-східній периферії колишнього руського простору. Там вона розвивала свої властивості міксацією політичних традицій і практик аборигенного (доруська етнопостерна звичка збільшувати свій потенціал пограбуванням сусідів, яка так і не була остаточно витіснена кратократичним порядком часів Давньоруської держави) та імплантованого (абсолютна концентрація влади та встановлення згори її жорстокої вертикалі, за зразком Монгольської імперії) походження. Зважаючи на антизахідну орієнтованість Монгольської імперії, запозичення її моделі владного порядку не сприяло цивілізаційному поступу нової держави:

---

⁵⁵⁰ Див.: там же. – С. 217–219.

за темпоритмом розвитку вона залишалася позаду головних учасників міжнародних відносин.

Найвиразнішим прикладом цього відставання стала претензія на семіотичну спадщину Давнього Риму – крок, вже давно здійснений у Священній Римській імперії та у Візантії. Йдеться про ідеологема (термін «ідеологема» у застосуванні до коротенького висловлювання видається нам відповіднішим, ніж претензійний «теорія») «Москва – третій Рим», яку віднесено до розряду політичної теорії, що нею керувалися правителі Русської держави.

Ідея «Третього Риму» була висловлена у першій чверті XVI ст. псковським монахом Філофеем у посланні, адресованому дяку М. Місюрю-Мунехіну: «Яко вся христианская царства приидоша в конец и слидошася во едино царство нашего государя, по пророчьским книгам то есть Ромейское царство. Два убо Рима падоша, а третий стоит, а четвертому не быти». Оприлюднене лише у 60-ті рр. XIX ст., коли відначальна Росія вже давно розрослася від Московського царства до гігантської Російської імперії, послання Філофея і його слова про «Третій Рим» набули репутації ідеологічного підмурку усього успішно здійсненого ідеологічного проекту.

Сучасний огляд інтерпретацій змісту філофеевого висловлювання в російській історіографії дозволяє виділити в цих інтерпретаціях такі основні традиції: 1) візантієцентристська – як претензія Росії на роль наступниці Візантії; 2) імперіалістична; 3) універсалістська⁵⁵¹. Питання про переконливість кожної із трьох інтерпретацій мабуть буде темою нескінченної дискусії без консенсусного завершення. Для нас важить насамперед те, що кожна із цих інтерпретацій тим або іншим боком торкається змін у міжнародній системі внаслідок зміцнення середньовічної Русської держави та її ієрархічного місця у цій системі. Безумовно, прагнення високого місця у міжнародній ієрархії не можна було здобути лише адресуючись до інших світових акторів, тобто посилаючи сигнали за межі національного середовища. Новий претендент мав бути внутрішньо консолідованим як за фізичними (економіка,

---

⁵⁵¹ Доволі широко ці інтерпретації представлені у: Тимошина Е.В. Теория «Третьего Рима» в сочинениях Филофеева цикла» / Е.В. Тимошина // Правоведение. – 2005. – № 4. – С. 181–208 // Электронный ресурс [Режим доступа: <http://www.law.edu.ru/article/article.asp?articleID=1212037>]

відчуття соціальним субстратом комфортності, воєнна потуга), так і за психологічними (монорелігійність, одномовність, національна солідарність) параметрами. Присутність ідеологем «Третього Риму» в інформативному полі русского соціального субстрату впродовж тривалого історичного періоду мала наслідком те, що ідеологема стала компонентом етнічної свідомості, притаманним більшій його частині. Під впливом цієї ідеологеми не лише велися суспільні дискусії щодо місії Русської держави (Росії) у міжнародних відносинах, а й здійснювалася зовнішньополітична практика держави.

Поява візантієцентристської інтерпретації пояснюється участю Росії у балканських справах у 80-ті рр. XIX ст. у ролі захисника християнських народів, для чого їй була потрібна легітимація втручання у справи Османської імперії, і претензія на роль спадкоємця Візантії підходила для цього якнайкраще⁵⁵². У візантійській інтерпретації філофесові ідеологеми виявляли не лише суто релігійний (Росія як продовжувач справжнього, не зіпсованого православ'я), а й політико-релігійний зміст (відповідальність Росії за долю підкорених турками православних слов'янських народів, з чого випливає її право на територіальний спадок Візантійської імперії і на завершення її політичної і релігійної місії). Характерно, що і ті, хто оцінював філофесеву ідеологему негативно, однаково бачили в ній політичний контекст – як задум абсолютистської держави на засадах цезарепапізму, національної винятковості, протиставленої Заходу.

Найпопулярнішою, в силу політизованості, є імперіалістична інтерпретація ідеологеми, яка зводиться до безперервності зазіхань Росії на статус імперії і на її право силою нав'язувати міжнародній системі власну модель внутрішньосистемних зв'язків. Імперіалістична інтерпретація дозволяє зв'язати у безперервний ланцюг Московське царство (Русскую державу), Російську імперію і Радянський Союз як поетапне втілення філофесові ідеологеми.

Нарешті, за інтерпретацією прихильників універсалістської інтерпретації, ідеологема «Москва – Третій Рим» являє есхатологічне пророцтво, суть якого полягає у невід'ємності рускої історії від історії світового християнства. У цій інтерпретації

---

⁵⁵² Там же.

Моква являє один з етапних центрів у розвитку християнства, а надання їй статусу «Третього Риму» є не парадигмою завоювання або експансії, а моделлю християнського царства⁵⁵³.

Незалежно від правильності тієї або іншої інтерпретації, усі вони розрізняються тлумаченнями філофеевих мотивів, але усі вони подібні одна до одної визнанням нерозривного зв'язку між русскою національною свідомістю і релігією, між Русскою державою і церквою. Незалежно від міркувань Філофея, його ідеологема у будь-якій інтерпретації передбачає злиття держави і православної цивілізації – задачу, аналогічну якій намагалися безуспішно розв'язати і франки, і ромеї. Навіть семіотична функція концепту «Рим як столиця імперії» вже в часи Філофея втратила привабливість на Сході: остання спроба використати його була зроблена турками-сельджуками і проігнорована руйнівниками Ромейської імперії турками-османами.

Розуміння Філофеєм світопорядку як симбіозу релігії і влади підтверджується і аналізом концепцій, які передували появі його ідеологеми і не могли не бути відомими йому як церковно-служителю. Одним із таких джерел вважається старозавітна книга пророка Даніїла з пророцтвом про чотири царства, пов'язані узами наступності, з яких четверте має бути найміцнішим. До кола джерел відносять і «Християнську топографію» Козьми Індікоплова VI ст. з ідеєю непорушності Ромейського царства. Ідея злиття держави і церкви у вигляді «Симфонії» передувала Філофею у писаннях Григорія Богослова (IV ст.) і Григорія Палами (XIV ст.), у посланнях Константинопольського патріарха Антонія II московському князю Василю I (кінець XIV ст.), де візантійський імператор вважається правителем усіх християн і вселенської церкви. Звертається увага на очевидну присутність у філофеевій ідеологемі концепту «блукуючої імперії» (*translatio imperii*) як передавання одним царством іншому історичної місії згуртування християн: «Констатувавши загибель («падіння») Першого і Другого Риму, і відмовивши Священній Римській імперії бути носієм імені і функції непорушного «Ромейського царства», Філофей створює православний варіант теорії *translatio imperii*, який спрямовує вектор руху «Ромейського царства» на північний схід, у бік «царства нашого государя». Третьою і останньою

---

⁵⁵³ Там же.

спадкоємицею непорушного Ромейського царства проголошується Росія. Гарантія «вічності» царства, пошуками якої займалася історична думка XV ст., була винайдена Філофесем, він підніс Росію безпосередньо до «Ромейського царства», яке було старішим за Візантію і виникло з народженням християнства»⁵⁵⁴.

Епізод з появою філофеевої ідеологеми ще раз підтверджує переконливість думки про здатність системи, у даному випадку імперської, семіотично згадувати про себе і нагадувати навіть через великий проміжок часу. На відміну від романофільства остготського Теодоріха або імперського реконструювання франкського Карла Великого, філофесева ідеологема виявилася надто запізнилою, аби відбувся органічний збіг семіотичних і політичних хвиль. Досягти їхньої інтерференції тепер можна було лише маніпулятивним шляхом, чим були зайняті російські правителі з різною мірою успішності залежно від тієї частини простору міжнародної системи, де ці зусилля вони намагалися реалізувати.

Навіть якщо погодитися з тим, що від початку ідеологема «Третього Риму» не несла в собі імперського змісту, однаково важливо віднайти відповідь на запитання, чому вона здобула таку популярність серед соціального субстрату північно-східних земель колишньої Русі і не проявлялася навіть у зародковому стані на південному заході, який свого часу був джерелом, звідки візантінізм поширювався землями, інкорпорованими в Русь.

Безумовно, пошук відповіді треба шукати у різних суспільно-політичних умовах (європейських, з одного боку, і ординських – з іншого), але цілком правомірним є питання про етнічні витоки і культурні традиції соціальних субстратів обох просторів. Для відповіді на це запитання допоки немає достатніх джерел, але сама його постановка має вважатися правомірною.

Політико-семіотичний крок до відновлення імперської моделі міжнародної структури Росія доповнила спробами подолати відставання від Європи за темпоритмом розвитку. Вона охоче користувалася матеріальними здобутками європейської цивілізації, але соціальні верхи, побоюючись переваг цієї цивілізації у політичній і духовній сфері, вирішили за краще максимально відгородити соціальний субстрат країни від широких контактів із

---

⁵⁵⁴ Там же.

зовнішнім світом, які могли б призвести до системного розходження в межах звичної і зручної для них моделі самодержавного правління. Традиційними сигналами, що їх спрямовували у суспільство «симфонічно» поєднані Русская православна церква та уряд, стали запровадження упередженості до «інших» та «інакших», до яких належать усі не рускомовні і не підлеглі Московській православній патріархії.

Етична і конфесійна упередженість доповнювалися етноцентричною самоапологізацією, яка, з одного боку, допомагала утримувати населення від виступів проти рускої національної політичної моделі, але, з другого боку, формувала індивідуальність до європейських здобутків як таких, що поступаються руским (які мали стати загальноросійськими) зразкам.

Перетворення антизахідної упередженості на рису рускої етнічної психології, якою зумовлювалося темпоральне відставання Росії, походило значною мірою із релігійної ситуації, що виникла на контрольованій ісламом батьківщині православ'я. Соціальні верхи православного населення у Туреччині так комфортно почувалися під мусульманським правлінням, визискуючи єдиновірних, що стали симпатиками релігійного консерватизму, який допомагав упереджувати протести православного сегменту. Вони більше виявляли ворожість до християнських рухів у Європі і до їх можливого повторення серед православних, ніж до мусульманського правління. Внаслідок їхніх інтриг було спровоковано осудження і страту у 1638 р. за султанським велінням патріарха Кирила, який замислював реформу православ'я. Ця подія у подальшому привела до закріплення консервативної традиції православної церкви⁵⁵⁵, а зусиллями її руского відгалуження – до формування особливої рускої етнічної психології.

Православ'я стало гальмівним чинником навіть там, де воно позитивно сприяло етногенезу нових спільнот. Крім Росії, воно проявило себе так само і в Україні – колишній південно-західній частині Русі. Поліетнічний соціальний субстрат українських земель, з домінуванням слов'янського населення, опинився перед вибором – інтегруватися у польську національну ідентичність або стати окремим національним і політичним суб'єктом. Пріоритет

---

⁵⁵⁵ Див.: *Мак-Нил У.* Указ.соч. – С. 822.

отримав другий вибір, який мав легітимізуватися окремою етно-територіальною ідентичністю цього населення. Формуючи етнічне «ми», це населення відмежовувало себе від польського «вони», особливо за релігійною ознакою, підкреслюючи православну приналежність. В цьому відношенні православ'я в Україні відіграло позитивну етноконструктивістську функцію. Проте одночасно воно продовжувало залишатися оплотом суспільного консерватизму, суттєво зашкодило українцям при виборі геополітичного і цивілізаційного вектора.

Звільнившись у 1648–1654 рр. з-під влади Польської держави, українці розпочали громадянську війну саме через цей вибір. Українське православне духовенство, в силу близькості до Рускої православної церкви, сприяло вибору на користь прорусского вектора, а відтак і до закріплення консервативної атмосфери, аналогічної русській.

Протиставлення Росією себе західній цивілізації було одним із чинників її відставання. Як колись казали про Іспанію, порівнюючи її рівень розвитку з рівнем її заморських провінцій, що вона – «колонія своїх колоній», те саме можна було казати про етнічну Росію, яка, аби купити лояльність провінцій, виснажувала руских, запроваджуючи в їхню етнічну свідомість комплекс некритичного, апологетичного етноцентризму і самозакоханості від здатності підкорювати інші народи, піддавати їх приниженню і привласнювати їхні природні ресурси, виправдовуючи це історичною місією руского народу об'єднувати інші народи, примушуючи їх до «дружби» із нею і між собою.

Місію «згуртування народів» Русская держава, а потім Російська імперія здійснювали шляхом привласнення не руских етнічних територій, володіння якими збільшувало державні ресурси. Загальновідомо, що від XIV до кінця XVIII ст. територія Росії поширювалася із середньою швидкістю 500 кв. км. на добу.

Серед найвідоміших загарбань – підкорення Казані (1552 р.), Астрахані (1556 р.), Сибіру (1583–1593 рр.). Невдача у Лівонській війні (1558–1583 рр.) була компенсована приєднанням України (1654 р.), а потім виходом на Балтійське узбережжя на початку XVIII ст., чим російська експансія не завершилася: у 1772, 1791 і 1795 рр. Росія взяла участь у поділах Польщі, обґрунтовуючи тери-

торіальні претензії етнічним родством русскіх з українцями і білорусами, чії землі тепер відійшли до Російської імперії.

Значно легше відбувалася русская експансія в Сибіру й на Півночі. Тут рускими використовувалося кратне відставання місцевих етнопотестарних спільнот, яких захоплювали технологічні зразки, принесені ними, не знаючи, що у більшості ці зразки були запозичені із західної цивілізації.

7.3 Актуалізація потреби у правовій регуляції міжнародної системи

Імперський принцип структуризації міжнародної системи характеризувався подвійними наслідками. Відносно невелика кількість компонентів значно полегшувала регулюючому механізму формування вектора розвитку всієї системи, сам вектор ставав більш передбачуваним і менш стохастичним у рецепціях її елементів. Відповідно зменшувалася вірогідність зростання кількості біфуркацій, оскільки міждержавні інтереси, суперечливість яких породжувала біфуркації, контролювалися найпотужнішими центрами сили. З другого боку, самі біфуркації, породжені конфліктами між регулюючими елементами, відзначалися значно більшою потужністю, прирікаючи національні держави під імперським домінуванням діяти у геостратегічному векторі, який встановлювався без їхньої згоди. Відповідно, жорсткіша впорядкованість системи призводила до масштабніших біфуркацій, особливо коли вони проявлялися війнами. А використання зрослого потенціалу імперій для творення ще потужніших видів зброї робила війни дедалі нищівнішими. В них мусили брати участь не лише етнічні ядра імперій, а й етнічні спільноти, які силою утримувалися у їхньому гравітаційному полі.

Вади міжімперського регулювання міжнародної системи, які проявлялися руйнівними наслідками, дедалі більше усвідомлювалися в інтелектуальному середовищі. Легалізація Вестфальським договором принципу недоторканості державних кордонів зробила суб'єктність елементів системи дедалі чіткішою і тим самим актуалізувала проблеми, які належать до економічного і духовного, психологічного стану їхніх соціальних субстратів. Зміцнення націо-

нальними державами власної суб'єктності не лише міжнародно-правовим юридичним оформленням, а й реальним зміцненням свого потенціалу вимагало більшої консолідації соціальних субстратів в самоусвідомлені нації, у т.ч. ідеологічними засобами. Населення держав дедалі більше усвідомлювало спільні інтереси, які ставали загальнонаціональними. Зміцнення зовнішніх кордонів елементів системи надавало можливості і для зміцнення етнічної примордіальності субстратів, і для конструювання націй на засадах спільних мовної і культурної ідентичностей. Почав виникати комплекс ідей та уявлень, який пізніше отримав назву «націоналізм».

Серед першочергових національних інтересів особливо гостро відчувалася націями потреба у самозбереженні. Постійні війни на Європейському континенті, обрані імперіями як спосіб регулювання міжнародної системи і встановлення в середині неї балансу сил, ставали особливо небезпечними для народів, в першу чергу для їхньої демографічної динаміки. До цього ж, збільшення суб'єктності національних держав посилювало й вірогідність конфліктів між ними.

Загроза міжнародному порядку, яка випливала із такого розвитку подій, усвідомлювалася європейськими політичними мислителями. Продуктом їхніх роздумів стали проекти, якими, не називаючи імперій, фактично пропонувалося передати регулятивні функції від них до міждержавних органів. Пропозиції такого роду висувалися і раніше⁵⁵⁶, але тепер вони стають деталізованішими. Серед них варто назвати пропозиції Яна Коменського про створення «Триглавого собору»; Вільяма Пенна – про утворення міждержавного органу під назвою Конгрес, або Палата, або Парламент; Шарля Сен П'єра – про укладання конфедеративного договору і періодичне збирання європейської ради для контролю за його дотриманням державами-учасницями, а також аналогічна пропозиція Василя Малиновського.

Ідеї наддержавного органу для управління загальноєвропейськими справами на той час вже спиралися на історичний прецедент у вигляді Ганзи – об'єднання вільних торгових міст, яке діяло в XI–XVII ст.ст у регіоні Балтики. Ганза виникла на ґрунті суто торгових інтересів – заради захисту від піратства і

---

⁵⁵⁶ Див.: Трактати о вечном мире. – М., 1963.

феодалної сваволі. Здійснення її учасниками заходів превентивної самооборони (будівництво військових кораблів, створення найманих збройних загонів) свідчило про здатність стати також політичним актором у Європі⁵⁵⁷.

На думку Ф. Броделя, Ганзу можна було вважати об'єднанням і крихким, і міцним одночасно: «Крихкість впливала із нестабільності об'єднання, яке зібрало величезний «натовп» міст (від 70 до 170), які розташовувалися далеко одне від одного і делегати яких не змогли зібратися у повному складі на жодному із спільних з'їздів. За Ганзою не стояли ані держава, ані міцно сколочений Союз – лише міста, які ревно ставилися до власних прерогатив, пишалися ними, за нагоди конкурували, загороджені потужними стінами, зі своїми купцями, патріціатом, ремісничими цехами, з власними флотами, складами, з набутими багатствами. Міцність же впливала із спільності інтересів, із необхідності вести одну й ту саму економічну гру, із спільної цивілізації, «замішаної» на торгівлі в одному із найбагатолюдніших морських просторів Європи – від Балтики до Лісабона, із спільної мови нарешті, що було зовсім не малозначимим елементом єдності... Усі ці узи породжували згуртованість, солідарність, спільні звички і спільну гордість. Спільні для всіх обмеження зробили все інше»⁵⁵⁸.

Учасники Ганзи мали подвійну ідентичність: вони були суб'єктами і загального європейського, і власних національних ринків. Вони мали і спільний союзницький інтерес, і окремі інтереси, які впливали із національної приналежності. У міжнародній системі, яка регулювалася переважно збройною силою, кожен із них поступово потрапляв під суверенітет національної держави як надійнішого захисника його інтересів. Тим не менше, прецедент було створено, і для його реінкарнації треба було дочекатися досягнення стану, коли загальноєвропейський економічний інтерес був би представлений не окремими найбагатшими торговими домами, а спільним усвідомленням з боку усього соціального субстрату регіону.

Звісно, проекти наддержавного органу йшли попереду свого часу. Загальний рівень свідомості переважної частини аграрного

---

⁵⁵⁷ Див.: *Подаляк Н.* Могутня Ганза. Комерційний простір, міське життя і дипломатія XII–XVII століть. / Наталія Подаляк. – К.: Темпора, 2009. – 306с., іл.

⁵⁵⁸ *Бродель Ф.* Время мира. – С. 99.

населення, звиклого до концепту божественної природи влади і не готового усвідомити себе самостійним суб'єктом суспільного життя, давав найсильнішим монархам Європи впевненість у правомірності свого управління міжнародними справами.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Європі спробували нав'язати нову модель ведення міжнародних справ – проект Наполеона про запровадження на континенті єдиної системи права, укрупнення національних держав (саме він наполіг, щоб на території Німеччини замість понад 300 державних суб'єктів стало близько трьох десятків) і утворення ними майбутнього спільного органу. Однак, взявши титул імператора, Наполеон зробив політико-семіотичний крок, яким викликав у багатьох людей сумніви щодо доцільності відмови від імперій взагалі. У ліквідації Наполеоном Священної Римської імперії германської нації вони побачили ще більшу загрозу – встановлення панування іншої імперії, французької, яка розумілася як панування однієї нації над іншими. До політико-семіотичного існування Священної римської імперії європейці звикли і навчилися відкидати її претензії на одноосібне управління континентом: починаючи із середньовіччя поряд з ідеологами європейського порядку – «гослаторами», які приписували Священній Римській імперії виняткове право верховного законодавства, укладання угод, ведення війни і здійснення репресалій, не менш міцні позиції посідали «коментатори», які вважали імперію не більш, як однією з багатьох держав⁵⁵⁹.

Не могла не насторожувати різні народи Європи і ідея спільного законодавства. Попри всі переваги кодексу Наполеона, він не міг враховувати особливостей кожної національної правової культури, яка формувалася на ґрунті історичних традицій. Проект Наполеона передбачав запровадження буржуазних порядків, до яких багато народів не були підготовлені за темпоритмом розвитку. Найілюстративніший урок Наполеон отримав у Росії, де селяни, яким він пропонував свободу від кріпацтва, виступили на захист феодальних порядків, що було зрозумілим – скасування феодального ладу, отримання індивідуальної свободи вони сприймали як зникнення не лише поміщика-землевласника, а й селянської общини – цього етнопотестарного рудименту, який був

---

⁵⁵⁹ Левин Д.Б. История международного права. – С. 37.

для них більшою соціальною гарантією, ніж свобода, до якої вони не були готові. Найпотужніші монархії Європи зуміли викликати в своїх соціальних субстратах страх за національно-державне існування і підняти їх на боротьбу з Наполеоном.

Воєнна поразка французького імператора поклала край його ідеї об'єднаної Європи і надовго законсервувала звичну між-імперську регулятивну модель, що була формалізована у вигляді «Священного союзу», який уклали австрійський та російський імператори разом із пруським королем (1815 р.). Укладений після бурхливого етапу європейської історії, розпочатого французькою революцією 1879 р., союз взяв на себе функцію регулювання не лише відносин між європейськими державами, а й ситуацій всередині них, сподіваючись тим самим запобігти виникненню в них процесів, які б загрожували біфуркацією всієї системи.

7.4. Розростання структури: просторово-цивілізаційні особливості

Декларативна згода під час укладання Вестфальського договору на поповнення міжнародної системи новим елементом – Нідерландами – який виник шляхом самоутворення, подала надію іншим народам, готовим пройти шлях державного будівництва. Такі потенційні нації дедалі більше консолідувалися в умовах капіталістичного розвитку. Процес формування нових націй і дедалі більша консолідація існуючих бурхливо відбувався в усіх частинах світового простору. Регіональні особливості лише підкреслювали своєрідність того або іншого націєгенезу.

Формування культурно-цивілізаційного обличчя американського простру відбувалося вегетативним шляхом – як відгалуження європейської цивілізації. Зустріч носіїв європейської цивілізації з цивілізаціями етнопотестарного рівня* потягла за собою як елементи системного розходження у вигляді міжкультурних контактів і етнорасової міксації, так і самоізоляцію вегетативного відгалуження.

---

* На наш погляд, вживання щодо соціумів, утворених ацтеками або інками, терміна «держава», не кажучи вже про термін «імперія», може бути лише умовним. У них переважала етноплемінна парціація, яка полегшила іспанцям їх повалення.

У цьому сенсі культурне обличчя Сполучених Штатів має вважатися європейською репродукцією. Соціальний субстрат Північної Америки одразу формувався як етнокультурний та до певного часу і мовно-гетерогенний. Але саме його відмінність від основної маси британців сіяла зерно етнічного відчуження у психології останніх: для багатьох британців ці нащадки людей сумнівного походження були негідними зватися англійцями⁵⁶⁰. І коли північні американські провінції вийшли з-під британського правління і утворили Сполучені Штати Америки, ядром соціального субстрату країни стали білі англосакси протестанти (White Anglo-Saxon Protestants – WASP). Расова упередженість WASP вела до сегрегації корінного населення (витискання його у резервації) і завезених рабів-африканців (відгородження від них у життєвих практиках – апартеїд) Внаслідок цього соціальний субстрат Сполучених Штатів залишається етно- і расово розмежованим. Концепція, за якою Сполучені Штати являють собою «плавильний казан», популярна впродовж першої половини ХХ ст., не підтвердилася етнодемографічною, а ще більше конфесійною структурою населення країни.

Інший характер мало націєтворення у Південній Америці. Тут активно відбувалася міжетнічна міксація, що позначилося на особливостях культурного простору. Порівняння Південної та Північної Америки, зроблене Ф. Броделем на користь першої щодо міжетнічних і міжрасових відносин, оцінка її як спонтанного лібералізму, що проявлявся у ставленні до етнічних забобонів⁵⁶¹, видається дещо романтизованим. Ситуація тут відзначалася і відзначається дискримінацією індіанських груп, які зберігають традиційний спосіб життя. І все ж таки, тут расові забобони, інколи доповнені законодавчими заборонами на міжрасові шлюби, не стали нездоланною перешкодою для міжрасової міксації. Наслідком стало формування расово змішаних суспільств, які опинилися перед необхідністю етнічної самоідентифікації.

Міжцивілізаційна революція, здійснена європейськими переселенцями у Північній Америці, піднесла технологічний рівень аборигенного соціального субстрату. Наприклад, запозичення

---

⁵⁶⁰ Див.: Фергюсон Н. Указ. соч. – С. 143–144.

⁵⁶¹ Бродель Ф. Грамматика цивілізацій. – С. 419.

кінного господарства дозволило індіанцям прерій значно поліпшити результативність полювання на диких тварин. У Південній Америці захопленість європейськими технологічними досягненнями і військовою потугою підштовхнула більшість індіанців до відмови від традиційного життєвого укладу і старих вірувань. Тим не менше, тих, хто зберігав етнопотестарний і протодержавний уклад, залишалось ще достатньо, щоб певний час боротися з колонізаторами.

Стихійне державотворення проявлялося у Південній Америці з перших кроків колонізації. Як приклад можна навести події на території Бразилії у XVII ст. Упродовж цього століття до Бразилії було завезено близько 350 тис. рабів-африканців. Однією із форм їхньої реакції на жорстоку експлуатацію була втеча і утворення вільних військово-господарських поселень – «кіломбес». Оскільки втікали переважно чоловіки, то проблему наповнення кіломбесів жінками вони вирішували за рахунок викрадання індіанок, що вело до міжрасової і міжетнічної міксації.

Найпотужнішим виявився кіломбес Палмарес, утворений у 1630 р. Він став протодержавним утворенням феодального типу з реліктами потестарної демократії. Етнічне ядро Палмареса складали вихідці з ангольської народності макалоло, яка входила до мовної групи банту. Такий висновок обґрунтовувався тим, що таким ядром могла бути лише етнічна спільнота, яка вийшла з тієї частини Африки, де були присутні атрибути державності. Порівняння устрою Палмареса з деякими аборигенними державами Африки дало підстави вважати, що цей кіломбес мав прямі аналогії з макалольською державою Мангаджа, розташованою в горах Зомба.

Характерно, що індіанці надавали підтримку Палмаресу, зокрема нападами на каральні загони, відправлені урядом. Мешканці кіломбеса переймали в індіанців озброєння, фортифікаційну техніку і тактику. Лише у 1694 р. було розгромлено основні сили негритянського війська, хоча його залишки боролися до 1697 р.⁵⁶²

Приклад боротьби за особисту свободу подавали і раби на Ямайці, відомі під назвою марони, які утворили спільноту потестарного типу (в силу етнічної гетерогенності цього соціального

---

⁵⁶² Хазанов А.М. *К вопросу о негритянском государстве Палмарес в Бразилии* / А.М. Хазанов // Новая и новейшая история. – 1958. – № 2. – С. 13–31.

субстрату утворене ними суспільство не можна назвати етнопотестарним, але зважаючи на його расову гомогенність, для нього підійшла б назва расовопотестарне). Лише у 1739 р. англійцям вдалося примусити маронів повертати біглих рабів господарям, що гарантувало їм автономію на 1,5 тис. акрах землі⁵⁶³. Повстання чорних рабів на Ямайці не припинялися доти, доки чергове з них не очолив Туссен Лавертюр. У 1804 р. Ямайка оголосила незалежність від Франції.

Безумовно, основою національної свідомості було відокремлення себе від європейської метрополії. Такі зміни у свідомості населення колоній відбувалися болісно в силу інерції почуття лояльності до метрополії як до іншої Батьківщини. Відносини між різними сегментами населення загострювалися, коли доводилося визначатися із ставленням до європейських подій, у яких були задіяні історичні батьківщини.

Боротьба за ієрархію в міжнародній системі була водночас боротьбою за частину її простору. Конфлікти між провідними європейськими акторами відгукувалися у колонізованих ними заокеанських територіях і спричиняли етнополітичну напругу. Прикладом цьому стало розгортання подій у Канаді у зв'язку з французькою революцією 1789 р. У цих подіях проявилася внутрішня суперечливість між етнорелігійними і економічними інтересами французького населення провінції⁵⁶⁴.

Після відторгнення Канади від Франції і переходу її до британських володінь за результатами Семирічної війни 1756–1763 рр. французьке населення колонії вважало британців загарбниками і виходячи з цього радісно зустріло звістку про революційні події у Парижі. Однак, відомості про страту французького короля знизили рівень захопленості; навіть французькі католицькі священики почали закликати населення до лояльності британській короні. Водночас, погіршення економічних умов і рівня життя канадських французів спричинили опір воєнним заходам британського генерал-губернатора і зростання стихійної ксенофобії щодо англійців, що спмі англійці пояснювали вадами характеру фран-

⁵⁶³ Див.: Фергюсон Н. Указ. соч. – С. 134.

⁵⁶⁴ Див. у: Нохрин И.М. Межэтнические отношения в Канаде в конце XVIII в. / И.М. Нохрин // Вопросы истории. – 2014. – № 12. – С. 98–109.

цузів – лінивістю, хитрістю, підступністю, а в кращому випадку – несвідомістю і втратою звички до служби й роботи⁵⁶⁵.

Найбільший імпульс національному державотворенню дала проголошена французькими революціонерами Декларація прав людини і громадянина. Гасло права на свободу було підхоплене як на індивідуальному, так і на колективному рівнях. Ідея національної свободи набувала цінності сама по собі і водночас збігалася з вимогами політичної соціальної й релігійної рівності: «В кожному епоху суспільні маси продукують певне домінуюче уявлення про навколишній світ, ними рухає панівне колективне мислення. Це мислення, що визначає ставлення, вибір, посилює заботи і впливає на суспільні процеси, є безумовно цивілізаційним фактом. Значно більшою мірою, ніж історичні і соціальні обставини та випадковості епохи, воно виглядає спадком попередніх поколінь, їхніх вірувань, страхів, неусвідомлених бентежень, плодом тієї гігантської контамінації, зерна якої були посіяні в минулому і передавалися з покоління у покоління. Реакція суспільства на поточні події, на тиск, що чиниться на суспільство, на рішення, що приймаються, яких потребує суспільство, меншою мірою зумовлені логікою або навіть особистим інтересом, ніж несформульованою і часто невисловленою вимогою, яка виникає у глибинах колективної підсвідомості»⁵⁶⁶. Сказане Ф. Броделем можна вважати ще одним аргументом на користь того, що комфортність життя означає для людей не лише, а часто й не так матеріальні, як психологічні атрибути.

Найсильнішим чинником утворення етнічної основи націєтворення в Латинській Америці була міксація між іспанцями/португальцями та індіанцями. Саме цей етнічний продукт міксації під назвою «креоли» став тим субстратом, територіальні сегменти якого мали у наступному усвідомити себе окремими націями. Набуття населенням різних латиноамериканських країн національної свідомості було, як вважає Б. Андерсон, результатом запровадження стандартизації мови і виникнення такого каналу її поширення, як газети⁵⁶⁷.

---

⁵⁶⁵ Там же. – С. 106.

⁵⁶⁶ Бродель Ф. Грамматика цивілізацій. – С. 52.

⁵⁶⁷ Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Бенедикт Андерсон; пер. з англ. – К., 2001. – С. 69–89.

Більшість інших дослідників націєгенезу пильнішу увагу приділяють чинникам економічного і політичного характеру, які, до речі, не заперечує і Б. Андерсон: насамперед зовнішньому торговому обміну і усвідомленню національних інтересів, що виникають на його ґрунті. З розвитком масового індустріального виробництва міжнародна торгівля предметами розкоші за масштабами почала поступатися торгівлі повсякденними товарами, споживання яких ставало масовим. Це означало, що спостерігалось кратне зростання кількості сигналів, якими обмінювалися елементи міжнародної системи, оскільки джерелом сигналу були тепер не лише стани, які займали вищі ієрархічні позиції серед соціальних субстратів елементів системи, а й значні сегменти самих субстратів, а то й субстрати в цілому.

XIX століття стало століттям втілення прагнень багатьох етнічних спільнот на національну державу. Впродовж першої третини століття стався вибух національно-визвольної боротьби у Латинській Америці на чолі з Симоном Боліваром. Після вивільнення з-під влади Іспанії прагнення окремими територіальними сегментами креольського субстрату власних держав виявилось сильнішим за континентальну солідарність: спочатку зі складу Колумбії вийшли Венесуела і Еквадор, потім стався розкол Сполучених провінцій Центральної Америки на Гватемалу, Гондурас, Коста-Ріку, Нікарагуа і Сальвадор.

Ідентичні події відбувалися у європейських імперіях і в Туреччині, які мали у своєму складі найбільше підлеглих народів. В Османській імперії відносини багатьох із них з панівною нацією ускладнювалися протилежною конфесійною приналежністю сторін. Уряд Порти намагався розв'язати ці суперечності поділом соціального субстрату імперії на мілети за релігійною приналежністю – мусульманський, православний, вірменський, католицький, юдейський. Надання мілетам певної автономності у вирішенні деяких питань внутрішнього життя громад не усунуло основної проблеми – нерівності між ними. Наприклад, заохочувався перехід до ісламу, але вихід із нього карався смертною карою. Приналежність до православного мілету не гарантувала рівності між представниками цієї конфесії. Православні греки-

фанаріоти* користувалися у державі преференціями, яких не мали слов'яни. Греки-фанаріоти посідали престижні соціальні місця як дипломати, банкіри, чиновники, відкупники податків, управителі деяких провінцій. Тим не менше, і в їхньому середовищі побутувала ідея звільнення колишньої території Візантії з-під влади Османів і встановлення незалежної грецької держави. Але поразка грецького повстання у 1821 р. звела їхні сподівання нанівець і призвела до втрати привілейованого становища.

Кванти пам'яті про колишню незалежність збуджували свідомість багатьох народів. Понад десять років (1830–1841 рр.) точилася боротьба Єгипту з-під влади Туреччини. У 1830–1831 рр. палало повстання у Польщі за звільнення від Росії.

Пам'ять про втрачену незалежність підживлювалася рухами за відродження традиційних етнічних культур. Визначення ареалів їхнього поширення використовувалося як аргументація на користь історичного права народу на етнічну територію, яка розглядалася як територія національної держави.

Спалахом національного відродження серед підлеглих Габсбурзькій імперії народів відзначився 1849 р. Назва, під якою цей рік увійшов в історію – «Весна народів» – стала найвідповіднішою метафорою такого відродження. В ньому максимально завершено проявилася темпоритмальна послідовність етнополітичної дії – від культурницьких кампаній до політичних протестів, у т.ч. революційних повстань, які особливо охопили Угорщину і Чехію. Чеський рух подав приклад іншим слов'янським народам, чії надії на рівноправ'я були озвучені на Слов'янському з'їзді, який відбувся у Празі 2 червня 1848 р. Водночас більшість слов'янських народів ще не були готові жити у міжнародній системі, вільній від імперської регуляції, через що обмежувалися федеративними закличками⁵⁶⁸.

Із подальшим зміцненням комунікативних зв'язків у середині етнічних спільнот посилювалася їхня солідарність у прагненні власних національних держав, що проявлялося утворенням Румунії і проголошенням її державності спочатку під турецьким сюзе-

---

* Від назви стамбульського кварталу Фанара, населеного тими греками, які всіляко проявляли лояльність до уряду Порти.

⁵⁶⁸ Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до ХХ ст.) Курс лекцій / В.І. Яровий, П.М. Рудяков, В.П. Шумило та ін. – К., 2001. – С. 396–413.

ренітетом (1858–1861 рр.), а потім як незалежної (1878 р.), повстанням у Польщі (1863 р.), об'єднанням Італії в ході її визволення з-під влади Габсбургів (1860–1870 рр.), об'єднанням більшої частини німецьких держав у Північнонімецький союз (1867 р.), відновленням болгарської державності і наданням автономії Боснії та Герцеговині під васалітетом Туреччини, здобуттям повної незалежності від Туреччини Сербією (1878 р.).

Рух за збереження традиційної етнічної культури, витоки якої йшли ще від етнопотестарних часів, розвивався невід'ємно від руху за національну державність і залишався частиною державної націєконструктивістської політики після здобуття незалежності. Державна політика захисту примордіальних основ національної ідентичності була притаманною і тим державам, які зберігали формальну незалежність, але опинилися під фактичним політичним та економічним контролем інших світових акторів. Так було, наприклад у Китаї, який загарбувався монголами (1215 р.), а потім маньчжурами (1644 р.), та в Індії, яку загарбували тюрки у 1398 р. і монголи у 1526 р., і яка у XVIII ст. стала британською колонією. Ще у XVI ст. китайці ділили варварів на «сирих» (що зберігали традиційний уклад) і «варених» (тобто, китаїзованих)⁵⁶⁹.

Для залежних держав збереження традиційних цінностей було протиотрутою від моральних вад, які імплантувалися у національні організми. Прикладом такої імплантації був імпорт європейцями опіуму до Китаю, вживання якого стало національним лихом країни. Срібло, яким розплачувалися споживачі опіуму, залишало Китай, що вело до зубожіння населення, протести якого 1850 р. переросли у широкомасштабне Тайпінське повстання. Іншим прикладом зовнішнього втручання в етнічну ідентичність була дискусія у Китаї щодо співіснування християнської і традиційної обрядовості. Римський папа, який втрутився у дискусію, став на бік тих, хто стверджував, що таке співіснування суперечить канонам християнства, натомість китайський імператор став на бік тих, хто тримався протилежної точки зору, а їхнім опонентам наказав залишити країну⁵⁷⁰.

---

⁵⁶⁹ Див.: *Бродель Ф.* *Время мира.* – С. 34; Его же. *Грамматика цивилизаций.* – С. 160.

⁵⁷⁰ Див.: *Мак-Нил У.* *Указ. соч.* – С. 914–916.

7.5. Геостратегічна інструменталізація націдержаво-ворення

У цілому азійський та африканський простори світової ойкумени до початку ХХ ст. залишалися інертними: держави, які зберегли незалежність, пристосовувалися до колонізаторської активності європейців, а ті, що перетворилися на колонії, намагалися зменшити негативні наслідки такого становища.

Слід визнати, що інерція звички до міжімперського регулювання світовим простором була притаманна більшій частині його соціального субстрату. Цією обставиною зумовлювалося управління європейськими (а через них опосередковано і світовими) справами через домовленості між найпотужнішими державами. Такі домовленості могли являти союз, консенсус, компроміс, змову, але впродовж ХІХ ст. саме вони визначали алгоритм функціонування міжнародної системи. «Священний союз», укладений для упередження революційних рухів, водночас мав на увазі, аби радикалізація суспільних настроїв у тій або іншій країні не переходила у агресивні сигнали щодо інших країн. Модель успішно (з позиції імператорів) діяла, і учасники «Союзу» поблажливо дивилися на втручання один одного у внутрішні справи інших держав. Росія мовчала, коли Австрія придушувала повстання у Неаполі й П'ємонті (1821 р.). Коли у 1825 р. Туреччина для придушення грецького повстання використала військові сили Єгипту, пообіцявши йому за це Крит і Сирію, Росія у 1829 р. під гаслом порятунку православного населення оголосила Туреччині війну, примусивши вивести з Греції єгипетські війська, що забезпечило встановлення грецької незалежності. Західні учасники «Союзу» демонстрували нейтральне ставлення до цих дій Росії, як і до придушення нею польського повстання 1830–1831 рр. попри загальну симпатію до поляків з боку значного сегменту європейського суспільства (особливо гострим було обурення діями Петербурга у Франції). Але після польських подій «Священний союз» фактично припинив існування.

Історія «Священного союзу» довела, що колективне регулювання системи ефективно за умови збереження міжімперського балансу сил. Тому коли Росія на початку 1850-х рр. поставила перед султаном вимогу передати під опіку російського імператора усіх православних, що проживали на турецькій території і у

відповідь на відмову розпочала війну з прихованим наміром відновити православний контроль над виходом у Середземне море, це викликало контрзаходи з боку Великої Британії і Франції, які виступили на турецькому боці.

Поразка Росії у Кримській війні 1853–1856 рр. не розчарувала її у тактиці інструментального використання етнічності у геополітичних цілях. У 1877–1878 рр. вона знову вела війну, цього разу успішну, проти Туреччини і знову під приводом захисту єдиновірних болгарів, боснійців і герцеговинців.

Інструментальне використання етнополітичних рухів було притаманне і Сполученим Штатам Америки. Загнавши аборигенне населення країни у резервації і позбавивши його перспективи на еволюцію до національно-державного статусу, США проявляли активність у підтримці визвольних рухів за своїми межами. Наприкінці XIX ст. вони вели успішну війну з Іспанією і добилися оголошення незалежними державами її колоній – Філіппін і Куби (1899 р.).

У період збільшення у Європі міжнародних суб'єктів з власними національними інтересами «оркестр імперій» поповнився ще одним виконавцем – у 1871 р. було проголошено створення Германської імперії. Економічно потужний неофіт серед провідних міжнародних акторів міг ефективно для себе втрутитися у процес регулювання міжнародної системи з перспективою перерозподілу її простору, граючи на суперечностях між «старими» імперіями і нововиниклими національними державами.

Реалізацію власних інтересів кожна держава вважала пріоритетом зовнішньої політики, і саме його кожна з них викладала у вигляді політичних ідей, сукупність яких стала називатися націоналізмом, навіть коли керівники держав не застосовували цей термін. Характер кожного з націоналізмів залежав від намірів держав та їхніх потенціалів: в одних випадках агресивність була загарбницькою, в інших – захисною. В будь-якому разі зіткнення націоналізмів за нерозв'язаності суперечностей, що існували між ними, загрожувало масштабною війною.

Сплеск національно-державної фракталізації у міжнародній системі, особливо у балканському просторі, мав одним із своїх наслідків зростання складностей імперського регулювання відносин між елементами: останні намагалися досягти максимальної свободи

від впливу імперій, і водночас використовувати їхній потенціал для реалізації власних інтересів щодо ієрархічного розташування у структурі системи. Система опинилася перед вибором ієрархічної реструктуризації, процес якої загрожував новими масштабними зіткненнями у її середовищі.

Одна із альтернатив щодо упередження такого біфуркаційного моменту, який би загрожував системі повною розрегульованістю, полягала у деїмперіалізації регулювання або через розпад імперій, або через позбавлення їх особливого ієрархічного статусу і переведення у статус звичайних національних держав. В обох випадках регулювання системою мало б відбуватися за участі усіх без винятку держав на засадах консенсусу або компромісу.

Консенсусний характер саморегулювання держави міг би бути можливим за повної єдності інтересів усіх національних держав. Варіант такої єдності було запропоновано комуністичною теорією, яка оформилася у середині ХІХ ст. і після цього почала здобувати популярність у різних країнах. Основний програмний документ теорії – «Маніфест комуністичної партії», пропонував так звану інтернаціональну єдність людства у майбутньому, оскільки політична влада у цьому майбутньому по всьому світу буде належати робітничому класу, чий інтереси скрізь однакові: «пролетарі, не мають вітчизни»⁵⁷¹.

Засновники теорії К. Маркс і Ф. Енгельс виходили із того, що класові суперечності між найманими працівниками і роботодавцями знищать їхні спільні національні інтереси, а зникнення останніх покладе край конфліктам між національними державами. Безконфліктність в середині людства, по суті, мала розумітися як його єдність.

Загалом ідея єдності людства була не новою і побутувала у різних ціннісних національних системах як ідеал. Певною мірою ідея єдності людства становила, на думку К. Ясперса, сенс історії. Однак цей ідеал ніколи не міг бути повністю втілений: «Єдність історії як повне єднання людства ніколи не буде завершеною... Єдність людини – межа історії. А це означає: досягнута завершена єдність була б кінцем історії. Історія – рух під знаком єдності,

---

⁵⁷¹ Маркс К., Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії / К. Маркс, Ф. Енгельс; пер. з нім. – К, 1970. – С. 72.

підпорядкований уявленням та ідеям єдності»⁵⁷². Якщо уявлення про єдність людства, зауважував К. Ясперс, вважаються більше, ніж символами, то в такому разі вони стають оманливими: «Єдність як мета – безмежне завдання... Завершена єдність не може бути висловленою ясно і несуперечливо навіть в ідеалі. Така єдність не може набути реальності ані в досконалій людині, ані у правильному світоустрої або у відкритому і щирому взаєморозумінні і згоді. Єдність – це безкінечно далека точка співвіднесення, одночасно витоки і мета, це – єдність трансцендентності. У такій якості вона не може бути схопленою, не може бути винятковим надбанням будь-якої історичної віри, що могла б бути нав'язаною усім у якості абсолютної істини»⁵⁷³.

Поки ідея єдності людства збирала прихильників, між-імперське регулювання системи набувало дедалі конфліктнішого характеру. Починаючи з середини XIX ст. дедалі очевидніше почала проявлятися суперечливість між різними характерами регулювання політичними й економічними відносинами у системі. В той час як політичні відносини регулювалися між-імперськими домовленостями, виникли паростки корпоративного регулювання економічними відносинами. У 1865 р. було засновано Міжнародний телеграфний союз. Після цього до початку XX ст. утворилися міжнародні організації для спільної координації світової інфраструктури, міжнародної торгівлі, охорони здоров'я та наукових досліджень, для регулювання стандартами, правами інтелектуальної власності, для захисту прав людини, у т.ч. трудових⁵⁷⁴. Одночасно із зростанням кількості міжнародних організацій зростала і кількість різноманітних міжнародних зібрань: у 1840–1900 рр. їх було 649, а у 1900–1919 рр. – 1082⁵⁷⁵. «Йшлося не про створення єдиної влади для управління світовими справами, а, швидше, про встановлення регулятивних режимів із метою справляти передбачуваний, в принципі, та організований вплив на транснаціональні процеси»⁵⁷⁶.

---

⁵⁷² Ясперс К. Указ. соч. – С. 270.

⁵⁷³ Там же. – С. 270–271.

⁵⁷⁴ Хелд. Указ. соч. – С. 51–52.

⁵⁷⁵ Див.: Ілюхіна Р.М. Лига наций. 1919-1934 / Р.М. Илюхина. – М., 1982. – С. 17.

⁵⁷⁶ Хел Д. Указ соч. – С. 50.

Однак імперії не збиралися поступатися негласним статусом володарів світу. Замість міжімперської компромісності почало утворюватися міжблокове протистояння. У 1879–1882 рр. оформився Троїстий союз Німеччини, Австро-Угорщини та Італії. Держави, проти яких він був спрямований, Франція, Росія та Англія, впродовж 1904–1907 рр. утворили свій союз – Антанту.

Обидва блоки почали використовувати етнорелігійний чинник для вимірювання співвідношення потенціалів, опосередковуючи свої сигнали через держави-потенційні союзниці. У 1912 р. утворився Балканський союз у складі єдиновірних з Росією Сербії та Болгарії. Після приєднання до нього ще двох православних країн – Греції та Чорногорії – об'єднання провело успішну війну проти мусульманської Османської імперії, позбавивши її майже усіх територій на Європейському континенті. Однак наступні події виявили недостатню силу православ'я як інгресивного елемента для формування регіональної балканської системи. Австро-Угорщина зуміла скористатися тим, що національний інтерес кожного із основних учасників Балканського союзу – Сербії і Болгарії – був важливіший за загальнослов'янський. Відно вдалося спровокувати в кожному із них бажання розширення власного простору і викликати війну, у якій Сербія, Греція і Чорногорія завдали поразки Болгарії.

З одного боку, конфлікт у Балканському союзі та його розпад виглядали як інструментальна дисфункціональність етнічного чинника. Та насправді цей чинник зберігав інструментальне значення для регулювання регіональної системи не так через пряме застосування сили, як через страх з боку Австро-Угорщини: це був страх зміцнення геополітичного потенціалу православної Росії внаслідок посилення її православного союзника Сербії. Росія ж, навпаки, побоювалася втрати впливу на Балканах внаслідок можливого підпорядкування Сербії Австро-Угорському впливу. До цього слід додати посилення в Росії «візантійської ностальгії», виплеканої ідеологемою «Третього Риму» (цю ностальгію можна назвати черговим запізнілим «прокиданням пам'яті» візантійської імперської системи). Матеріалізувати ідеальні конструкти, утворенні квантами свідомості, Росія не могла без слов'янського соціального субстрату Балкан, а тому відчувала природний страх

щодо збереження ним загальнослов'янської і православної солідарності. Зміцнити таку лояльну силу можна було лише постійно сигналізуючи про готовність підтримати союзника за будь-якої ситуації і навіть за будь-якої ціни.

Не буде перебільшенням вважати, що етнорелігійний чинник посилив імпульсивність прийняття рішень великими європейськими державами щодо змісту сигналів, якими вони обмінялися після вбивства у Сараєвому австрійського экс-герцога Франца Фердинанда 28 червня 2014 р. Безкомпромісний зміст цих сигналів відображав загальну гостроту суперечностей між їхніми авторами з приводу, безумовно, не мовних, етнічних або релігійних питань, але ці питання стосувалися здатності великих держав підтверджувати свої зобов'язання, тобто поведінки, що значною мірою зумовлювалася національною традицією і цивілізаційною приналежністю.

Перша світова війна була черговою війною за переділ світу. У такому переділі пробною тактикою учасників було використання етнічних спільнот, включених до національного субстрату держав-суперниць, насамперед усвідомлення ними виняткового права на етнічну територію і на об'єднання із етнічними сородичами. Типовими щодо цього були плани Австро-Угорщини і Німеччини щодо України: в разі перемоги над Росією і утворення української держави для Австро-Угорщини було б полегшене встановлення домінування на Балканах. Австрійці сподівалися скористатися іредентистськими настроями у Західній Україні і, відповідно, етнополітичною мобілізацією автохтонного населення, зокрема виникненням у його середовищі Головної української ради (1 серпня 1914 р.), яка задекларувала антиросійську позицію та ініціювала створення етнічного українського військового корпусу Українських січових стрільців, які згодом брали участь у боях з російською армією. Іншим інструментом реалізації австрійських планів в українському питанні став Союз визволення України (4 серпня 1914 р.), який також зайняв проавстрійську позицію. Хоча австрійський уряд швидко розчарувався у спроможностях СВУ, однак сам намір використати його в інструментальних цілях свідчить про значення, яке надавалося етнічному чиннику у діях з послаблення потенціалу ворожої сторони.

Натомість головний союзник Росії – Франція твердо стояла на позиції цілісності Російської імперії, а Велика Британія, хоча і

підтримувала національні рухи через Агентство пропаганди публічної підтримки національного самовизначення, щодо України чіткої позиції не висловлювала. Сполучені Штати Америки, які побоювалися зростання німецької потужності і до того ж були зв'язані з Великою Британією культурною традицією, намагалися всіляко обмежити вплив австрійської пропаганди серед американських українців⁵⁷⁷.

Страх перед етнополітичними рухами був притаманний усім державам-учасникам Першої світової війни, хоч і з різною силою. В Росії цей страх проявлявся депортацією їхніх ідеологів (приміром, М. Грушевського) у глибинні області держави. В Османській імперії за підозрою у лояльності до Росії християнську вірменську спільноту було піддано масовій різанині.

Певним етнополітичним парадоксом Першої світової війни можна вважати те, що її учасники, намагаючись послабити один одного через збудження самостійницьких національних рухів, тим самим закладали підвалини тенденції до нової національно-державної фракталізації міжнародної системи, і зрештою ця тенденція зруйнувала чотири із них – Австро-Угорську, Германську, Османську і Російську імперії. Не лише народи, які традиційно опиралися перебуванню в імперії (як, наприклад, поляки в Росії або ірландці у Великій Британії), а й ті, що демонстрували лояльність до імперії в часи війни (чехи, словаки в Австро-Угорщині), дедалі більше консолідувалися навколо ідей самостійництва і утверджувалися у впевненості щодо своєї національно-державної спроможності.

Ідея національно-державного самовизначення етнічних спільнот, які прагнули цього, була підтримана тодішнім американським президентом Вурдо Вілсоном у його 14 пунктах щодо умов укладання миру між учасниками світової війни. Вілсон більшою мірою наполягав на автономії і на гарантіях безпеки різних народів у складі великих держав, ніж на їхній сецесії, але сама участь у війні надала багатьом народам такої впевненості у власних силах, що вони не бачили майбутнього інакше, як у формі власної державності.

---

⁵⁷⁷ Головаченко В.І., Солдатенко В.Ф. Українське питання в роки Першої світової війни. / В.І. Головаченко, В.Ф. Солдатенко. – К., 2009. – 448 с.

8. МІЖНАРОДНА СИСТЕМА ПЕРЕД НЕБЕЗПЕКОЮ ТОТАЛІТАРИСТСЬКОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Біфуркаційне потрясіння міжнародної системи Першою світовою війною завершилося суттєвими структурними змінами, насамперед у європейській та близькосхідній частинах її простору. Розпад трьох імперій – Австро-Угорської, Германської та Османської і суттєве зменшення четвертої – Російської, яка вийшла із внутрішньої біфуркації в образі трансформованої (радянської) імперії під назвою Союз Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) посилив фрактальність системи за рахунок появи нових національних держав. Збільшення елементів системи, разом із тим, не послабило сили імперського принципу регулювання нею. Навпаки, цей принцип став проявлятися ще міцніше внаслідок зменшення кількості регуляторів: долю світу фактично вирішували держави-переможниці у світовій війні – Сполучені Штати Америки, Франція та Велика Британія, які залучали до регулювання проблем далекосхідного простору тамтешніх великих акторів – Китай та Японію. Рішення переможців не обмежувалися стримуючими чинниками у вигляді контраргументів з боку рівнозначних опонентів: у інших держав не було сил для відповідної протидії.

Нові національні держави, по-перше, були слабкими за економічними і воєнно-політичними потенціалами, а по-друге, самі потребували імперського арбітражу для визначення власних фізичних параметрів. Під фізичними параметрами, звісно, розуміються насамперед державні кордони, а їхнє встановлення було однією із головних тем повоєнної Паризької мирної конференції (18 січня 1919 р. – 21 січня 1920 р.). Підписані за її результатами договори, центральним з яких був підписаний у паризькому передмісті Версалі, містили рішення щодо повоєнного устрою у світі. Сукупність цих договорів прийнято називати Версальською системою міжнародних відносин.

На нашу думку, Версаль, як і Вестфаль у XVII ст., не призвели до виникнення якоїсь нової, порівняно з попередньою, міжнародної системи, а лише легалізував зміни у її структурі і встановив певні правила взаємодії між її елементами. З цієї

причини доречніше казати, як це пропонувалося в літературі⁵⁷⁸, про Версальський порядок у міжнародній системі, якою вона встановилася після Першої світової війни.

Встановлення Версальського порядку полягало у реструктуризації міжнародної системи і насамперед у визначенні фізичних параметрів переможених і нововиниклих держав. Найскладнішою задачею творців Версальського порядку було узгодження між етноісторичним і державно-історичним принципами встановлення державних кордонів у Європі. Державно-історичний принцип спирався на формальну юридичну легітимацію права на ту або іншу територію. Натомість етноісторичний принцип впливав із природного права націй (у сенсі етнічних спільнот) на самовизначення на своїх історичних землях.

Суперечності між обома принципами, з одного боку, ускладнювали творцям порядку виконання ролі неупередженого арбітра, особливо Франції, яка була зацікавлена у територіальних придбаннях за рахунок переможеної Німеччини. Але, з другого боку, відкривало по суті необмежені можливості для інструментального використання того або іншого принципу (залежно від конкретного питання) для поширення свого впливу на якомога більшу частину системного простору.

Ельзас-Лотарингія впродовж багатьох сторіч була зоною міжетнічної взаємодії і при тому міняла державну приналежність, переходячи від Австрії до Франції, а потім від неї до Німеччини. Версальським договором ця провінція передавалася Франції із застереженням, що її мешканці не мають права обирати між французьким і німецьким громадянством. Якщо Франція у своїх претензіях на Ельзас-Лотарингію ще могла апелювати до етноісторичної аргументації (територія провінції в античну епоху була заселена кельтами), то у претензіях на населений німцями Саар апелювала лише до державно-історичного принципу – колишнього перебування провінції у складі французької держави. І те, що вона і тут отримала бажане, свідчило, що головною основою вирішення питання про територіальне розмежування була не підпорядко-

---

⁵⁷⁸ Богатуров А.Д. Очерки теории и методологии анализа международных отношений / А.Д. Богатуров, Н.А. Косолапов, М.А. Хрусталеv – М., 2002. – С. 114-115.

ваність певним принципам, а фізична (воєнно-політична) сила регулятора системи⁵⁷⁹.

Ще з більшою силою суперечливість двох принципів проявилася при вирішенні долі Данцига. Задоволення польських претензій на нього, з одного боку, відповідало етноісторичному принципу (місто було розташоване на польських етнічних землях), а з другого боку, суперечило принципу врахування етнодемографічних реалій, оскільки населення міста майже суцільно було німецьким⁵⁸⁰.

Сила переможця-регулятора була визначальною і при встановленні кордонів між Італією та Австрією. Всупереч пунктам американського президента В. Вільсона, у якому умовою встановлення цього кордону мало бути чітке міжетнічне розмежування, Італія отримала населений німцями Південний Тіроль, і лише жорстка позиція великих держав обмежила її вимоги на всю область Венеції-Джулії, задовольнивши їх частково⁵⁸¹. Етнічний чинник було проігноровано і при вирішенні долі Буковини – її повністю було передано Румунії, та Закарпаття, яке віддали щойно утвореній Чехословаччині, не давши можливості українському населенню цих областей висловити власну волю. Доволі повно відповідало етноісторичному принципу встановлення кордонів Югославії – до неї відійшли землі з переважно слов'янським населенням або з мусульманським, яке походило від ісламізованих слов'ян, або від турецьких колоністів слов'янських земель⁵⁸².

Етнічний чинник потужно проявився у колишній Османській імперії. Пост-імперську Туреччину творці Версальського порядку вирішили позбавити ролі впливового регіонального елемента системи. Підписання турецьким султаном Махмудом I Севрського договору, за яким Туреччина позбавлялася фактичного контролю над протоками і над рядом своїх історичних земель, спровокувало національне повстання під проводом Мустафи Кемалю. Одержавши перемогу над греками, які були одними з основних претендентів на деякі території колишньої імперії, турки тим самим позбавили

---

⁵⁷⁹ Дюррозель Ж.-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / Ж.-Б. Дюррозель. – К., 1995. – С. 9.

⁵⁸⁰ Там само. – С. 13.

⁵⁸¹ Там само. – С. 20-22.

⁵⁸² Там само. – С. 22, 23.

Севрський договір чинності і зробили свою країну, вже у статусі республіки, не зважаючи на її територіальне скорочення, найбільшою державою Близького Сходу⁵⁸³.

Сама процедура встановлення Версальського порядку для міжнародної системи кількома державами-переможницями засвідчувала збереження рудиментів імперського регулювання нею. Наочним підтвердженням тому була система мандатів, яка давала право на управління тими або іншими територіями, які належали імперіям, що розпалися. Так були видані мандати на управління Сирією, Того, Екваторіальною Африкою (Франція), Палестиною, Камеруном, Східною Африкою (Велика Британія) та ін.⁵⁸⁴

Яким складним було узгодження державно-історичного та етноісторичного принципів розмежування державних кордонів засвідчили події, що стосувалися кордонів між відродженою польською Річчю Посполитою та новоутвореною Українською Народною Республікою, а після знищення УНР Радянською Росією – вже між нею і Польщею.

Питання про державний кордон між Польщею та Україною постав під час Паризької мирної конференції. З цього питання 8 грудня 1919 р. було оприлюднено «Декларацію Верховної ради союзних і об'єднаних держав з приводу тимчасового східного кордону Польщі», якою пропонувався етноісторичний принцип розмежування між Польщею та Україною – згідно з демографічним переважанням польського або українського населення у тій або іншій місцевості. Запропонований декларацією кордон, відомий під назвою «лінія Керзона», не відповідав державно-історичним зазіханням польської політичної еліти, оскільки не задовольняв її претензії на ті території, етнічно не польські, які колись входили до складу польської держави – на Литву, Білорусь, Правобережну Україну. Показово, що в надії отримати ці землі Польща не підтримувала російських білогвардійців, які перебували у стані громадянської війни з Червоною Армією: перемога білогвардійців, які воювали за відродження Російської держави в кордонах колишньої імперії, не давала б Польщі шансів на задоволення її претензій. Натомість Польща, не вагаючись, увійшла в конфлікт з Україною,

---

⁵⁸³ Там само. – С. 28-30.

⁵⁸⁴ Там само. – С. 30–32, 46–49

на землі якої зазіхали також білогвардійці і червоні. Після нерівної виснажливої боротьби на три фронти Україна була змушена укласти з Польщею договір (21 квітня 1920 р.), за яким за Польщею залишилися і ті українські землі, в яких демографічно почали переважати поляки, – Холмщина, Підляшшя, Посяння, Лемківщина, Західна Галичина, і ті, де як і раніше домінували етнічні українці – Західна Волинь по Збруч і Східна Галичина. Фактично, Річ Посполита майже повністю реалізувала державно-історичний принцип встановлення своїх територіальних параметрів⁵⁸⁵.

Одностороння реалізація Польщею державно-історичного принципу щодо східних кордонів не знайшла підтримки у «версальських регуляторів» міжнародною системою. Їй не вдалося здобути їхню прихильність і тоді, коли вона, в надії здобути Правобережну Україну, розпочала навесні 1920 р. похід на Україну, яка на той час перебувала під російською окупацією, хоча формально в статусі незалежної Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР). Розрахунки Польщі на те, що розпочавши війну проти радянського режиму, який західні країни вважали ворожим собі, вона здобуде їхню підтримку, не справилися. 5 липня 1920 р. конференція країн Антанти у бельгійському місті Спа підтвердила їхню прихильність до «лінії Керзона», дотримання якої Польщею могло бути умовою надання їй допомоги у війні з Радянською Росією.

Зі свого боку, Радянська Росія вирішила інструментально використати настрої загарбницької агресивності, якими було охоплене польське суспільство, і деморалізувати його спокусами територіальних обіцянок. 21 липня 1920 р. Рада народних комісарів РСФРР оприлюднила звернення до громадян Росії та України зі словами: «Питання територіальне не може являти для нас жодних утруднень. Разом з дійсними представниками польського народу ми без зусиль встановимо кордон Польщі незрівнянно більш правильний і відповідний інтересам польського народу... Дійсні кордони Польщі, які ми, Радянська Росія, встановимо разом з представниками польського народу, будуть східніше тих кордонів, які з Лондона і Парижа накреслили імперіалісти, однаково

---

⁵⁸⁵ Див.: *Кульчицький С.* Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Книга 1 / С. Кульчицький. – К., 2013. – С. 465–468.

ворожі й ненависні трудівникам як Польщі, так і Росії"⁵⁸⁶. Зрозуміло, що головним адресатом цього звернення насправді були поляки, проти яких значно більша за польську Червона армія розгортала похід, який, за сподіваннями радянських керівників, мав завершитися окупацією Польщі і встановленням там лояльного режиму. Втім, польська нація не спокусилася на туманні радянські обіцянки, а розгромивши Червону армію на своїй території залишила за собою землі на схід від «лінії Керзона»⁵⁸⁷.

Інструменталістське ставлення до етнічного чинника було притаманне «версальським регуляторам» і після того, як їм вдалося домогтися визнання встановленого ними порядку переважною більшістю держав. Так, європейські країни відмежувалися від Радянської Росії, а потім від створеного нею Радянського Союзу своєрідним «санітарним кордоном» із новоутворених Румунії, Польщі, Литви, Латвії, Естонії, Фінляндії, визнання яких відповідало принципу самовизначення націй (націй в етнічному сенсі). Натомість формально незалежні (якими вони були до утворення Радянського Союзу) радянські національні республіки (крім РСФРР) не здобули аналогічного визнання. Так, на Генуезьку конференцію (весна 1922 р.) було запрошено лише Радянську Росію. Щоправда, на Лозаннську конференцію (зима 1922–1923 рр.) Україну було запрошено, але лише для розгляду питання про Чорноморські протоки⁵⁸⁸. Однак, в цілому національні республіки СРСР як повністю суверенні держави у світі не визнавалися. Такий стан речей задовольняв Російську Федерацію та її етнічне ядро – руськую етнічну націю, зацікавлених в ототожненні СРСР з Росією.

По суті імперський характер встановлення Версальського міжнародного порядку випливав із самої ситуації під час Паризької конференції. З одного боку, більшість держав не наважувалися сперечатися з могутніми переможцями у Першій світовій війні. З другого боку, загальне збудження міжнародної системи в ході війни, активізація більшості з її елементів, інтенсифікація контактів між ними, претензії різних етнічних спільнот на національно-державний статус і відповідна активність з їхнього боку – все це

---

⁵⁸⁶ Там само. – С. 475.

⁵⁸⁷ Там само. – С. 473–474.

⁵⁸⁸ Див.: *Кульчицький С.* Червоний виклик. Книга 2. – С. 12–13, 16.

сповіщало про необхідність відмовитися від абсолютного диктату вузької групи «регуляторів» і спробувати втілити давні проекти колективного консенсусного/компромісного прийняття рішень. Так було утворено Лігу націй – міжнародну організацію для спільного забезпечення суверенності національних держав і запобігання війнам між ними. Підготовча робота по створенню Ліги велася під час Паризької конференції, і в січні 1920 р. вона розпочала роботу у складі 44 держав.

Нескінчена флуктуація у функціонуванні міжнародної системи унеможлиблювала постійну спільну присутність усіх держав-членів Ліги для вирішення конфліктних і суперечливих питань. За таких умов консервувався імперський підхід до регулювання міжнародних справ. Зовні Ліга націй втілювала демократичний принцип узгодження системних проблем за наслідками обговорення між національними державами. Фактично ж, після прийняття Німеччини (1926 р.) Ліга націй управлялася тріумвіратом у складі Великої Британії, Франції і Німеччини за результатами їхніх домовленостей під час зустрічей, які відбувалися у м. Локарно («локарнська камарілля»)⁵⁸⁹.

Як і Паризька мирна конференція, Ліга також не знайшла формули оптимального поєднання державно-історичного та етно-історичного підходів до вирішення конфліктних ситуацій. Етнічність й надалі використовувалася державами як інструмент поширення свого впливу. Прикладом інструментального використання етнічності стали перегони між Радянською Росією та Лігою націй у справі спасіння вірменського народу від турецької агресії. Оперативніше втручання Росії забезпечило їй домінування над цією країною. Конфлікт державно-історичного та етноісторичного підходів проявився у питанні щодо Східної Карелії, якої на початку 1920-х рр. домогалася Фінляндія, апелюючи до етнічної спорідненості карелів і фінів⁵⁹⁰. Рішення Гаазького міжнародного суду на користь Радянської Росії засвідчило міцність позиції державно-історичного принципу.

Паралельне існування двох принципів територіального розмежування між елементами системи заохочувало до агресивних сигналів між ними у ситуаціях взаємного просторового накладання,

⁵⁸⁹ *Илюхина Р.М.* Лига наций. 1919–1934/Р.М. Илюхина.– М., 1982. – С. 173.

⁵⁹⁰ Там же. – С. 123–128, 130–132.

коли воно набувало етнічного характеру. Такого роду агресивність могла проявлятися і в середині «санітарного кордону», утвореного між європейським і радянським цивілізаційними просторами. Влітку 1920 р., наприклад, Лізі націй довелося вгамовувати зазіхання Польщі на території Литви зі змішаним польсько-литовським населенням. Рецидиви агресивності Польщі проявлялися і в наступні роки⁵⁹¹.

Ліга націй не могла зупинитися на якомусь одному принципі хоча б тому, що самі держави охоче маніпулювали етнічністю, інколи надаючи їй державної форми, що не враховувала історичних реалій. Таким маніпулюванням, наприклад, було створення під диктатом японців держави Манчжоу-Го (1932 р.), хоча 90% населення її території складала етнічні китайці⁵⁹².

Етнічність використовувалася у політичних цілях і через систему мандатів на управління колишніми колоніями Германської та Османської імперій, що видавалися переможцям. Ідея В. Вілсона про знеособлення мандатів, тобто про передачу колишніх германських колоній у колективне управління усіх держав-членів Ліги націй, не знайшла підтримки. Мандати було роздано ще до набуття Статутом ЛН чинності⁵⁹³. Так, Великобританія використала арабську етнічність населення області Мосул між Туреччиною та Іраком, щоб залишити цю область за Іраком, мандат на управління яким вона отримала від Ліги націй у 1923 р.⁵⁹⁴.

Ліга націй була, безсумнівно, серйозним етапом на шляху впорядкування міжнародної системи. Так само безсумнівно, що вона не могла повністю ліквідувати ентропійність у системі. По-перше, через те що ентропійність є невід'ємним хронічним станом системи, яка є самоутвореною сукупністю елементів, що перебувають у природних суперечностях між собою. По-друге, оскільки саме фрактальне розширення структури системи відбувалося у вигляді конфлікту між прагненням кожного нового елемента до самостійного визначення фізичних параметрів (кордонів) відповідно до етноісторичних критеріїв і директивним характером їх встановлення «версальськими регуляторами», які оцінювали

---

⁵⁹¹ Там же. – С. 152–157.

⁵⁹² Дюррозель Ж. -Б. Вказ. праця. – С. 132–133.

⁵⁹³ Іллюхіна Р. М. Указ. соч. – С. 45, 87.

⁵⁹⁴ Там же. – С. 179–180.

етнічні критерії відповідно до власних інтересів. Зрозуміло, що зниження рівня ентропії не могло бути досягнутим самостійною і довільною зміною елементами системи своїх фізичних меж, оскільки такий варіант був прямим шляхом до війни між ними. Іншим варіантом могла бути подальша демократизація Ліги націй, посилення колективного принципу прийняття ключових рішень. Однак, міжвоєнна ситуація вела до посилення ролі і функцій двох країн, які визначали курс Ліги – йдеться про Францію і Велику Британію. Вплив третього члена «локарнської камарілли» – Німеччини як переможеної країни не міг зрівнятися з цими державами. Обидві вони декларативно уособлювали демократичний характер міжнародної системи, і саме вони взяли на себе відповідальність за збереження такого характеру, з чим мовчазно погодилася більшість держав-членів. З другого боку, покладання відповідальності на три держави (крім Франції і Великобританії, цю відповідальність у світі в цілому розділяли і Сполучені Штати, які не були членами Ліги), неминуче посилювало міжімперську модель регулювання системою.

Демократичному характеру міжнародної системи загрожували тоталітарні режими, кожен з яких прагнув стати одноосібним регулятором, – російський комунізм та німецький націонал-соціалізм.

Російський комунізм, організаційно представлений російською партією більшовиків, був першим (а в наступному і найдовершенішим) тоталітарним режимом. Він прагнув охопити весь світ, усі країни і народи. Свій успіх на 1/6 земної кулі більшовики вважали запорукою світового тріумфу. У вірі у світову перемогу комунізму вони надихалися робітничими рухами у європейських країнах і не меншою мірою – антиколоніальними рухами народів Азії та Африки. Спрямованість цих рухів проти імперіалістичних країн – головного ворога комуністичного режиму, впродовж 1920-х рр. підживлювала надії російських комуністів на швидку перемогу світової пролетарської революції.

Комуністична гомогенізація світового простору означала б глобальну цивілізаційну революцію. Авангардом цієї революції збирався бути Радянський Союз, і його цивілізаційні зразки мали стати еталонними для всіх країн. З другого боку, еталони радянського суспільно-політичного ладу неминуче мали або

узгоджуватися з місцевими етнокультурними та релігійними зразками, або повністю витіснити їх, аби надати комуністичній гомогенізації повної довершеності.

Нинішні інтерпретації сутності радянської цивілізації у парадигмі протиставлення її цивілізації західній у підсумку зводяться до того, що перша з них являла собою державу традиційного суспільства, позначеного селянським світоглядом, державу ідеократичну, чия благодать походила із «пролетарської мрії» у світову революцію⁵⁹⁵.

Радянська Росія, взявши на себе роль авангарда світової пролетарської революції, дійсно була селянською, і оскільки селянський спосіб життя є невід'ємним від примордіальних культурних та релігійних цінностей, то суспільство, навіть з ідеологією глобалістської спрямованості, мало залишатися національним: «Таким чином, радянська державна ідеологія була *національною* – аж ніяк не входячи при цьому у протиріччя з інтернаціональною риторикою. Річ у тім, що націоналізм селянського мислення має іншу природу, аніж націоналізм громадянського суспільства (саме слово *націоналізм*, взяте із західного лексикону, треба розуміти умовно, вірніше було б назвати його *народність*). Тут не підходить простий поділ «буржуазний націоналізм – пролетарський інтернаціоналізм», що побутує у марксизмі. Селянство повставало проти капіталізму, спонукуване не лише соціальним, а й національним почуттям – як проти космополітичної сили, яка знищує самотність»⁵⁹⁶.

Якщо радянська цивілізація дійсно творилася як традиціоналістська, то, відповідно, традиціоналістським мав бути і майбутній світовий соціальний субстрат, ідеологічно гомогенізований за канонами наукового комунізму і за радянськими кліше. Тобто, від самого початку зовнішня стратегія Радянського Союзу мала б бути орієнтована на всіляку підтримку традиціоналістських цінностей і зразків.

Знаряддям гомогенізації світового соціального субстрату був створений у 1919 р. Третій комуністичний інтернаціонал. Він

---

⁵⁹⁵ Див.: Кара-Мурза С.Г. Советская цивилизация / С.Г. Кара-Мурза. – М., 2008. – С. 341–342.

⁵⁹⁶ Там же. – С. 174.

ставив за мету поєднати пролетарський рух з рухом селянських мас колоній, а відтак його стратегія мала б бути орієнтована на підтримку традиціоналізму, у т.ч. у його етнічних, мовних, культурних, релігійних проявах. Комуністичний інтернаціонал перебував в особливій ейфорії щодо перемоги світової пролетарської революції впродовж 1920-х рр., коли економічні проблеми, спричинені війною, провокували масові соціальні протести. Документи цієї міжнародної організації, прийняті в цей час, в атмосфері комуністичної ейфорії, дозволяють зрозуміти, на які суспільні чинники розраховували його лідери, коли очікували швидкої перемоги світового пролетаріату.

Зміст цих документів створює враження, що вони аж ніяк не відображали цінності традиційного суспільства, до якого за усіма критеріями має бути віднесене суспільство Радянської Росії. Сучасне протиставлення радянської цивілізації капіталістичній, тобто західній, полягає у повній протилежності сил, які скріплюють обидва типи суспільства: «На Заході цим процесом є еквівалентний обмін між індивідами, їхній контракт *купівлі-продажу*, вільний від етичних цінностей і такий, що виражається суто кількісною мірою *ціни*. Кожна людина виступає щодо іншої людини як власник. Суспільство формується через акти обміну, за посередництва яких кожен шукає максимально можливі вигоди за рахунок придбання власності іншого за найменшу ціну. Загальною, всеохопною метафорою суспільного життя стає **ринок**. Кожен акт обміну повинен бути **вільним і еквівалентним**.

Навпаки, в суспільстві традиційному люди пов'язані безліччю відносин залежності. Акти обміну між ними здебільшого не набувають характеру вільної та еквівалентної купівлі-продажу (обміну рівними вартостями) – ринок регулює лише невелику частку суспільних відносин. Зате велике значення мають відносини на кшталт служіння, виконання обов'язку, любові, турботи і примушування. Все це, з точки зору ліберала, відносини не вільні і такі, що не піддаються раціональному розрахунку; вони значною мірою мотивуються етичними цінностями. Загальною, всеохопною метафорою суспільного життя у традиційному суспільстві стає **сім'я**»⁵⁹⁷.

---

⁵⁹⁷ Там же. – С. 336.

Інший принциповий пункт протиставлення традиційного суспільства західному (ліберальному) – відмова другому із них у ціннісній основі: «Принципова відмінність традиційного суспільства від західного полягає в тому, що в ньому завжди є ядро етичних цінностей, які визначаються спільними для всіх членів суспільства («неписаний закон»)». Більшою мірою очистивши відносини людей від позараціональних сил (замінивши *цінності* ціною), громадянське суспільство набуло більшої стійкості, стало нечутливим до проблеми визнання соціального порядку справедливим або несправедливим – критерій справедливості виключений із процесу легітимації суспільного ладу»⁵⁹⁸.

Зазвичай наголос на цінностях робиться для протиставлення споживацтву, яке вважається атрибутом ліберального суспільства. Однак, проєктувальники світового пролетарського інтернаціоналу вважали, що «найсильніші внутрішні двигуни всієї системи (світового комунізму – О.М.) – швидко зростаючі суспільні потреби», що і було задекларовано у Програмі Комуністичного інтернаціоналу, ухваленій у 1919 р.⁵⁹⁹

Стратегія Комінтерну базувалася на суто матеріалістичному розумінні сутності людини та її потреб. Відповідно, тактичним інструментом була мобілізація соціального субстрату навколо суто економічних питань людського буття. Економічні проблеми дійсно турбують кожну людину і тому вожді Комінтерну вважали, що до їхнього вирішення і має зводитися суть світової революції. Насправді йшлося про світову цивілізаційну революцію, тобто об'єднання різних націй і народів рисами спільної ідентичності, в основі якої мало бути зростання суспільних потреб. Як проголошувалося у програмі Комінтерну, він на практиці революційної боротьби об'єднав передові прошарки європейського та американського пролетаріату з пролетарями Китаю та Індії, з чорношкірими трудівниками Африки та Америки, і відповідно до цього ставив за мету надання усім націям права на самовизначення, повну рівноправність людям усіх рас і національностей, обіцяв вести боротьбу проти національної або

---

⁵⁹⁸ Там же. – С. 337.

⁵⁹⁹ Коммунистический интернационал в документах. Решения, тезисы и воззвания конгрессов Коминтерна и Пленумов ИККИ 1919–1932. – М., 1933. – С. 16.

расової дискримінації, «з усіма залишками шовінізму, національної ненависті, расових забобонів та інших ідеологічних продуктів феодального і капіталістичного варварства»⁶⁰⁰.

Гарантії національної і расової рівності були логічно продовжені в обіцянках з боку радянської держави, чий суспільний лад передбачався як еталонний для світової комуністичної цивілізації, забезпечувати і підтримувати усіма її силами і засобами національні і культурні спільноти, які звільнилися від капіталізму, всебічно сприяти господарському, політичному і культурному зростанню раніше пригноблених «областей», «окраїн» і «колоній» в напрямі їх соціалістичного перетворення, з метою створення міцної бази для справжньої і повної національної рівності. Але при цьому було зроблено застереження, яким етнічна специфіка зводилася до інструмента ідеологічної гомогенізації світу – що культурний розвиток націй мав бути підпорядкований «послідовній пролетарській лінії». Зміст цієї лінії давав можливість зрозуміти прийнятий на першому з'їзді цієї організації Маніфест Комуністичного інтернаціоналу: «Забезпечити малим народам можливість вільного існування може лише пролетарська революція, яка вивільнить продуктивні сили усіх країн з лещат національних держав, об'єднуючи народи у найтісніший господарській співпраці на основі спільного господарського плану, і дає можливість найслабшому і найменшчисельнішому народу вільно і незалежно керувати справами своєї національної культури, без будь-якої шкоди для об'єданого і централізованого європейського і світового господарства»⁶⁰¹.

Світове комуністичне господарство мало формуватися за моделлю, яка почала реалізуватися у Радянській державі. Нова економічна політика, що здійснювалася в СРСР у 1920-ті рр., насправді була тимчасовим відступом від загального курсу на тоталітаризацію економіки. Поки в СРСР відроджувалися рудименти капіталістичних відносин, Комуністичний інтернаціонал того десятиліття виявляв неприховану антикапіталістичну позицію, і саме антикапіталізм використовувався для ідеологічної гомогенізації світу. В ейфористичному очікуванні скорої перемоги світові пролетарської рволюції лідери Комінтерну зневажили застереженням

---

⁶⁰⁰ Там же. – С. 22–23.

⁶⁰¹ Там же. – С. 56–57.

ще не тільки авторитетного, а й впливового на той час Л.Троцького, що світове господарство «в останній інстанції... контролює кожну із своїх частин, навіть якщо ця частина стоїть під пролетарською диктатурою і буде соціалістичне господарство»⁶⁰²

Здійснити ідеологічну гомогенізацію світу було б неможливо без культурної гомогенізації. Відповідно, світ мав орієнтуватися на культурну модель радянської цивілізації. Сучасна характеристика радянської цивілізації як традиційної зводиться, по-перше, до парохіальності її політичної культури: «У відповідності з уявленнями про людину і з тими зв'язками, які об'єднують людей у суспільство, будується політичний порядок, який визначає тип держави. Маючи за взірць ідеал сім'ї, традиційне суспільство породжує т.зв. *патерналістську* державу (від лат. *pater* – батько). Тут відносини влади і підданих ієрархічні і будуються за зразком відносин батька і дітей. Ясно, що уявлення про свободу, взаємні права та обов'язки тут принципово інші, ніж у державі західного суспільства, роль якої зведена до функції поліцейського на ринку (державна – «нічний сторож»)»⁶⁰³. Парохіальність політичної культури традиційного суспільства проявляється насамперед у питаннях підтримки соціальних аутсайдерів: якщо ліберальне (громадянське) суспільство ґрунтується на конфронтації зі знедоленими, що робить його внутрішню єдність принципово неможливою, то у традиційному суспільстві, навпаки, держава має авторитет батька⁶⁰⁴.

Інша риса традиційного суспільства, яка робить його антиподом ліберальному, полягає у сакральності: «У громадянському суспільстві держава є *профанною*, позбавленою святості – раціонально збудованою в інтересах суспільства машиною. Вона набуває легітимності на кожний новий термін «знизу», через виборчу урну – шляхом складання голосів людей–атомів.

У традиційному суспільстві держава є *сакралізованою*, вона має якийсь вищий сенс, святість, яка виникає не із складання голосів індивідуальних громадян, а із благодаті того чи іншого виду. В крайньому випадку *теократичної* держави ця благодать, яка

---

⁶⁰² Цит за: *Панцов Л.В.* Лев Давыдович Троцкий / Л.В.Панцов // Вопросы истории. – 1990. - № 5. – С. 84-85.

⁶⁰³ *Кара-Мурза С.* Указ. соч. – С. 337.

⁶⁰⁴ Там же. – С. 338–339.

легітимізує політичну владу, цілком походить із Божого одкровення... В такому суспільстві, навіть у формальному сенсі слова атеїстичному, багато інститутів, відносин, соціальних явищ мають частку святості – і тому з ними не можна поводитися «вільно»⁶⁰⁵.

Сакральність, а саме вона приписується державі, яка належить до радянської цивілізації, зазвичай є зворотною стороною релігійності, і вона, у свою чергу, є одним з атрибутів етнічної психології. Традиційне (радянське) суспільство в такому разі мусило б плекати етнокультурні традиції, навіть якщо вони зрослися з релігійними. Однак, загальний образ комуністично гомогенізованого світового соціального субстрату, за стратегією Комінтерну, мав бути позбавлений будь-яких рис релігійності. Саме в цьому, згідно з програмою Комінтерну, полягала переробка непролетарських класів, особливо селянства, яке було зберігачем примордiальних традицій: «У колі задач культурної революції, яка охоплює найширші маси, особливе місце посідає боротьба з опіумом народу – релігією, боротьба, яка повинна вестися систематично й неухильно. Пролетарська влада повинна знищити всіляку державну підтримку церкви, яка є агентурою панівних класів, повинна знищувати всіляке втручання церкви у державно організовану справу виховання й освіти і безжально придушувати контрреволюційну діяльність церковних організацій. В той самий час пролетарська влада, допускаючи свободу віросповідання і знищуючи привілейоване становище до того пануючої релігії, веде усіма доступними їй засобами антирелігійну пропаганду і перебудовує усю виховну і освітню роботу на базі наукового матеріалістичного світогляду»⁶⁰⁶.

Але не лише релігія, як антипод комуністичній теорії, що вважалася науковою, була віднесена до переліку перешкод, що їх має усувати світовий пролетаріат. Такими перешкодами були й ідеологічні течії, які орієнтувалися на національну своєрідність того чи іншого суспільства. На час оформлення Програми Комінтерну (1919 р.) до таких течій було віднесено, зокрема, так званий суньятсенізм (за іменем одного з лідерів китайської революції Сунь Ятсена): «Суньятсенізм у Китаї, – підкреслювалося у програмі Комінтерну, – є ідеологією дрібнобуржуазного, народни-

---

⁶⁰⁵ Там же. – С. 341.

⁶⁰⁶ Коммунистический интернационал в документах... – С. 28–29.

цького «соціалізму». У вченні про «три принципи» (націоналізм, демократія, соціалізм) поняття народу покривало і приховувало поняття класів, соціалізм уявлявся не специфічним і особливим способом виробництва, який здійснюється особливим класом – пролетаріатом, а невизначеним суспільним добробутом; боротьба з імперіалізмом не була ув'язана з перспективами розвитку класової боротьби в середині країни. Тому суньятсенізм, відігравши на першій стадії Китайської революції величезну позитивну роль, в результаті подальшого руху китайської революції із ідеологічної форми її розвитку перетворився на основи цього розвитку. Епігони суньятсенізму, всебічно роздуваючи як раз саме ті його риси, які стали об'єктивно реакційними, перетворили його тим самим на офіційну ідеологію Гоміндану, що став відвертою контрреволюційною силою. Ідеологічне зростання мас китайського пролетаріату і трудящого селянства повинне, відтак, супроводжуватися рішучою боротьбою проти гомінданівського обману і подоланням залишків ідеології суньятсенізму»⁶⁰⁷.

Ще одну загрозу для комуністичної стратегії ідеологічної гомогенізації світу становив гандизм (за іменем індійського філософа і національного лідера Махатми Ганді). Його шкідливість Комінтерн бачив у тому, що він «наскрізь просякнутий релігійними уявленнями, які ідеалізують найбільш відсталі та економічно реакційні форми буття, які проповідують пасивність та заперечення класової боротьби, перетворюються у процесі розвитку революції на відверто реакційну силу. Гандизм дедалі більше стає ідеологією, спрямованою проти революції народних мас. Він повинен бути предметом «рішучої боротьби з боку комунізму»⁶⁰⁸.

Аналогічним було і ставлення до негритянського антирасового руху під назвою гарвізм (за іменем його засновника): «*Гарвізм*, який раніше був ідеологією негритянських дрібних власників і робітників в Америці, який ще й досі має вплив на негритянські маси, став у нинішні час так само перешкодою на шляху революціонування цих мас. Виступаючи спочатку за повну суспільну рівноправність негрів, він перетворився на своєрідний негритянський «сіонізм», який замість боротьби проти американського

---

⁶⁰⁷ Там же. – С. 40.

⁶⁰⁸ Там же.

імперіалізму виставив гасло: «Назад до Африки!» Ця небезпечна ідеологія, позбавлена будь-яких по-справжньому демократичних рис, яка заграє з аристократичними атрибутами неіснуючого «негритянського королівства», повинна зустріти рішучу відсіч, оскільки вона не сприяє, а, навпаки, перешкоджає масовій визвольній боротьбі негрів проти американського імперіалізму»⁶⁰⁹.

Випад проти гандизму був випадом не просто проти національної специфіки, збереження якого в народах заважало б їх ідеологічній гомогенізації. Це був випад проти такої національної специфіки, яка перешкоджала войовничій мобілізації соціального субстрату під орудою комуністичних вождів. Адже гандизм проповідував ненасильницький шлях боротьби за національне визволення, тобто соціальний і національний пацифізм, який мав стати складовим компонентом індуської національної ментальності. Однак пацифізм був несумісний з ідеєю світової пролетарської революції і доктриною диктатури пролетаріату, яка має встановлюватися через повстання, насильницьким шляхом. Ворожість Комінтерну до пацифізму була задекларована в умовах вступу до цієї організації, прийнятих на Другому конгресі, шостий пункт яких встановлював: «Кожна партія, яка бажає належати до III Інтернаціоналу, зобов'язана викривати не лише відвертий соціал-патріотизм, але й фальш і лицемірство соціал-пацифізму і систематично доводити робітникам, що без революційного повалення капіталізму жодні міжнародні третейські суди, жодні договори про зменшення озброєнь, жодна «демократична» реорганізація ліги народів не врятують людство від нових імперіалістичних війн». Ту саму позицію Другий конгрес підтвердив у резолюції з національного і колоніального питання, яка скеровувала комуністичні партії на боротьбу з міщанським націоналізмом і пацифізмом⁶¹⁰.

Практика ненасильницького опору колоніальному гнобленню продовжувала засуджуватися Комінтерном і в наступні роки, зокрема на Шостому конгресі (1926 р.), який у резолюції щодо революційного руху в колоніальних і напівколоніальних країнах закликав: «Комуністи повинні викривати націонал-реформізм Індійського національного конгресу і всім фразам свараджистів,

---

⁶⁰⁹ Там же. – С. 40–41.

⁶¹⁰ Там же. – С. 102, 128.

гандистів і т.д. про пасивний опір протиставляти непримиренне гасло боротьби за звільнення країни і вигнання імперіалістів». Відповідно, до тактичних кроків, якими мали йти компартії колоній, конгрес включав озброєння робітників і селян з наступним встановленням радянської влади⁶¹¹.

Спочатку стратегія Комінтерну на ідеологічну гомогенізацію людства будувалася на апеляції до суто матеріальних потреб, що передбачало протидію тим, хто апелював до національної своєрідності. Другий конгрес (1920 р.) у резолюції з національного і колоніального питання орієнтував комуністичні партії на боротьбу з реакційним і середньовічним впливом духовенства, місій та інших подібних елементів, а також на боротьбу з панісламізмом, з паназіатським рухом і такими течіями, які намагаються поєднати визвольну боротьбу проти європейського та американського імперіалізму з посиленням потуги турецького та японського імперіалізму, шляхетства, крупних землевласників, духовенства тощо⁶¹².

Другий конгрес засвідчив ставлення Комінтерну як до нікчемного чинника не лише до національної своєрідності, а й взагалі до національної державності, переслідуючи гомогенізацію людства не тільки в ідеологічній, а й у політичній формі. Конгрес прямо закликав боротися проти гасла створення політично незалежних держав, тавруючи це гасло як обман, яким приховується повна економічна і фінансова залежність: «В сучасній міжнародній обстановці, крім Союзу Радянських республік, немає порятунку залежним і слабим націям»⁶¹³.

Вже на початку 1920-х рр. вожді світового комуністичного руху, як про це можна судити з документів Комінтерну, почали розуміти нереальність ігнорування національних особливостей. Четвертий конгрес (1922 р.) за традицією підтвердив вороже ставлення до панісламізму та панарабізму, але у ставленні до національної державності, висловленій у резолюції зі східного питання, пролунала інша інтонація: «Основна задача, спільна для всіх національно-визвольних рухів, полягає у здійсненні національного єднання і досягнення державної незалежності. Її реальне і

---

⁶¹¹ Там же. – С. 40.

⁶¹² Там же. – С. 128.

⁶¹³ Там же. – С. 129.

послідовне розв'язання залежить від того, як той або інший національний рух буде спроможний втягнути у своє річище широкі трудові маси, розірвавши будь-який зв'язок з реакційно-феодалними елементами і втіливши у своїй програмі соціальні вимоги цих мас»⁶¹⁴.

Національна специфіка стала меншою мірою вважатися перешкодою для світового комуністичного руху і більшою мірою – інструментом ідеологічного впливу. Комуністичні партії у колоніях, з одного боку, як і раніше закликали вести «енергійну боротьбу проти патріархально-цехових забобонів і буржуазного впливу у робітничих союзах», але перед ними ставилася й інша задача – брати участь у будь-якому русі, який відкриває їм шлях до мас⁶¹⁵.

Наступний рік засвідчив ще більший зсув Комінтерну від канонічного до інструменталістського ставлення до національної специфіки, навіть до такого її прояву, як релігія, яка, будучи ідеологічним конкурентом, завжди викликала відверту ворожість з боку комуністів. Третій розширений пленум Комінтерну (19–23 червня 1923 р.), з одного боку, підтвердив світоглядну непримиренність до релігії, відзначивши, що хоча релігія є приватною справою особи і тому Комінтерн проти дискримінації людей за релігійною ознакою, «але, – нагадувала резолюція з релігійного питання, – комуністична партія в жодному разі не може ставитися байдуже до того, щоб окремі її члени, хоча б як «приватні особи», стали б займатися релігійною пропагандою... Комуністичний авангард робітничого класу не може і не повинен байдуже ставитися до невідомості, темноти й релігійного мракобісся». Однак, ідеологічна непримиренність не суперечила тактиці інструментального використання релігії для досягнення цілей світового комунізму: «Пам'ятаючи, що в різних країнах є ще мільйони робітників, які тією або іншою мірою релігійно налаштовані, комуністи повинні залучати їх до спільної економічної і політичної боротьби, в жодному разі не відштовхуючи цих робітників через їхні релігійні забобони». Зсув Комінтерну до інструменталістського використання національної специфіки можна було побачити ще на Четвертому конгресі, який закликав до тактики використання

---

⁶¹⁴ Там же. – С. 318.

⁶¹⁵ Там же. – С. 322.

негритянського опору расовій дискримінації для боротьби з американським імперіалізмом шляхом створення відповідних центрів міжнародного негритянського руху у США та у колоніальних країнах Африки⁶¹⁶.

Ще відвертіше ця тактика була висловлена на шостому розширеному пленумі Комінтерну (17 лютого – 15 березня 1926 р.) у резолюції з французького питання, зокрема стосовно ситуації у колоніях Франції, з приводу антиколоніального повстання Емірату Риф у Марокко. Ісламський характер встановленого у цьому бунтівному еміраті політичного ладу вже не розглядався як підстава для відмови йому у морально-політичній підтримці: «Ми повинні боротися з релігійними і соціальними забобонами, з панісламізмом колоніальних народів і сприяти розвитку у них масового робітничо-селянського руху. Але коли войовничі племена повстають проти імперіалізму метрополій і воюють за свою незалежність, ми повинні вести боротьбу не проти їхніх вождів, хоч хай їм властиві певні забобони, а проти імперіалізму, який прагне підкорити їх»⁶¹⁷.

Курс на використання національної специфіки був підтверджений і Шостим конгресом Комінтерну (1928 р.), зокрема у резолюції про заходи запобігання імперіалістичним війнам. Конгрес закликав використовувати антиколоніальні війни, що їх вели, зокрема, марокканці, друзи, сирійці: «Тут патріархальні і феодальні старійшини й вожді відіграють роль, аналогічну ролі буржуазії більш передових колоніальних країн. Тимчасове співробітництво з ними під час революційної боротьби проти імперіалізму припустиме, але в той же час є небезпека, що імперіалісти підкуплять їх або що вони підпорядкують боротьбу своїм кастовим інтересам. Тому національні війни цих народів повинні ув'язуватися з боротьбою проти феодалізму або проти феодального офіцерства, за ліквідацію феодалізму»⁶¹⁸.

Комінтерн, як можна зрозуміти, почав визнавати необхідність національного державотворення у зв'язку, насамперед, з тим, що його ядро – Радянський Союз, по-перше, почав усвідомлювати

---

⁶¹⁶ Там же. – С. 366–367.

⁶¹⁷ Там же. – С. 604.

⁶¹⁸ Там же. – С. 813.

потребу у зміцненні своєї безпеки, тобто почав мислити категоріями національної державності, а по-друге, його більшовицьке керівництво намагалося привернути до себе лояльність русского населення тактикою компенсації травми, завданої йому зменшенням розмірів його держави, яка завжди розумілася ним як русская. Таким компенсатором була демонстрація намірів повернути Радянську державу у кордони Російської імперії. Для реалізації такої тактики був потрібний чинник, який легітимізував би майбутню експансію. На роль такого чинника було обрано етнічність, зокрема такий її атрибут, як уявлення про історичне право на певну територію.

Одним із перших маніпулятивних заходів радянського керівництва в цьому напрямі було утворення у 1922 р. на території України Молдавської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки, хоча власне етнічних молдаван в цій фантомній (з етно-історичної точки зору) національній квазі-державі було лише 30%, не кажучи про те, що землі автономії були історичними українськими⁶¹⁹. Утворення національного фантому впливало із претензій СРСР на землі Бессарабії, які відійшли до Румунії, з тим щоб у наступному легітимізувати об'єднання цих земель із спеціально утвореною для цього автономією.

Прикладом маніпулювання етнічністю у наступному десятилітті було створення у 1939 р. на території СРСР під контролем радянського уряду так званої Фінської Народної Республіки і визнання її легітимною владою для всієї Фінляндії. Маніпуляція була покликана виправдати агресію СРСР проти Фінляндії, замаскувавши її під виконання «прохання» маріонеткового уряду, складеного із фінських комуністів, які після здобуття їхньої крайньої незалежності емігрували на територію Радянської Росії. Така маніпуляція коштувала Радянському Союзу місця у Лізі націй – 14 грудня 1939 р. він, як держава-агресор, був виключений з цієї організації⁶²⁰.

Іншим прикладом використання Радянським Союзом етнічного чинника в імперських цілях була анексія ним територій

---

⁶¹⁹ Див.: *Боечко В.* Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан / *В. Боечко, О. Ганжа, Б. Захарчук.* – К., 1994. – С. 62–78.

⁶²⁰ *Дюрозель Ж.-Б.* Указ. праця. – С. 228–229.

Західної України і Західної Білорусі. В цій акції наочно проявився конфлікт між етноісторичним і державно-історичним принципами взаємодії всередині міжнародної системи. З етноісторичного погляду анексія названих територій була відновленням історичної справедливості, оскільки вони також були (у 1921 р.) об'єктом польської анексії всупереч волі українського і білоруського населення. Натомість з державно-історичного погляду, зважаючи на те, що польська анексія була легітимізована міжнародною угодою, радянська анексія могла по праву вважатися брутальним порушенням регулятивного порядку у міжнародній системі. Попри рекламування радянським керівництвом анексії територій, які, згідно з міжнародним правом, входили до складу польської держави, як «визвольного походу», в Україні він був зустрінутий з суперечливими почуттями, особливо в середовищі інтелектуальної еліти, представники якої поставили під сумнів відповідність акції нормам справедливості і совісті. Навіть з боку політичних працівників Червоної армії – однієї з ідеологічних опор комуністичного режиму – лунала критика анексії як такої, що суперечить канонам комуністичної теорії про неприпустимість експорту революції збройними засобами⁶²¹.

У спробах трансформувати міжнародну систему світовий комунізм та його ядро – Радянський Союз зустрілися з потужним конкурентом у вигляді Німеччини та її правлячої (з 1933 р.) політичної сили – Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії, яка увійшла в історію під скороченою назвою «нацистська».

Глобальна стратегія нацистів не переслідувала цивілізаційної (не кажучи про расову, релігійну або етнічну) гомогенізацію соціального субстрату міжнародної системи. Структура системи, за їхнім задумом, мала складатися з культурно (цивілізаційно) автаркізованого регулятивного центру, яким мала стати Німеччина, і залежних від її волі національних держав. Можливо, нацисти були зацікавлені у збереженні культурної і релігійної різноманітності людства, але не з гуманістичних, а суто інструменталістських міркувань – для використання суперечностей між

---

⁶²¹ Див.: *Кульчицький С.* Червоний виклик. Книга 3. – С. 33; *Гриневич В.* За лаштунками визвольних походів / В. Гриневич // Україна : політична історія XX – початку XXI ст. – К., 2007. – С. 672.

різними народами, неминучих не лише з економічних, а й з цивілізаційних, релігійних мотивів.

Нацизм не загрожував людству гомогенізацією у формі онічечування, оскільки вважав усі інші народи духовно нездатними засвоїти німецьку культуру. В центрі нацистського світогляду (цей термін для даного випадку нам видається коректнішим, ніж ідеологія, оскільки остання потребує певної системної завершеної єдності складових, чого ніколи не було у пропагандистській та інтелектуальній продукції нацистської партії) перебувала ідея винятковості німецької етнічної спільноти. Унікальність обґрунтовувалася на основі не підтвердженої науковим знанням гіпотези про арійську ідентичність давніх германців (індогерманців). На цій основі було висунуто ідею про психічну і психологічну вищість німецького народу. Активно використовувалися, за змістом ідеологічно і політично нейтральні, праці німецького расолога Г. Гюнтера, який пов'язував особливості німців з їхньою психологічною унікальністю, яка проявлялася, зокрема, у ставленні до релігії. У цьому питанні міркування Г. Гюнтера зводилися до того, що індогерманська релігійність не знає страху ані перед божеством, ані перед смертю, вона не знає рабського поклоніння Богу, що вона являє собою «релігійність селянської аристократії нордичної раси, релігійність родів, яким були притаманні впевнена самовідданість і стриманість і які зберегли ці якості і перед лицем богів»⁶²².

При цьому, якщо більшість етнічних спільнот вважалися усього лише «меншшартісними» порівняно з німцями, то євреїв було «піднято» до статусу прямих ворогів німецької культури, що обґрунтовувалося творами головного нацистського доктринера А. Розенберга⁶²³.

Зважаючи на тодішні претензії Німеччини на роль світового регулятора, варто оглянути основні напрями політики нацистської партії не в питанні духовної трансформації національного субстрату, який мав висувати своїх представників для здійснення регулювання

---

⁶²² Гюнтер Г.Ф.К. Избранные работы по расологии. Изд. второе, доп. и проилл / Г.Ф.К. Гюнтер. – М., 2005. – С. 399, 405.

⁶²³ Див.: Розенберг А. Миф XX века. Оценка духовно-интеллектуальной борьбы фигур нашего времени / А. Розенберг; пер. с нем. – Tallinn: «Shildex», 1998. – 528 с.

системи, а за принципом системного розходження – або нав'язувати німецькі зразки іншим народам, або, що було б менш вірогідним, хоч гіпотетично не виключеним, пропонувати їхні зразки своєму субстрату. В будь-якому разі, культурна автаркія ніколи не могла б бути абсолютною, і те, що відбувалося в духовному житті Німеччини, безпосередньо відбувалося б у всій міжнародній системі, як це довели події у тих просторових сегментах системи, які на деякий час потрапляли під нацистське панування.

Стратегія нацизму із зміни цивілізаційного обличчя німецького народу закономірно почала реалізуватися з релігійної сфери. Спочатку нацистське керівництво реалізовувало проект перетворення протестантської Євангелістської церкви на загальнонаціональну церкву, яка мала б стати конфесійною опорою нацизму. В цьому їм мав сприяти рух «Німецькі християни». Розрахунки нацистів на протестантську церкву будувалися на тому, що у ній були популярними гасла протидії «єврейській місії у Німеччині», «духові християнського космополітизму», «расовому змішуванню». Особливий розрахунок, за словами Р. Еванса, який спирається на дослідження М. Гайлуса (Gailus M. Protestantismus und national-socialismus. – Colong, 2001), нацисти робили на молодих пасторів з расистськими настроями: «Такі люди хотіли мати войовничу церкву, яка спирається на агресивне поширення Євангелія, яка здійснює хрестові походи, чії члени є воїнами, які воюють за Христа і Вітчизну, які є жорсткими, твердими і безкомпромісними. Таке мусульманське християнство особливо припало до душі молодим людям, які зневажали фемінізацію релігії через добродійність та акти милосердя. Такі люди були готові піддати анафемі традиційну набожність, яка робить наголос на гріху і покаянні, з образами страждань Христа та його Преображення. Замість цього їм був потрібний образ Христа, який являв собою героїчний приклад для німців, у світі, який вони бачили перед собою тепер і зараз»⁶²⁴. Однак вимога «Німецьких християн» відлучати від церкви усіх навернених євреїв була сприйнята багатьма християнськими пасторами як заперечення християнських канонів. У їхньому середовищі виникла Сповідальна церква, яка протистояла расовим критеріям

---

⁶²⁴ *Еванс Р.* Третій рейх. Дни триумфа: 1933–1939 / Р. Эванс; пер. с англ. – Екатеринбург – Москва, 2010. – С. 249.

щодо приналежності до християнства, оскільки вони не відповідали біблійним заповідям.

Розколоте протестантство не могло стати основою єдиної німецької національної церкви. З другого боку, такою основою тим більше не могла бути католицька церква, підпорядкована центру, не підконтрольному нацистам. У такій ситуації нацистське керівництво почало демонструвати антихристиянство і спробувало запровадити сурогат релігії – суміш деяких біблійних заповідей і язичницьких вірувань та обрядів. Серед нацистів став популярним деїзм – вихід із офіційної церкви. Як пропонувала таємна поліція, «необхідно створити певний містицизм, який справить на маси вплив навіть більший, ніж той, що, мовляв, створила християнська церква на основі дуже застарілих традицій, оточивши їх атмосферою нової, незвичної магії і покривши їх напилюванням давнини»⁶²⁵.

Серед заходів нацистської партії щодо соціального субстрату держави виділялися практичні заходи з його біологічного та етнічного очищення, тобто людству було подано приклад того, як відбувається «знищення традиційної християнської моралі і заміна її системою етичних норм, в якій добро і зло визначалися лише на базі уявлених колективних інтересів раси»⁶²⁶. Відповідно до своїх дарвіністських уявлень про світову політику, нацисти вдалися до фізичного знищення душевнохворих, кастрації ментально відсталих, до дискримінації ромів та євреїв. З початком Другої світової війни обидві ці етнічні спільноти почали піддаватися відвертому геноциду.

Інший напрям інструменталістського використання нацистами етнічності полягав у збільшенні демографічного потенціалу для зовнішньополітичної стратегії шляхом «збирання» земель, заселених германомовними народами. Нацисти вміло скористалися силою етнічної солідарності між німцями і взагалі германськими народами. Сила цієї солідарності підтвердилася спочатку 1935 р., коли під час плебіситу у Саарі, передбаченого Версальською угодою, 90% його німецького населення проголосували за приєднання до Німеччини попри те, що перебуваючи під французьким

---

⁶²⁵ Там же. – С. 282.

⁶²⁶ Там же. – С. 562.

наглядом область краще пережила світову кризу ніж країна, до якої вони вирішили увійти⁶²⁷.

Апеляція німців до етнічної солідарності знаходила розуміння у держав-гарантів Версальського порядку – Франції та Великої Британії. У 1938 р. вони погодилися з аншлюсом між Німеччиною та Австрією, який здійснювався під гаслом возз'єднання споріднених германських народів, а також з анексією, під аналогічними гаслами, населеної німцями Судетської області Чехословаччини, населення якої також радісно вітало возз'єднання з етнічно рідним соціальним субстратом⁶²⁸.

Несумісність двох цивілізаційних проєктів – комуністичного і націонал-соціалістичного, як і несумісність кожного із них з усталеною демократичною цивілізацією Європи вибухнула у 1939 р. Другою світовою війною, у якій демократична цивілізація з воєнно-стратегічних міркувань на певний час стала союзником радянської. Упродовж війни чинник етнічності був присутній і інструменталістською стороною, і трагічними долями носіїв тих етнічностей, які не вкладалися у рамки тоталітаристських цивілізаційних проєктів.

Під час Другої світової війни нацистами було знищено близько 6 млн. європейських євреїв. Брак статистичних даних щодо ромського населення Європи утруднює встановлення точної кількості його жертв. Вважається, що вона коливається від чверті до половини мільйона людей⁶²⁹.

Інший тоталітаризм – радянський – не вдавався до відвертих актів геноциду щодо народів, яких він вважав нелояльними, а відтак потенційно небезпечними з точки зору своєї зовнішньополітичної стратегії. Ним було обрано шлях депортацій таких етнічних спільнот із їхніх історичних земель. Таким акціям було піддано поляків, німців, чеченців, інгушів, карачаївців, кримських татар, а також греків, вірменів, болгар Криму, представників інших етнічних спільнот. Після війни загальна кількість депортованих у межах Радянського Союзу досягала 2,7 млн. осіб.⁶³⁰

⁶²⁷ Дюррозель Ж.-Б. Вказ. праця. – С. 153–155

⁶²⁸ Там само. – С. 191–196.

⁶²⁹ Див. у: Фрейзер А. Цигани. Дослідження / А. Фрейзер; пер. з англ. – К., 2003. – С. 271.

⁶³⁰ Бойко О. Депортація / О. Бойко // Політична енциклопедія. – К., 2011. – С. 198.

Депортація за етнічною ознакою як засіб убезпечення від загроз національній безпеці застосовувалася і в демократичних Сполучених Штатах, свідченням чому було інтернування у спеціальні населені пункти 120 тис. американців з японською етнічністю⁶³¹.

Учасники Другої світової війни, аби полегшити собі шлях до перемоги, використовували також етнічні конфлікти і навіть стимулювали їх, коли вважали сторони конфліктів перешкодою для своєї зовнішньополітичної стратегії. Так, у 1943 р. і нацистський, і радянський режими однаково заохочували польських та українських партизанів на Волині до розпалювання конфлікту між ними, оскільки бачили і в тих, і в других небезпеку своєму правлінню. Оскільки предметом конфлікту було питання про пріоритетне право на землю, партизанські загони з обох боків взяли активну участь у взаємному знищенні польських та українських селян, у якому польська сторона, маючи менший демографічний ресурс, постраждала найбільше⁶³².

Друга світова війна завершилася повним крахом нацистського проекту світового порядку і частковим успіхом комуністичного проекту. Причому успіх був більшою мірою просторовим, ніж цивілізаційним. Комунізм по-справжньому повністю злився з національною специфікою лише у деяких країнах, хоч одна із них – Китай охоплювала величезний сегмент світового соціального субстрату. У більшості країн, які за підсумками війни потрапили під домінування Радянського Союзу, комуністичні лідери зустрілися з масовим піднесенням національної свідомості, яке спиралося на економічні і політичні інтереси, які далеко не в усьому співпадали з інтересами світового комунізму, і ще й підживлювалося етнічною ідентичністю. Сам Радянський Союз під час війни заради патріотичної мобілізації населення інструментально використовував

---

⁶³¹ Miyake L. C. Forsaken and Forgotten: The U.S. Internment of Japanese Peruvians During World War II / L.C. Miyake // *Asian American Law Journal*. – 2002. – vol. 9. – P. 162–193 // Електронний ресурс [Режим доступу: <http://scholarship.law.berkeley.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1079&context=aalj>]

⁶³² Див., зокрема: Трохимович В. Третя сила українсько-польського конфлікту 1941–1945 рр. / В. Трохимович // У пошуках правди. – Луцьк, 2003. – С. 375–392; Цепенда І.Є. Українсько-польські відносини 40–50-х років ХХ століття: етнополітичний аналіз / І.Є. Цепенда – К., 2009. – С. 71–73.

етнічну специфіку і слов'ян (встановлення компромісу з православною церквою, винесення релігійних символів на лінію фронту), і неслов'янських (найвідоміший факт – припинення розкопок гробниці Тимура, аби вгамувати психологічні бродіння серед населення Середньої Азії, яке вважало, що саме «порушення спокою» великого полководця спричинило війну з Німеччиною) народів.

Зростання в народах світу себеусвідомлення окремими, національними акторами, набуття Радянським Союзом у ході війни дедалі більшої кількості атрибутів, притаманних національним державам, хоча за зовнішніми ознаками він залишався державою, яку пропонується вважати конгломератною,⁶³³ підштовхнуло радянське керівництво до усвідомлення марності сподівань на комуністичну цивілізаційну революцію у всесвітньому масштабі. Симптомом такого розуміння був розпуск у 1943 р. Комуністичного інтернаціоналу.

Просторове поширення комунізму в Європі являє собою не так локальний успіх комуністичної цивілізації, як локальний успіх встановлення комуністичних або квазі-комуністичних політичних режимів, які опинилися перед важкою проблемою здобути народну легітимність, яка була б сакралізована національною традицією. Більша ж частина простору євро-атлантичної міжнародної системи залишалася в лоні демократичної традиції, атрибутом якої є плюралістичність, у т.ч. у збереженні національної специфіки. Насувався новий порядок взаємовідносин у міжнародній системі, який віщував для етнічності нові можливості і нові форми її факторного прояву.

---

⁶³³ Богатуров А.Д. Указ. соч. – С. 129–144.

9. ЕТНІЧНИЙ ЧИННИК У ФУНКЦІОНУВАННІ ЯЛТИНСЬКО-ПОТСДАМСЬКОГО МІЖНАРОДНОГО ПОРЯДКУ

За наслідками Другої світової війни етнічність у міжнародній системі опинилася у нових умовах функціонування останньої. Знищення німецького тоталітаризму убезпечило систему від одноосібного регулювання нею за правилами, які б встановлювалися відповідно до традицій політичної ментальності домінуючого елемента, і ця ментальність, у свою чергу, мала б відповідати примордіальним культурним і релігійним (переважно язичницьким або окультним) витокам. З другого боку, неспроможність Радянського Союзу перемогти Німеччину сам на сам, його участь у коаліції з демократичним світом позбавила його надій на повну нейтралізацію етнічного чинника у міжнародній системі та ідеологічну, а за нею і політико-культурну гомогенізацію всього світу. Він був змушений враховувати цей чинник у тій частині простору системи, яка опинилася під його домінуванням – у Центрально-Східній і Південно-Східній Європі, не кажучи про те, що під час війни він був змушений миритися з піднесенням етнічної свідомості серед народів свого власного простору. Здійснювана радянським режимом у новопридбаному просторі свого впливу ідеологічна гомогенізація відбувалась у супроводі зміцнення етнічної ідентичності тих держав, що потрапили до так званого соціалістичного табору. Більшість країн Європи, країни Північної Америки залишилися демократичними, а відтак відданими принципам культурної плюралістичності і свободи вибору ідеологічних і культурних зразків.

Крах проєктів тоталітарної монополярності, між тим, не зберіг багатополярність міжнародної системи. Поступово, вважається, що впродовж першого повоєнного десятиліття, утвердилася біполярна (хоч і не в абсолютній формі) структура системи, коли управління світом почали здійснювати його дві найпотужніші держави – США та СРСР, чия зустрічна ескалація недовіри і геополітичних претензій призвела до конфронтаційних відносин, а їхній поворот у здійсненні зовнішньої політики до опертя на союзників мав наслідком розкол простору системи, навіть через

території окремих країн⁶³⁴. Причому країн моноетнічних – Німеччини, Китаю, В'єтнаму, Кореї.

Біполярність органічно виникла із політичної стратегії учасників антигітлерівської коаліції, які на зустрічі у Ялті (лютий 1945 р.) і на конференції у Потсдамі (липень 1945 р.) наділили себе правом встановлювати повоєнний порядок у Європі, у т.ч. розділили її на зони свого впливу. По суті, повернувся рудимент міжімперської змови для управління міжнародними справами. Учасники змови заплющували очі на не правову поведінку один одного, у т.ч. щодо етнічності. Західні країни не перешкождали радянській анексії Східної Пруссії і депортації звідти німецького населення, анексії районів із румунським населенням у Буковині та районів з угорським населенням на Закарпатті, частини фінської території, деяких японських островів.

Користуючись статусом союзника західних держав, Радянський Союз одразу по війні повернувся до практики інструментального використання етнічності з метою анексії чужих територій, у т.ч. шляхом утворення фантомних квазі-державних одиниць. Ініціювавши створення Східного Туркестану, він включив його територію до свого складу. Інша спроба політичної інструменталізації етнічності була невдалою – йдеться про проект Іранського Азербайджану, від якого СРСР довелося відмовитися під тиском західних країн, які усвідомили спекулятивний характер радянської участі у спільному регулюванні світового простору.

Небезпека імперського свавілля регуляторів системи, як і її власні спогади про жакливі наслідки політичної інструменталізації етнічності, а також нові небезпеки, що їх несло з собою це явище, загальне прагнення гарантій світового порядку спонукали систему до повернення принципів міждержавного консенсусу і компромісу у справі регулювання нею. Інституційним втіленням цих принципів стала Організація Об'єднаних Націй, утворена 1945 р. У запобіганні політичній інструменталізації етнічності, що здійснюється, як правило, під гаслом захисту тієї або іншої етнічної спільноти, вагому роль була покликана відігравати Комісія з прав людини

---

⁶³⁴ *Богатуров А.Д.* Очерки теории и методологии анализа международных отношений / А.Д. Богатуров, Н.А. Косолапов, М.А. Хрусталеv – М., 2002. – С. 120, 121.

(1946 р.), яка у 2006 р. була перетворена на Раду ООН з прав людини під головуванням Верховного комісара ООН з прав людини.

У цілому ООН орієнтована на регулювання міжнародною системою поєднанням, за зразком Ліги націй, демократичного (Генеральна Асамблея) та міжімперського (Рада Безпеки з п'ятьма «постійними членами», яким надано право вето) принципів. Поєднання принципу міжімперського консенсусу з демократичним принципом міждержавного компромісу при регулюванні взаємовідносин у міжнародній системі доводиться визнати тим злом, яке можна вважати неминучим, оскільки воно є найменшим. Суто імперський принцип без свого антипода призвів би до абсолютної тиранії великих держав. З другого боку, лише демократичне регулювання через Генеральну Асамблею мало б результатом такий рівень ентропії системи, який перетворив би її на перманентний хаос, насамперед у кризових ситуаціях, що потребують негайного оперативного втручання і вирішення.

Після Другої світової війни посилення тенденції до зростання ентропійності міжнародної системи було зумовлене динамічним збільшенням її структури внаслідок завершення колоніальної епохи, коли у світ стали виходити нові національні держави, соціальні субстрати більшості з яких мали виразну етнічну ідентичність. Навіть у поліетнічних новоутворених державах етнічність суттєво впливала і на їхню поведінку у системі.

За повоєнний період кількість лише держав-членів ООН у світі зросла за період 1945–2015 рр. від 50 до 193. Однак процес фракталізації системи посилював ентропійність у ній насамперед в силу вкрай слабкого ресурсного потенціалу нових елементів. Слабкість потенціалів нових держав пояснювалася насамперед тривалим виснаженням їхніх ресурсів у попередній колоніальний період. Крім того, деякі з них виникали як невеликі і за територіальною, і за демографічною характеристикою. Найбільш вражаючий приклад – держава Вануату на островах Нові Гебриди у Кораловому морі з населенням 150 тис. чоловік, яке розмовляє на 100 різних діалектах.

Ще один із чинників ентропійних наслідків фракталізації, на який вказують фахівці, – розбіжність між процесом міждержавної диференціації в Азії та Африці і процесом міждержавної інтеграції

у їхнього колишнього господаря – у Європі, де осмислення наслідків двох світових воєн мало наслідком зменшення взаємної ксенофобії, насамперед між колишніми історичними ворогами – Францією та Німеччиною⁶³⁵.

Питання узгодження просторової і етнодемографічної характеристики нових держав, в силу його конфліктогенності, стало об'єктом щільної уваги ООН. Регулятивна функція Об'єднаних Націй щодо узгодження цих характеристик вагомо проявилася невдовзі по війні, при вирішенні долі Палестини, яка до того була під управлінням Великої Британії. Заснована Генеральною Асамблеєю ООН Спеціальна комісія з питань Палестини (ЮНСКОП) у 1947 р. розробила план створення на цій території Єврейської та Арабської держав. У 1948 р. Держава Ізраїль стала учасником міжнародної системи всупереч незгоді з її проголошенням, висловленій арабським світом: араби вимагали створення у Палестині єдиної держави, оскільки це забезпечувало їм етнодемографічну перевагу над євреями⁶³⁶.

Небезпека переходу природних для процесу деколонізації етнічних конфліктів у силову фазу з неминучим для неї насильством ставала гіркою реальністю у багатьох випадках конститування колоніальних країн самостійними повноправними елементами міжнародної системи. При цьому традиції політичної поведінки, які мали б відповідати традиціям етнорелігійної культури, інколи виявлялися абсолютно непередбачуваними.

Сатьяграха (протест без насильства), яку демонстрували індуси у протистоянні з британськими колонізаторами, була забута ними, щойно вони разом з мусульманами почали розмежовувати територію Індостану на дві окремі держави. Традиційний синкретизм Індостану, якнайповніше втілений у філософії ненасильства Махатми Ганді, втратив функцію морального регулятора масової поведінки під час утворення Індії та Пакистану – держав з індієтським та ісламським населенням. Переміщення величезних мас людей на територію держави, обраної відповідно до конфесійної приналежності, супроводжувалося масовими взаємними вбивствами. В літературі йдеться про

---

⁶³⁵ Кальвокоресси П. Мировая политика после 1945 года. В 2-х кн. / П. Кальвокоресси. – М., 2000. – Кн. 1. – С. 19.

⁶³⁶ Там же. – С. 447–456.

2 млн. загиблих у міжрелігійних зіткненнях⁶³⁷. Вбивство фанатиком-індусом ідеолога ненасильства Махатми Ганді за його заклики до припинення кровопролиття було ще одним свідченням того, що релігійний синкретизм не тотожний віротерпимості.

З одного боку, насильство під час деколонізації навряд чи можна вважати історичним винятком: у попередні часи народи здобували свободу силою зброї. Перед очима колонізованих народів стояв приклад відчайдушної боротьби європейських народів проти спроби фашистських держав позбавити їх самостійності. З другого боку, мабуть не варто відкидати і той факт, що соціальні субстрати деяких нових держав, в силу затримки у цивілізаційному розвитку, у т.ч. через підкорене становище, зберігали рудименти етнопотестарності з такими її атрибутами, як ксенофобія, етноцентризм, звичка до загарбання здобичі тощо.

Звісно, етнопотестарна рудиментарність не була всюдисущою і фатальною. Так, релігійна ідентичність мусульман Індостану характеризувалася не етнопотестарністю, а їхнім солідарним невдоволенням тим фактом, що при утворенні ісламського Пакистану та індуїстської Індії до останньої відійшов Кашмір, на три чверті населений мусульманами. Щоб залишити Кашмір за собою, Індії довелося провести дві війни з Пакистаном у 1947–1949 рр. та у 1965 р. Але навіть після укладання мирних угод пакистанці й досі вважають цей край окупованою територією. Однак спільна релігійна приналежність населення материкового Пакистану та його східної частини – Бенгалії не врятувала державу від сецесії Бенгалії у вигляді нової держави Бангладеш (1971 р.).

Виразним проявом етнопотестарних рудиментів було утворення наприкінці 1940-х рр. у Кенії організації Кенійська армія землі і свободи, основним резервом якої була етнічна спільнота кукуйо. В ритуалах цієї організації, яка більше відома за назвою «мау-мау», що її дали британці, домінували антихристиянство і антиєвропеїзм аж до етнічної чистки території країни від європейців. Партизанська війна, розпочата цією організацією, супроводжувалася насильствами, переважно до тих африканців, які

---

⁶³⁷ *Кальвокоресси П.* Мировая политика после 1945 года. / П. Кальвокоресси. – М., 2000. – Кн. 2. – С. 16.

її не підтримували (до 8 тис. жертв) і завершилася лише у 1954 р., коли британцям вдалося придушити повстання⁶³⁸.

Насильство під час деколонізації могло мати зворотнім ефектом ускладнення процесу здобуття незалежності. Заколот військових у Конго (1960 р.) після відходу бельгійських підрозділів змусив останніх повернутися у цю нову державу, аби забезпечити своїх співвітчизників. Розгортання внутрішнього конфлікту між самими конголезцями стримувалося збройними силами ООН⁶³⁹.

Недовіра нових держав одна до одної не були фатальним супроводом фракталізації міжнародної системи. У цьому процесі одразу проявилися зародки регіональної солідаризації нових елементів. Вже на початку 1960-х рр. такі несхожі країни, як Кенія, Уганда, Танганьїка, Занзібар, Малаві, Замбія і Родезія вели переговори про створення федерації. Те саме можна сказати про Раду згоди у складі Берега Слонової Кістки, Нігеру, Верхньої Вольти, Того і Дагомеї, Асоціації країн басейну річки Сенегал, до якої увійшли Сенегал, Малі, Гвінея, Мавританія⁶⁴⁰.

Свідомість народів, які позбавлялися колоніальної залежності, характеризувалася агресивною пасіонарністю. Поведінка цих народів до того часу була «відкладеною» захисною агресивністю, яка заохочувалася завантаженням квантів їхньої свідомості інформацією про тривалу експлуатацію європейцями. Агресивність, навіть захисна, проявляла себе не лише демонстрацією готовності до насильства, а й фізичними актами, особливо коли колонізатори намагалися зберегти домінуюче ієрархічне становище.

Захисна агресивність колонізованих народів шукала форми прояву у міжнародній системі, вся історія функціонування якої була постійною силовою взаємодією між її елементами, тобто, система надала насильству «нормальності» і «неминучості». «Нормальність» і «неминучість» насильства знаходить аргументи на свою підтримку і на початку ХХІ ст. І слід визнати, що важко заперечувати тому, що «*відмова від насильства зовсім не рівнозначна ненасильству*». Відмова від насильства – суб'єктивний акт,

---

⁶³⁸ Там же. – С. 233.

⁶³⁹ Кальвокоресси П. Указ. соч. – Кн. 1. – С. 201.

⁶⁴⁰ Там же. – С. 232.

результат чиеїсь волі і вибору. Ненасильство ж – об’єктивний стан відсутності насильства як явища взагалі або якихось його певних форм і проявів. Щоб виник такий стан мало одних лише волі і вибору. Треба ще або ліквідувати причини, що породжують явище насильства, або навчитися контролювати їхню дію і наслідки у бажаному для суспільства напрямі. Якщо ж ці умови не виконуються – а поки що це так, і в найближчому майбутньому інакше і бути не може, – то добровільна відмова від насильства може призвести навіть до ще гірших його проявів, вибухів, ексцесів... Мабуть, ми ще стоїмо на тому шаблі історичної еволюції, коли неможливо відійти від насильства як явища, органічно притаманного всьому життєвому укладу – і внутрішньому, і міжнародному.

Спроба суто суб’єктивної відмови від насильства означала б за таких умов ніщо інше, як об’єктивний відхід і від пізнання явища насильства, і від реальної роботи з приборкання його крайніх, нелюдських форм одночасно з опануванням його конструктивними можливостями. Лише поєднання усіх цих трьох умов придатне зрештою для максимальної можливої безпеки суспільних явищ будь-якого рівня»⁶⁴¹.

Вивчення конкретних численних випадків насильства під час деколонізації забезпечує наповнення емпіричної бази цієї проблеми. Нам же для кращого розуміння ролі, яку відіграє етнічність у збудженні насильства, може допомогти знайомство з поглядами ідеологів національного визволення середини ХХ ст., коли сам визвольний рух відбивав ціннісні настанови його учасників.

У середині ХХ ст. серед ідеологів деколонізації одним з найвідоміших був уродженець Мартиніки, учасник антиколоніальної війни в Алжирі Франц Фанон (1925–1961 рр.). Авторитет цього революціонера і публіциста був високим в усіх колоніальних країнах, а зважаючи на його негритянське коріння, особливою популярністю його погляди користувалися в Африці, де рудименти етнопотестарної психології були особливо відчутними. Погляди Фанона були певною мірою типовими для тих, хто намагався ідеологічно концептуалізувати симбіоз аборигенної культурної примордіальності та європейської модерності в ситуації конфлікту між їхніми носіями.

---

⁶⁴¹ Богатуров Б.Д. Указ. соч. – С. 197.

Дослідники творчості Ф. Фанона особливо підкреслюють його високу освіченість (він закінчив Ліонський університет за спеціальністю «психіатрія»), яка зумовлювала його потяг до європейської культури при одночасному зближенні з місцевою культурою колонізованого Алжиру. Інтелектуал Фанон загалом, особливо в початковий період революційної діяльності, сподівався на народження людського світу, який він бачив як світ взаємного порозуміння. Але логіка визвольної боротьби актуалізувала для нього тему насильства як засобу досягнення цілей цієї боротьби.

У переліку першочергових цілей війни за визволення Фанон виділяє необхідність збереження етнокультурної ідентичності колонізованих країн. Причому збереження силою зброї: «Поява колонізатора, – вважав він, – несла в собі зрештою смерть автохтонного суспільства, летаргію культури, окам'яніння індивідів. Життя для колонізованого може виникнути лише із мертвого тіла колонізатора, яке розкладається»⁶⁴².

Характеризуючи саму суть національно-визвольної боротьби, Фанон ставив у ній боротьбу рас і цивілізацій на місце вище порівняно з боротьбою за соціальні права і можливості. Він не міг не бачити нових соціальних небезпек для населення африканських країн після здобуття незалежності. З одного боку, головною небезпекою для звільнених народів він вважав не колоніалізм, а національну буржуазію і національних правителів, які здобули владу, в силу їхньої неідеологічності. Слабку розвиненість національної буржуазії він вважав причиною загальної слабкості національної свідомості у нових державах. І при цьому він, звертаючись до народів континенту, більшою мірою апелював до маніхейських традицій бачити у європейцях ворогів. Фанонів маніхейзм, який підкреслюється дослідниками його творчості, закономірно проявлявся у закликах до боротьби з метрополіями як з абсолютним злом і відповідним ставленням до тих, хто представляв метрополію: «кожний француз в Алжирі – ворог»⁶⁴³.

У фанонових оцінках психології соціального субстрату, який виборює незалежність, не було прямої аналогії з етнопотестарною

---

⁶⁴² Цит. за: Гордон А.В. Проблемы национально-освободительной борьбы в творчестве Франца Фанона / А.В. Гордон. – М., 1977. – С. 28–29.

⁶⁴³ Див.: там же. – С. 33, 52.

племінною психологією світанку історії, але така аналогія виникає сама по собі, коли читаєш таке: «Колонізований дивиться на місто європейця жадібним, заздрісним поглядом. Він марить про володіння. Про всі види володіння: сидіти за столом європейця, спати в ліжку європейця, якщо можливо з його дружиною. Колонізований заздрить». Заздрість, природно, породжує загарбницький інстинкт, який колонізований виправдовує у самому собі, і Фанон цього не приховує: «Цей ворожий, придушуючий, агресивний, оскільки відштовхує усіма своїми кутами, світ являє для маси колонізованих не пекло, від якого хочеться тікати якнайшвидше, а рай, до якого можна дотягнутися рукою, але який охороняється сторожовими собаками»⁶⁴⁴.

Безумовно, насильство в ході антиколоніальної боротьби мало соціальну основу, а відтак може вважатися проявом захисної агресивності. Разом із тим, на що звертав увагу Фанон, боротьба, супроводжувана насильством, часом докорінно змінює і психологію, і психіку людини – вона виганяє з його душі страх, примушує до перемоги над самим собою, допомагає позбутися страху смерті, зміцнює солідарність, у т.ч. через колективне насильство. Фанон звертав увагу на схильність колонізованих до жахаючих міфів, до орґаїстичних танців, на пожвавлення міжплемінних конфліктів⁶⁴⁵.

Колонізований, за словами Фанона, «підкорений, але не приручений. Він принижений, але не впевнений у своєму приниженні. Він терпляче чекає, коли колонізатор приспить пильність, аби взяти над ним гору... Він завжди готовий залишити роль здобичі, щоб стати мисливцем. Колонізований – це переслідуваний, який постійно мріє стати переслідувачем»⁶⁴⁶. В такій ситуації, вважав Фанон, атрибути колоніального насильства можуть підбурювати до аналогічної реакції. Але в будь-якому разі насильство стає психологічною потребою, воно звертається до рефлексів, інстинктів, емоцій⁶⁴⁷.

Беручи до уваги доіндустріальний характер соціального субстрату постколоніальних країн, можна казати, що усі рефлексії,

---

⁶⁴⁴ Цит. за: там же. – С. 86–87.

⁶⁴⁵ Див.: там же. – С. 91–93, 86.

⁶⁴⁶ Цит. за: там же. – С. 86.

⁶⁴⁷ Див.: там же. – С. 87.

інститути та емоції, про які казав Фанон, мали етнопсихологічну природу і в такій якості впливали на політичну поведінку новоутворених держав. Між тим, сам європейський світ, проти якого спрямовувалося насильство колонізованих, переглядав принципи взаємовідносин, намагаючись максимально зменшити в них силовий компонент.

Із деколонізацією відносини у міжнародній системі неминуче мали опинитися під впливом цивілізаційних властивостей, притаманних звільненим народам. Тривале домінування з боку капіталістичних держав залишило у їхній свідомості антикапіталістичну упередженість. Негативне ставлення до капіталізму посилювалося і цивілізаційними традиціями. Скажімо, споконвічні в ісламі ідеї справедливого розподілу матеріальних благ із крахом колоніалізму втілилися у доктрину «ісламського соціалізму». Інтерес до соціалізму у тропічній Африці заохочувався такими цивілізаційними рисами цього регіону, як традиція комунального користування природними ресурсами, насамперед землею, що пояснюється фахівцями традицією сакрального ставлення до них. До загальних цивілізаційних властивостей тропічної Африки зараховують також невіддільність людини від засобів виробництва, общинність життєвого укладу, колективізм, міфологічність свідомості. У нових африканських державах «природною традиційною основою були племенні зв'язки, общинно-кланові структури самоврядування, принципи соціально-корпоративних і патронажно-клієнтних взаємовідносин»⁶⁴⁸.

Цивілізаційні особливості постколоніального простору, насамперед розповсюдження практик общинної справедливості і рівності, могли суттєво посилити позиції Радянського Союзу та його сателітів – конкурента західного світу за глобальний вплив. З другого боку, Захід усвідомлював, що утримати пост-коллоніальні країни під своїм впливом він зможе лише зберігаючи і розвиваючи контакти з ним, у т.ч. через інтенсифікацію міжлюдських стосунків. Тобто, необхідно було забезпечити толерантний характер

---

⁶⁴⁸ Бондаренко Д.М. Цивилизационная общность субсахарской Африки / Д.М. Бондаренко, Л.С. Васильев, В.К. Гура // Цивилизационная структура современного мира. – К. 2008. – Т. 3, кн. 2. – С. 253–254, 257.

відносин між колишніми колонізаторами і людьми, які в ході визвольної боротьби набули тих психологічних рис, на які вказував Фанон. Нарешті, осмислення світом колоніальної епохи синхронізувалося з осмисленням причин і чинників Другої світової війни. У світі в цілому прийшли до розуміння необхідності запобігати використанню такого аргументу для розв'язання війни, як захист етнічних родичів від дискримінації у країнах проживання. Налагодження ж відносин з колишніми колоніями через людський обмін також висувало завдання гарантування правового захисту етнічних груп вихідців із колишніх колоній, які неминуче мали виникати в європейських країнах. Загальна соціальна і правова думка у світі спрямувала зусилля на створення правових засад для комфортного проживання національних меншин у країнах поселення.

Загальний розвиток міжнародного права після Другої світової війни відбувався під знаком максимального забезпечення людства від рецидивів тоталітаризму. Психологія мас, особливо здатність до швидкої трансформації у натовп, якому властивий агресивний «мобінг», являла собою зворотню сторону колективного інтересу. Тоталітарна масова психологія спиралася на принцип винятковості «свого» колективного права, спекуляція яким давала можливість маніпулювання суспільством.

Убезпечення міжнародного правопорядку від тоталітарної індоктринації логічно потребувало протилежної політико-правової філософії. Поступово набувала популярності ідеологія ліберальної демократії, яка одночасно і заохочує єдність суспільства, і гарантує кожному з його членів безпеку від колективного диктату. Крайнім виразом ліберальної демократії взагалі є принцип пріоритетності індивідуальних прав над колективними, а іноді взагалі заперечення колективного права як феномена, але, на нашу думку, найоптимальнішим виразом цієї ідеології є принцип паритетності цих двох видів права.

У будь-якому разі повоєнний лібералізм з його ідеєю кожної окремої людини як вищої цінності взяв на себе функцію запобіжника від маніпулювання груповою, у т.ч. етнічною, психологією в егоїстичних інтересах тих або інших держав, корпорацій, політичних партій або рухів. Запровадження лібералізму у ті норми міжнародного права, які стосуються етнічності, сприяє

запобіганню її політичної інструменталізації, у т.ч. запобігання її використання для руйнування порядку у міжнародній системі.

Міжнародні правові акти, спрямовані на забезпечення інтересів і потреб національних меншин, аби запобігти використанню останніх у міжнародній системі як ентропиків, мають два рівні чинності – глобальний і регіональний. До правових актів глобального рівня належить, насамперед, Загальна декларація прав людини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН у 1948 р. Ключове положення Декларації, яке стосується етнічного чинника, викладено у статті 2-й: «Кожній людині належать всі права і всі свободи, проголошені цією Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного, соціального чи станового походження, майнового або іншого стану»⁶⁴⁹.

Важливе значення для посилення регулятивної функції міжнародного права мало подальше поглиблення тих його принципів, які орієнтовані на більшу впорядкованість відносин у системі. У 1950 р. Китай здійснив воєнне вторгнення у Тибет – країну між ним та Індією – і включив його до свого складу. Відвертий акт агресії викликав осуд багатьох країн. Для нормалізації відносин з Індією, яка мала торгові інтереси у Тибеті, Китай у 1954 р. узгодив відносини з нею на основі принципів «панча шила» (взаємна повага територіальної цілісності і суверенітету, ненапад, невтручання у внутрішні справи, рівність і взаємна вигода, мирне співіснування), які набули світового визнання, стали свого роду нормативами поведінки у міжнародній системі.

Декларація прав людини орієнтована на захист конкретного індивіда і, відповідно, не може виконувати функцію прямого регулювання міжнародною системою, структура якої складається з національних держав та їхніх об'єднань. Однак він неоціненний з точки зору утвердження принципів взаємовідносин між людьми, якими можуть регулюватися і відносини між соціальними субстратами.

---

⁶⁴⁹ Права людини в Україні. Інформаційно-аналітичний бюлетень Українсько-Американського Бюро захисту прав людини. Випуск 21: Права меншин / Ред. кол.: З. Антонюк, С. Глузман, В. Жмир, Є. Захаров та ін. – К., 1998. – С. 32.

Власне національних держав і народів стосується прийнятий ГА ООН у 1966 р. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права. Пакт, насамперед, підтвердив ініційовану ще В. Вілсоном легітимацію можливості структурного розширення міжнародної системи і тим самим автоматично підтвердив легітимність структури, якою вона утворилася за результатами деколонізації. Правосуб'єктність нових елементів структури явно розумілася невід'ємно від їхніх етноісторичних прав: «Всі народи мають право на самовизначення. На підставі цього права вони вільно встановлюють свій політичний статус і вільно забезпечують свій економічний, соціальний і культурний розвиток» (ст. 1). Індивідуальний рівень прав підтверджений другою статтею: «Держави, які беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються гарантувати, що права, проголошені в цьому Пакті, здійснюватимуться без будь-якої дискримінації щодо раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, народження чи інших обставин»⁶⁵⁰, яка майже дослівно повторює Загальну декларацію прав людини.

У подальшому більший наголос у міжнародних пактах став робитися на індивідуальних правах носіїв етнічності, що особливо відображено у таких принципових документах, як Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин, прийнята ГА ООН у 1992 р., та Резолюція Комісії з прав людини ООН з тотожною назвою (1995 р.). Індивідуалістська спрямованість обох документів не зменшує їхньої регулятивної ролі для міжнародного порядку. Регулятивність Декларації і Резолюції полягає у тому, що закликаючи держави до дій, відповідних положенням документів, вони тим самим орієнтують їх на досягнення однакових властивих ознак. Декларація встановлює, що «державам слід сумлінно виконувати обов'язки та зобов'язання, які вони прийняли на себе згідно з міжнародними договорами та угодами, учасниками яких вони є». Резолюція, у свою чергу, «настійно закликає держави вжити у відповідних випадках усіх необхідних конституційних, законодавчих, адмі-

---

⁶⁵⁰ Там само. – С. 59, 60.

ністративних та інших заходів для сприяння дотриманню та здійсненню на практиці Декларації (вище згадані – *О.М.*)»⁶⁵¹.

Виконання державами таких закликів фактично сприяло б досягненню ними подібності у тих зв'язках між їхніми інститутами, до яких і зводиться феномен державності. Подібність у внутрішніх зв'язках, по-перше, нівелювала б негативні наслідки фракталізації міжнародної системи, спричинені зовнішньою несхожістю її елементів. По-друге, подібність держав за внутрішніми зв'язками сприяла б їхній подібності за властивостями, що значно краще гармонізувало б системні зв'язки між ними. Нарешті, Декларація сприяє гомеостазові міжнародної системи шляхом стабілізації її структури, попереджаючи, що викладене у ній «не може бути витлумачене як таке, що допускає будь-яку діяльність, яка суперечить цілям і принципам Організації об'єднаних націй, включаючи принципи поваги суверенної рівності, територіальної цілісності і політичної незалежності держав»⁶⁵².

Поєднання групового та індивідуалістського розуміння прав національних меншин продовжилося і на європейському рівні. Рамкова конвенція про захист національних меншин, прийнята Радою Європи у 1995 р., наголошує, що «захист національних меншин та прав і свобод осіб, які належать до цих меншин, є невід'ємною частиною міжнародного захисту прав людини і як такий є одним із напрямів міжнародного співробітництва» (ст. 1)⁶⁵³.

Загалом зміст Конвенції підпорядкований захисту окремих осіб. Водночас, посилення на національну меншину як на груповий суб'єкт свідчить про визнання етнічності певним сегментом соціального субстрату національної держави. Конвенція у преамбулі ставить за мету недопущення інструменталістського використання

---

⁶⁵¹ Там само. – С. 82, 84.

⁶⁵² Декларация о правах лиц, принадлежащих к национальным или этническим, религиозным и языковым меньшинствам // Электронный ресурс [Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/minority_rights.shtml]

У даному випадку посиляємося на російськомовний переклад Декларації через грубу помилку в україномовному перекладі, яка спотворює зміст відповідної статті 18. На жаль, ця помилка присутня не лише у збірнику «Права людини в Україні», а й досі залишається у тексті Декларації, вміщеному за електронною адресою: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_318

⁶⁵³ Права людини в Україні: Вип. 21. – С. 136.

таких сегментів для руйнування встановленого порядку у взаємодіях між елементами міжнародної системи: у преамбулі декларується рішучість держав-членів Ради Європи «визначити принципи, які мають поважатися, та зобов'язання, що з них випливають, з метою забезпечення у державах-членах та інших державах, які можуть стати учасниками цього документа, ефективного захисту національних меншин та прав і свобод осіб, які належать до цих меншин, у межах законності, поважаючи територіальну цілісність та національний суверенітет держав»⁶⁵⁴.

Ще одним принципово важливим, оскільки стосується регіону з особливо складною етнополітичною структурою, міжнародно-правовим документом є Африканська хартія прав людини і народів, прийнята державами-членами Організації Африканської Єдності у 1984 р. Хартія особливо підкреслює міжнародну суб'єктивність національних спільнот (у лексиці документа – народів), їхню рівність та право на самоповагу, неприпустимість панування одного народу над іншим. У ст. 20 Хартії наголошується на праві народів на існування і на самовизначення, на праві тих із них, що перебували у колоніальній залежності, на звільнення від пут панування будь-якими засобами, що визнаються міжнародним співтовариством⁶⁵⁵.

Винятково важливим для стабілізації структури міжнародної системи у її європейському просторі став Заключний акт Наради з безпеки співробітництва у Європі, прийнятий у 1975 р. Ініціювання наради Радянським Союзом, чого не могли не розуміти інші держави, було зумовлене його метою визнати непорушними кордони, встановлені після Другої світової війни, у т.ч. ті радянські кордони, які включали території, відторгнуті від інших держав з населенням, відірваним тим самим від своїх етнічних субстратів. Західні держави задовольнили наміри СРСР лише частково, погодившись на недопущення тільки силової зміни кордонів у Європі, але взамін СРСР був змушений погодитися на включення у прийнятий у Гельсінкі Заключний акт положення про захист прав людини. В той момент, коли СРСР вважав себе непорушним монолітом,

---

⁶⁵⁴ Там само. – С. 135–136.

⁶⁵⁵ Африканская хартия прав человека и народов // Электронный ресурс [Режим доступа: <https://www1.umn.edu/humanrts/russian/instree/Rz1afchar.html>]

концепція захисту прав людини загрожувала йому як тоталітарній антидемократичній державі інформаційною та психологічною інтервенцією з боку зовнішнього світу. Тому радянське керівництво на той момент вважало себе у програвшій⁶⁵⁶. Воно не могло передбачити розпад СРСР і ті можливості для маніпулятивного втручання у справи колишніх радянських республік, що їх відкриє для нового російського керівництва цинічне й лицемірне застосування положень «гуманітарної корзини» акту, у якій зосереджені вимоги щодо захисту прав людини.

Справді, Гельсінський документ надихнув правозахисний дисидентський рух у країнах «соціалістичного табору», чим розмивалася тоталітарна ідеологія, на яку спиралися комуністичні режими. З другого боку, непередбаченими наслідками Гельсінки стали націоналізм і ксенофобія⁶⁵⁷. Річ у тім, що потужні держави отримали можливість під маскою захисту прав своїх етнічних діаспор в інших державах проявляти щодо останніх загарбницьку агресивність.

Рух за права національних меншин міг стати реальною загрозою міжнародному порядку, що потребувало інституційного контролю за ситуацією у цій сфері. На глобальному рівні таким інститутом стала посада Верховного комісара ООН з прав людини, а на Європейському – Верховного комісара ОБСЄ з питань національних меншин. На Африканському континенті Хартією прав людини і народів передбачено функціонування спеціальної комісії для контролю за її виконанням державами, а сама вона уповноважувалася виконувати у цій сфері завдання, що їх може доручити Асамблея глав держав та урядів. Ще меншими функціональними повноваженнями наділені керівні органи утвореної у 1969 році Організації ісламська конференція (від 2011 р. – Організація ісламського саїробітництва) – Саміти королів, глав держав та урядів, Конференція міністрів закордонних справ, Генеральний секретаріат⁶⁵⁸.

Усі названі інституції наділені переважно моніторинговими, оцінювальними та адміністративними функціями і не мають

---

⁶⁵⁶ Кальвокоресси П. Указ. соч. – Кн. 1. – С. 100.

⁶⁵⁷ Корі В. Непередбачені наслідки Гельсінки / В. Корі // Права людини в Україні. Вип. 21. – С. 372–381.

⁶⁵⁸ Устав Организации исламская конференция // Электронный ресурс [Режим доступу: <http://www.worldislamlaw.ru/?p=145>]

реальних важелів практично долати у міжнародній системі ентропію, спричинену спекулятивним використанням міжнародного права та політичною інструменталізацією етнічності. Декларування намірів щодо убезпечення регіонального міжнародного порядку від його дезорганізації, спричиненої інспіруванням політизації етнічності, відбулося і у просторі Співдружності Незалежних Держав – об'єднанні колишніх республік СРСР для мирного демонтажу імперії. Наміри такого роду були вміщені у Конвенцію про забезпечення прав осіб, що належать до національних меншин (1994 р.): «Жодне зобов'язання Договірних Сторін, що випливає з цієї Конвенції, не може бути витлумачене як підстава для будь-якої діяльності чи дії, які суперечать загально визнаним принципам і нормам міжнародного права, включно з принципами поважання суверенної рівності, територіальної цілісності та політичної незалежності держав»⁶⁵⁹. Інституційним механізмом забезпечення дієвості Конвенції було визначено Комісію з прав людини, утворену відповідно до Статуту СНД.

Два основні чинники відіграли певну роль у тому, що міжнародні пакти із захисту національних меншин не змогли запобігти політичній інструменталізації етнічності, а відтак і посиленню ентропії у міжнародній системі. По-перше, не наділеність інституцій, відповідальних за функціонування відповідного пакету міжнародних пактів, достатніми повноваженнями щодо оперативного втручання у ситуації, коли етнічність використовується для агресивних дій одного із міжнародних суб'єктів проти іншого. Статутом ООН передбачено використання миротворчих сил для припинення збройних конфліктів. Але їхнє використання ускладнюється іншим чинником – присутністю в системі ООН рудимента міжімперського управління системою у вигляді Ради Безпеки, яка єдина наділена правом визначати необхідність застосування миротворчих сил і погоджуватися на їхній склад, який формується із контингентів, делегованих країнами-членами ООН. Цей принципово важливий чинник залишався вирішальним і після створення в структурі Секретаріату ООН Департаменту операцій з підтримання миру (1992 р.), формально підпорядкованому

---

⁶⁵⁹ Права людини в Україні. Вип. 21. – С. 411.

Генеральному Секретарю ООН і функціонуючому під керівництвом одного із його заступників.

Негативний прояв імперського рудимента у міжнародній системі посилювався тим, що ті великі держави, які цей рудимент уособлювали, боролися за ієрархічний статус, який надавав би максимально можливих (в ідеалі – абсолютних) регулятивних можливостей. Конкуренція між найпотужнішими регуляторами системи заохочувала різні держави, у яких була можливість власного вибору, до вияву лояльності тому або іншому з них. Лояльність могла мотивуватися різними мотивами – ідеологічними, воєнно-політичними, економічними, але в будь-якому разі вона була націлена на здобуття підтримки при здійсненні політики щодо інших держав. Останні, в свою чергу, були зацікавлені у збільшенні кола сателітів, через що демонстрували готовність такої підтримки навіть там, де потенційний сателіт міг проявляти загарбницьку агресивність, інструменталізуючи для цього етнічність. Навіть ті ситуації, де сторонами конфліктів виступали держави зі спільним об'єктом лояльності, були вигідні провідним державам, бо наділяли їх функціями арбітра. Фракталізація міжнародної системи, особливо за наслідками деколонізації, була позначена повсюдним незбігом між просторами етнічності і державності, що спокушало кожного нового суб'єкта до претензій на те, щоб була забезпечена гармонізація між простором його етнічного субстрату і державними кордонами.

Як типовий приклад можна назвати «війну за Огаден» – частину Ефіопії, населену переважно сомалійцями. Вже у 1960 р., в умовах піднесення національно-визвольних рухів в африканських країнах, яке мало б зміцнювати солідарність між ними, Сомалі висунуло претензії на край під назвою Огаден, який опинився в складі Ефіопії. Почалися прикордонні зіткнення між двома країнами, які періодично тривали до 1964 р. По-суті, стався рецидив етнопотестарної зовнішньополітичної поведінки, який мав своїм джерелом трайбалістський устрій Сомалі і відповідну психологію його соціального субстрату. Сомалійський диктатор Сіад Барре спровокував на повстання сомалійців Огадена і постачав їм зброю. Джерелом постачання зброї був Радянський Союз, який підтримував режим Барре, оскільки той проголосив курс на побудову соціалізму. Підтримка Радянським Союзом сомалійського режиму зумовлю-

валася й тим, що Ефіопія в той час здійснювала співробітництво із США, а відтак була перешкодою для геополітичних планів Кремля. Так тривало до 1976 р., поки в Ефіопії не прийшов до влади диктатор також із соціалістичними намірами – Менгісту Хайле Маріам. Відповідно, розрив Ефіопією відносин із США, ФРН та Великою Британією купно із соціалістичними гаслами перетворили цю країну на сателіта СРСР, який тепер не був зацікавлений у дестабілізації цієї країни методом політичної інструменталізації сомалійської етнічності. Тому спроба Сіада Барре у 1977 р. захопити Огаден збройним шляхом поставила СРСР перед складним вибором. Зрештою він взяв бік Ефіопії, поставивши перед сомалійським диктатором вимогу припинити воєнні дії. У відповідь Барре розірвав договір про дружбу між Сомалі і Радянським Союзом, але залишився без будь-якої зовнішньої підтримки. Ефіопія, навпаки, отримала воєнну підтримку з боку СРСР, інших соціалістичних країн і витіснила сомалійські війська зі своєї території⁶⁶⁰.

Сомалійці взагалі опинилися розділеними між чотирма державами – крім згадуваних Сомалі та Ефіопії великі їхні групи живуть у Джибуті та Кенії, що зумовлено довільним проведенням кордонів у колоніальний період. Для континенту, де мешкає понад 500 етнічних спільнот, ця спадщина є винятково конфліктогенною.

Хронічного характеру набула напруженість між Камеруном та Нігерією з приводу півострова Бакассі, який під час деколонізації дістався Камеруну, але населений переважно нігерійськими етнічними спільнотами. Цим фактом Нігерія обґрунтовує зазіхання на нафтові родовища півострова, декларуючи їх як відновлення історичної справедливості⁶⁶¹.

Слід визнати, що ідея етнічної гомогенності соціального субстрату не набула загальності при державотворенні в Африці.

---

⁶⁶⁰ Див.: Валецький О. В. Война в Сомали – история и современность / О. В. Валецький // Електронний ресурс [Режим доступу: <http://www.soldiering.ru/war/somali/voina-v-somali.php>]; Weiss K. The Soviet Involvement in Ogden War / Kenneth Y. Weiss // Professional Paper 269 / February 1980. – 5 p. // Електронний ресурс [Режим доступу: <http://www.cna.org/sites/default/files/research/5500026900.pdf>]

⁶⁶¹ Смирнов А. Африка воюет за «черное золото» / А. Смирнов // *Коммерсантъ*. – 1994. – 17 сентября // Електронний ресурс [Режим доступу: <http://www.kommersant.ru/doc/89965>]

Особливо чітко це стало проявлятися на завершальному етапі деколонізації, коли у світі дедалі популярнішим ставало розуміння нації як спільноти громадян. Пріоритетність територіальної ідентичності над релігійною проявилася у Західній Сахарі, чиє арабське та арабізоване ісламське населення не погодилося увійти ні в ісламську Мавританію, ні в ісламське Марокко, ні, як це пропонував колишній колоніальний володар Іспанія, розділитися по цих двох країнах, і в 1975 р. розпочало війну за створення окремої держави, яка була проголошена наступного року під назвою Сахарська Арабська Демократична Республіка. Інший приклад – Еритрея, двоконфесійність населення якої не завадила його об'єднатися для боротьби проти Ефіопії за незалежність, яка була проголошена у 1993 р. після тридцятирічної війни з урядовими військами.

У відстоюванні власних інтересів держави дедалі менше керувалися своєю цивілізаційною ідентичністю. Етнорелігійна солідарність арабського світу дала можливість палестинським арабам зберегти себе як окрему спільноту після того, як половина з них була змушена тікати з території новоутвореного Ізраїлю і їх прийняли Йорданія (750 тис. чоловік), Ліван (400 тис.) та Сирія (200 тис.). Однак, ця солідарність одразу зникла, коли палестинці почали втручатися у внутрішньополітичні справи країн-реципієнтів. У 1970 р. проти них було застосовано репресії з боку йорданської влади. Виступивши на стороні мусульман у громадянській війні у Лівані (1975–1989 рр.), палестинці викликали ненависть ліванських християн, які помстилися тим, що дозволили ізраїльській армії вчинити над ними розправу. Спільна насторога євреїв та іранців щодо арабів зумовила їхнє тодішнє зближення попри релігійну відмінність. Вважають, що Ізраїль підтримував Іран, коли той відбивав наступ іракців у 1980-ті рр. Якщо упередженість євреїв до арабів була реакцією на вороже ставлення арабського світу до Ізраїлю як держави, то аналогічна упередженість іранців пояснюється тривалою історичною традицією, яка йде від боротьби персів за державність в часи Арабського халіфату⁶⁶².

Етнічний чинник був використаний військовими у Греції, яку в 1974 р., заради політичної консолідації населення, військові кола країни спровокували на спробу так званого енозису –

---

⁶⁶² Кальвокоресси П. Указ. соч. – Кн. 1. – С. 455.

приєднання Кіпру, населеного греками і турками, до Греції. Опір енозису з боку турків-кіпріотів та інтервенція на острів турецьких збройних частин спричинили жорстокий етнічний конфлікт, який завершився виникненням на території Кіпру двох просторів з моноетнічними соціальними субстратами – грецьким і турецьким. Конфлікт посіяв зерно недовіри у середовищі НАТО – на американський осуд іноземної військової інтервенції Туреччина відповіла демонстрацією зближення з головним натівським конкурентом – Радянським Союзом⁶⁶³.

У 1990–1991 рр. регуляторам міжнародної системи довелося вибирати між державно-історичним та національно-історичним принципом у ситуації щодо Кувейту. Застосувати до країни з арабською ідентичністю термін етноісторичний доволі проблематично, але в будь-якому разі її населення мало окрему ідентичність від народів навколишніх країн, хай вони також були арабами. Ірак, посилаючись на те, що Кувейт під час Османської імперії був частиною османського пашалика Басра, і через це має відійти до Іраку як спадкоємця цієї адміністративної одиниці, вторгнувся у Кувейт і піддав його пограбуванню. Відверта агресія викликала обурення у світі, у т.ч. з боку арабських країн, які солідаризувалися не з Іраком, а з жертвою його агресії. Міждержавна коаліція, очолювана Сполученими Штатами, за згодою ООН взяла на себе функцію покарання агресора, здійснивши операцію «Буря в пустелі», в ході якої іракські війська було розгромлено, а суверенітет Кувейту відновлено⁶⁶⁴.

Ідеальною умовою запобігання посиленню ентропійності міжнародної системи внаслідок політичної інструменталізації етнічності була б повна етнічна гомогенність соціальних субстратів національних держав. Однак, попередня історія формування та еволюції соціальних субстратів всередині елементів міжнародної системи робить цей ідеал недосяжним. І зараз спроби бездержавних етнічних спільнот набути статусу повноцінних елементів системи у вигляді моноетнічних національних держав наражаються на внутрішній конфлікт міжнародного права, закріплений Гельсінським актом, – одночасно і визнання права народів на

---

⁶⁶³ Там же. – С. 97–98.

⁶⁶⁴ Кальвокоресси П. Указ. соч. – Кн. 2. – С. 548–564.

самовизначення, і закріплення існуючих кордонів національних держав, і недопущення їхньої зміни без згоди цих держав. В силу цього регулятори системи опиняються у подвійному становищі, будучи зобов'язаними забезпечувати дієвість двох несумісних принципів. Компромісний варіант реалізації права етнічної спільноти на самовизначення – отримання того або іншого політико-правового, як правило автономного, статусу в межах держави проживання часто не влаштовує такі спільноти, оскільки сприймається як історична несправедливість і позбавлення права, яким користуються державно оформлені народи. До того ж в ряді випадків національні держави, побоюючись інструментального використання етнотериторіальної автономії іншими державами, відмовляють в ній національним меншинам. Настрої невдоволення проявляються рухами за національно-державне самовизначення, і нерідко держави-регулятори системи вдаються до спокуси використати ці рухи у власних егоїстичних інтересах – для ієрархічного самоствердження стосовно інших регуляторів.

Регулювання відносин у міжнародній системі, коли в них присутня етнічність, ускладнюється наявністю в ньому суперечностей між правом націй (етнічних спільнот) на самовизначення і принципом збереження територіальної цілісності існуючих держав. В силу цього навіть великі етнічні спільноти, які демографічно можуть кратно перевищувати населення деяких визнаних держав, не можуть здійснити державне оформлення без згоди держав, на території яких проживають.

Таким народом є, зокрема, 30-мільйонний народ курдів, чії етнічні землі розділені між Туреччиною, Іраком та Іраном. У спробах здійснити право на національно-державне самовизначення силовим шляхом вони намагалися скористатися підтримкою великих держав, але в результаті кожної із спроб погіршують своє становище. Коли у 1945–1946 рр. Радянський Союз зробив невдалу спробу відторгнути від Ірану території, населені азербайджанцями (проект Іранського Азербайджану), одночасно він підтримав створення курдами Ірану етнотериторіальної автономії – Мехабадської республіки. Але вивід радянських військ із Ірану за наполяганням інших учасників антигітлерівської коаліції залишив обидві квазі-держави беззахисними перед іранськими військами.

Лише невеликий курдський загін під командуванням Мустафи Барзани зумів прорватися на радянську територію⁶⁶⁵.

У 1961 р. боротьбу за національне самовизначення розпочали курди в Іраку, але в той момент Радянський Союз, який найбільше підтримував курдський рух через його ліву, просоціалістичну риторичку, опинився в ситуації, коли він був змушений одночасно підтримувати і рух проти так само просоціалістичного за риторичку іракського режиму. Лише після приходу до влади в Іраку антикомуністичних сил СРСР почав рішуче таврувати придушення ним курдського руху як геноциду.

У 1975 р. Іран надав допомогу курдам, які повстали в Іраку, аби дати відсіч зазіханням останнього на всю річку Шатт-ель-Араб, по якій проходить ірано-іракський кордон. Зі свого боку Ірак підтримав повстання іранських курдів у 1980 р., коли розпочав війну з Іраном, але безжалюбно розправився з курдами на своїй території, коли вони зробили кроки в бік іранського керівництва. Після розгрому Іраку в ході війни за Кувейт курди знову повстали, сподіваючись на американську допомогу, але США вирішили не демонструвати підтримки сепаратистському рухові, чим скористалося іракське керівництво, вчинивши жорстокі репресії щодо курдів⁶⁶⁶.

Ослаблення, за підсумками «холодної війни», одного із імперських регуляторів – Русської держави* на деякий час відкрило перспективу одноосібного регулювання міжнародного порядку Сполученими Штатами (монополярний світ). Реальна ж еволюція міжнародного порядку спростувала цю перспективу. По-перше, ослаблення Русської держави спокусило ряд інших великих світових акторів взяти на себе роль конкурента Сполучених Штатів. Серед них, насамперед, Європейський Союз, Китай, Індія, Бразилія. По-друге, сама Русская держава у статусі Російської Федерації не збиралася відмовлятися від регулятивної функції, від участі у міжімперському управлінні світовим порядком. Крім

---

⁶⁶⁵ Див.: Магомедханов В.М. Мустафа Барзани. Мехабадская гвардия / В. М. Магомедханов // Електронний ресурс [Режим доступу: <http://svitoc.ru/topic/2401-mustafa-barzani-i-mehabadskaya-respublika/>]

⁶⁶⁶ Кальвокоресси П. Указ. соч. – Кн. 1. – С. 544, 581–585.

*Розпад СРСР доречніше вважати не заміною однієї імперії (Радянської) на іншу (Російську Федерацію), а зменшенням фактично Русської держави, яка була ядром імперії і в царські, і в комуністичні часи, такою залишиться і зараз.

економічних, воєнних, політичних ресурсів учасники конкурентного змагання за ієрархічний статус у системі не забули про такий ресурс, як політична інструменталізація етнічності.

Російська Федерація досі не може похвалитися потужним економічним потенціалом, а відтак змушена миритися з обмеженими можливостями свого впливу на глобальний політичний процес. У такій ситуації інструменталізація етнічності стала активно застосовуваним прийомом для відновлення статусу РФ у міжнародній системі. Загальна обстановка у світі сприяла РФ у застосуванні цього методу. Більшість національних держав віддавали пріоритет державно-історичному принципу непорушності кордонів, який одночасно передбачав і невтручання у політичні ситуації у межах цих кордонів. В результаті в окремих випадках головні регулятори системи – ООН, ЄС та держави-члени цих організацій виглядали розгубленими, коли опинялися перед етнічними конфліктами, хід яких був прямим викликом моральним засадам правовідносин у просторі системи.

Так, етнічна проблема стала випробуванням для міжнародної системи на її аутопоїезисну здатність у кризових ситуаціях 1994 р., коли в африканській країні Руанді одна з етнічних спільнот – хуту розпочала геноцид щодо іншої спільноти – тутсі, знищивши до півмільйона людей, а решту змусивши тікати у сусідні країни, що було типовою етнічною чисткою. За винятком Франції, яка надіслала воєнний контингент для захисту біженців, інші країни виявили байдужість до ситуації і відмовилися захистити жертви етнічної чистки збройною силою або допомогти їм фінансами⁶⁶⁷.

Принцип невтручання у внутрішні справи національних держав дав керівництву РФ можливість уникнути міжнародних акцій, які поклали б край війні, яку вона розв'язала проти Чечні, що зробила спробу здобути незалежність: російське керівництво виправдовувало застосування сили посиленням на принцип непорушності кордонів, який не передбачав права автономій на самостійну їх зміну.

Найпотужніші регулятори системи із демократичної частини її простору також не уникали інструменталізації етнічності, особливо

---

⁶⁶⁷ *Кальвокоресси П.* Указ. соч. – Кн. 2. – С. 351–352.

коли цей прийом допомагав послабити позиції конкурента за ієрархічний статус у системі. Так США вдалися до бомбардувань воєнних об'єктів у Сербії, під час яких зазнало втрат і цивільне населення, коли уряд цієї країни намагався силою придушити національний рух албанців у автономному краї Косово. США застосували силу у ситуації, на що звертали увагу і американські аналітики, яка прямо стосувалася європейців, і з приводу необхідності захисту національної меншини від дискримінації, хоча аналогічні випадки в інших країнах їх не обходили⁶⁶⁸. Така подвійність підходів породжувала припущення, що в даній ситуації американські мотиви застосувати силу проти Сербії полягали в тому, що ця країна була одним із сателітів Російської Федерації – глобального конкурента Сполучених Штатів.

Росія здійснювала політичну інструменталізацію етнічності також апелюючи, коли їй це вигідно, і до державно-історичного, і до етно-історичного принципу. Перший із них був застосований у недопущенні незалежності Чечні на основі незмінності кордонів держав, як вони історично склалися. Використання другого принципу найбільше ілюструється політикою захисту «русского міра» – такою лексичною конструкцією російське керівництво означає території, населення яких вживає переважно русську мову і користується зразками рускої культури. Інструментальне використання рускої етнічності здійснюється керівництвом РФ у вигляді підтримки автономістських або сепаратистських рухів серед російськомовного населення у зарубіжних країнах. Поки що це країни-колишні республіки СРСР. Наймасштабними акціями політичної інструменталізації «русского міра» були інспірування конфлікту у Придністров'ї на території Молдови (перша половина 1990-х рр.), окупація українського Криму, де більшість складають етнічні руськіє, та інспірування антидержавного збройного виступу на русськомовному Сході України (2014 р.). В першому і ретшому випадках за підтримки Росії сепаратисти створювали ніким не визнані політико-адміністративні утворення – Придністровську

---

⁶⁶⁸ Bondow D. The U.S. Role in Kosovo / Doud Bondow // CATO Institute. – 1999/ March 10 // Електронний ресурс [Режим доступу: <http://www.cato.org/publications/congressional-testimony/us-role-kosovo>]

Молдавську Республіку, Донецьку Народну Республіку, Луганську Народну Республіку.

Росія не обмежувалася політичною інструменталізацією «руського міра» та інспірувала збройні виступи будь-яких сепаратистські налаштованих спільнот у тих державах-колишніх республіках СРСР, що відмовилися визнавати русское домінування і почали рух у бік демократичного простору, який асоціюється із США та ЄС – головними геополітичними конкурентами РФ. Так були інспіровані сепаратистські рухи абхазів та південних осетинів у Грузії. Для більшості аналітиків немає сумніву, що саме російське керівництво підтримує автономістські акції деяких русинських активістів у Закарпатській, і гагаузьких – в Одеській областях України.

Внутрішній конфлікт міжнародного права в частині одночасної легітимації і непорушності кордонів при невтручанні у внутрішні справи держав і права етнічних спільнот на самовизначення й надалі посилюють ентропійні прояви у міжнародній системі. Зважаючи, що ООН, покликана бути головним регулятором відносин у системі, функціонує поєднанням двох протилежних принципів – міжімперського консенсусу глобальних конкурентів та демократичного компромісу держав-елементів системи, залишається мало надій, що ця організація у нинішньому вигляді зможе зашкодити зростанню ентропії, тим більш що посилення конкурентів на моральні і гуманістичні засади міжнародного права, заради зміцнення та утвердження яких і утворювалася ця регулятивна інституція, і надалі спекулятивно використовуватимуться ними в егоїстичних інтересах.

10. ПЕРСПЕКТИВИ ЕТНІЧНОСТІ У ПОСТБІПОЛЯРНІЙ МІЖНАРОДНІЙ СИСТЕМІ

Розпад Радянського Союзу внаслідок поразки у «холодній війні» призвів до певного збільшення елементів міжнародної системи, але не ці кількісні зміни у її структурі були вирішальними для зміни відносин всередині неї. Найважливішим стало питання про здатність системи зберігати свою еквіфінальність після зміни ієрархічного розташування її регуляторів. Зменшена у розмірах Русская держава – Російська Федерація – лише почала «зосереджуватися», як це робила Російська імперія другої половини XIX ст. після поразки у Кримській війні, коли вона не могла вирішально впливати на відносини у системі. Логіка системної еволюції передбачала передачу регулятивної функції державі з незмірно потужнішим потенціалом – Сполученим Штатам. Виник варіант переходу до монополярного світу, але реалізуватися йому завадило набуття рядом елементів – Китаєм, Індією, Бразилією, «азійськими тиграми» та деякими іншими достатнього потенціалу, аби взяти участь у виконанні регулятивної функції, особливо в економічній сфері, в яку перемістилася конкуренція за ієрархічний статус. Дедалі зростаюча економічна і політична монолітність Європейського Союзу наближує також і цю підсистему до стану цілісного суб'єкта з відповідними амбіціями.

Поруч із «великою сімкою» найпотужніших держав поступово почала формуватися «велика двадцятка». При цьому продовжує функціонування такий механізм регулювання міжнародними відносинами, як ООН з принципом паритетності учасників (Генеральна Асамблея) і принципом міжімперського консенсусу (Рада Безпеки).

Названі структурні зміни у міжнародній системі сталися в умовах глобалізації відносин між її елементами – кратною інтенсифікацією сигналів між ними, урізноманітненням видів і поглибленням змісту контактів, збільшенням трансляторів сигналів та чинників впливу на поведінку елементів. З одного боку, зміна структури системи внаслідок падіння «залізної завіси» суттєво збільшила простір вільного взаємообміну між елементами, а з другого боку, інтенсифікація зв'язків всередині системи призвела до

просторового перерозподілу її внутрішньої енергії на користь тих нових акторів, які заблокували модель одноосібного регулювання. У результаті склалася ситуація, яка може вважатися, на думку Х. Булла, розбіжностями між міжнародною системою і міжнародним співтовариством: першу він розглядає як сукупність держав з окремими інтересами, що робить неможливим наявність у неї спільного інтересу, а другу як спільність цінностей, інтересів і правил поведінки, якими зумовлюється єдність політичного світу⁶⁶⁹.

Протистояння тенденцій до моно- і багатополярного світового простору характеризується, зокрема, А.С. Панаріним як зіткнення двох ідей – американської ідеї Заходу як єдиної цивілізації і германської ідеї безлічі національних суверенітетів, пов'язаних з двома архаїчними комплексами – провінціалізму та авторитарності. США, на його думку, протиставили цим комплексам «римську ідею» єдиного відкритого простору Заходу⁶⁷⁰.

Інші важливі особливості сучасної епохи, які мають значення для роздумів щодо ролі етнічності у глобалізованій міжнародній системі, полягають у тому, що відбувається перехід міжнародних конфліктів з глобального на регіональний і навіть на локальний рівні, і при цьому посилюється їхня безкомпромісність. Крім того, сторонами або однією із сторін дедалі частіше виступають не держави, а різного роду рухи, у т.ч. етнічні, мовні або такі, що маскуються під них; такі конфлікти тяжче піддаються врегулюванню через брак юридичної легітимності однієї із сторін⁶⁷¹.

Перспектива перетворення етнічності на одного з основних ентропиків міжнародної системи визначатиметься тим, як розвиватиметься її сполученість з національною державністю. Етнічність у політизованій формі може бути руйнівником існуючої держави і, навпаки, основою нового державного утворення. Держава, у свою чергу, може бути як конструктором та охоронцем етнічності, так і її руйнівником-асимілятором.

---

⁶⁶⁹ Див.: Каримова А. Б. Социология международных отношений: учебник для академического бакалаврата / А.Б. Каримова. – М., 2014. – С. 42.

⁶⁷⁰ Панарин А.С. Россия в цивилизационном процессе (между атлантизмом и евразийством) / А.С. Панарин. – М., 1995. – С. 80–81.

⁶⁷¹ Лебедева М. Международные процессы / М. Лебедева // Международные отношения: социологические подходы. – М., 1998. – С. 247–250.

Розглядати перспективи того чи іншого розвитку можна лише виходячи із презумпції життєздатності національної держави як базового елемента міжнародної системи. У сучасній літературі з глобалістики розповсюдження припущення про розмивання суверенності держав, про втрату ними своїх соціо-організуючих функцій, про перехід цих функцій до позадержавних суб'єктів – транснаціональних корпорацій, міжнародних об'єднань, навіть інституцій неурядового характеру.

Прогнози такого роду впливають, на наш погляд, із перебільшення, яке надається окремим фактам впливу великих бізнес-корпорацій на державні справи. На основі цих окремих фактів робиться загальний висновок про зсув державного суверенітету від держав до приватних, корпоративних, громадських утворень та мережевих структур, які дедалі частіше відіграють вирішальну роль у визначенні цілей багатьох держав і навіть наддержавних акторів⁶⁷². Так, повнота суб'єктності національних держав у культурній сфері ставиться під сумнів посиленнями на опір етнічності загальнонаціональним культурним проектам (приміром, етнічне відродження меншин), на регіоналістські рухи («Північна ліга» в Італії або рух за самовизначення Каталонії), на зміну їх етнодемографічного складу внаслідок припливу великих груп іммігрантів, на зміни культурної лояльності громадян внаслідок діяльності транснаціональних корпорацій. Аргументи такого роду розвиваються у концепції фіктивності культурного суверенітету національних держав, його стилізації⁶⁷³.

Утім, аналізи, які стосуються найближчої історичної перспективи, оптимістичніші. Скажімо, концепція «зіткнення цивілізацій», яка логічно має надавати їм суб'єктного статусу, розвивається її автором С.Гантінгтоном виходячи із симбіотичності цивілізацій і державних угруповань: тобто, хоч поведінка національних держав і визначається їхніми культурними уподобаннями, спільностями і відмінностями, але найбільше вони прагнуть могутності і процві-

---

⁶⁷² *Петропавловский Ю.* Глобализация и источники суверенитета: от национального государства к корпорациям / Ю. Петропавловский // *Закат империи США: Кризисы и конфликты.* – М., 2013. – С. 150.

⁶⁷³ *Малахов В.С.* Национальное государство, национальная культура и культурный суверенитет / В.С. Малахов // *Вопросы философии.* – 2011. – № 9. – С. 89–90, 92.

тання насамперед для себе, і саме вони залишаються основними гравцями на полі світової політики⁶⁷⁴. Цілком слушним у цьому зв'язку є зауваження Л. Шкляра, що цивілізація є надто широким явищем, щоб бути засобом ідентифікації особи, для якої значно важливішим є відчуття Батьківщини, з якої асоціюються народ і держава, і саме нація-держава має, на відміну від цивілізації, інституційні засоби захисту своїх громадян, чим посилює їхню національну самоідентифікацію⁶⁷⁵.

Національно-державне структурування ще довго зберігатиметься і в просторі ісламської цивілізації. Загалом іслам заперечує поділ умми на окремі ісламські національні держави. Разом із тим, слідування ідеї єдиної ісламської держави відповідає в цілому структуруванню міжнародної системи за державним критерієм, хоч один із елементів цієї структури – ісламська держава – і заперечував би свою «національність». Зрештою, навіть якби соціальний субстрат цієї держави називався не нацією, а якимось іншим словом, наприклад, арабським «ватан», це не спростовувало б його пов'язаності з державним підданством, як це має місце у «національних» державах. Зараз сполучення ісламізму та націоналізму є не поодиноким явищем – достатнього згадати про арабський націоналізм. При цьому досі не виникли не лише єдина ісламська держава, а й солідарний альянс ісламських держав. Спроби Організації ісламської конференції взяти на себе функції такого альянсу наразилися на незбіг інтересів окремих учасників⁶⁷⁶. Крім того, оскільки подолання відсталості мусульманських народів потребує суспільної мобілізації, яку можна здійснити лише владними механізмами, то ідея умми стає вже не такою актуальною, як ідея держави, що показав досвід модернізації, зокрема, Туреччини⁶⁷⁷. Нарешті, іслам об'єктивно стимулює націєтворення в силу того, що

---

⁶⁷⁴ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон; пер. с англ. – М., 2003. – С. 17.

⁶⁷⁵ Шкляр Л.М. Етноси та нації в процесі змін цивілізаційних парадигм / Л.М. Шкляр // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект. – К., 2004. – С. 261.

⁶⁷⁶ Див.: Зінько С. Ислам у сучасній світовій політиці / С. Зінько. – Львів, 2005. – С. 26–38, 102–103.

⁶⁷⁷ Див.: Барковская Е.Ю. Ислам и проблемы становления современной государственности на мусульманском Востоке: монография / Е.Ю. Барковская. – М., 2009. – С. 45–84.

від зародження він був невід'ємним від держави, тобто від інституту, який завжди виконував роль суспільного конструктора і охоронця віри⁶⁷⁸.

Збереження національної держави означатиме і збереження нації, яка є оболонкою і для полі-, і для моноетнічного соціального субстрату. Нації, зауважує з цього приводу Е. Сміт, і в сучасну епоху збережуться як історично-культурні, «легально-політичні» (зі своїм законодавством), ідеологічно об'єднані, міжнародно-суб'єктні територіальні утворення⁶⁷⁹.

Ймовірніше, зараз має йтися не про катастрофу нації та національної держави, а про еволюційну зміну деяких їхніх ознак і атрибутів. Навряд чи можна сумніватися, що у XXI ст. нації «вже не будуть такими, якими вони були у вік націоналізму – суверенними державами, які добиваються своїх інтересів у боротьбі одна з одною, спираючись на окремі мінливі союзи. Замість цього вони стануть складовими регіональної федерації, а власні інтереси будуть переслідувати в рамках і за правилами утвореного ними самими конституційного і правового порядку. Вони будуть суверенними як єдність, долю якої будуть визначати самостійно»⁶⁸⁰. Але необачно при цьому обійти увагою те, що сталі позиції глобалізації, які спостерігаються у багатьох сферах, не призвели до розмивання національно-державних орієнтацій. Джерелом національно-державної сталості, при цьому, називаються традиційність національних економічних просторів, стабільність правового і суспільного ладу кожної країни і зміцнення в них політичних режимів, здійснення національно-державними організаціями захисної функції, стала єдність у національних спільнотах ціннісних настанов, способу життя, мови і культури⁶⁸¹.

---

⁶⁷⁸ Міжнародні відносини та світова політика: підручник / Кер. авт. кол. В.Ю. Крушинський; за ред. В.А. Манжолі. – К., 2010. – С. 615.

⁶⁷⁹ Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Е.Сміт; пер. з англ. – К., 2006. – С. 80–85.

⁶⁸⁰ Вагнер Г. Становление континентов: ответ наций на процесс глобализации / Г. Вагнер // Политическая структура современного мира. Сб. науч. статей. – М., 2010. – С. 94.

⁶⁸¹ Галкин А.А. Национальное самосознание как источник ценностных и политических мотиваций / А.А. Галкин. – Полития. – 2015. – № 1. – С. 7–8.

Позитивні перспективи найближчого майбутнього національних держав можна підтвердити, виходячи із досвіду радянської цивілізації. Стосовно сутності цієї цивілізації існує думка, що «радянська модель була стратегією модернізації, заснованої на синтезі імперської і революційної традицій, але вона була також і глобальним явищем. Її формування, експансія і розпад не можуть бути пояснені без врахування міжнародних зв'язків, а її історія була суттєвою частиною глобалізаційного процесу у ХХ столітті. Як показали події останніх років, не лише посткомуністична частина світу, а й глобальна ситуація формувалися радянським досвідом і будуть відчувати вплив довгострокових наслідків радянського колапсу»⁶⁸². Аналогічною є точка зору, що парадокс сучасної глобалізації полягає в тому, що капіталізм, будучи антиподом комунізму, досяг тієї історичної мети, яку ставив собі останній⁶⁸³.

Радянську модель і справді можна вважати регіональною глобалізацією. У ній запроваджувався регіональний космополітизм у вигляді концепції «нової історичної спільноти людей – радянського народу». Етнокультурна специфіка витискала на задній план методами русифікації, нав'язування спільного історичного міфу у русській версії, здійснювалися масштабні і безперервні спроби замінити місцеві традиції й обряди загальнорадянськими. Загальносоюзні і союзно-республіканські міністерства діяли фактично як транснаціональні корпорації, не зважаючи на місцеві потреби. Відбулася фактична уніфікація правового простору. Національна державність республік, що входили до Радянського Союзу, була, по суті, символічною, багато в чому декоративною і ритуальною. Тим не менше, навіть той набір політико-державної семіотики, що був залишений для населення республік, зумовив зміцнення в них, насамперед в автохтонних етносах, почуття національної єдності і прагнення самостійної державності.

Немає ознак того, що капіталістична глобалізація матиме інакший результат впливу на долю національних держав, а відтак і

---

⁶⁸² Арнасон Й. Советская модель как форма глобализации / Й. Арнасон // Неприкосновенный запас. – 2013. – № 4. – С. 53–76. – С. 76.

⁶⁸³ Див.: Астаф'єв А. Глобальна культура та соціальний порядок у концепції «сплошення світу» Томаса Фридмана / А. Астаф'єв // Філософська думка. – 2014. – № 6. – С. 84.

на долю їхніх етнічних субстратів. Етнічність, прив'язана до нації і держави, залишиться чинником впливу на міжнародні відносини також і в умовах глобалізації та її різновидів, таких як локалізація, субглобалізація або альтернативні глобалізації⁶⁸⁴. До останніх відносять, зокрема, етноглобалізацію. Появу цього терміна можна пояснити тим, що глобалізація загалом може розумітися у двох моделях – інтенсифікація зв'язків між суб'єктами, які зберігають і зміцнюють власну ідентичність, і гомогенізація суб'єктів через розмивання їхніх ідентичностей. Поки що немає переконливих ознак перемоги тієї або іншої моделі, як і картини їхнього взаємного доповнення, тому науковий аналіз глобалізації часом виглядає суперечливим. Таке відбувається, зокрема, у прогнозах етносоціального розвитку людства, або так званої етнічної глобалізації. Сам термін можна вважати відображенням певного фаталізму щодо етнокультурної диверсифікації планети. Але цей фаталізм мирно співіснує із припущеннями щодо етнокультурної різноманітності: «Глобалізація, з одного боку, супроводжується ослабленням почуття етнічності, але, з іншого, вона посилює етнізацію свідомості – на противагу технізації, урбанізації, асиміляції. Відбувається процес національного самоствердження, коли людина усвідомлює себе не лише як представник і носій культури, ментальності передусім конкретного народу, а й водночас як людина всесвіту⁶⁸⁵».

У етнополітології існують достатньо аргументовані думки про цілковиту поєднуваність глобалізації та етнічної гетерогенності світового соціального субстрату. Е. Сміт, зокрема, пояснює життєздатність етнічності вадами сучасної глобальної культури. За його оцінками, глобальна культура не має історичної основи ритму розвитку, відчуття часу і послідовності, вона безконтекстна й безчасова, нездатна вдаватися до минулого, вона плінна, повсюдна, безформна й історично неглибока, позбавлена будь-якого відчуття розвитку. Крім того, безчасова глобальна культура не відповідає

---

⁶⁸⁴ Див.: Бергер П. Культурная динамика глобализации / П. Бергер // Многоликая глобализация: культурное разнообразие в современном мире. – М., 2004. – С. 17–20.

⁶⁸⁵ Плохих В.І. Етнічна глобалізація: поняття та зміст / В. І. Плохих // Стратегічні пріоритети. – 2010. – № 3. – С. 116.

поточним потребам і не навіює ані спогадів, ані прагнень до неї, ані жодної колективної амнезії, яка б допомогла замінити наявні «глибокі» культури космополітичною «поверхневою» культурою, вона не зачіпає жодної струни серед величезної маси людей, поділених за класовою, статевою, регіональною, релігійною чи культурною ідентичністю. Вихід за межі етнічності внаслідок модернізації Е. Сміт вважає міфом, неспроможність якого впливає із нерозуміння тяглості тієї ролі, яку відіграють культурні та етнічні ідентичності, що виникли у домодерну епоху⁶⁸⁶.

Відповідно оцінюються і перспективи етнічності у міжнародній системі: «Так само дедалі більша взаємозалежність державних систем у різних регіонах світу, як і в Організації Об'єднаних Націй, висуває на передній план відмінності культур і прив'язує багатьох людей ще тісніше до їхньої етноісторії та спадщини, які, на їхню думку, опиняються під загрозою. Відчуття незамінності власних культурних цінностей загострюється з тим, як дедалі помітнішає глобальна одноманітність. Але це не просто питання реакції еліт чи народів на помічені загрози. Бажання зберегти давні цінності й традиції – це не просто ностальгія колекціонера старожитностей, це спонука до реставрації втраченої спільноти, до оживлення її «золотого віку», до відновлення спільноти за допомогою її очищення від чужорідних елементів та до законного повернення їй окремішньої культурної спадщини»⁶⁸⁷.

В українській етнополітології також існує думка, що постмодерна цивілізація не заперечує національні та етнічні особливості, а, навпаки, до певної міри сприяє їхньому збереженню та актуалізації, хоча і змушує їх конкурувати з масовими стереотипами й цінностями⁶⁸⁸.

Аналогічна точка зору присутня і в російській етнополітології: «...глобалізація на сучасному етапі розвитку людського суспільства не веде до витискання або заміни етнічності, а сприяє її актуалізації і політизації. Глобалізація дозволяє розширити політичне та інформаційне поле культурної партикулярності, вона

---

⁶⁸⁶ Сміт Е. Вказ. праця. – С. 40, 43, 71.

⁶⁸⁷ Там само. – С. 202–203.

⁶⁸⁸ Шкляр Л. М. Вказ. праця. – С. 263.

сприяє перетворенню міноритарних етнічних спільнот не просто на політично активних гравців, а й на міжнародних акторів»⁶⁸⁹.

Етнічна гетерогенність людства не заперечується й ісламськими ідеологами. Ідея світової умми мирно співіснує з ідштїхадом – принципом вільного вибору питань релігійного і суспільного життя, який відкриває можливість для утвердження людиною своєї інакшості⁶⁹⁰. Така можливість має належати і народам. У свою чергу така «інакшість», якщо спостерігається її поширення, стає запобіжником гомогенізації.

Загалом, футурологія деетнізації людства має ознаки парадоксу. Деетнізацію бачать засобом запобігання етнічним конфліктам, але вона ж може легко перетворитися і на делігітимацію багатьох національних держав, яким космополітична футурологія також передбачає або зникнення, або розмивання. Але глобальний крах національно-державної структуризації світового простору, зважаючи на етологічний інстинкт людей до соціумних форм існування, знову покликав би їх до групової самоідентифікації, яка найпростіше відбувається на етно-територіальних засадах.

Припущення, що світове інформаційне співтовариство не залишить у собі місця для етнічності, наражається на ряд інших ґрунтовних контраргументів. По-перше, починаючи з другої половини ХХ ст. у світі відбувається «етнічний ренесанс» у вигляді зростання інтересу до етнічної самобутності та заходів з її відродження та зміцнення. По-друге, розвиток технологічного компонента у різних країнах відбувається у взаємозв'язку з культурним, що зумовлює активізацію останнього. По-третє, сама інтенсифікація світової комунікації включає інтенсифікацію міжетнічних контактів, посилює етнічну самоідентифікацію людей та етнічну мобілізацію. Система масових комунікацій – радіо, телебачення, відео, персональні комп'ютери – дає можливість етнічним і мовним спільнотам розвивати власні соціальні й культурні мережі, що уможлиблює протистояння тиску загальнонаціональної культури, тим самим

---

⁶⁸⁹ Тишков В.А., Шабает Ю.П. Этнополитология. Политические функции этничности / В. А. Тишков, Ю. П. Шабает. – М, 2013. – С.317.

⁶⁹⁰ Див.у: Барковская Е.Ю. Ислам и проблемы становления современной государственности на мусульманском Востоке / Е.Ю. Барковская. – М, 2009. – С. 23–24.

стимулюючи етнічні націоналізми. Відтак зміна елементів та підвалин традиційної культури під дією глобальних ціннісних орієнтацій веде до прямо протилежного ефекту – до етнічної мобілізації як засобу зміцнення етнокультурної солідарності. Тобто, глобалізація породжує зворотну тенденцію – до індивідуалізації⁶⁹¹.

Впевненість у справедливості припущення про збереження етнічністю свого факторного впливу на міжнародну систему природно тягне за собою питання про зміст ролі, яку етнічність відіграватиме. З одного боку, не можна ігнорувати такий прояв глобалізації, як переважання на національних культурних ринках іноземного продукту над місцевим. Водночас, дослідники глобальних трансформацій визнають, що поки що важко визначити подальшу еволюцію національних культур⁶⁹². Невпевненість щодо гомогенізації культурної сфери дозволяє вважати, що ця непевненість впливає із спостережень за доволі сталою міцністю етнокультурних зразків і стереотипів, якими керуються у своїй поведінці ті, з кого складаються соціальні субстрати національних держав.

Безумовно, було б наївно пояснювати поведінку народів лише етнокультурною традицією, оминаючи матеріальні й прагматичні мотиви. Власне, і в середовищі суспільствознавців існує межа у визнанні значимості духовних мотивів політичної дії. Приміром, Р. Арон, ставлячи питання про взаємозв'язок між національним характером і дипломатичною або стратегічною поведінкою держав, не сумнівався, що національні стереотипи взагалі не заслуговують того, аби бути предметом наукового аналізу: «Хоч якими були б константи, що їх приписують таким народам, як французи, німці, іспанці, англійці, психологічно-культурологічний характер ніколи не буває єдиним джерелом дипломатично-стратегічної поведінки будь-якої політичної спільноти. Ця поведінка надто інструментальна, вона містить значний елемент розрахунку, щоб можна було припускати, ніби навіть при зміні вихідних даних, які визначають яку-небудь обстановку, один і той самий

---

⁶⁹¹ Ландабасо Ангуло А.И. Терроризм и этнополитические конфликты. Кн. 2. Терроризм сегодня / А.И. Ландабасо Ангуло, А. М. Коновалов. – М., 2004. – С. 292–293; *Смит Е.* Вказ. праця. – С. 35.

⁶⁹² Хелд Д. Глобальные трансформации / Д. Хелд, Д. Гольдблатт, Э. Макгрю, Д. Перратон; пер. с англ. – М., 2004. – С. 387, 437.

«характер» або один і той самий «дух» виражає себе в одній і тій самій поведінці. Якщо взяти дипломатичні константи, то вони визначаються ймовірно географічною, технічною і політичною стабільністю або неповторністю, ніж незмінністю національних характерів. Коли міняються обставини, то незмінним залишається не поведінка, а лише стиль, та й то, якщо можна так сказати, «з великою натяжкою». Тобто, поведінка держав не може бути передбаченою виходячи з «духу народу»⁶⁹³.

Складності у розстановці пріоритетів щодо мотивів поведінки держав значною мірою зумовлені тим, що як і в точних науках стосовно природних систем, так і в суспільствознавстві стосовно міжнародної системи немає загальноприйнятого визначення об'єкта. Моделі, що пропонувалися у цій галузі знання, характеризуються зосередженістю на якихось одних ознаках, найважливіших на думку їхніх авторів. Приміром, навіть претендуючий на всеохопність «світ-системний аналіз» І. Валлерстайна фактично зводиться до співставлення економічних ресурсів національних держав та структуризації світу за рівнем їхнього економічного розвитку. Згідно з таким підходом, розуміння глобалізації як суто економічного явища обмежується виділенням у ній таких ключових тенденцій, як проблема темпів і стабільності економічного розвитку, проблема безробіття, проблема розподілу доходів, проблема владних функцій між основними суб'єктами глобальної економіки та керованості глобальними процесами.

Матеріальні мотиви поведінки держав не підлягають сумніву. Красномовний епізод на підтримку матеріалістичних мотивів міжцивілізаційних відносин стався через дев'ять днів після 11 вересня 2001 р., тобто після атаки ісламських фанатиків на Сполучені Штати. На прес-конференції з приводу цієї події міністр закордонних справ Саудівської Аравії Аль-Фейсал заявив, що «держави усього світу повинні прагнути того, щоб вилікувати світ від пошесті тероризму», і що «тією ж мірою, якою терор спрямований проти Сполучених Штатів, він спрямований і проти ісламського світу з тим, аби утворити прірву між цим світом та усіма іншими цивілізаціями, і насамперед світом Заходу». П'ять днів по тому

---

⁶⁹³ Арон Р. Мир и война между народами / Р. Арон; пер. с франц. – М., 2000. – С. 349, 353, 354.

Саудівська Аравія офіційно розірвала відносини з урядом Талібану, який на той час правив в Афганістані і був звинувачений у підтримці терористичної організації Аль-Каїда, яку вважали організатором терористичного акту⁶⁹⁴. Ще категоричнішою у суто матеріалістичному поясненні міжнародних стосунків є думка, що «зіткнення країн і народів в сучасному світі, як правило, відбуваються не з питання про відданість ідеям Ісуса Христа, пророка Мухамеда або Будди, а з цілком прагматичних питань, пов'язаних із забезпеченням національної безпеки, національно-державного суверенітету, реалізації національних інтересів і т. д.»⁶⁹⁵.

Водночас, і в суто матеріалістичних підходах до глобалізації існують роздуми, які випливають із тези Е. Тоффлера про різноманітність культури як головної умови прогресу, а саме, що необхідно запобігати домінуючій над усім суцям спільній управлінській моделі, заснованій на універсальній ідеї, і, навпаки, сприяти моделі, основу якої становить ідея врахування індивідуальних особливостей, притаманних людській культурі на всіх її рівнях⁶⁹⁶.

У цивіліологічних дослідженнях, природно, наголос на ціннісних аспектах міжцивілізаційних відносин є значно сильнішим. Зокрема, підкреслюється, що значно суттєвішим наслідком вестернізації було не те, що вона погіршила рівень життя у «третьому світі», а те, що вона спричинила деструкцію ціннісно-світоглядних орієнтацій людей при прогресуючій кризі довіри до традиційних норм і уявлень у поєднанні з нездатністю адекватно сприймати чужі їм західні ментальності та етос. Навіть у випадку, коли життєвий рівень основної маси в абсолютному вимірі не погіршується або навіть дещо зростає, як у Туреччині в останні десятиріччя, це не знімає напруги, оскільки добути нечесним шляхом багатства і відповідний спосіб життя нуворишів сприймаються як виклик устоям і традиційним цінностям⁶⁹⁷.

---

⁶⁹⁴ Див.: Косач Г.Г. Саудовская Аравия после 11 сентября 2001 года: внешняя политика в условиях антитеррористической кампании / Г.Г. Косач // Ислам на современном Востоке. – М., 2004. – С. 284.

⁶⁹⁵ Гаджиев К.С. Геополитика / К.С. Гаджиев. – М., 1997. – С. 315.

⁶⁹⁶ Анилионис Г.П., Зотова Н.А. Глобальный мир: единый и разделенный / Г.П. Анилионис, Н.А. Зотова. – М. 2005. – С. 615.

⁶⁹⁷ Пахомов Ю. Н. Пути и перепутья современной цивилизации / Ю.Н. Пахомов, С.Б. Крымский, Ю.В. Павленко – К., 1998. – С. 140.

Можливо, думка С. Гантінгтона, що після «холодної війни» основні відмінності, якими розділений світ, є не ідеологічними, політичними чи економічними, а культурними, є певним перебільшенням ролі останніх, тим більше що він і сам звертав увагу на економічні причини міжцивілізаційного протистояння у розвинутих країнах, де місцеве заможне населення зустрілося з масою іммігрантів переважно з ісламських країн, прихід яких був викликаний економічними проблемами на історичних батьківщинах – перенаселенням, безробіттям і бідністю, але не можна не погодитися з ним у тому, що відродження релігії в сучасному світі зміцнює відмінності у засадничих цінностях, соціальних стосунках, звичаях і поглядах на життя народів, які належать до різних цивілізацій: «Культури можуть змінюватися, і природа їхнього впливу на політику та економічний розвиток може різнитися в різні історичні періоди. І все ж очевидно, що основні відмінності політичного та економічного розвитку різних цивілізацій мають коріння у відмінних культурах»⁶⁹⁸.

Розмірковуючи над раціональністю як визначальною, природною рисою західного мислення і поведінки, М. Фіннемор зауважує, що «не треба бути спеціалістом в галузі антропології, історії і літератури з вивчення простору, щоб зрозуміти, що переваги цілеспрямованої раціональності західного типу насправді не є такими очевидними (або природними порівняно з раціональністю незахідного типу), хоч західники навряд чи визнають це. Існує маса інших способів структуризації соціальної дії, особливо з точки зору ролей, ритуалів, обов'язків та зобов'язань, які, не будучи логічно послідовними за західними мірками раціональності, є, тим не менш, ефективними показниками суспільної поведінки...»⁶⁹⁹.

Сила етнокультурних стереотипів виразно проявляється з боку не лише ісламської чи іншої східної, а й з боку російської православної цивілізації. Серед основних етнопсихологічних імперативів, яким російський народ підпорядковує свою поведінку у міжнародній системі, є віра у свою особливу місію – стати

---

⁶⁹⁸ Хантінгтон С. Указ. соч. – С. 17, 180, 26.

⁶⁹⁹ Финнемор М. Нормы, культура и мировая политика с позиций социологического институционализма / М. Финнемор // Международные отношения: социологические подходы. – М., 1998. – С. 99.

духовним центром спочатку слов'янської, потім усієї православної, а можливо і світової цивілізації. Вся практика реалізації цієї ідеї відзначена зусиллями з розширення простору «руського міра», і немає ознак припинення чи хоча б стримування цих зусиль. Вони, ці зусилля, підживлюються нездійсненою мрією про Москву як «Третій Рим». Свого часу, на що звертав увагу М. Бердяєв, нездійсненність цієї мрії вилилася в спробу іншого глобального проекту – Третього інтернаціоналу, який філософ вважав суто русскою національною ідеєю: «Сталося те, що Маркс і західні марксистки не могли передбачити, сталося ніби ототожнення двох месіанізмів, месіанізму руского народу і месіанізму пролетаріату. Рускій робітничо-селянський народ є пролетаріат, і весь світовий пролетаріат, від французів до китайців, стає рускім народом, єдиним у світі народом»⁷⁰⁰. Виразно рускій націоналістичний зміст проекту Третього інтернаціоналу підтверджувався активною підтримкою, яку комуністичне керівництво СРСР отримало з боку євразійства – однієї з імперських ідеологій – та його представників.

Провал проекту етнічної гомогенізації людства через механізм Третього інтернаціоналу не зупинив рускіх правителів у спробі регіональної етнічної гомогенізації «радянського народу». Розпад СРСР, судячи з усього, вважається сучасними ідеологами руского націоналізму лише тимчасовою зупинкою на шляху розширення «руського міра» по всьому простору колишнього Радянського Союзу. Ідеологічною основою цього проекту стало неоєвразійство, для якого ідеалом є Московське царство XV–XVII ст., коли, як вважають його адепти, відбувалася сакралізація Русської держави і руского народу, а на основі монгольського порядку утворився московський, якому були притаманні усвідомлення Русі (мається на увазі, безумовно, Росія – О.М.) як єдиної спадкоємниці візантінізму, державна самостійність і незалежність, геополітична спадщина Чингізхана, усвідомлення Москви як православно-месіанської антитези католицькій і протестантській Європі⁷⁰¹.

⁷⁰⁰ Бердяєв Н.А. Истоки и смысл руского коммунизма / Н.А. Бердяев. – М., 1990. – С. 116.

⁷⁰¹ Дугин А. Г. Эволюция национальной идеи Руси (России) на разных исторических этапах (доклад в Институте философии РАН, февраль 2002 г.) / А.Г. Дугин // Основы евразийства. – М., 2002. – С. 729, 731–732.

Неоевразійство намагається не помічати тих пояснень руської історії, які ґрунтуються на аналізі її соціальних обставин, зокрема таких, як освоєння гігантських просторів, з якими більше пов'язана язичницька, ніж християнська культура; запозичений у Візантії аскетизм, необхідний для освоєння нових територій, але водночас упереджений до культурної творчості як такої; нігілістичний моралізм як похідний від аскетизму; проміжне розташування Росії між Сходом і Заходом, Північчю і Півднем, чим стимулювалася відкритість руської культури, зворотною стороною чого є її крихкість⁷⁰².

Натомість неоевразійця О. Дугіна захоплюють думки традиційного євразійця М. Трубецького, що двісті років Московської Русі – це двісті років Русі ідеальної, архетипової, суворо відповідної своїй культурно-історичній, політичній, метафізичній і релігійній місії. І саме великороси, які духовно та етнічно переміщалися з євразійськими націєбудівничими Чингізхана, стали ядром і зерном континентальної Росії – Євразії, перетопилися культурно і духовно в особливий інтегруючий, державоутворюючий етнос, що винятковість великоросів полягає в тому, що вони серед усіх слов'ян є єдиними євразійцями⁷⁰³.

У минулій «Великій державі» руське неоевразійство бачить ціннісний заряд, який свого часу дав гігантську енергію державобудівництва: «І той факт, що цей ціннісний заряд вдалося реалізувати на величезному секторі географічної, політичної та етнічної карти в очах самих руських, – а ще більш глибоко і неминуче в глибинах національної психології – підтверджує нашу історичну правоту і обґрунтовує наше право йти цим шляхом далі»⁷⁰⁴. Неоевразійство тим самим закликає до силового повернення Росією собі тих важелів регулювання міжнародної системи, що їх мали попередні руські держави – царська і комуністична імперії.

Оберненість у минуле при виборі лінії поведінки в міжнародній системі загалом є нормальним явищем, коли минуле не обирається як проектна модель. На цю ваду хибує не лише

---

⁷⁰² Панарин А.С. Указ. соч. – С. 22–28.

⁷⁰³ Дугин А.Г. Преодоление Запада (эссе о Н.С. Трубецком) / А.Г. Дугин // Основы евразийства. – С. 508.

⁷⁰⁴ Дугин А.Г. Россия может быть или великой или никакой / А. Г. Дугин // Основы евразийства. – С. 783.

неоевразійство, а й ісламський фундаменталізм, який намагається повернути спосіб життя часів середньовічного халіфату. Пророкування фундаменталізму сумної долі у сподіванні на молоде ісламське покоління, яке не є байдужим до спокус західної цивілізації і не схильне відмовлятися від переваг сучасного життя, на що розраховує, приміром, З. Бжезінський⁷⁰⁵, може і не справдитися, адже можна згадати встановлення в Ірані ісламської теократії після спроби вестернізації цієї країни.

Взагалі треба мати на увазі, що кожна національна держава, як елемент міжнародної системи, сама є міні-системою, і як така має власну системну пам'ять, наповнену окремою семіотикою. З. Бжезінський, приміром, сам вказує на молоді покоління японців, яким вже не треба соромитися поведінки своєї країни у Другій світовій війні. Тим самим він нагадує про мінливість історичної пам'яті, або, якщо звернутися до квантової теорії свідомості, можна сказати про «перезавантаження квантів пам'яті». Інший аспект японської психології – моноетнічність країни, не може не означати спільності переживання з приводу того факту, що їхня економічна квазі-глобальна держава являє собою американський протекторат з точки зору безпеки⁷⁰⁶. Інший приклад факторної ролі етнічної свідомості, що його наводить З. Бжезінський, – китайський націоналізм, який підживлюється гордістю за свою історію і водночас образами за минулі приниження⁷⁰⁷.

Етнічність продовжує зберігати помітну присутність у міжцивілізаційних взаєминах у просторі міжнародної системи. З одного боку, звертає увагу С. Гантінгтон, основою універсальної (загальнолюдської) цивілізації вважаються світова перемога ліберальної демократії, інтенсифікація міжнародної взаємодії у сфері торгівлі, інвестицій, туризму, інформації, культури, а також модернізація, яка включає в себе індустріалізацію, урбанізацію, масову писемність та освіченість, добробут і соціальну опіку. З другого боку, Віденська конференція ООН з прав людини 1993 р. виявила

⁷⁰⁵ *Бжезінский З.* Выбор. Глобальное господство или глобальное лидерство // З. Бжезінский; пер. с англ. – М., 2004. – С. 78.

⁷⁰⁶ *Бжезінский З.* Великая шахматная доска. Господство Америки и его геополитические императивы / З. Бжезінский; пер. с англ. – М., 1998. – С. 208, 211.

⁷⁰⁷ *Бжезінский З.* Стратегический взгляд: Америка и глобальный кризис / З. Бжезінский; пер. с англ. – М., 2013. – С. 130.

суттєві розбіжності між західною та іншими цивілізаціями в питанні прав людини, які впливали із різних ціннісних засад: зокрема, універсальність проти культурного релятивізму, пріоритет економічних і соціальних прав над політичними і громадянськими, ставлення до неурядових організацій, коли постало питання про їхній допуск до участі у конференції.

Етнічність заявляє про свою міжнародну суб'єктність голосом не лише чисельних народів, а й їхніх діаспор, розсіяних по світу. Відбувається використання національними меншинами сородичів з усього світу для вирішення проблеми самозбереження. Приклад такої практики дали, зокрема, фіно-угорські й татарський народи Росії, які зверталися до етнічних сородичів в інших країнах. Китайська діаспора дедалі частіше говорить про «культурний Китай», про спільну свідомість так званих хуацяо – китайців у розселенні⁷⁰⁸.

Зростання динамічності процесу політизації етнічності, який спостерігається по всьому простору міжнародної системи, навряд чи може різко збільшити кількість її елементів, а поява деяких нових навряд чи радикально вплине на її структуру. Можливі зміни у ній мають розглядатися насамперед виходячи з оцінки змісту сигналів, якими продовжуватимуть обмінюватися національні держави. Тут треба мати на увазі, що коли синергетика в математичному моделюванні обіцяє досягнення більшого ефекту завдяки спільній участі елементів у підтриманні цілого через свої взаємовідносини, то соціальна модель працює за умови дотримання етики зворотного зв'язку, апелюючи до моральних зобов'язань⁷⁰⁹. Зважаючи на природний національний егоїзм, навряд чи можна розраховувати на моралізм взаємовідносин у міжнародних відносинах. Достатньо згадати, що збільшення кількості елементів у міжнародній системі внаслідок деколонізації не утворило синергетичного ефекту, насамперед через різноспрямованість їхніх інтересів. Адже різниці у масштабах потреб різних суспільств спричиняє перерозподіл ресурсів на користь одних держав за рахунок інших, зокрема індустріальних держав за рахунок «третього світу»: «В результаті цього розвивається почуття етнічної самовідданості як опора для етносоціальної ідентифікації і консолідації представників різних

---

⁷⁰⁸ *Тишков В.А.* Этнополитология. – С. 310, 312; *Хантингтон С.* Указ. соч. – С. 261.

⁷⁰⁹ *Каримова А. Б.* Указ. соч. – С. 59.

людських спільнот у процесі взаємодії між собою. Консолідуючись всередині своєї етнічної структури, народи, що конфліктують, дедалі більше дезінтегруються, але, за можливості, встановлюють відносини з потенційними союзниками, з тими, з ким можна інтегруватися на основі взаємовигідних зв'язків»⁷¹⁰.

На досягнення синергетичного ефекту в такому разі логічніше розраховувати, якщо буде досягнуто єдності якщо не національно-державних інтересів, то принаймні культурних засад їхнього узгодження, а відтак морально-психологічної єдності людства. Футурологічні передбачення такого роду вже існують. Одне з останніх – концепція космополітичного світогляду У. Бека, хоча він так і не запропонував чіткого визначення поняття «космополітизм», обмежившись виокремленням п'яти ознак космополітичного світогляду, у т.ч. того, що він назвав «комбінуванням» – взаємопроникненням локальних, національних, етнічних, релігійних і космополітичних культур⁷¹¹.

Досягнення простором міжнародної системи стану «космополітичності» є надто віддаленою перспективою, якщо вона взагалі реальна. Поки що зміни у структурі системи реальніші у вигляді її регіоналізації, як це уявляє, зокрема, Д. Белл. І хоча він визнає, що національні держави, чия сталість утруднює процес регіональної структуризації, дедалі менше здатні вирішувати ті завдання, що постають сьогодні перед їхніми народами, він далекий від ототожнення регіоналізації з деєтатизацією: «Тією ж мірою, якою свого часу невеликі за територією держави консолидувалися, перетворюючись на національні, самі національні держави будуть змушені об'єднуватися в регіональні співтовариства»⁷¹².

Чи буде етнічність одним із визначальних чинників процесу регіоналізації, чи буде не більше, ніж об'єктом цього процесу? Футурологія гомогенізації глобального простору бачить міжнародну інтеграцію як розвиток територіально-політичних процесів, як

---

⁷¹⁰ Асаул А. Н. Этногеографические факторы глобализации и регионализации мира / А.Н. Асаул, М.А. Джаман, Е.И. Рыбнов, П.В. Шуканов. – СПб., 2010. – С. 56–57.

⁷¹¹ Бек У. Космополитическое мировоззрение / У. Бек; пер. с нем. – М., 2008. – С. 10.

⁷¹² Див.: Белл Д. Эпоха разобщенности: Размышления о мире XXI века / Д. Белл, В.Л. Иноземцев. – М., 2007. – С. 220.

об'єднання різних етнічних та етнополітичних спільнот у мега-регіони, на основі яких формуватимуться відповідні суперетнічні спільноти і держави, а в подальшому – стимулюватимуться територіально-політичні процеси на глобальному рівні з наступною перспективою утворення міждержавного і навіть наднаціонального глобального утворення⁷¹³.

Регіоналізація структури міжнародної системи загалом має зменшити хаотичність відносин всередині неї і спростити її регулювання, як це було за її біполярності. Зараз навіть від демократичних лідерів можна відчутти нотки суму за спрощеним біполярним порядком, коли будь-якого очільника тероризму тримало у руках або ЦРУ, або КДБ: «Щойно скінчилася холодна війна, все змінилося. В зонах післяльодовикового політичного ладу, як ми наразі переконалися, утворилися вільні радикали з фатальними наслідками»⁷¹⁴.

З другого боку, регіоналізація посилює потенціал нових потужних світових акторів, здатних вступати у боротьбу за право регулювання системою. Якщо при цьому регіоналізація набуватиме цивілізаційних ознак, то «зіткнення цивілізацій» може стати реальністю. Звісно, концепт «зіткнення цивілізацій» є політичною метафорою. Метафоричність цього концепту не може заперечити навіть піднесення його на глобальний рівень, приміром у вигляді проголошення Року діалогу між цивілізаціями, як це було у 2001 р. згідно з Резолюцією Генеральної ООН від 4 листопада 1998 р. У реальному здійсненні заходів, передбачених програмою Року, брали участь представники не цивілізацій, а конкретних держав, хай їхня культура і позначена тими або іншими цивілізаційними рисами⁷¹⁵.

Власне, і сам С. Гантінгтон, говорячи про дві форми міжцивілізаційного конфлікту – глобальний і локальний – називає його учасниками держави. Та й у розробленій ним карті із дев'яти цивілізацій простори трьох із них – сіньської, індуїстської та японської – збігаються з державними просторами⁷¹⁶.

---

⁷¹³ Асаул А.Н. Указ. соч. – С. 168.

⁷¹⁴ Фішер Й. Історія повертається. Світ після 11 вересня і відродження Заходу / Й. Фішер; пер. з нім. – К., 2013. – С. 52-53.

⁷¹⁵ Див.: Коппель О.А. Міжнародні системи та глобальний розвиток / О.А. Коппель, О.С. Пархомчук. – К., 2004. – С. 189–191.

⁷¹⁶ Хантінгтон С. Указ. соч. – С. 324, 22–23.

Поки що вірогідність «зіткнення цивілізацій» зменшується тим, що вони не набули достатньої самоідентифікації як основи внутрішньої згуртованості. Через це їх важко вважати потужними регіональними угрупованнями. До православної цивілізації входять як солідарні (Російська Федерація і Білорусь) так і конфронтуючі (Російська Федерація та Україна) держави. Три цивілізації – західну, латиноамериканську і африканську – виокремлено не за релігійною, а за просторовою ознакою. Із них лише латиноамериканська позначена релігійною єдністю. Немає симптомів політичного згуртування у просторі буддійської цивілізації, яка охоплює Монголію і Тибет. Навіть ісламська цивілізація, позначена релігійною гомогенністю, також не має достатнього рівня внутрішньої консолідованості, аби посісти високе ієрархічне місце у міжнародній системі.

Взагалі воєнно-політичні угруповання не уповні, а то й зовсім не збігаються з цивілізаційною ідентичністю – Туреччина у складі євроатлантичного блоку НАТО, православна та ісламська приналежність учасників Ташкентської угоди. Навпаки, цивілізаційна близькість не тягне обов'язкове геополітичне зближення; так, близькість сінської та японської цивілізацій не притлумила взаємної упередженості між народами, які належать до них.

Звісно, застереження щодо Гантінгтонової моделі світу не означають заперечення ролі цивілізаційної ідентичності елементів міжнародної системи. Але більшою мірою, ніж цивілізаційна приналежність, їхня поведінка у системі визначається, у доповнені до базових прагматичних інтересів, їхніми етнокультурними особливостями, психологією, реакцією на виклики, історичною пам'яттю, моральними, ціннісними настановами. Останні безпосередньо пов'язані з релігійною мораллю, але спільність релігії не домінує над етнічністю і не нейтралізує її факторну роль при виборі поведінкової моделі.

Глобальна стратегія, наприклад, сучасної Росії взагалі має ознаки наміру змінити цивілізаційну картину світу. З одного боку, вона претендує на роль центру у просторі слов'янської та православної цивілізацій. Достатньо сказати, що у традиції руської політико-релігійної філософії присутнє (О. С. Хомяков) розуміння свободи як такої, що неможлива поза церквою, мається на увазі

православною⁷¹⁷. З другого боку, вона здійснює курс на відродження євразійської імперії як простору євразійської цивілізації, яка за визначенням не може бути православно-гомогенною і мусить відзначатися релігійним синкретизмом. Росія надає пріоритетності євразійській солідарності перед православною, здійснюючи агресію проти єдиновірної України аби максимально розширити простір свого домінування.

Поки що можна говорити про інструментальне використання цивілізаційної ідентичності у регіоналізації міжнародної системи – в одних випадках вона ігнорується, в інших – актуалізується, аналогічно до того, як використовується етнічна ідентичність. Ісламська цивілізаційна ідентичність Туреччини не стала перешкодою для прийняття її до НАТО і для надання їй функції антиросійського форпосту на Балканах і протоках. Однак, її прагнення стати членом Європейського Союзу вперто блокується політиками з провідних країн-членів цього об'єднання. Один з них, Жискар д'Естен відверто заявив ще у 2003 р.: «Туреччина дуже важлива, як країна, близька до Європи. Однак це не європейська країна. Її столиця не у Європі, а 95% населення живуть поза Європою. Наші закони і наша система управління звичні для європейців. Туреччина ж – країна з іншою культурою та іншим стилем життя. Прийняття такої країни до союзу неминуче спричинить внутрішні проблеми, а наша задача зараз – інтеграція, а не вирішення внутрішніх проблем. Крім того, у випадку прийняття до ЄС Туреччина стане найбільшою державою-членом ЄС, а це означає, що в неї буде найбільше місць у Європарламенті, і ми знову прийдемо до протистояння Сходу і Заходу»⁷¹⁸.

Ставлення західної цивілізації до Туреччини розкриває основну точку її конфлікту з ісламською цивілізацією, яку С. Хантінгтон вважає основною, – хто ким править, хто з них більше правий⁷¹⁹. Навіть не погоджуючись з гіперболізацією цієї точки, все ж не можна оминати важливості питання не так про матеріальний, прагматичний інтерес, хоч він і керує поведінкою ісламських дер-

---

⁷¹⁷ Див.: *Василенко Л. И.* Введение в русскую религиозную философию: учеб. пособие. Изд. 2-е / Л.И. Василенко. – М., 2009. – С. 27.

⁷¹⁸ Цит. за: *Баширов А. Г.* Исламский фактор у процесі інтеграції Туреччини до Європейського Союзу / А.Г. Баширова // *Ислам на современном Востоке.* – С. 307–308.

⁷¹⁹ *Хантингтон С.* Указ. соч. – С. 332.

жав, як про справедливість, тобто про морально-ціннісні принципи взаємин. Ігнорувати вагу цих принципів для мусульман необачно, навіть коли доводиться спостерігати ситуації, в яких релігійний чинник ніяк не впливає на відносини між ісламськими країнами, наприклад, між центральноазійськими державами-колишніми радянськими республіками, які можуть вважатися регіональною цивілізацією. Утворений між ними у 1993–1996 рр. Центральноазійський союз (у 1998 р. перейменованій на Центральноазійське економічне співтовариство) так і не набув динаміки через незбіг національних інтересів та особисті амбіції глав держав-учасників. Вибудовуючи відносини з Іраном, керівництво Казахстану, приміром, підкреслювало їхнє позарелігійне підґрунтя⁷²⁰. Тим не менше, раціональність поведінки ісламських держав сполучена із їхньою відданістю власним традиційним моральним цінностям. На цьому наголошує К. Гаджиев: «Хоч західні культурні стереотипи продовжують свою експансію на всьому просторі Ойкумени, Заходу стає дедалі важче переконати інші народи у перевазі своїх духовних і морально-етичних цінностей і принципів. Тут не останню роль відіграє азійська ідея. Окремими випадками азійської ідеї на додаток до японської моделі («японське диво») висувуються «китайська модель», «модель нових індустріальних країн» та інші, які кидають виклик американській ідеї і англосаксонській моделі ринкової економіки. Втім, в умовах неухильного ускладнення світової економіки як єдиної системи стає дедалі важче визначити, які із цих моделей належною мірою відповідають соціокультурній і політико-культурній матриці»⁷²¹.

Аналіз поглядів ісламських богословів показує, що вони орієнтуються на такі риси світового устрою, які максимально повно відповідали б канонам мусульманської релігії. Такими рисами мусульманської умми мають бути ліквідація усіх видів націоналізму і національних держав, утворення єдиної ісламської держави (хоча при цьому визнається і можливість існування різних мусульманських держав, інституціонально об'єднаних в умму), ліквідація впливів західної цивілізації і відродження глобальної

---

⁷²⁰ *Бабак В.А.* Исламский фактор во внешней политике Казахстана / В.А. Бабак // Ислам на современном Востоке. – С. 344, 347.

⁷²¹ *Гаджиев К.С.* Мировой экономической кризис: политико-культурное измерение / К.С. Гаджиев // *Вопросы философии*. – 2010. – № 6. – С. 13.

ісламської цивілізації, утвердження принципів не гріховної моралі, справедливості у міжлюдських відносинах на всіх рівнях⁷²².

Дещо відмінними є висновки тих дослідників, які вважають, що пріоритетність, яка надається ісламським моральним цінностям перед західними, зумовлена не так ворожістю мусульман до західної культури і цінностей взагалі, як несправедливою зовнішньою політикою Заходу – на користь Ізраїлю за рахунок, як вони вважають, палестинців⁷²³. У зв'язку з цим можна згадати, що загальна теократизація політичної системи Ірану після повалення шаха спричинила зміни у його ставленні до Ізраїлю і до загальної ситуації на Близькому Сході. Сама антишахська революція супроводжувалася гаслом «Сьогодні ми звільнимо Іран, завтра ми звільнимо Палестину»⁷²⁴. Близькою до цього є думка, що сучасні мусульмани сприймають глобалізацію та вестернізацію як західний неоколоніалізм, як продовження хрестових походів, як зазіхання на самотність ісламського світу. Так само треба брати до уваги й ісламську солідарність, підкоряючись якій навіть інтелектуали думають не про свободу і демократію, а про необхідність відповідати настроям своєї спільноти⁷²⁵.

Політичний іслам бачить можливість втілення релігійних цінностей шляхом утворення мусульманської умми. Але вважається, що в разі реалізації цього проекту, навіть ісламська частина простору міжнародної системи зменшить можливість універсалізації сигналів, якими обмінюються її елементи. Річ у тім, що ісламське міжнародне право встановлює відносини між мусульманами і не мусульманами, а християнське – між християнськими державами. При цьому норми міжнародного права, що встановилися у християнському просторі, мають

---

⁷²² Жданов Н.В. Исламская концепция миропорядка / Н.В. Жданов. – М., 2003. – С. 24.

⁷²³ Нетесова Ю. Джихад как глобальный проект / Ю. Нетесова // *Свободная мысль*. – 2011. – № 9. – С. 9.

⁷²⁴ Див.: Кулагина Л.М. Иран и проблема ближневосточного урегулирования / Л.М. Кулагина, В.М. Ахмедов // *Ислам на современном Востоке*. – С. 313.

⁷²⁵ Ланда Р. Г. Глобализация и политический ислам / Р. Г. Ланда – *Новая и новейшая история*. – 2011. – № 2. – С. 29, 30.

тенденцію ставати загальними, але ця тенденція неминуче блокуватиметься вже зазначеною особливістю ісламського міжнародного права⁷²⁶.

Власне, і терористична практика екстремістських кіл сучасного ісламу пояснюється, насамперед, його безсиллям у створенні глобальної ісламської держави, коли безсилля штовхає до завдання підступних ударів по Заходу та по його «ісламських колабораціоністах». Сама ж готовність до терору пояснюється традиційним для ісламського світу протиставленням себе «невірним», дії стосовно яких можуть виправдовуватися відданістю своїй релігії⁷²⁷.

Загальний вплив ісламських моральних принципів на поведінку ісламських держав у міжнародній системі є подвійним. Насамперед звертається увага, що рівень теократичності самих ісламських держав суттєво різниться в діапазоні від цілком теократичних до уповні світських за формою правління і до держав з мусульманською більшістю, але без структуризації національного політичного простору за конфесійною ознакою. До того ж транснаціональні ісламські рухи, у свою чергу, діляться на традиційні, ліберальні і фундаменталістські⁷²⁸.

У результаті ісламські держави, з одного боку, зобов'язані демонструвати перед своїми народами вороже налаштування до Заходу як до колишнього експлуататора, винного у нинішньому економічному відставанні ісламського світу, яке є причиною соціальної нерівності в ньому, – нерівності, яка несумісна із вимогами Корану. З другого боку, вони вимушені демонструвати Заходу готовність до співпраці заради розвитку своїх економік як основи подолання нерівності. Така амбівалентність, хоча і в різній формі і під різною риторикою, притаманна і ліберальним, і консервативним течіям в ісламі. З цього приводу Г. Аїтова підсумовує: «Якщо ліберальні течії найактивніше просувають ідею інтеграції

⁷²⁶ Жданов Н. В. Указ. соч. – С. 43.

⁷²⁷ Малашенко А. Исламская альтернатива и исламский проект / А. Малашенко. – М., 2006. – С. 72, 76.

⁷²⁸ Наумкин В.В. Исламский мир и исламские организации в современной мирополитической системе / В.В. Наумкин, В.А. Кузнецов // Вестник Московского университета. Серия 12: Политические науки. – 2013. – № 4. – С. 38–39, 49–56.

ісламських країн у глобальне співтовариство, а консервативні еліти готові йти на союз із США та іншими глобальними гравцями, які навзаєм гарантують непохитність їхніх режимів, то **течії політичного ісламу**, звертаючись до риторики соціальної справедливості і часом знаходячи підтримку широких мас, насправді не претендують на боротьбу з соціальною нерівністю і, тим більше, з тією версією неоліберальної глобалізації, яку вони так завзято критикують»⁷²⁹.

Загалом, вузол між етнічністю або релігійністю і соціальною несправедливістю зав'язаний не лише у просторі ісламської цивілізації. На нього звертають увагу як на глобальне явище. Так, капіталізм здійснює те, що І. Валлерстайн називає «етнізацією робочої сили» – поділ на престижні і не престижні етнопрофесійні ніші⁷³⁰. Інколи етнізація такого роду породжувала курйози, коли у Південній Африці, в часи панування апартеїду, кожна людина мала бути віднесеною до конкретної етнорасової групи – європейців, індусів, метисів або банту, і раптом виникла проблема з расовою ідентифікацією японців, контакти з якими були економічно вигідними: їх було внесено до «почесних білих»⁷³¹.

Психологічна напруга, породжена соціальною несправедливістю, найчастіше виливається в етнополітичні рухи, у т.ч. сепаратистського спрямування. Досягнення такими рухами своєї мети ускладнює структурні відносини у міжнародній системі. Тому етнічність як легітимна підстава для сепаратизму лякає поліетнічні, а тим більше багатонаціональні держави, в інтелектуальних колах яких звертається увага на те, що у плані міжетнічних і міжнаціональних відносин типовим наслідком відокремлення є ще більше загострення міжетнічного тертя, оскільки у «новій» державі виникає вторинний сепаратизм власних меншин, а у «материнських» порушується міжетнічний баланс, який існував до того.

---

⁷²⁹ Аитова Г.Ш. Исламский мир в поисках справедливости в условиях мирового кризиса капитализма / Г.Ш. Аитова // Вопросы философии. – 2015. – № 1. – С. 36–37.

⁷³⁰ Валлерстайн И. Универсализм против расизма / И. Валлерстайн // Балибар О., Валлерстайн И. Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности; пер. с франц. – М., 2004. – С.38–48.

⁷³¹ Валлерстайн И. Конструирование народа / И.Валлерстайн // Балибар Э., Валлерстайн И. Указ. соч.– С. 84, 95.

Крім того, дестабілізація міжетнічного і міжконфесійного балансу викликає ланцюгову реакцію у сусідніх країнах⁷³². Не випадково серед сучасних російських фахівців можна відчутно являють «охоронні» великодержавні емоції, спрямовані проти національно-державного самовизначення етнічних спільнот: «Самовизначення для етнічних груп – це насамперед право на участь у ширшому суспільно-політичному процесі. Навпаки, сепаратизм у його етнічному варіанті – це вихід із існуючої системи або її руйнування з метою оформлення державності для окремої етнокультурної спільноти. Для сепаратистів самовизначення – це завжди відторгнення спільної держави, політичне і культурне розмежування»⁷³³

Звинувачення на адресу сепаратизму з великодержавних позицій зазвичай ігнорують, що зворотньою стороною силового придушення сепаратизму, коли це придушення здійснюється з використанням національних меншин, може статися етнополітична мобілізація останніх проти державного центру. Такого роду прогноз, висловлений стосовно Російської Федерації, керівництво якої від 2014 р. використовувало сформовані із представників національних меншин збройні частини для придушення української зовнішньополітичної самостійності⁷³⁴, може цілком справдитися, якщо ці меншини вважатимуть, що вони не одержали належного, за їхніми мірками, політичного і соціального відшкодування за понесені втрати.

У виборі емоційної позиції щодо етнополітичних рухів не завжди враховується, що глобалізація економічних зв'язків часом породжує в етнорегіональних або мовно-регіональних групах ілюзію, що їхнє безпосереднє входження у ці зв'язки, поза національним ринком країни проживання, дасть можливість заможного самостійного існування. І сила таких ілюзій прямо пропорційна зовнішній підтримці з боку тих держав, які

---

⁷³² Нарочницкая Е.А. Понимание сепаратизма: Об амбивалентных соотношениях сепаратизма, автономизма, регионализма / Е. А. Нарочницкая // Актуальные проблемы Европы. – 2015. – № 1. – С. 22.

⁷³³ Тишков В.А. Реквием по этносу: Исследования по социально-культурной антропологии / В.А. Тишков. – М., 2003. – С. 343.

⁷³⁴ Горбулін В.П. Україна і Росі: Дев'ятий вал чи китайська стіна / В.П. Горбулін, О.С. Власюк, С.В. Кононенко. – К.: НІСД, 2015. – С 51-52.

використовують такі настрої як інструмент послаблення своїх геополітичних конкурентів.

Інструментальне використання етнічності є однією із серйозних загроз гомеостатичності системи. Насамперед через те, що така інструменталізація заохочує природну людську агресивність, на яку, на прикладі Європейського континенту, вказував, наприклад, Р. Арон: «...було б ще більш нерозумно і безпідставно уявляти, нібито якийсь наднаціональний принцип політичної спільноти, хай то буде континентальний або ідеологічний принцип – більше сприяє миру, ніж війні. Вірити в те, що європейська спільнота внутрішньо миролюбна, а войовничими були нації, значить відтворювати помилку тих, хто вважав, що народи – миролюбні, а королі – войовничі»⁷³⁵.

Небезпека зростання конфліктності у системі зумовлена і тим, що глобалізація економіки посилює конкурентність на світових ринках, прагнення кожної із національних держав збільшити там свою присутність, фактично здійснити там економічну і фінансову експансію. Багато слушного щодо експансії як природного імпульсу сказано, приміром, Б. Шапталовим, зокрема, що у здатності до експансії, не обов'язково територіальної, а й до культурної, економічної, технологічної, проявляється етноенергетика народу, його творча результативність і зрештою його конкурентоспроможність. Деякий ухил у бік соціал-дарвінізму, який проявляється у наданні «нормальності» міжнародним конфліктам, врівноважується застереженням, що «далеко не кожна експансія сприяє розвитку... значить, важливо така експансіоністська система, яка, поряд із традиційними видами експансії, на кшталт воєнно-територіальної, органічно вбирала б в себе ті різновиди наступальної активності, які забезпечують прогрес»⁷³⁶. Водночас, навіть не територіальна експансія несе в собі зерно загарбницької агресивності, намагання привласнити чужі ресурси, хоч і з метою використання їх заради прогресу, на що виникає реакція захисної агресивності, що робить силове розв'язання конфлікту неминучим.

---

⁷³⁵ Арон Р. Указ. соч. – С. 361.

⁷³⁶ Шапталов Б.Н. Теория и практика экспансионизма: Опыт сильных держав / Б.Н. Шапталов. – М., 2009. – С. 16, 33, 50, 51, 93.

Засобом зміцнення гомеостазу міжнародної системи та її гетеростазу могла б стати культурна гомогенізація її соціального субстрату, що запобігло б перетворенню етнічної/національної опозиції «ми – вони» на вороже протиставлення один одному. Вже існують передбачення єдиної безмежної культури, виникнення якої поки що гальмується «племінною самосвідомістю», своєрідним «джихадом», священною війною проти всіх форм залежності, проти культурної одноманітності. Але й у таких передбаченнях залишається місце для збереження культурної багатоманітності, яка делегімізуватиме національну державність і зрештою – посилюватиме етнічний сепаратизм⁷³⁷. Інша футурологічна картина, яка заперечує «війну цивілізацій», містить перспективу виникнення у людства інтегральної, системної свідомості, переходу від механічної і насильницької інтеграції до «світу взаємозалежностей», від «ми» кожного до «Ми» загальнолюдського⁷³⁸.

У сучасній футурології присутні різні концептуальні бачення майбутньої світової культури. Гіперглобалісти передбачають її гомогенізацію під впливом американської масової культури в цілому. Скептики вважають неминучим збереження культурних відмінностей. Трансформісти передбачають змішування культур і виникнення нових гібридних типів⁷³⁹.

Найвірогідніше, у різних частинах світового простору доминуватиме та або інша тенденція. Скажімо, у просторі ісламської цивілізації, від початку орієнтованої на релігійну, культурну, ціннісну гомогенність, збережеться ідеал переходу людства від глобального капіталізму до глобального соціалізму, до створення багатополярного світу, в основі якого стоїть взаєморозуміння і переговорний процес, а не конфлікт. Але й така футурологія світового консенсусу містить у собі також тверезе розуміння того, що конфлікт залишатиметься невід'ємною сукупною частиною прогресу⁷⁴⁰.

⁷³⁷ Див.: *Фішер Й.* Вказ. праця. – С. 41–42.

⁷³⁸ *Лайтман М.* Перспективи XXI века: Рождение интегрального мира / М. Лайтман, В. Хачатурян. – М., 2013. – С. 150–151.

⁷³⁹ Див.: *Хелд Д.* Указ. соч. – 386 с.

⁷⁴⁰ *Амин С.* Конфликты и современная политическая культура / С. Амин; пер. с англ. // *Закат империи США; Кризисы и конфликты* / – М., 2013. – С. 36.

Мабуть, сподіваннями на те, що гомогенізація культури торкнеться і її правових форм, породжені припущенням про неминучість виникнення глобального права, яким регулюватиметься порядок у міжнародних відносинах, про глобалізацію правової свідомості. Майбутнє глобальне право у таких припущеннях бачиться як єдина, цілісна правова система для всього людства, коли «усі транснаціональні актори світової політики та інших форм міжнародних відносин і суб'єкти національного права почнуть виступати також у якості суб'єктів нового типу права, коли усі держави визнають їх такими»⁷⁴¹.

У передбаченнях щодо майбутнього правового регулювання міжнародної системи, разом із тим, небезпечно залишити поза увагою той момент, що норми права є не лише механізмами реалізації спільних інтересів, а й відображенням тих або інших моральних принципів, сполучених з національною психологією і культурою, яка, у свою чергу, у більшості випадків має етнокультурні витoki. І в цьому сенсі ідея майбутнього глобального права логічно супроводжується застереженням, що «глобальне право буде формуватися на шляху розвитку і міжнародного, і національного, а також транснаціонального права, в напрямі трансформації універсальних принципів і норм у їхні глобальні форми, в той час як локальні норми внутрішньодержавного і міжнародного права не увійдуть у цей поки що не існуючий, але майбутній тип права»⁷⁴².

Не можна заперечувати тому, що регулятивна функція міжнародного права знаходиться у прямій залежності від поширення поля його застосування і від універсалізації його норм. Разом із тим, коли йдеться про «деєтатизацію» міжнародного права як про процес набуття ним глобальності, про «передавання» правотворчих повноважень від національного на наддержавний рівень, необачно забувати, що «наднаціональність» структур, у яких твориться міжнародне право, не є тотожним їх відстороненню від національних держав: останні мають у цих структурах своє представництво, що дає їм можливість впливати

---

⁷⁴¹ *Ильин И.В.* Глобальные изменения и эволюционный подход / И.В. Ильин, А.Д. Урсул. – М., 2013. – С. 214.

⁷⁴² Там же. – С. 215.

на принципи міжнародного права відповідно до національних правових традицій.

Взагалі глобальність міжнародного права навряд чи полягатиме у розмиванні національних правових просторів як основних атрибутів державності. Держава як найпотужніший чинник національної та етнічної інтеграції залишатиметься основним елементом міжнародної системи.

Гомеостатичність міжнародної системи як системи самоорганізованої і замкненої залежатиме як від сили сигналів, якими обмінюватимуться її елементи між собою, так і від їхнього змісту. З одного боку, зменшення сили сигналів несе загрозу завмирання системи. Невпинне ж посилення їхньої сили, особливо коли їхнім змістом є агресивні зазіхання, загрожує некерованістю, хаотичністю, зростанням ентропії. Така вірогідність ще більше актуалізує питання про регулятивні механізми і про суб'єкти, яким їх можна доручити. Навіть сподівання на ціннісну, моральну саморегуляцію системи не звільняють від питання про її керованість: «Досягнення консенсусу у ціннісній сфері не може бути стихійним автоматичним процесом. Для того, щоб загрози, породжені глобальними проблемами, перетворилися на потужний інтегруючий чинник, а конфлікт різних типів менталітету і відповідних ним систем цінностей вдало розв'язувалися, необхідні свідомі цілеспрямовані зусилля урядів, вчених, педагогів, представників мистецтва і релігії»⁷⁴³.

Зусилля кожного з елементів, зміст його сигналів неминуче впливатиме із його ментальної, етнокультурної традиції, яка може бути або традицією нетерпеливості у досягненні мети і породжувати тим самим загарбницьку агресію, егоїстичну байдужість до інших учасників системи, або традицією терпеливості, яка допомагає накопичувати сили, «зосереджуватися», не створюючи загроз для світу. Перша із цих традицій виразно присутня в сучасному руському неоевразійстві: «Якщо Росія не буде великою, її не буде взагалі. Велич – наша великорусская сутність. Але тоді, хай краще нічого не буде. Без Росії світова історія немислима. Тоді хай

---

⁷⁴³ Губанов Н.И. Глобалистский менталитет как условие предотвращения межцивилизационных конфликтов / Н.И. Губанов, Н.Н. Губанов // Социологические исследования. – 2011. – № 4. – С. 57.

кінчається світ»⁷⁴⁴. Традицію іншого роду демонструє Китай, який, за зауваженням З. Бжезінського, «має вражаючу імперську родословну і несе у крові стратегічну звичку до цілеспрямованого очікування, яке відіграло ключову роль у його багатотисячній історії успіху»⁷⁴⁵.

Популярність першої або другої традиції серед національних держав матиме, на нашу думку, вирішальне значення для того, якого характеру набуде поведінка міжнародної системи в майбутньому. А пряма сполученість кожної із традицій з етнічною/національною ментальністю є ще одним нагадуванням того, що у пошуках найкомфортнішої моделі життя народи керуватимуться раціональністю не лише суто прагматичною, а й морально-психологічною, такою, яка відповідає їхнім етнонаціонально-культурним і цивілізаційним засадам.

---

⁷⁴⁴ Дугин А.Г. Россия может быть или великой или никакой // Основы евразийства. – С. 786.

⁷⁴⁵ Бжезинский З. Стратегический взгляд. – С. 123

ПІСЛЯМОВА

Загальний огляд подій з історії міжнародної політики, в яких була помітна етнокультурна ідентичність їхніх учасників, дозволяє окреслити найсуттєвіші питання в подальшій теоретизації феномена міжнародної системи і чинників, які визначають її самоорганізацію та функціонування. Етнічність, будучи сукупністю зовнішніх ознак структурних елементів, їхньою культурно-релігійною семіосферою, не лише сприяла їхньому розрізненню. Зауважимо, що для того, аби таке розрізнення відбулося, семіосфера кожного із соціальних субстратів, який є потенціальним елементом міжнародної структури, мусить виконати роль значно більшу, ніж експліцитна ідентифікація. Вона може активізувати імпліцитне згуртування кожного субстрату, його потестарну та/або кратократичну солідаризацію, зокрема на основі як загарбницької, так і захисної агресивності, і в такий спосіб полегшити йому усвідомлення своїх інтересів, стосовно яких він обмінюватиметься сигналами з іншими елементами системи.

Етнокультурна семіосфера, звісно, ніколи не була спроможною змагатися за вище місце в переліку інтересів національних держав з інтересами економічними, фінансовими, соціальними або безпековими. Саме з їхнього приводу держави найчастіше вступають у взаємодію у найрізноманітніших формах – від декларативних до силових. Причина, як показує історико-політологічний аналіз, полягає у прагненні соціальних субстратів до матеріальної комфортності як першорядної основи існування. Але при цьому недалекоглядно применшувати значення для соціальних субстратів психологічної комфортності, яка забезпечується збереженням звичної етнокультурної семіосфери. Понад те, збереження цієї семіосфери, особливо коли вона постає перед перспективою зникнення, може бути набагато значимішим мотивом поведінки субстрату, ніж опікування матеріальною комфортністю.

Найважливішим в теоретичному плані є питання про умови гомеостатичності міжнародної системи, в якій відбувається постійна конкуренція між її елементами з приводу забезпечення власних інтересів засобами загарбницької або захисної агресивності, хай

вона проявляється воєнними засобами або засобами економічної конкуренції. Невпорядкований характер обміну такими сигналами, з одного боку, робить систему непередбачуваною, стохастичною, зі зростаючою ентропією (складністю). Водночас інстинкт самозбереження, притаманний державам, створює певне гравітаційне поле, в якому забезпечується належна взаємна віддаленість потенційно ворогуючих елементів один від одного, тобто «нормалізація миру», порушення якого (війна) є відходом від норми, тимчасовою біфуркацією, що завершується новою самоорганізацією. Стійкість гравітаційного поля у системі значною мірою залежить від властивостей елементів, які проявляються через етнокультурні особливості їхніх соціальних субстратів, у т.ч. особливості ментального характеру, пов'язані з ціннісними моральними традиціями.

Торкаючись традицій такого роду, можна підкреслити їхню роль у становленні і розвитку міжнародного права, яке визначає основні правила функціонування гравітаційних співвідносин у міжнародній системі і формує алгоритм її функціонування. Виконання міжнародним правом цієї функції можливе на принципах його генералізації, в сенсі обов'язковості для усіх держав. Допоки дотримання цієї умови ускладнюється тим, що не всі його положення однаково сприймаються усіма соціальними субстратами держав в силу неподібності тих традиційних цінностей, на яких сформовані їхні правові ментальності і, відповідно, правові культури. Найвірогідніше, не так внутрішні конфлікти міжнародного права, як практика його національного застосування може стати потужним етнотропіком для всієї міжнародної системи, зважаючи на її цивілізаційну різноманітність.

Міжнародна система не зможе функціонувати без біфуркацій, і буде добре, якщо вони по-перше матимуть лише локальний характер, а по-друге, обмежуватимуться економічною конкуренцією. Але подолання наслідків навіть локальних біфуркацій потребує застосування механізмів аутопойєзису. Здатність системи до самоналаштування перебуватиме у прямій залежності від насичення квантів свідомості соціальних субстратів національних держав імперативами компромісу і консенсусу. Відбудеться таке насичення шляхом ментальної гомогенізації всього людства, чи

шляхом інкорпорації кожним національним соціальним субстратом універсальних імперативів, а відтак шляхом змін у їхній етнокультурній ідентичності – відповідь може дати лише час. Поки що соціальним субстратам властивий етно/націєцентризм з його переконаністю у правоті власних дій, незалежно від їхньої відповідності/невідповідності правилам, якими має регулюватися міжнародна система. Констатацією безсилля науки перед цим об'єктивним фактом людського буття доводиться завершувати запропоновану роботу. Залишається сподіватися, що егоїзм, породжений етно/ націєцентризмом, примусить національні держави із почуття самозбереження згуртуватися заради забезпечення непорушності міжнародного порядку.

БІБЛІОГРАФІЯ

Авдиев В. И. Военная политика Египта в эпоху Среднего Царства // Вестник древней истории. – 1939. – № 1. – С. 34–52.

Авдиев В. И. Религиозное оправдание войны в древне-египетском искусстве // Вестник древней истории. – 1939. – № 4. – С. 103–117.

Алексеев Н. Н. Очерки по общей теории государства. Основные предпосылки и гипотезы государственной науки / Под редакцией и с предисловием В. А. Томсинова / Н. Н. Алексеев. – М.: «Зерцало», 2008. – 216 с.

Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Бенедикт Андерсон; пер. з англ. – К.: Критика, 2001. – 271 с.

Апресян Р. Г. Генезис золотого правила / Р. Г. Апресян // Вопросы философии. – 2013. – № 10. – С. 39–49.

Бауман В. Ю. «Новые законы» 1542 года Карла V и судьба индейского населения испанских колоний / В. Ю. Бауман // Новая и новейшая история. – 2007. – № 4. – С. 90–102.

Беликов А. П. Третья Македонская война: проблема вины сторон / А. П. Беликов // Вестник древней истории. – 1997. – № 3. – С. 149–157.

Берталанфи Л., фон. Общая теория систем – критический обзор / Л. фон Берталанфи; пер. с англ. // Электронный ресурс: [Режим доступа: <http://www.evolbiol.ru/bertalanfi.htm>]

Берталанфи Л., фон. Общая теория систем – обзор проблем и результатов / Л. фон Берталанфи: пер. с англ. // Системные исследования. Ежегодник. 1969. – М.: Наука, 1969. – С. 36–54

Бернштам А. Н. Очерк истории гуннов / А. Н. Бернштам. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1951. – 256 с.

Блаватская Т. В. Греки и скифы в Западном Причерноморье // Т. В. Блаватская // Вестник древней истории. – 1948. – № 1. – С. 206–213.

Блауберг И. В., Садовский В. Н., Юдин Э. Г. Системный подход: предпосылки, проблемы, трудности / И. В. Блауберг, В. Н. Садовский, Юдин Э. Г. – М.: Знание, 1969. – 48 с.

Богатуров А. Д., Косолапов Н. А., Хрусталеv М. А. Очерки теории и методологии политического анализа международных отношений / А. Д. Богатуров, Н. А. Косолапов, М. А. Хрусталеv. – М.: Научно-образовательный форум по международным отношениям, 2002. – 384 с.

Богданов А. А. Тектология: (Всеобщая организационная наука). В 2-х книгах / А. А. Богданов – М.: Экономика, 1989. – Кн. 1, Т. I. – 304 с. ; Кн. 2, Т. II–III. – 351 с.

Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан / В. Боечко, О. Ганжа, Б. Захарчук. – К.: Основи, 1994. – 168 с.

Бочковський О. Вступ до націоналістики / О. Бочковський. – К.: Генеза, 1998. – 144 с.

Бродель Ф. Грамматика цивилизаций / Фернан Бродель; пер. с франц. – М.: Издательство «Весь Мир», 2008. – 552 с.

Бродель Ф. Материальные ценности, экономика и капитализм, XV–XVIII вв. Том 3: Время мира / Ферман Бродель; пер. с франц. – М.: Весь Мир, 2007. – 752 с.

Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса / Ю. В. Бромлей. – М.: Наука, 1983. – 418 с.

Валецкий О. В. Война в Сомали – история и современность / О. В. Валецкий // Электронный ресурс [Режим доступа: <http://www.soldiering.ru/war/somali/voina-v-somali.php>]

Василькова В. В. Порядок и хаос в развитии социальных систем. Синергетика и теория социальной самоорганизации / В. В. Василькова. – СПб. : Изд-во «Лань», 1999. – 478 с.

Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер; пер. с нем. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с.

Веденов М. Ф., Кремянский В. И. К анализу общих и биологических принципов самоорганизации / М. Ф. Веденов, В. И. Кремянский // Системные исследования. Ежегодник. – М.: Наука, 1969. – С. 140-155.

Вернадський В. І. Вибрані твори / В. І. Вернадський. – К.: «Наукова думка», 2005. – 299 с.

Всесвітня історія. Том I / Под ред. Е. М. Жукова и др. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1955. – Т. 1. – 747 с.

Гаибов В. А., Кошеленко Г. А. Кочевники Средней Азии в эпоху Александра Македонского (Данные письменных источников) / В. А. Гаибов, Г. А. Кошеленко // Вестник древней истории. – 2005. – № 1. – С. 103–127.

Гафуров Б. Г., Цибукидис Д. И. Александр Македонский и Восток / Б. Г. Гафуров, Д. И. Цибукидис. – М.: Главная редакция Восточной литературы изд-ва «Наука», 1980. – 456 с.

Геополитика: Антология. — М.: Академический Проект; Культура, 2006. – 1004 с.

Геродот. История в дев'яти книгах. – К.: Наукова думка, 1993. – 571 с.

Гиг Дж., ван. Прикладная общая теория систем: В 2-х кн. / Дж ван Гиг; Пер. с англ. – М.: Издательство «Мир», 1981 г. – Кн. 1. – 336 с.

Гирко Л. В. Реф. статті: Terrier, J. Die Verortung der Gesellschaft: Durheims Verwenung des Begriffs «Substrat» / J. Terrier. // Berliner J. fur Sociologie. – В., 2009. – Jg. 19, Н 2. – S. 188–204 // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 11, Социология. – М., 2011. – № 3. – С. 84–85.

Гобсон Дж. Империализм / Джон Гобсон; пер. с англ. Изд. 2-е. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010. – 288 с.

Головченко В. І., Солдатенко В. Ф. Українське питання в роки Першої світової війни: Монографія / В. І. Головченко, В. Ф. Солдатенко. – К.: Парламентське видавництво, 2009. – 448 с.

Гончарова Т. В. Индейская Америка: пять столетий колонизации и перспективы возрождения / Т. В. Гончарова // Новая и новейшая истории. – 1992. – № 6. – С. 36–46.

Гордон А. В. Проблемы национально-освободительной борьбы в творчестве Франца Фанона / А. В. Гордон. – М.: Наука, 1977. – 240 с.

Гофф Ж., ле. Цивилизация средневекового Запада / Ж. ле Гофф.; пер. с франц. – М.: Издательская группа Прогресс, Прогресс-Академия, 1992. – 376 с.

Гринин Л. Е. Государство и исторический процесс. Эпоха формирования государства: Общий контекст социальной эволюции при образовании государства / Л. Е. Гринин. – М., 2007. – 272 с.

Губанов В. А., Захаров В. В., Коваленко А. Н. Введение в системный анализ: Учебное пособие / В. А. Губанов, В. В. Захаров,

А. Н. Коваленко — Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1988. — 232 с. — С. 14.

Гумилёв Л. Н. Древние тюрки. — 2-е изд. / Л. Н. Гумилев. — М.: Абрис-пресс, 2002. — 560 с. илл.

Гумилёв Л. Н. Хунны в Китае. Три века войны Китая со степными народами / Л. Н. Гумилев. — М.: Наука, 1974. — 272 с.

Гумилёв Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. 2-е изд., испр. и доп. / Л. Н. Гумилев. — Л.: Ленинградский государственный университет, 1989. — 495 с.

Гусейнов Р. А. Из истории отношений Византии с сельджуками (по сирийским источникам) / Р. А. Гусейнов // Палестинский сборник. — 1971. — Вып. 23 (86). — С. 156–167.

Гуторов В. А. К вопросу о происхождении государства: парадоксы и аномалии современных интерпретаций / В. А. Гуторов // Полис. — 2014. — № 3. — С. 91–110.

Гюнтер Г. Ф. К. Избранные работы по расологии. Изд. второе, доп. и проилл. / Ганс Ф. К. Гюнтер; пер. с нем. — М.: Белые альвы, 2005. — 576 с.

Дандамаев М. А. Государство и религия на Древнем и Ближнем Востоке / М. А. Дандамаев // Вестник древней истории. — 1985. — № 2. — С. 3–19.

Дандамаев М. А. Имперская идеология и частная жизнь в Ахеменидской державе / М. А. Дандамаев // Вестник древней истории. — 1998. — № 1. — С. 48–56.

Де Фреде Э. Культура, цивилизация и идентичность / Э. Де Фреде // Полис. — 2012. — № 5. — С. 17–23.

Дебс Г. Военное соприкосновение между римлянами и китайцами в античное время / Г. Дебс; пер. с англ. // Вестник древней истории. — 1946. — № 2. — С. 45–50.

Дейнека Т. А. Идеологическое обоснование внешней политики Египта в XVI–XIV вв. до н.э. / Т. А. Дейнека // Вестник древней истории. — 1990. — № 2. — С. 135–154.

Дератани Н. Ф. Эсхил и греко-персидская война / Н. Ф. Дератани // Вестник древней истории. — 1946. — № 1. — С. 9–19.

Джарякян Р. В. Этнический состав населения к северу от долины реки Диялы (Ирак) в III тысячелетии до н.э. / Р. В. Джарякян // Вестник древней истории. — 1994. — № 2. — С. 3–16.

Дмитрієв А. І. Вестфальський мир 1648 року і сучасне міжнародне право: Монографія / А. І. Дмитрієв – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 426 с., іл.

Дюрозель Ж. – Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / Ж.–Б. Дюрозель; пер. з франц. – К.: Основи, 1995. – 903 с.

Дьяконов И. М. Законы Вавилонии, Ассирии и Хеттского царства / И. М. Дьяконов // Вестник древней истории. – 1952. – № 3. – С. 199–303.

Дьяконов И. М. Законы Вавилонии, Ассирии и Хеттского царства / И. М. Дьяконов // Вестник древней истории. – 1952. – № 4. – С. 205–320.

Дьяконов И. М. К вопросу о судьбе пленных в Ассирии и Урарту / И. М. Дьяконов // Вестник древней истории. – 1952. – № 1. – С. 99–100.

Дьяконов И. М. Последние годы урартского государства по ассиро-вавилонским источникам / И. М. Дьяконов // Вестник древней истории. – 1951. – № 2. – С. 29–39.

Дьяконов И. М. Предыстория армянского народа / И. М. Дьяконов. – Ереван: Издательство АН Армянской ССР, 1968. – 204 с.

Дьяконов И. М. Этнический и социальный факторы в истории Древнего Мира (На материалах Шумера). К результатам IX международной встречи ассириологов / И. М. Дьяконов // Вестник древней истории. – 1963. – № 2. – С. 167–179.

Дьяконов И. М. Общественные отношения в шумерском и вавилонском фольклоре / И. М. Дьяконов // Вестник древней истории. – 1966. – № 1. – С. 9–27.

Египетская мифология – Энциклопедия / Пер. с англ. – М.: Из-во Эксмо, 2006. – 592 с., илл.

Ельницкий Л. А. Киммерийцы и киммерийская культура / Л. А. Ельницкий // Вестник древней истории. – 1949. – № 3. – С. 14–26.

Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави / Ф. Енгельс; пер. з рос. – К.: Держполітвидав УРСР, 1955. – 171 с.

Етнічність: глосарій / Володимир Євтух, ред. – Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – 170 с.

Євтух В. Б. Етносоціологія: терміни та поняття: навч. посібник / В. Б. Євтух та інші. – К.: Вид-во УАННП «Фенікс», 2003. – 280 с.

Иллюстрированная история религий / Авт.-сост. Д. П. Шантеги де ля Сосей. – М.: Эксмо, 2008. – 592 с., илл.

Илюхина Р. М. Лига наций 1919-1934 / Р. М. Илюхина. – М.: Наука, 1982. – 357 с.

Ионов И. Н. История цивилизаций: этапы становления и развития / И. Н. Ионов // Новая и новейшая история. – 1994. – № 4–5. – С. 33–50.

История дипломатии. – Том I / Под ред. В. И. Зорина и др. – М.: Госполитиздат, 1959. – 795 с.

История Древнего мира. Древний Восток. Индия, Китай, страны Юго-Восточной Азии / А. Н. Бадак, И. Е. Войнич, Н. М. Волчек и др. – Минск: Харвест, 1999. – 848 с.

История Древнего Рима: Учебник / Под ред. В. И. Кузищина. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Высшая школа, 1981. – 335 с.

История Казахстана в персидских источниках. Т.3 / А. К. Муминов, сост. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – 672 с.

История политических и правовых учений. Учебник / О. Э. Лейст, ред. – М.: Изд-во «Зеркало», 1999. – 688 с.

История политических и правовых учений: Учебник для вузов / Под. ред. В. С. Нерсесянца. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Норма, 2006. – 944 с.

Исхаков Д. М., Измайлов И. Л. Этнополитическая история татар в V– первой четверти XV в./ Д. М. Исхаков, И. Л. Измайлов. – Казань: Ин-т истории АН Татарстана, 2000. – 136 с.

Иналджик Г. Османська імперія. Класична доба. 1300–1600 / Галіль Иналджик; пер. з англ. – К.: Критика, 1998. – 286 с.

Яровий В. І. Історія західних і південних слов'ян з давніх часів до ХХ ст. Курс лекцій / В. І. Яровий, П. М. Рудяков, В. П. Шумило та інші. – К.: «Либідь», 2001. – 630 с.

Кальвокоресси П. Мировая политика после 1945 года. В двух книгах / Питер Кальвокоресси. – М.: Международные отношения, 2000. – Кн. 1. – 589 с.; – Кн. 2. – 461 с.

Кара-Мурза С. Г. Советская цивилизация / С. Г. Кара-Мурза. – М.: Алгоритм – Эксмо, 2008. – 1200 с.

Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму: Монографія / Г. В. Касьянов. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.

Категории политической науки: Учебник для студентов вузов / Под ред. А. Ю. Мельвиля. – М.: МГИМО(У) МИД РФ, РОССПЭН, 2002 г. – 656 с.

Католичество / Авт.-сост. А. А. Грицанов. – Мн.: Книжный Дом, 2006. – 384 с.

Князева Е. Н., Курдюмов С. П. Основания синергетики. Режимы с обострением, самоорганизация, темпомиры / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов. – СПб., Алетейя – 2002. – 414 с.

Ковельман А. Б. Нравственный прогресс в Римском Египте (По частным письмам II – III вв.) / А. Б. Ковельман // Вестник древней истории – 1987. – № 3. – С. 153–174.

Колосовская Ю. К. О романизации Дакии / Ю. К. Колосовская // Вестник древней истории – 1957. – № 1. – С. 81 – 100.

Коммунистический интернационал в документах. Решения, тезисы и воззвания конгрессов Коминтерна и Пленумов ИККИ 1919–1932 / Под. ред. Бела Куна. – М.: Партийное издательство, 1933. – 1007 с.

Константин Багрянородный. «Об управленими империей» // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. – М.: Наука, 1982. – С. 267–320.

Концепции зарубежной этнологии. Критические этюды / Отв. ред.: Ю. В. Бромлей; ред. кол.: И. Р. Григулевич, П. И. Пучков. – М.: Наука, 1976. – 215 с.

Костяев А. И., Максимова Н. Ю. Современная российская цивилиология: Подходы, проблемы, понятия / А. И. Костяев, Н. Ю. Максимова. – М.: Издательство ЛКИ, 2008. – 328 с.

Котельников Г. А. Теоретическая и прикладная синергетика / Г. А. Котельников. – Белгород, 2000 // Электронный ресурс: [Режим доступа: <http://spkurdyumov.narod.ru/kotelki.htm>]

Кочетов А. Н. Буддизм. Изд. 2-е., перераб. / А. Н. Кочетов. – М.: Наука, 1983. – 175 с.

Кравчук М. Проблеми досліджень міжнародних відносин / М. Кравчук // Політичний менеджмент. – 2003. – №3. – С. 124–132.

Крил Х. Г. Становление государственной власти в Китае. Империя Западная Чжоу / Х. Г. Крил; пер. с англ. – СПб.: Издательская группа «Евразия», 2001. – 480 с.

Куббель Л. Е. Очерки потестарно-политической этнографии / Л. Е. Куббель. – М.: Наука, 1988. – 270 с.

Куклина И. В. Этногеография Скифии по античным источникам. – Ленинград: Наука, Л. О., 1985. – 206 с.

Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. / Станіслав Кульчицький. – К.: Темпора, 2013. – Книга 1. – 504 с.; Книга 2. – 627 с.; Книга 3. – 386 с.

Лапис И. А. Новые данные о гиксосском владычестве в Египте / И. А. Лапис // Вестник древней истории. – 1958. – № 3. – С. 97–106.

Левандовский А. П. Об этническом составе Империи Каролингов / А. П. Левандовский // Вопросы истории. – 1952. – № 7. – С. 109–129.

Левин Д. Б. История международного права / Д. Б. Левин. – М.: Издательство ИМО, 1962. – 136 с.

Лелюхин Д. Н. Структура державы Маурьев по сведениям эдиктов Ашоки / Д. Н. Лелюхин // Вестник древней истории. – 1998. – № 2. – С. 115–128.

Липинський В. Листи до братів-хліборобів // Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії. – Т.6. – Київ-Філадельфія: Інститутт східноєвропейських досліджень НАН України – Східноєвропейський дослідний інститут ім. В.К.Липинського, 1995. – 470 с.

Лоренц К. Так называемое зло. К естественной истории агрессии / К. Лоренц; пер. с нем. – К.: Знання, 2011. – 351 с.

Лотман Ю. М. Семиосфера / Ю. М. Лотман. – СПб: «Искусство» – СПб», 2004. – 704 с.

Луман Н. Введение в системную теорию (Под ред. Дирка Беккера) / Н. Луман; пер. с нем. – М.: Логос, 2007. – 360 с.

Лурье С. Я. Эксплуатация афинских союзников / С. Я. Лурье // Вестник древней истории. – 1947. – № 2. – С. 13–27.

Львов Н. И. Борьба за единство Римской империи и за преобладание Рима в произведениях Клавдия Клавдиана / Н. И. Львов // Вестник древней истории. – 1958. – № 3. – С. 156–165.

Магомедханов В. М. Мустафа Барзани. Мехабадская гвардия / В. М. Магомедханов // Электронный ресурс [Режим доступа: <http://svitoc.ru/topic/2401-mustafa-barzani-i-mehabadskaya-respubli-ka/>]

Мак-Нил У. Восхождение Запада. История человеческого сообщества / У. Мак-Нил; пер. с англ. – К.: Ника-Центр, 2013. – 1063 с.

Мала енциклопедія етнодержавознавства / Ред. Ю. І. Рима-ренко. – Київ : Генеза – Довіра, 1996. – 942 с.

Мальський М. З., Мацях М. М. Теорія міжнародних відносин. – 3-е вид. / М. З. Мальський, М. М. Мацях. – К., 2007. – 461 с.

Мальцев Г. В. Культурные традиции права: монография / Г. В. Мальцев. – М. Норма-ИНФРА-М, 2013. – 608 с.

Элементы теории систем / В. В. Марасанов; Под ред. Ю. А. Масленникова. – Кишинев: Штиинца, 1991. – 173 с.

Маркс К., Энгельс Ф. Манифест Коммунистической партии / К. Маркс, Ф. Энгельс; пер. з нім. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1970. – 98 с.

Махортых С. В. Киммерийцы: проблемы исторической и культурной интерпретации / С. В. Махортых // Вестник древней истории. – 1998. – № 2. – С. 95–104.

Международное право: Учебник для вузов. – 2-е изд., изм. и доп. / Г. В. Игнатенко и О. И. Тиунов – отв. ред. – М.: Изд-во НОРМА, 2002. – 592 с.

Мейер М. С., Еремеев Д. Е. История Турции в средние века и новое время: Учебное пособие / М. С. Мейер, Д. Е. Еремеев. – М.: Изд-во МГУ, 1992. – 248 с.

Михальченко Н. Украинская региональная цивилизация: прошлое, настоящее, будущее. Монография. – К.: ИПиЭНД им. И. Ф. Кураса НАН Украины, 2013. – 340 с.

Мишулин А. В. Идеи права в междуэллинских отношениях / А. В. Мишулин // Вестник древней истории. – 1946. – № 2. – С. 51–65.

Морган Л. Древнее общество или исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации / Л. Г. Морган. – 2-е изд., стереотип. – Л.: Издательство института народов Севера ЦИК СССР, 1935. – 352 с.

Нельга В. Ментально-архетипний зміст етнічного / В. Нельга // Феномен нації: основи життєдіяльності. Частина І: – К., 1998. – С. 50-67.

Новая философская энциклопедия. – Т. III / Ред. В. С. Степин и др. – М.: Мысль, 2010. – 696 с.

Нохрин И. М. Межэтнические отношения в Канаде в конце XVIII в. / И. М. Нохрин // Вопросы истории. – 2014. – № 12. – С. 98–109.

Общая теория систем: Сб научных статей. – М.: Мир, 1966. – 187 с.

Оппенгейм Л. Международное право. – Том I. – Мир. Полутом 1 / Л. Оппенгейм; пер. с англ. – М.: Государственное издательство иностранной литературы, 1948. – 407 с.

Османская империя и страны Центральной Европы в XV–XVI вв. Главные тенденции политических взаимоотношений / Отв. ред. И. Б. Греков – М.: Наука, 1984. – 301 с.

Основы общей теории международных отношений: учебное пособие / Под ред. А. С. Манькина. – М.: Изд-во МГУ, 2009. – 592 с.

Пенроуз Р. Циклы времени. Новый взгляд на эволюцию вселенной / Р. Пенроуз; пер. с англ. – М.: БИНОМ, Лаборатория знаний, 2014. – 333 с., илл.

Першиц А. И. Монгайт А. Л., Алексеев В. П. История первобытного общества / А. И. Першиц, А. Л. Монгайт, В. П. Алексеев. – М.: Высшая школа, 1982. – 223 с.

Печёнкин А. А. Квантовая онтология (комментарий о книге Г. Стаппа «Сознание, материя и квантовая механика») / А. А. Печёнкин // Вестник московского университета. Серия 7: Философия. – 2013. – № 4. – С. 15–26.

Пиотровский Б. Б. Великое царство (Урарту) / Б. Б. Пиотровский. – М.: Издательство восточной литературы, 1959. – 284 с.

Пирумов В. С., Леин Е. Б., Евтеева Л. В. Системный подход в современных исследованиях. Введение в теорию систем / В. С. Пирумов, Е. Б. Леин, Л. В. Евтеева – Л., 1973. – 78 с., табл.

Подаляк Н. Могутня Ганза. Комерційний простір, міське життя і дипломатія XII – XVII століть. Наукове видання / Наталія Подаляк. – К.: Темпора, 2009. – 306 с., іл.

Політична енциклопедія / Редкол.: Ю. А. Левенець, Ю. І. Шаповал та інші. – К.: Парламентське видавництво, 2011. – 808 с.

Політологічний енциклопедичний словник / Упор. В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.

Права людини в Україні. Інформаційно-аналітичний бюлетень Українсько-Американського Бюро захисту прав людини. Випуск 21: Права меншин / Ред. кол.: З. Антонюк, С. Глузман, В. Жмир, Є. Захаров та ін. – К., 1998. – 455 с.

Пригожин А. И. Дезорганизация: причины, виды, преодоление. Изд 2-е, испр. / А. И. Пригожин; пер. с англ. – М.: ЛЕЛАНД, 2015. – 400 с.

Пригожин И. Конец определённости. Время, хаос и новые законы природы / И. Пригожин; пер. с англ. – Ижевск, 2000. – 400 с.

Пригожин И. Наука, цивилизация и демократия / И. Пригожин; пер. с англ. // *Философия и социология науки и техники*. Ежегодник 1988–1989. – М., 1989.

Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стенгерс; пер. с англ. – М.: Прогрес, 1986. – 432 с.

Принципы самоорганизации. – М.: Мир, 1966. – 621 с.

Проблемы методологии системного исследования / Ред. коллегия: И. Блауберг, В. Садовский, Э. Юдин.. – М.: Мысль, 1970. – 456 с.

Протестанство / Авт.-сост.: А. А. Грицанов, В. Н. Семенова. – Мн.: Книжный Дом, 2006. – 384 с.

Ракитянский Н. М. Иудейский менталитет. Политико-психологическое эссе / Н. М. Ракитянский // *Вестник МГУ. Серия 12: Политические науки*. – 2013. – № 4. – С. 57–83.

Рапопорт А. Различные подходы к общей теории систем / А. Рапопорт // *Системные исследования*. Ежегодник. – М., 1969. – С. 55-79.

Рафальський О. Україна як цивілізаційний феномен / О. Рафальський. – К.: Бланк-Пресс, 2010. – 253 с.

Религии мира. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Эфрона / Ред.-сост. И. Е. Арясов. – М.: Вече, 2006. – 640 с.

Розенберг А. Миф XX века. Оценка духовно-интеллектуальной борьбы фигур нашего времени / Альфред Розенберг; пер. с нем. – Tallinn: «Shildex», 1998. – 528 с.

Роль географического фактора в истории докапиталистических обществ (по этнографическим данным) – Л.: Наука, 1984. – 263 с.

Ронин В. К. Славянская знать и западные миссионеры в Центральной Европе / В. К. Ронин // Средние века. – 1993. – Вып. 56. – С. 115–135.

Самыгин С. И., Нечипуренко В. И., Полонская И.Н. Религиоведение: социология и психология религии / С.И.Самыгин, В.И.Нечипуренко, И.Н.Полонская. – Ростов-на-Дону: «Феникс», 1996. – 672 с.

Свенцицкая И. С. Полис и империя: эволюция императорского культа и роль «возрастных союзов» в городах малоазийских провинций I – II вв. / И. С. Свенцицкая // Вестник древней истории – 1981. – № 4. – С. 33–54.

Семенченко Л. В. Об одном документе залинистической дипломатии: письмо первосвященника Ионафана в Спарту / Л. В. Семенченко // Вестник древней истории – 1993. – № 2. – С. 105–111.

Буданов В. Г., Журавлев В. А., Харитонова В. А. Управление образовательным процессом в современных условиях: инновации и проблемы модернизации / В. Г. Буданов, В. А. Журавлев, В. А. Харитонова // Синергетическая парадигма. Синергетика образования. – М.: Прогресс-Традиция, 2007. – С. 450–469.

Синха Н. К., Банерджи А.И. История Индии / Н. К. Синха, А. И. Банерджи; пер. с англ. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1954. – 440 с.

Смирнов А. Африка воюет за «черное золото» / А. Смирнов // Газета Коммерсантъ. – 1994. – 17 сентября // Электронный ресурс [Режим доступа: <http://www.kommersant.ru/doc/89965>]

Сміт Е. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіді і республіка / Е.Сміт; пер. з англ. – К.: Темпора, 2009. – 312 с.

Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Е.Сміт; пер. з англ. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 320 с.

Сміт Е. Національна ідентичність / Е.Сміт; пер. з англ. – К.: Основи, 1994. – 224 с.

Старостин А. М. Конфликты и развитие: синергетическая инсталляция /А. М. Старостин // Конфликтология. – 2010. – № 3. – С. 8–21.

Струве А. В. Проблема происхождения нации и вопросы древней истории / В. В. Струве // Вестник древней истории.– 1951. – № 2. – С. 12–28.

Тимошина Е. В. Теория «Третьего Рима» в сочинениях Филофеева цикла / Е. В. Тимошина // Правоведение. – 2005. – № 4. – С. 181–208 // Электронный ресурс [Режим доступа: <http://www.law.edu.ru/article/article.asp?articleID=1212037>]

Тишков В. А. Реквием по этносу: Исследования по социально-культурной антропологии / В.А.Тишков. – М.: Наука. 2003. – 544 с.

Тишков В. А. Этнология и политика: научная публицистика / В. А. Тишков. – М.: Ин-т социологии РАН, 2005. – 242 с.: ил.

Тишков В.А., Шабаев Ю.П.Этнополитология: политические функции этничности / В.А.Тишков, Ю.П.Шабаев. – М.: Издательство Московского университета, 2011. – 376 с.

Тойнби А. Дж. Цивилизация перед судом истории. Мир и Запад / Арнольд Дж. Тойнби; пер.с англ. – М.: АСТ; Астрель – Владимир: ВКТ, 2011. – 318 [2] с.

Тойнбі А. Дж. Дослідження історії. У 2-х томах / Арнольд Дж. Тойнбі; пер. з англ. – К.: Основи, 1995. – Т 1. – 614 с.

Токарев С. А. История зарубежной этнографии / С. А. Токарев. – М.: Высшая школа, 1978. – 352 с.

Трактаты о вечном мире. – М.: Издательство социально-политической литературы, 1963. – 277 с.

У пошуках правди: 36 матеріалів міжнар. наук. конф. «Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг, наслідки». Луцьк, 20-23 травня 2003 р. /Упоряд. В. К. Баран та інші. – Луцьк: РВВ «Вежа» – Волинський державний університет ім. Лесі Українки, 2003. – 536 с., іл.

Уемов А. И. Логический анализ системного подхода к объектам и его место среди других методов исследования / А. И. Уемов // Системные исследования. Ежегодник. 1969. – М.: Наука, 1969. – С. 80–96.

Уколова В.М. Культура остготской Италии / В.М.Уколова // Средние века. – 1983. – Вып. 46. – С. 5–26.

Україна: політична історія ХХ – початку ХХІ ст. / Редколегія: В. А. Смолій, Ю. А. Левенець та інші. – К.: Парламентське видавництво, 2007. – 1028 с.

Утченко С. Л. Две шкалы римской системы ценностей / С. Л. Утченко // Вестник древней истории. – 1972. – № 4. – С. 19–33.

Утченко С. Л. Еще раз о системе римских ценностей / С. Л. Утченко // Вестник древней истории. – 1973. – № 4. – С. 30–47

Фергюсон Н. Империя: чем современный мир обязан Британии / Нил Фергюсон; пер. с англ. – М.: АСТ CORPUS, 2013. – 360 с., илл.

Фернандес-Арместо Ф. Цивилизации / Фелипе Фернандес-Арместо; пер. с англ. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2009. – 764[4]с., илл.

Филипович Л. Историчні віхи та закономірності етно-релігієгенезу / Л. Филипович // Релігія і нація в суспільному житті України й світу. – К., 2006. – С. 37–56.

Философская энциклопедия. Том 5.: Госуд. изд-во: Советская энциклопедия – М., 1970. – 742 с.

Фрейзер А. Цигани. Дослідження / Август Фрейзер; пер. з англ. – К.: Видавничий дім «Всесвіт», 2003. – 358 с.

Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э.Фромм; пер. с нем. – М.: Издательство АСТ : Астрель, 2010. – 621 стр.

Хазанов А. М. К вопросу о негритянском государстве Палмарес в Бразилии / А. М. Хазанов // Новая и новейшая история. – 1958. – № 2. – С. 13–31.

Хайтун С. Д. Трактовка ентропии как меры беспорядка и ее негативное воздействие на современную научную картину миру / С. Д. Хайтун // Вопросы философии. – 2013. - № 2. – С. 62–74.

Хакен Г. Синергетика / Г. Хакен; пер. с нем. – М.: Мир, 1980. – 406 с.

Хакен Г. Тайны природы. Синергетика: учение о взаимодействии / Г. Хакен; пер. с нем. – Москва–Ижевск: ИКИ, 2003. – 320 с.

Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон; пер. с англ. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 [5]с.

Хелд Д., Гольдблат Д., Макгрю Э., Перратон Дж. Глобальные трансформации: Политика, экономика, культура / Д. Хелд, Д. Гольдблат, Э. Макгрю, Дж. Перратон.; пер. с англ. – М.: Праксис, 2004. – XXIV, 576 с.

Хокинг С. Мир в ореховой скорлупке / С.Хокинг; пер. с англ. – СПб.: «Амфора», 2007. – 218 с.

Хокинг С. Три книги о пространстве и времени / С. Хокинг, пер. с англ. – СПб.: Амфора, 2014. – С. 503 с.

Цепенда І. Є. Українсько-польські відносини 40-50-х років ХХ століття: етнополітичний аналіз / І. Є. Цепенда. – К.: ІПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАНУ, 2009. – 387 с.

Цивілізаційна структура сучасного світу. В трьох томах. Том І: Глобальні трансформації сучасності / Ред. Ю.М.Пахомов, Ю.В.Павленко. – К.: Наукова думка, 2006. – 686 с.

Черняк Е. Б. Цивилизации и революции / Е. Б. Черняк // Новая и новейшая история. – 1993. – № 4. – С. 57–73.

Чижевский А. Л. Физические факторы исторического процесса / А. Л. Чижевский – Калуга, 1924 // Электронный ресурс: [Режим доступа: http://prometheus.al.ru/phisik/chiz_5.htm]

Шофман А. С. К вопросу о генезисе эллинистических армий / А. С. Шофман // Вестник древней истории. – 1987. – № 3. – С. 143–153.

Штаерман Е. М. Эволюция идеи свободы в Древнем Риме / Е. М. Штаерман // Вестник древней истории. – 1972. – № 2. – С. 41–61.

Штаерман Е. М. Этнический и социальный состав римского войска на Дунае / Е. М. Штаерман // Вестник древней истории – 1946. – № 3. – С. 256–266.

Эванс Р. Третий рейх. Дни триумфа: 1933–1939 / Ричард Эванс; пер. с англ. – Екатеринбург: У – Фактория; М.: Астрель, 2010. – 958 [2] с.

Ясперс К. Смысл и назначение истории. Издание второе / Карл Ясперс; пер. с нем. – М.: «Республика», 1994. – 527 с.

Armstrong J. Nations before Nationalism / J. Armstrong. – Chapel Hill (N.C.), 1982. – vii, 410 p.

Bailey K. Sociology and the New Systems Theory: Toward a Theoretical Synthesis. – New York, 1994.

Berghe P., van den. The ethnic Phenomenon. – New York: Elsevier, 1982.

Bondow D. The U.S. Role in Kosovo / Doud Bondow // CATO Institute. – 1999/ – Marde 10 // Электронный ресурс [Режим доступа: <http://www.cato.org/publications/congressional-testimony/ us-role-kosovo>]

Buckley W. Sociology and modern Systems Theory. – Englewood Cliffs (N.J.), 1967.

Cagnon V. Ethnic Nationalism and International Conflict / V.Cagnon // *International Security*. - 1994–1995. – Vol. 19, № 3. – P. 130–167.

Ethnic Conflict in International Relations / Suhrke Astrid; Noble Lela Garner, editors. – New Uork: Praeger Publishers, 1977. – 264 p.

Ethnic Diversity and Conflict in Eastern Europe / P.Brass, ed. – Santa Barbara (Caliph) – Oxford, 1980.

Ethnic Identities in a Transnational World. – Westport (Conn.) – London, 1981.

Ethnic Identity: Cultural Continuity and Change. – Palo Alto (Calif.), 1975.

Ethnicity and Nation Building. – Beverly Hills – London, 1974.

Ethnicity: INTERCOCTA Glossary: Concepts and Terms Used in Ethnicity Research / Ed. by Tred W. Riggs. – Paris, 1985.

Gellner E. *Nations and Nationalism* / E.Gellner. – Oxford, 1983.

Kim, Kyung hyun. *Multiculturalism and the Roman Empire* // Kyung hyun Kim // *Електронний ресурс* [Режим доступу: www.waseda.jp/prj-med_inst/bulletin/bull05/05-16kim.pdf]

Kotze D. *Nationalism: A Contemporary study* / D.Kotze. – Cape Town, 1981.

Linden K., van der. *A Grounded Approach to the Study of Complex Systems* // *World Futures*. – 2006. – № 62. – P. 491–497.

Lobell S, Mauceri Ph. *Ethnic Conflict and International Politics : Explaining Diffusion and Escalation* / Steven Lobell, Philip Mauceri. – London, Palgrave Macmillan, 2004.

Marger M. *Race and Ethnic Relations* / M.Mager. – Belmont (Calif), 1985.

Miller Jessi, Miller James. *Greater than the Sum of its Parts. I: Subsystems which Process both Matter – Energy and Information* / Jessi Miller, James Miller // *Behavioral Science*. – 1992. – № 37. – P. 1–38.

Modern Diasporas in International Politics / Gabriel Sheffer, ed. – London-Sydney: Croom Helm, 1986. – 349 p.

«Nation and State» in Europe. – London, 1980.

Nationalist Movements / A.Smith, ed. – London–Basingstoke, 1976.

Parpola S. *National and Ethnic Identity in the Neo-Assyrian Empire and Assyrian Identity in Post-Empire Times* / S. Parpola //

Journal of Assyrian Academic Studies. – 2004. – Vol. 18, № 2. – P.P. 5–22 // Электронний ресурс [Режим доступу: http://jaas.org/docs/v18n2/Parpola-identity_Article%20-Final.pdf]

Parsons T. Social systems / T.Parsons // International Encyclopedia of the Social Sciences. – New York, 1968. – Vol. 15. – P. 461.

Roman Imperialism. Post-colonial perspectives / Ed. by Jane Webster and Nish Cooper. – Leicester: University of Leicester, School of Archaeological Studies, 1996. – 144 p. // Электронний ресурс [Режим доступу: http://www.academia.edu/666970/Greeks_Romans_and_Others_problems_of_colonialism_and_ethnicity_in_southern_Italy] Ryan S. Ethnic Conflict and International Relations. / Stephan Ryan. – Brookfield, Vermont: Dartmouth Publishing, 1990. – 200 p.

Seton-Watson H. Nations and States. An Inquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism / H.Seton-Watson. – London, 1977.

Shain Y., Barth A. Diasporas and International Relations Theory / Yossi Shain and Aharon Barth // International Organization. – 2003. – Vol. 57, No. 3. – P. 449–479.

Smith A. The ethnic revival in the modern world / A.Smith. – Cambridge UP, 1981. – 240 p.

Smith A. Nationalism in the Twentieth Century / A.Smith. – Oxford, 1979.

Speiser E.A. Some Factors in the Collapse of Akkad / E.A. Speiser //Journal of the American Oriental Society. – 1952. – Vol. 72, № 3. – P. 97–101 // Электронний ресурс [Режим доступу: http://rbedrosian.com/Ref/Speiser/Speiser_1952_Collapse_Akkad.pdf]

Spek R.J., van der. Multi-ethnicity and ethnic segregation in Hellenistic Babylon / R.J. van der. Spek // Ethnic Constructs in Antiquity. The Role of Power and Tradition. Ed. by T. Derks and N. Roymans S. – Amsterdam: Amsterdam UP, 2009. – P. 101–116 // Электронний ресурс [Режим доступу: www.academia.edu/807831]

Tiryakian E. Nationalism and modernity / E.Tiryakian // New Nationalism of the Developed West. – Boston ets., 1985. – P. 65–66.

Weiss K. The Soviet Involvement in Ogaden War / Kenneth Y. Weiss // Professional Paper 269 / February 1980. – 5 p. // Электронний ресурс [Режим доступу: <http://www.cna.org/sites/default/files/research/5500026900.pdf>]

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

Наукове видання

МАЙБОРОДА Олександр Микитович

ЕТНІЧНІСТЬ У МІЖНАРОДНІЙ СИСТЕМІ

Редактор: Т.К.Хорунжа

Коректор: Н.М.Непийвода

Комп'ютерна верстка та макетування: Н.В.Гринь

Підписано до друку 12.08.2015 р. Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times. Ум. друк арк. 23,71. Обл. вид. арк. 20,05.
Тираж 300 прим. Зам № 1055

Видавець Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф. Кураса НАН України; Президія НАН України
01011, м. Київ, вул. Кутузова, 8
Тел. (044) 285-65-61
www.ipiend.gov.ua, e-mail: office@ipiend.gov.ua

Віддруковано ПП Лисенко М. М.
м. Ніжин, вул. Шевченка, 20
Тел. (04631) 9-09-95, (067) 4412124
E-mail: milanik@land.ru

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.